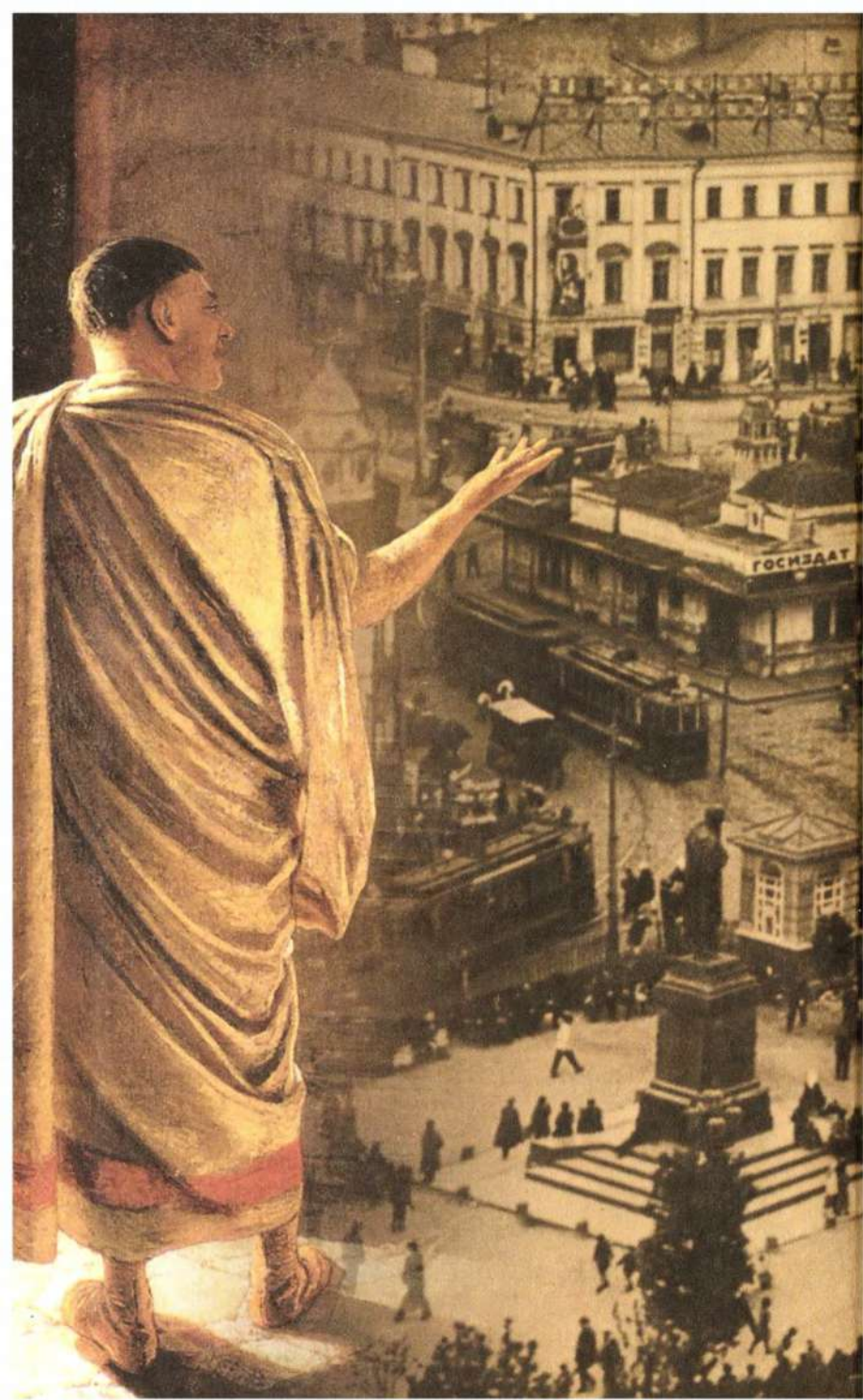

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Михайло
БУЛГАКОВ
МАЙСТЕР
І МАРГАРИТА

М. С. Жуков

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Михайло
БУЛГАКОВ

■
МАЙСТЕР
І МАРґАРИТА

Роман

Переклад з російської
Миколи Білоруса

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2006

ББК 84.Р7-4
Б90

Бібліотека світової літератури
заснована у 2001 році

Перекладено за виданням:
Булгаков М. А. Собрание сочинений. В 5 т. Т. 5.—
М.: Худож. лит., 1990

Переклад з російської М. А. Білоруса

Передмова і примітки Н. П. Євстаф'євої

Редколегія серії:

*Тамара Денисова, Ростислав Доценко, Іван Дзюба,
Микола Жулинський, Дмитро Затонський,
Дмитро Наливайко (голова), Євген Попович, Галина Сиваченко,
Андрій Содомора, Віктор Швакун*

Художник-ілюстратор Д. Б. Бублик

Художники-оформлювачі Б. П. Бублик, С. І. Правдюк

Булгаков М. О.

Б90 **Майстер і Маргарита: Роман / Пер. з рос. М. А. Білоруса; Передмова і примітки Н. П. Євстаф'євої; Худож.-ілюстратор Д. Б. Бублик; Худож.-оформлювачі Б. П. Бублик, С. І. Правдюк. — Харків: Фоліо, 2006. — 415 с. — (Б-ка світ. літ.).**

ISBN 966-03-3335-8.

Роман «Майстер і Маргарита» Михайло Булгаков почав писати 1928 чи 1929 року. Серед дійових осіб у першій редакції не було ані Майстра, ані Маргарити. На початку 1930 року Булгаков свій незакінчений роман спалив. Восени 1932-го письменник повертається до роботи над головним твором свого життя. Авторська правка роману триває з перервами до останніх днів. Роман став класикою світової літератури, витримав багатомільйонні тиражі у нас і за кордоном. Його перекладено багатьма мовами Європи, Америки, Азії, неодноразово інсценовано і екранізовано. На його сюжет створено музичні твори, опери і балети. Триумфальна хода безсмертної сатиричної фантастичної феєрії з геніальною вставною новелою про Христа і Пілата продовжується!

ББК 84.Р7-4

- © М. О. Булгаков, правонаступники, 2005
- © М. А. Білорус, переклад українською, 2005
- © Н. П. Євстаф'єва, передмова і примітки, 2005
- © Д. Б. Бублик, ілюстрації, 2005
- © Б. П. Бублик, С. І. Правдюк, художнє оформлення, 2005
- © Видавництво «Фоліо», марка серії, 2005

ISBN 966-03-3335-8

«Я ХОТІВ СЛУЖИТИ НАРОДОВІ...»

Михайло Опанасович Булгаков народився 3 (15) травня 1891 року в родині викладача Київської духовної академії О. І. Булгакова. Мати його — В. М. Булгакова (дівоче прізвище — Покровська). Місце народження майбутнього письменника — будинок священика отця Матвія Бутовського, який мешкав у Києві на Воздвиженській вулиці, 28. 18 травня відбулося хрещення новонародженого за православним обрядом у Хрестовоздвиженській церкві на Подолі. Хлопчиків дали ім'я на честь хранителя міста Києва архангела Михаїла. У 1901 році після закінчення підготовчого класу Булгаков розпочинає навчання в Першій київській чоловічій Олександрівській гімназії. У 1907 році, незадовго до смерті батька, родина Булгакових після численних переїздів поселяється на Андріївському узвозі в будинку № 13. Приблизно через рік Булгаков знайомиться зі своєю майбутньою першою дружиною Т. М. Лаппа, гімназисткою, дочкою поважного саратовського чиновника, яка приїхала до Києва на канікули. Навесні 1909 року він закінчує гімназію, і в серпні його за попереднім проханням зараховують студентом медичного факультету Київського університету. У 1913 році Булгаков обвінчався з Т. М. Лаппа. У студентські роки працював військовим лікарем. Університетську освіту він завершив 1916 року, успішно склавши випускні іспити. Невдовзі Булгакову видали диплом про затвердження його «у ступені лікаря з відзнакою з усіма правами й перевагами, законами Російської імперії цим ступенем присвоєними». Після закінчення університету молодий лікар певний час практикує в селі Нікольське під Смоленськом, згодом переводиться у В'яземську міську земську лікарню, а наприкінці зими 1918 року повертається до Києва і разом з дружиною селиться в батьківському домі на Андріївському узвозі.

Через рік Булгакова як військового лікаря мобілізували в армію Української Народної Республіки, однак йому вдалося уникнути служби. Влітку 1919 року Булгаков, як вважають, був мобілізований до Червоної Армії і разом з нею покинув Київ, однак восени повертається і в ході бойових дій на вулицях міста переходить на бік Збройних сил Півдня Росії (або ж потрапляє до них у полон). Невдовзі він стає начальником санітарного відділка 3-го Терського козачого полку. Влітку 1919 року письменник-початківець пише свої перші оповідан-

ня, працює над ранньою редакцією циклу «Нотатки юного лікаря». Однак піти з військової служби він дістає можливість лише після прибуття на Північний Кавказ і участі у складі 3-го Терського козацького полку в поході проти чеченських повстанців. Пропрацювавши кілька місяців у військовому шпиталі Владикавказ, Булгаков назавжди залишає службу і взагалі заняття медициною. Починається його журналістська діяльність у кавказьких газетах і служба в закладах культури. 21 жовтня 1920 року відбулася прем'єра булгаковської п'єси «Брати Турбіни (Час прийшов)» у Першому Радянському театрі Владикавказ.

Усе подальше життя Булгакова пов'язане з Москвою, куди він приїздить 28 вересня 1921 року, відразу після того, як приїхала туди його дружина. Кошти на прожиття йому доводилося заробляти головним чином репортерською діяльністю, співробітництвом із газетами «Накануне», «Гудок» та іншими виданнями. Московський період життя Булгакова супроводжувався кількома важкими кризами. Порівняно спокійні часи роботи над романом «Біла гвардія», п'єсами «Дні Турбіних», «Зойчина квартира» та іншими творами були затьмарені вже досить відчутним тиском на творчу інтелігенцію з боку влади. У лютому 1926 року Булгаков узяв участь у літературному диспуті, що проходив у Колонному залі Будинку Спілок. Згідно з донесенням невідомого інформатора, він виступив з вимогою припинити фабрикацію «червоних Толстих» і стверджував: «Годі вже більшовикам дивитися на літературу з вузькоутилітарної точки зору, необхідно, нарешті, дати місце у своїх журналах справжньому «живому слову» і «живому письменнику». Треба дати можливість письменникам писати просто про «людину», а не про політику».

Наприкінці 20-х років ставлення ревнителів «нової культури» до особи Булгакова стало відверто ворожим. Не друкувалися його твори, не ставилися п'єси. «Дні Турбіних» було знято з репертуару, «Біг» розгромлений ще до появи на сцені. На початку лютого 1929 року Сталін у листі до драматурга В. Н. Білль-Білоцерківського піддав різкій критиці п'єсу «Біг», виступив проти її постановки і негативно висловився про вплив на публіку «Днів Турбіних». Життя письменника набуло трагічного характеру після його листа-заяви до Й. В. Сталіна, М. І. Калініна та інших високих партійних діячів з проханням дозволити виїзд з СРСР, оскільки на батьківщині немає змоги здобути кошти на існування. Однак секретар ЦК А. П. Смирнов пропонує Політбюро Булгакова за кордон не випускати, а перейти до «лінії на залучення його до виправлення». Світлою подією у долі письменника стало знайомство з О. С. Шиловською, його майбутньою третьою дружиною. Деякий час Булгаков був одружений з Л. Є. Білозерською. Пережити період повної заборони на постановку вже створених п'єс драматургові допомогла робота над новим твором — «Кабалою святош». Звернувшись до життя Мольєра, він вивів універсальну формулу стосунків Генія і Володаря. Невдовзі і цю п'єсу Булгакова було заборонено. У розпачі він спалює свій рукопис роману про диявола, що писався паралельно з «Кабалою святош», і над-

силає листа Уряду СРСР з проханням визначити його долю: або ж дати право емігрувати, або надати змогу працювати режисером-асистентом у МХАТі. 18 квітня 1930 року, на другий день після похорону Маяковського, Булгакову на квартиру зателефонував сам Сталін і дозволив йому повернутися до улюбленої театральної роботи у МХАТі.

Наступне десятиліття Булгаков веде боротьбу за право на творче існування. Створені ним у ці роки п'єси — «Адам і Єва» (1931), «Блаженство» (1934), «Іван Васильович» (1935), «Олександр Пушкін» (1936), «Батум» (1939) — так і не були поставлені. У 1936 році, після шестирічної боротьби автора за право на життя п'єси «Кабала святош» («Мольєр») її нарешті побачили глядачі. Однак відбулося тільки сім вистав цього спектаклю, бо і його зняли після появи редакційної статті в «Правді» «Зовнішній лиск і фальшивий зміст». Сценічна доля «Кабали святош» стала причиною розриву Булгакова з театром, якому він віддав чимало творчих сил і впродовж десятиліть був пов'язаний творчими зв'язками з багатьма його представниками. Розрив із МХАТом став поштовхом до створення роману про театр, що був пізніше названий «Нотатки покійника» («Театральний роман»). У цьому, багато в чому біографічному, романі відтворена ситуація, коли художник опиняється на межі творчої загибелі і вчиняє самогубство. Основними мотивами «Театральний роман» відгукується на відступництво мхатівців при постановці п'єси про Мольєра від правди творчості.

Остаточо розлучившись із Художнім театром, Булгаков на пропозицію диригента С. Самосуда влаштовується на роботу у Великий театр лібретистом-консультантом.

Останні роки життя письменника були віддані його роботі над романом «Майстер і Маргарита», яку доводилося суміщати з нервовою і виснажливою діяльністю постановника оперних спектаклів. Здоров'я Булгакова постійно погіршувалося, і восени 1939 року О. С. Булгакова була змушена взяти офіційну довіреність на ведення чоловікових справ, бо він повністю втратив зір. Востаннє Булгаков диктував дружині поправки до тексту «Майстра і Маргарити» 13 лютого 1940 року. А 10 березня його не стало. Як свідчать щоденникові записи О. С. Булгакової, серед прощальних слів Михайла Опанасовича були такі: «Я хотів служити народові...». Урна з прахом Булгакова похована на Новодівочому кладовищі в Москві.

Творча біографія Булгакова — прозаїка і драматурга — починається після його переїзду до Москви. У 1922 році він отримує звістку про раптову смерть матері від висипного тифу. Це загострює його враження від київських років життя і дає додатковий імпульс до раніше задуманої роботи над романом «Біла гвардія». Свій перший значний твір Булгаков створював в обстановці крайньої злиденності у вільний від репортерської діяльності час, ночами сидячи за письмовим столом в неопалюваній кімнаті. Робота над рукописом роману

завершилася в березні 1924 року, проте опублікувати його в повному обсязі письменник не зміг. «Білу гвардію» друкували 1925 року в журналі «Россия», але заключна частина твору так і не дійшла до чигача, позаяк весь наклад чергового номера «России» було вилучено з цензурних міркувань.

В основу «Білої гвардії» покладені події, пов'язані з наслідками Брестської угоди і її розриву Радянським урядом 13 листопада 1918 року. Жертвами суспільно-політичних подій стали тисячі офіцерів колишньої царської армії, гімназистів і студентів. Історичною точкою відліку в романі Булгакова є момент взяття Києва військами головного отамана Директорії Української Народної Республіки С. Петлюри, що 14 грудня 1918 року скинули владу гетьмана Скоропадського. На початку лютого 1919 року війська Директорії покинули Київ під натиском Червоної Армії. Історична хронологія цих подій осмислена автором «Білої гвардії» в координатах біблійного міфу: від майбутнього Різдва до Стрітєння. Основні мотиви твору сконцентровані у двох епіграфах. Перший — опис бурану з «Капітанської доньки» О. С. Пушкіна — укорінює події булгаковського роману в російській історії. Пушкінська філософія історії, в якій розуміння невідворотності народного бунту поєднується з побоюваннями перед його руйнівною силою, була близька і Булгакову. Цей епіграф ніби подовжує історичний час. Другий епіграф біблійний: «І суджено мертвих, як написано в книгах, за вчинками їхніми». У ньому звучить мотив провини, розплати, моральної відповідальності людини за справи свої.

Так, уже в епіграфах вимальовується каркас художнього світу не тільки роману «Біла гвардія», але майже всієї булгаковської прози і драматургії. Індивідуальний часовий ряд героя стає зіставленим з історичним і вічним.

Колізію життя Турбінних взято в подвійному розрізі: це біда дому (родини), що втратив матір, і катастрофа світу всього старого життя. Виникають два символічні простори — Світ і Дім. Простір дому Турбінних — це не лише символ моральної міцності життя й усталеного побуту. Це, передусім, символ безсмертя того життя, яке ґрунтується на віковій культурі, вміщеній у невеликий простір дому. Що ж до великого простору, він поступово локалізується до об'ємів дволикого Міста. Місто прекрасне як сон Олексія Турбіна, як спогад. Різно міняється образ міста як вмістилища історичного часу. Виникає історична хроніка подій 1918 року: фарс обрання гетьмана, вторгнення німців, виникнення «третьої сили» — Петлюри. Оповідь яскраво забарвлюється іронічно-викривальними інтонаціями. Зображення великого і малого просторів поступово виростає в протиставлення історичного руйнівного часу війни і вічного мирного часу. Час «днів Турбінних» перебуває в конфлікті з історичним часом, оскільки вбирає в себе і в собі зберігає вічні загальнолюдські цінності життя. Всі події роману «Біла гвардія» організуються навколо трьох просторових і смислових центрів: Дім — Місто — Космос. Починаючись як сімейний роман, твір поступово набуває рис роману соціально-філо-

софського і розвиває їх. Турбіни, два брати й сестра, намагаються зрозуміти, як жити далі. Опорою сім'ї є Олена, яка втілює в собі жіночність і відданість колишньому, старому моральному укладу дому. Її старший брат бере на себе основний тягар тривоги та сум'яття. Вісімнадцятирічний Миколка активно шукає своє місце в тих подіях, що відбуваються.

Драматизм становища Турбіних пов'язаний із втратою ними системи оцінок, що видавалися непорушними, і це ускладнило для них вирішення проблеми честі. Для Турбіних честь — це пряме слідування своєму обов'язку, тобто монархічним ідеалам, присязі на вірність царю і вітчизні. Але імперія зруйнована, а разом з нею зникла й ідея. Історія в Булгакова повертається до людини сатанинським ликом. Що ж дає його героям моральну опору в ситуації, що склалася? Письменник показує людину, доведену до межі відчаю, але врятовану чудом любові. Булгаков завжди вірив у існування найвищої інстанції, що зберігає моральні й духовні зусилля людей, що здатна на творення чуда. Саме як чудо відбувається воскресіння Олексія Турбіна, яке супроводжується його душевним порухом від ненависті до любові. Герої «Білої гвардії» розстаються з ілюзіями, що вони їх мали, але зберігають себе як культурну силу, яка покликана продовжити історію людства. «Біла гвардія» — це роман, який стверджує на противагу черговому міфу про країну соціальної справедливості загальнолюдські цінності і безсмертя культури.

Після закінчення роману «Біла гвардія» Булгаков пише три повісті, об'єднані спільним принципом зображення світу — «фантастичним реалізмом», який став для письменника засобом створення власного міфу про Москву. У «Дияволіаді» (1923) автор своєрідно осмислює тему «маленької людини», яка стикається з державою. Місто стає центром зла і злочинів, які породжують загальну духовну люмпенізацію. «Фатальні яйця» — антиутопія, написана в 1925 році, яка обігрує характерну для епохи тему «перетворення дійсності». Москва в ній — згубне місце, прокляте Богом і забуте людьми, від якого залишиться «тільки туман». У третій повісті — «Собаче серце» (1925) — основою сюжету стає фантастичне дійство: з ошпареного окропом собаки і завсідника пивних люмпена Кліма створено фантастичну істоту — напівлюдину-напівсобаку Поліграфа Поліграфовича Шарикова. Булгаков пародіює ідею створення «нової людини» з люмпенізованої маси.

Перетворення Шарика на людину супроводжується подіями, що загрожують не тільки звичному життєвому укладу професора Преображенського, який створив Поліграфа Поліграфовича, але й самому життю вченого. Професор опиняється в трагікомічному становищі, оскільки продукт його експерименту, ледве підвівшись із чотирьох кінцівок на дві, заявляє свої права на прописку в квартирі Преображенського, добуває всілякі «папери», влаштовується на роботу завідувачем підрозділу очищення міста від бродячих котів, намагається одружитися і, нарешті, пише донос на професора. Шариков проймається, так би мовити, класовою свідомістю завдяки відповідному

впливу провокатора Швондера, якого заповонила ідея «ушільнити» Преображенського, котрий мешкає в семикімнатній квартирі.

Поступово фарсові картини життя набувають під пером Булгакова глибокого соціально-морального змісту. Адже насправді йдеться не про зазіхання на житлову площу професора, а про з'ясування того місця, яке має посісти інтелігенція, що її представляє в повісті Преображенський, у новій постреволуційній радянській реальності. Примітивний Шариков стає засобом наступу голови будкому на Преображенського. Швондера не бентежить та обставина, що Шариков демонструє найгірші риси свого донора, хулігана і п'яниці пролетарія Кліма. Тупому та агресивному Поліграфу Поліграфовичу надається Швондером статус «товариша». Він переймається усвідомленням свого пролетарського походження і переваг, що від нього можна мати, і навіть робить спроби долучитися до науки, освоюючи листування Енгельса з Каутським. Швондер успішно прищеплює Шарикову думку про те, що він має право потіснити свого творця не тільки у квартирі, яку той займає, але і в житті. Преображенський переконується, що замість «нової людини» вийшла потвора, яка без жодної на те потреби розмахує револьвером. Професору не лишається нічого іншого, як повернути Шарикові попередній стан собаки.

Автор «Собачого серця» обгрунтовано передбачав, що Шариков легко зажене на той світ не тільки преображенських, але і швондерів. Поліграф Поліграфович абсолютно позбавлений совісті і зовсім незайманий у плані культури. Завбуд Швондер — похмуро-комічне уособлення нижчого рівня тоталітарної влади — рано чи пізно, за задумом Булгакова, також мав стати жертвою Шарикова, якого нацькуватиме вже хтось інший.

Позиція автора в «Собачому серці» пояснюється непохитною відданістю Булгакова загальнолюдським і культурним цінностям. Професор Преображенський у знаменитому монолозі про розруху з пристрасною запитую: «Що таке ця ваша «розруха»? Баба з ключкою? Відьма, яка вибила всі шибки, погасила всі лампи? Та вона взагалі не існує! Що ви маєте на увазі під цим словом? Ось це що: якщо я, замість того щоб оперувати, щовечора почну в себе у квартирі співати хором, у мене настане розруха. Якщо я, коли ходжу в уборну, почну, даруйте на слові, мочитися мимо унітаза і те саме робитимуть Зіна і Дар'я Петрівна, в уборній відбудеться розруха». Радянська пропаганда робила з розрухи якусь міфічну силу, яка заважала щастю пролетарської родини, ретельно приховуючи, що справжня першопричина розрухи — в політиці більшовиків, у воєнному комунізмі, в тому, що люди відвикли чесно і якісно працювати і не мають стимулів до праці. Булгаков разом зі своїм професором Преображенським визнавали тільки один засіб проти розрухи: забезпечення порядку, за якого кожний може робити свою справу. Разом з тим, письменник не знімає провини з ученого, який ґрунтував свій експеримент на символічній наївній Шариковій готовності промінати свою свободу на шматок ковбаси. Експеримент, що відбувся, привів до сміливо змальованої Булгаковим несамовитості народу. У цій ситуації, що

загрожувала руйнуванням усіх культурно-моральних життєвих устоїв, письменник наполягає на праві інтелігента захищати себе і свій світ культурного існування. У суперечках з доктором Борменталем Преображенський стає на позицію «чистих рук», тобто спростовує право на насильство стосовно іншої людини. Борменталь же наполягає на необхідності самозахисту. Він — представник нового покоління інтелігенції — першим демонструє готовність до активних дій, наполягає на поверненні Шарикові собачого вигляду і відстоює таким чином свої права людини культури.

Фінал повісті свідчить про те, що Булгаков стверджує ідею сили інтелігенції, її головної ролі як у науковому, так і в суспільно-історичному прогресі. «Собаче серце», як і дві повісті, що примикають до нього, — «Дияволяда» і «Фатальні яйця», — є попередниками змалювання карнавального світу Москви в романі «Майстер і Маргарита».

Повість «Собаче серце» Булгакову не пощастило надрукувати. Критика піддала письменника жорстким нападкам, перша книжка його оповідань була знищена відразу після видання, публікація «Білої гвардії» увірвалася разом із закриттям журналу «Россия». Однак несподівано для Булгакова почалася нова творча смуга, що стала повністю присвяченою театру. У 1926—1928 роках він пише п'єси «Дні Турбіних», «Зойчина квартира», «Біг», «Багряний острів». У квітні 1925 року Булгаков отримав пропозицію інсценувати для Художнього театру роман «Біла гвардія». П'єса вийшла під назвою «Дні Турбіних», мала величезний успіх, як і трагіфарс «Зойчина квартира», але її в результаті інтриг противників спектаклю було знято з репертуару в березні 1928 року і відновлено рішенням уряду лише в 1932 році.

Переробляючи текст роману «Біла гвардія» на сценічну версію, Булгаков прагнув зберегти всі основні події першоджерела і, головне, його концепцію. Однак втручання у творчий процес чиновників з організації, що звалася Реперткомом, спричинилося до появи п'єси, яка явно спрощує трагедію Турбіних. Події у «Днях Турбіних» і романі практично збігаються, але композиційним центром нового твору стає дім Турбіних. Просторово-часовий континуум історичної хроніки зберігає лише контурні обриси, що в кінцевому підсумку призвело до зміни конфліктів у булгаковській драмі. У «Днях Турбіних» проблема трагічної сутички людини з долею переведена із загально-символічного плану в реальний, історичний. Автор спонукає своїх героїв робити вибір і здійснювати вчинки — аж до героїчної смерті Олексія. Історія вторгається в повсякденне життя Турбіних і посідає в ній центральне місце. Саме з реакції людини на перебіг історії впливають її роздуми й емоції.

У центр уваги в «Днях Турбіних» потрапляють не молоді представники роду, а передусім три білогвардійські офіцери: Олексій Турбін, Мишлаєвський і Студзінський. Вони уособлюють три шляхи в умовах революційної російської реальності. Це загибель Турбіна, яка звільняє від вибору, крок назустріч більшовикам Мишлаєвського і вибрана Студзінським дорога в безвихідь. Олексій Турбін —

у романі доктор, бентежний інтелігент — у п'єсі перетворюється на полковника, командира артилерійського дивізіону. Він найбільш свідомо й гостро реагує на існуючу суспільно-політичну ситуацію. Його глибоко турбують події в Україні, що пояснює його відверто виражену позицію. Олексій Турбін розчарований у гетьмані, він бачить занепад білого руху, позаяк поведінка «гвардійської штабної орави» є згубною для всього офіцераства. Героїчна смерть Олексія Турбіна концентрує загальну ідею п'єси, яка відображає не тільки неминучість загибелі білого офіцераства, але й краху всього старого світу. Очевидно, що в п'єсі Булгакова кращі представники «старої Росії» визнають історичну невідворотність приходу більшовиків. Однак «прорадянський» ідеологічний план, що відсутній у романі, і в «Днях Турбінних» не видається прямолінійно визначеним завдяки унікальній жанровій поетиці п'єси. У ній органічно поєдналися трагічна, лірична і комічна першооснови, що дало змогу художньо тонко коригувати загальну ідеологічну спрямованість дійства. Майстерно вплітаючи історичну хроніку в психологічну драму з трагікомічними елементами, письменник зумів піднятися над класовими розбіжностями заради ствердження самоцінності життя, непохитності його загальнолюдських моральних, духовних і культурних цінностей.

Навесні 1928 року Булгаков приніс до Художнього театру рукопис п'єси «Бігу», що невдовзі була поставлена, але оцінена Головреперткомом як твір «неприйнятний», бо автор, взявши за основу історичний факт відступу білої армії на південь і далі за кордони Росії, зосередився не на наголошуванні історичної правоти Жовтня, а на трагедії учасників білого руху. П'єсу було заборонено, але боротьба за її появу в театрі тривала ще кілька років. Булгаков уносив зміни до тексту «Бігу» аж до 1937 року.

У «Бігу» письменник відійшов від драми традиційного типу. Своєрідність п'єси визначається вже її підзаголовком «Вісім снів». Зазвичай сон у літературі є способом художньо-психологічного аналізу. Це можливість збагнути потаємне в людині або мотивувати фантастичний поворот подій. Булгаковське подання п'єси як сукупності снів є багатозначним. У «Бігу» сон — синонім міражу, марення, спотворення дійсності. Водночас сон є синонімом реакції свідомості на реальність, що розпадається. Якщо у «Днях Турбінних» Булгаков пов'язав драматургію нового часу з чеховською епохою і лише виявив бажання писати по-новому, то в «Бігу» він створює нову драму. На перший план у ній виступають не фігури персонажів і не їхні стосунки, а сам автор. Настрої ж дійових осіб репрезентують можливі варіанти його інтелектуального і психологічного стану. Автор заявляє себе в епіграфах, які зазвичай відсутні в драматичних текстах, в ремарках. Через ремарки до «Бігу» введено розгорнуті авторські відступи, пейзажі, музичний супровід подій, докладний опис персонажів та інтер'єрів. У результаті впровадження названих новаторських рис драматургічного мислення письменник створив у «Бігу» картину поступового занурення світу в пітьму, наближення людини до межі

небуття. Поєднання трагедії з фарсом і балаганом передає унікальну атмосферу булгаковської трагікомедії і людського життя.

Один із найоригінальніших творів — його п'єса «Багряний острів», поставлена в 1928 році в Камерному театрі режисером Таїровим. Це одна з останніх спроб письменника заявити про ганебне становище творчої інтелігенції в умовах пролетарської диктатури. П'єса являє собою різножанровий синтез, в якому домінують риси сатиричної комедії. Сам Булгаков назвав «Багряний острів» «драматургічним памфлетом». Проблематика п'єси має два аспекти. Це, з одного боку, виклик чиновницькому свавілля в художній творчості, протест проти втручання у творчий процес пролетарської держави, з другого боку — викриття халтурного, псевдореволюційного мистецтва. Булгаков використовує прийом подання тексту в тексті, тобто моделює ситуацію театру в театрі. Виникає зла й весела пародія на злободенну п'єсу з бездарним так званим революційним сюжетом.

Один драматург Димогацький (псевдонім Жюль Верн) складає і намагається поставити в театрі п'єсу про те, як на екзотичному острові «червоні туземці», пригноблені «білими арапами», добувають перли. Папує на цьому острові тиран Сізі-Бузі, який несподівано гине під час виверження вулкана. Його трон захоплює пройдисвіт і демагог Кірі-Кукі. Але туземці вчиняють бунт, і тоді Кірі-Кукі втікає до Європи. Перейнявши до нього розумінням і співчуттям, лорд Гленарван споряджає корабель для придушення повстання туземців. Однак у першому варіанті фіналу п'єси лорд відводить корабель, злякавшись отруєних стріл туземців. У другому варіанті матроси здійснюють бунт, скидають з корабля лорда, його дружину й капітана, а потім повертаються на острів з братським пролетарським привітом «червоним туземцям».

Пролог і епілог п'єси Булгакова відтворюють закулісні картини життя театру. Розігрується трагікомічна боротьба за дозвіл на п'єсу. У першій картині директор театру по телефону вмовляє «володаря репертуару» Саву Лукича прийняти спектакль. Розкривається рабська залежність театру від свавілля неосвіченого і чванливого чиновника. Приходить Сава Лукич тільки на перегляд четвертого акту п'єси про туземців і намагається її заборонити як ідейно неприйнятну. У другому варіанті п'єси все ж таки допускається, оскільки за п'ять хвилин створено новий фінал у дусі міжнародної революції і солідарності трудящих.

П'єсу Булгакова критики не зрозуміли і не прийняли. Члени Головреперткому вбачали в ній тільки прагнення автора вивести «відповідальних радянських працівників дурнями». Між тим головний задум Булгакова полягав у тому, щоб затаврувати пристосовництво у мистецтві, політичні спекуляції на революційній тематиці і безсоромну безпринципність «володарів репертуару».

У 1929 році Булгаков зрозумів, що відбулося його «письменницьке знищення», про що він писав братові в Париж. Усі булгаковські п'єси були викинуті з поточного репертуару, з белетристики не було надруковано жодного рядка. Письменник звернувся до Сталіна з про-

ханням випустити його з дружиною за кордон на будь-який строк. Усе ж лишившись у СРСР, він веде боротьбу за право на творче існування. Один з найзначніших творів цього періоду — п'єса «Кабала святош» («Мольєр», 1929 р.) була поставлена тільки в 1936 році і знята після семи вистав. Основна тема «Кабали святош» — боротьба художника, творця за право виразити свій талант. Заради можливості побачити на сцені «Тартюфа» булгаковський Мольєр готовий стерпіти приниження гідності, лукавити, плазувати перед королем. Однак Мольєр, ставши жертвою змови і переживши приниження, все одно стає роздавленим тираном: він роздавлений, але прозрів. Майстерно побудована драматична дія, блискучий діалог, природне поєднання фарсової і трагічної першооснов, створення колізії, в яку вписана універсальна формула стосунків художника і влади, дають підстави бачити в «Кабалі святош» вершинне досягнення драматургічного таланту Булгакова.

Тема фатальної долі художника стає однією з центральних у творчості письменника. У 1936 році Булгаков знову опинився на межі загибелі, і ця ситуація знайшла відображення в романі «Нотатки покійника» («Театральний роман», 1936—1937 рр.). У центр оповіді поставлені особистість художника, його словідь, посмертні нотатки про боротьбу за право словістити світ про істину, що відкрилася творцеві. Сміслові ядро роману утворюють мотиви високої цінності творчої особистості, її вибраності, прагнення самореалізації, а також мотиви середовища і підкорення мистецтва системі. Найбільш трагічно звучить у «Театральному романі» тема невпізнанності і незабезпеченості великого творчого дару. А співвідношення двох реальностей — автобіографічної та художньої — перетворює окрему історію про талановитого письменника і драматурга, про його зіткнення із заздрісниками й тираном-режисером на міф про художника із завжди трагічною долею.

Підсумком творчості Булгакова є роман «Майстер і Маргарита». Твір був задуманий у 1928 році, а останню повну редакцію письменник розпочав у листопаді 1937 року і продовжував до останніх днів свого життя. Перша радянська публікація «Майстра і Маргарити» була здійснена наприкінці 1966 — на початку 1967 року редакцією журналу «Москва» і супроводжувалася значними купюрами. Повний текст книги вийшов на батьківщині письменника тільки в 1973 році.

«Майстер і Маргарита» — це багаточаровий, складний за формою твір, що поєднує в собі історію про появу в Москві 1930-х років диявола з оповіддю про трагічну долю письменника, чий неопублікований роман про Понтія Пілата включений у текст основного роману. У «Майстрі і Маргариті» виявлена неймовірна творча фантазія автора, який геніально поєднав оцінку поточного моменту життя з глибоким філософським обґрунтуванням необхідності свободи людини, що здатна створювати культурні й духовні цінності. У «Майстрі і Маргариті» втілювалися риси дуже поширеного в літературі ХХ сто-

ліття *роману-міфу*. Від традиційного роману він відрізняється тим, що не вписується в рамки історичного мислення. У романі-міфі минуле й майбутнє, побутова реальність і надреальність — просто одне й те саме. Всі елементи тексту утворюють певну єдину субстанцію, що постійно змінює свій стан. Безкінечна зміна розстановки, сполучуваності, членування і розподілення цих елементів підпорядкована лейтмотивному принципу побудови оповіді¹, що створює передумову до багатьох вільних асоціацій і паралелей у процесі сприйняття тексту. Виникає незамклене смислове поле, яке надає смислу роману рис відкритості і безкінечності.

Створюючи свій роман-міф, Булгаков використовує композиційний прийом «тексту в тексті». До складу його книги входять два романи: роман Майстра про Понтія Пілата і роман про долю Майстра. Разом вони утворюють художню цілісність, зміст якої пов'язаний не тільки з долею окремої особистості, але і з долями людства. Поєднання в межах однієї естетичної реальності двох хронотопів — московського і ершалаїмського — створює для читача можливість відчувати себе безпосереднім очевидцем усіх подій, що відбуваються, легко переміщуючись з буденного життя в міфологічний простір. Міф перетворюється на реальність, але й реальність тим самим міфологізується. Всі предмети, характери, ситуації та інші елементи тексту одночасно існують у двох часових зрізах.

«Роман Пілата» займає близько 1/6 тексту, але це є змістовим центром «Майстра і Маргарити». Чотири розділи роману про Пілата введені в основний роман по-різному. Перший розділ («Понтій Пілат») — розповідь Воланда, адресована Берліозові та Івану Бездомному, другий розділ («Страта») — сон Івана, третій розділ («Як прокуратор намагався врятувати Іуду з Киріафа») і четвертий розділ («Погреб») — фрагменти відтвореного Воландом рукопису Майстра, який читає Маргарита. Персонажі і багато з реалій роману Майстра проникають до основного роману. В Іванових видіннях виникає Ершалаїм, Левій Матвій просить про Майстра Воланда, Майстер, Маргарита і Воланд з почтом зустрічаються з Пілатом на місячній дорозі, нарешті, з'ясується, що Ієшуа прочитав роман. Разом з тим чотири вставні розділи, які розповідають про один день римського прокуратора Іудеї, хронологічно послідовні і стилістично однорідні. Скупкою карбованою прозою йде оповідь про зустріч Пілата з проповідником добра і справедливості Ієшуа, тобто про надзвичайно важливу подію християнської історії.

---

¹ Від традиційного сюжетного оповідання роман «Майстер і Маргарита» відрізняється тим, що в ньому немає задалегідь визначених персонажів і подій, що характеризуються дискретністю. Компоненти будь-якого факту повторюються впродовж розгортання оповіді в інших сполученнях, тому персонажі і події розпадаються на кілька мотивів, а останні у свою чергу стають невіддільними від інших мотивів, що спочатку були введені у зв'язку із зовсім іншими фактами.

Автор вдається до дуже поширених у світовій літературі образів і сюжету Святого письма, що масштабно збільшує його твір і дає змогу утвердити духовні і моральні істини як вічні, загальнолюдські основи життя. Булгаков досить вільно поводиться з канонічним першоджерелом, актуалізуючи в ньому ті мотиви, які безпосередньо пов'язані з Ісхуа всі події лінії Майстра і Маргарити, що розгортаються в хронотопі московського світу. Мандрівний філософ, який не має ані дому, ані друзів, ані рідних, знаходить двійника в особі московського історика, який теж «від усього в житті» відмовляється заради творчості. Разом з тим Ісхуа наділений даром нести вищу істину «доброї волі». Вона є життєво нездійсненною, тобто такою, що містить у собі надреальний смисл — адже натовп лишається глухим до проповіді істинно людських ідеалів. Але віра Ісхуа в людину, яка здатна творити добро заради самого добра, веде за ним Левія Матвія, здійснює переверот у душі та свідомості Пилата. Прокуратор, який стратив Ісхуа, знаходить шлях до себе — людини, прозріває можливості духовного й морального життя. Його прозріння оплачене трагічною загибеллю героя, що несе людству рятівну істину, не прийнятуючи людьми. Власне, Ісхуа і сам визнає, що його думок не розуміє ніхто. У суперечці з Пилатом мандрівний філософ говорить не про сучасну людину, яка живе зараз, а про первісну непробуджену природу людини. За Ісхуа, людина є добра в задумах Творця. У наявній, реальній дійсності вона проявляє себе інакше.

Роман про Майстра показує людей в обставинах конкретної історичної дійсності. Це частина твору, присвячена булгаковському часу, просвіченому променем вічності. У формах буфонади і ексцентрики зображується прибуття в Москву диявола з поштом з метою ревізії нового світу. Поява сатанинської компанії супроводжується виникненням багатьох комічних картин, що варіюють одну й ту саму ситуацію — зіткнення Воланда з московськими обивателями. При цьому реальні персонажі, стикаючись із князем Пітьми, переступають межу потойбічного світу, а представники інобуття затишно почувуються в московських квартирах. Воланд і його присні є персонажами, які активно діють як у гротескних епізодах, так і в лірико-драматичних і фантазмагоричних, виконуючи при цьому всілякі сюжетні функції. У зіткненні з мешканцями Москви Воланд матеріалізує надреальну силу, спрямовану на викриття людської нищості, вульгарності й дурості. Всі епізоди, що викривають сутність примітивних людських істот, будуються за єдиною схемою: зустріч, випробування, викриття, покарання. Жертва викривальної витівки Воланда сповнюється жахом, який ніби розсіюється разом із зникненням таємничого мага. Однак невдовзі з'ясовується, що на дні душі враженого обивателя назавжди осідає страх, який важко піддається поясненню. Барон Майгель, Берліоз покарані не лише жахом, а й смертю. До них долучається Іуда, страчений в романі про Пилата як втілення підлості й зла. Берліоз у романі є сучасним Іудою, претендуючи на роль ідеолога і наставника «інженерів людських душ». Розбещені ним арімени і латунські, відомі завсідники ресторану «Дім Грибоедова», як і інші

процвітаючі члени МАСОЛІТу, зуміли зломити дух Майстра саме завдяки псевдовчителю і псевдонаставництву Берліоза. Воланд стає потрібний Булгакову як володар сили, здатної відновити справдливність. У карнавальній-фантазмагоричній формі письменник закінчує наскрізну тему всієї своєї творчості — тому необхідності активного боріння людини культури за право бути, а нашої людини творчої. І коли життя все-таки штовхає Майстра до добровільного ув'язнення у стінах психіатричної лікарні, йому на допомогу приходить той, хто є частиною сили, що вічно хоче зла і вічно творить благо.

Майстер займає особливе місце в «московському романі», хоча з'являється тільки в тринадцятому розділі. У його діалозі з іншим пацієнтом психіатричної лікарні, примусово туди привезеним Іваном Бездомним, уперше звучить слово Майстер, що замінило герою ім'я. Власники членських квитків МАСОЛІТу і відвідувачі «Грибодова» давно скомпрометували слово «письменник», отже, істинному письменникові не лишається нічого, як назвати себе просто Майстром. Його моральна позиція розкривається в романі про Пілата, затаврованого сучасними критиками. Оповідь про долю Майстра ведеться у відособленій лірико-патетичній тональності. Просторова організація епізодів, присвячених Майстру і Маргариті, повністю присвячена створенню особливого світу, в якому символічного значення набувають повторювані деталі: книги, квіти, пічка тощо. Яскрава колірна палітра більшості розділів роману згущується до стійкого поєднання жовтого й чорного, коли йдеться про любов героїв. Оселившись у двох кімнатах підвальчика, що перетворився на Дім Майстра завдяки книгам «від фарбованої підлоги до закопченої стелі» і пічки, герой віддається творчості й любові. Однак скоро відбувається зіткнення ідилії із зовнішнім світом, і поновити її можна тільки втручанням потойбічних сил. Натопи у часи Майстра так само темний, відставий і корисливий, як це було в часи Іешуа і завжди. Недарма Воланд іронічно зауважує з приводу публіки у московському вар'єте: «Ну що ж... вони — люди як люди. Люблять гроші, але ж це завжди було... Ну, легковажні... ну, що ж... і милосердя інколи доступується в їхні серця... звичайні люди... загалом, нагадують колишніх...»

Основний інтерес Булгакова прикутий швидше не до осмислення незмінних стосунків поета й натопу, а до пошуків сили, здатної захистити поета, стати свого роду посередником між носієм істини і не готовими його зрозуміти людьми. Пілат виявляється недостатнім захистити Іешуа, він залишається звичайною людиною: прозоріння істини не позбавило прокуратора страху перед цезарем. Воланд, який рятує Майстра, не знає страху. Але Воланд — не людина. Користуючись своєю позаземною владою, він дарує Майстрові спокій.

Інтерпретатори роману неодноразово намагалися розгадати загадку Майстра і дати відповідь на питання: за що улюблений герой Булгакова був позбавлений світла? Очевидно, раз і назавжди дати відповідь на це питання неможливо, тому що письменник втілює свій погляд на світ, людину й епоху у формі міфологічного роману, ос-

новна риса якого — невичерпність смислу. Одне з цікавих трактувань образу і долі Майстра належить Б. Гаспарову. Здійснюючи мотивний аналіз романної структури «Майстра і Маргарити», дослідник справедливо зазначає, що за очевидної подібності і пов'язаності Майстра й Ієшуа (бездомність, загальне цькування, донос і арешт, зрада, в'язниця і стража) їхня доля виявляється не цілком однаковою. Майстер переживає загибель і воскресіння для спокою, тоді як історія Ієшуа обмежується похованням. Виявлюючи мотиви, здатні прояснити долю Майстра в концепції роману, Б. Гаспаров знаходить ще дві проєкції цього образу. По-перше, автобіографічну: у листі Радянському уряду Булгаков писав, що в нього «злидні, вулиця й загибель». Цей лист може розглядатися як літературний факт, заготовка для роману, оскільки майже дослівно повториться в монолозі героя. Автобіографічні паралелі послідовно проведені письменником через усі образи. Другою проєкцією Майстра є Пушкін, який має багато спільного з Ієшуа. Але в 1937 році у зв'язку зі святкуванням сторіччя з дня загибелі першого поета Росії актуалізується ідолопоклонство, яке знищує справжність образу Пушкіна. Відбувається його перетворення на об'єкт ювілейного торжества. У сприйнятті Булгакова, Пушкін водночас є високим ідеалом, носієм істини і мертвим ідолом, що відмітає живу істину натовпу. Амбівалентність (подвійність) будь-якого художника-генія тричі заявлена Булгаковим в Ієшуа, Пушкіні й автобіографічному Майстрі. І важко не пов'язати наданий Майстру Воландом спокій з пушкінськими рядками: «На свете счастья нет, / Но есть покой и воля».

«Притулок» Майстра перебуває у сфері Воланда. Це він басом «виконує» фрагмент пісні Ф. Шуберта «Скелі, мое пристанище...». Музичний мотив теми доповнюють і інші моменти, як, наприклад, пейзаж із Маргаритиною сну, пейзаж клініки Стравінського, Гефсиманський сад — місце смерті Іуди, яке асоціюється з причастям його кров'ю, що нею був скріплений на балу договір із Сатаною. Спокій (притулок) Майстра в концепції булгаковського роману є результатом угоди з Сатаною. Фаустіанський смисл головного героя чітко видно в опосередкованій характеристиці притулку. Мотив спокою, дарованого дияволом, поєднується з темою роздвоєння особистості образу Пушкіна і виводить авторську думку до художнього узагальнення універсального масштабу. Б. Гаспаров показує, що в концепції Булгакова художник-творець завжди амбівалентно пов'язаний і з Богом (Ієшуа), і з дияволом (Воланд).

А поєднуються «у світі» Ієшуа і Пілат, оскільки вони обоє звернені до реального життя, до людей. Вони нічого не лишуть і не люблять, коли це роблять інші. Явна подібність Майстра і Ієшуа виявляється лише засобом для з'ясування відмінності. Майстер усе своє життя перетворює на матеріал для творчості, і поступово в його душі набуває сили почуття провини за угоду з дияволом заради реалізації таланту і здобуття безсмертя. Почуття провини за критичні моменти власного життя завжди потужно імпульсувало творчість Булгакова. Паралельно мотиву особистої провини в романі «Майстер і Мар-

гарита» на повну силу звучить мотив провини і відповідальності будь-якої творчої особистості, що йде на компроміс із суспільством, владою, штучно ізолює себе від усіх зовнішніх проблем. Зневага до реальності завжди, за Булгаковим, призводить до катастрофи. Майстер відпускає Пілата, оголошує його вільним, а сам лишається у «вічному притулку». «Людина, яка мовчки дозволила відбутися на власних очах убивству, витісняється художником, який мовчки дивився на все, що відбувається навколо нього, з «прекрасної далечини»... — Пілат поступається місцем Майстру. Провина останнього менш конкретна, але це провина більш загальна і незворотна — вічна», — доходить висновку Б. Гаспаров.

Отже, одна з версій долі Майстра пов'язана з провинною Творця і фаустіанською першоосновою творчої особистості, яка протиставляє себе і свій внутрішній світ реальності. Однак ця версія може бути заперечена вже тією обставиною, що в епілозі роману, в останньому з трьох снів Івана, з'являється «неймовірної краси жінка», яка відводить Майстра до місяця. Врешті-решт обидва герої прямують «до світла» місячною дорогою, якою раніше пішли Пілат і Ісхуа. Ще один можливий варіант трактування фіналу «Майстра і Маргарити», який пропонує Б. Гаспаров, пов'язаний із зникненням того світу, відхід від якого ставиться за провину Майстрові. Зникнення «вимерлого» міста може тлумачитися як звільнення від провини за його відкидання, тобто як визволення Майстра.

Інші дослідники булгаковського роману, враховуючи його неоміфологічну природу, разом з тим аналізують долю Майстра зовсім інакше. Р. Піддубна головну увагу приділяє сюжету Христа. Цей сюжет ставить у центр проблематики твору питання про природу людини, про його можливості і моральний вибір. Сюжет Христа інтерпретований як критерій оцінки трагедії сталінізму, її соціальних і морально-духовних наслідків для суспільства і людини. Р. Піддубна послідовно простежує етапи суспільної і особистої драми Майстра, що була спровокована його спробою опублікувати роман. Героя звинувачують у прагненні «протягти пілатчину». В атмосфері нагнітання цькування і відразливої фальші критики він намагається якось врятувати себе. Але в душі його народжується *страх* до чогось, що не має відношення до роману. Майстра спостигає хвороба, а інтуїція і страх спонукають його спалити рукопис. Трагічна кульмінація долі героя відбувається в епізоді його добровільного приходу в клініку для душевнохворих, стіни якої він тепер бачить як єдиний можливий захисток. Р. Піддубна показує, як у людини гине художник. «І всемогутне відомство Воланда виявляється безсилим: воно може віродити рукопис спаленого роману, може повернути героїв у колись щасливий для них підвальчик, але воно не може повернути людину до життя і творчості». Єдиним милосердям, яке явлено героям, лишається «вічний спокій».

Цікава інтерпретація долі Майстра запропонована Ю. Лотманом у статті, присвяченій аналізу символічного простору дому в романі «Майстер і Маргарита». Вчений стверджує, що протягом усієї твор-

чості Булгакова такою, що організує, виступає символіка Дому-Антидому. Цей мотив розглядається як центральний і в «Майстрі і Маргариті». Відразу з'являються дві теми: бездомність (Іван Бездомний і вічно мандрівний Ієшуа) і псевдодім (комунальна квартира). Квартира стає осередком аномального світу, у її просторі перетинаються дії інфернальних сил. Квартира «50» набуває значення простору смерті. Особняк Маргарити теж є антидомом. У ньому жити не можна, можна тільки померти. Палац Ірода зображений як предмет ненависті П'їлата, який не бажає ховатися під його дахом навіть під час бурі. До антидомів Ю. Лотман долучає ще й дім Грибоедова, табір (місце, де побував Майстер), божевільню.

Дім у Булгакова — завжди осередок духовності, що знаходить вираження в культурі, любові й творчості. Абсолютній духовності, за Булгаковим, не потрібний дім: дім не потрібний ані Ієшуа, ані П'їлату. Їхня доля — *шлях*. Мертва бездуховність життя символізована квартирою і «квартирним питанням», що створило звичайних людей. Символом культурного життя виступає Дім. Простір Дому, в якому книги, тепла пічка, ноти на люстрі відкритого рояля, м'яке світло запаленої свічки, осмислений письменником як необхідна умова творчості. Мистецтво не піднімається до абсолюту, воно — світ людський. А тому художникові потрібний Дім. Шлях Майстра прочитаний Ю. Лотманом як пошук Дому і знайдення спокою не замість творчості, а заради воскресіння в людині Творця.

Усі розглянуті інтерпретації свідчать про те, що роман Булгакова, який показав передусім неоміфологічне мислення автора, виключає можливість однозначного трактування як окремих образів і сюжетних ліній, так і твору в цілому. Очевидно лиш одне: «Майстер і Маргарита» — це художньо-філософський підсумок роздумів письменника над долею Творця. Булгаков створив яскраву, унікальну за формою картину загальнолюдської драми, що сягає страждань Христа і являє проєкцію на індивідуальну трагедію сучасної йому людини.

Н. Євстаф'єва

МАЙСТЕР І МАРГАРИТА

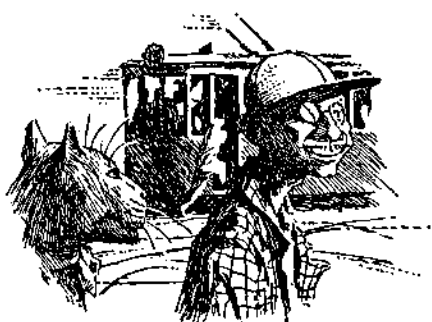
«...Ну, добре, хто ж ти є? —
Я — тої сили часть, що робить лиш
добро, бажаючи лиш злого».

Гете «Фауст»¹

---

¹ Переклад Миколи Лукаша.

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ 1

НІКОЛИ НЕ РОЗМОВЛЯЙТЕ З НЕВІДОМИМИ

У пору спекотливого весняного заходу сонця на Патріарших ставках з'явилося двоє громадян. Перший з них — приблизно сорокарічний, зодягнутий у сіреньку літню пару, — був малого зросту, темноволосий, вгодований, з лисиною, свого респектабельного капелюха пиріжком ніс у руці, а ретельно поголене обличчя його прикрашали надприродні за розмірами окуляри в чорній роговій оправі. Другий — плечистий, рудий, чубастий молодик у збитій на потилицю картатій кепці — був у ковбойці, жмаканих білих штанах і чорних тапочках.

Перший був не хто інший, як Михайло Олександрович Берліоз, редактор товстого художнього журналу і голова правління однієї з найбільших московських літературних асоціацій, скорочено званої МАСОЛІТ, а молодий супутник його — поет Іван Миколайович Понир'єв, що писав під псевдонімом Бездомний.

Втрапивши в тінь ледь зазеленилих лип, письменники найперше кинулися до строкато розмальованої ятки з написом «Пиво і води».

Ба, слід відзначити першу дивовижу цього страшного травневого вечора. Не тільки біля ятки, а й по всій алеї, рівнобіжній до Малої Бронної вулиці, не було ані душі. В ту пору, коли вже, здається, і сили бракло дихати, коли

сонце, розпiкши Москву, в сухiй iмлi валилося кудись за Садове кiльце, — нiхто не прийшов пiд липи, нiхто не сiв на лаву, безлюдна була алея.

— Дайте нарзану, — попросив Берлiоз.

— Нарзану нема, — вiдповiда жiнка в ятцi й чомусь образилася.

— Пиво є? — хринко звiдався Бездомний.

— Пиво привезуть увечерi, — вiдповiда жiнка.

— А що є? — запитав Берлiоз.

— Абрикосова, тiльки тепла, — сказала жiнка.

— Ну, давайте, давайте, давайте!..

Абрикосова утворила пишну жовту пiну, i в повітрі запахло перукарнею. Напившись, лiтератори вiдразу ж загикали, розплатилися й посiдали на лавi обличчям до ставка i спиною до Бронної.

Цiєї хвилини скоїлася друга дивовижа, що стосувалася самого Берлiоза. Він раптом перестав гикати, серце його трiпнулось i на мить кудись провалилося, потiм стало на мiсце, але з тупою голкою, що застрягла в ньому. До того ж Берлiоза охопив безпричинний, проте такий великий страх, що йому притьмом захотiлося неозирки тiкати з Патрiарших.

Берлiоз тоскно розглянувся, не розумiючи, що його так налякало. Він зблiд, витер хусточкою лоба, подумав: «Що це зi мною? Такого нiколи не бувало... серце каверзує... я перевтомився... Мабуть, пора кинути все до бiса i в Кисловодськ...»

Тiєї митi гаряче повітря згусло перед ним, i зiткнувся iз цього повітря прозорий громадянин предивного вигляду. На маленькiй голiвцi жокейський картузик, картатий куценький теж таки з повітря пiджачок... Громадянин на зрiст у сажень, але в плечах вузький, худий неймовiрно, i фiзiономiя, прощу зважити, глумлива.

Життя Берлiозове склалося так, що дивовижнi явища не були для нього у звичай. Ще дужче зблiднувши, він витрiщив очi й у замiшаннi подумав: «Цього не може бути!..»

Але воно таки було, i цибатий, проглядний наскрiзь громадянин, не торкаючись землi, хилитався перед ним то влiво, то вправо.

Тепер жах такою мiрою опосiв Берлiоза, що він заплющив очi. А коли голова МАСОЛiТу розплющив їх, — по-

бачив, що все скінчилося, марево розвіялося, картатий щез, а водночас і тупа голка вискочила з серця.

— Тьху ти, чортяка! — вигукнув редактор. — Ти знаєш, Іване, зі мною оце мало удар від спеки не стався! Навіть щось як галюцинація було, — він спробував посміхнутись, але в очах йому ще билася тривога, і руки тремтіли. Проте поволі він заспокоївся, обмахнувся хусточкою і, проказавши досить бадьоро: «Отож виходить...» — повів далі мову, перервану питтям абрикосової.

Мова та, як згодом дізналися, йшла про Ісуса Христа. Річ у тім, що редактор замовив поетові для чергового числа журналу велику антирелігійну поему. Цю поему Іван Миколайович скомпонував, і за дуже стислий термін, але, на жаль, редактора нею анітрохи не вдовольнив. Окреслив Бездомний головну дієву особу своєї поеми, тобто Ісуса, дуже чорними барвами, а проте всю поему треба було, на думку редактора, писати наново. І ось зараз редактор читав поетові щось неначе лекцію про Ісуса, з метою вияскравити основну помилку поета. Важко сказати, що саме підвело Івана Миколайовича — чи зображувальна сила його хисту, а чи цілковита необізнаність з питанням, яке він брався викласти, — але Ісус у нього вийшов ну зовсім живісіньким Ісусом, таким, як він колись існував, хоча, правда, наділений усіма негативними рисами.

Берліоз же хотів довести поетові, що сенс не в тому, яким був Ісус, лихим чи добрим, а в тому, що Ісуса цього, як особи, зовсім ніколи не існувало на світі, і всі розповіді про нього — прості вигадки, звичайнісінький міф.

Слід сказати, що редактор був людиною очитаною і дуже вміло посилавсь у своєму викладі на істориків давнини, наприклад, на славетного Філона Александрійського, на блискуче освіченого Йосифа Флавія, котрі ніколи й словом не проходилися про існування Ісуса. Виказуючи поважну ерудицію, Михайло Олександрович повідомив поета, між іншим, і про те, що відповідне місце в п'ятнадцятій книзі, в розділі 44-му славетних Тацитових «Анналів», де йдеться про страту Ісуса, — не що інше, як пізніший фальсифікаторський додаток.

Поет, для якого все, що розповідав редактор, було новою, уважно слухав Михайла Олександровича, прики-

півши до нього своїми жвавими зеленими очима, і лише зрідка гикав, нишком кленучи абрикосову воду.

— Нема жодної східної релігії, — говорив Берліоз, — що в ній, як правило, непорочна діва не приводила б на світ бога. І християни, не вигадавши нічого нового, точнісінько так само створили свого Ісуса, якого насправді ніколи не було серед живих. Ось саме на це треба передусім напірати...

Високий тенор Берліоза лунав у безлюдній алеї, і в міру того, як Михайло Олександрович забивався в нетрі, куди може забиватись, не ризикуючи скрутити собі в'язи, лише дуже освічена людина, — поет дізнавався дедалі більше цікавого та корисного і про єгипетського Озіріса, милостивого бога й сина Неба та Землі, і про фінікійського бога Фаммуза, і про Мардука, і навіть про менш відомого грізного бога Вішліпуцлі, що його вельми шанували колись ацтеки в Мексиці.

І ось саме в той час, коли Михайло Олександрович розповідав поетові про те, як ацтеки ліпили з тіста фігурку Вішліпуцлі, — в алеї з'явився перший перехожий.

Згодом, коли, чесно кажучи, було вже запізно, різні установи подали свої звідомлення з описом цього чоловіка. Порівняння їх не може не викликати подиву. Так, у першому з них сказано, що чоловік цей був низький на зріст, зуби мав золоті й накульгував на праву ногу. В другому — що він був на зріст височезний, коронки мав платинові, накульгував на ліву ногу. Третє стисло повідомляє, що особливих прикмет у незнайомого не було.

Доводиться визнати, що жодне з цих звідомлень нічого не варте.

Передовсім: ні на яку ногу описуваний невідомець не кульгав і на зріст був ані низький ані височезний, а просто високий. Щодо зубів, то з лівого боку в нього були платинові коронки, з правого — золоті. Він був у дорогому сірому костюмі, в закордонних, під колір костюма, черевиках. Сірий берет він хвацько заломив на вухо, під пахвою ніс тростину з чорним руків'ям у формі голови пуделя. З вигляду — мав років сорок з гаком. Рот якийсь кривий. Чисто виголений. Брюнет. Праве око чорне, ліве — чомусь зелене. Брови чорні, але одна вища за другу. Словом — чужоземець.

Пройшовши повз лаву, на якій розташувалися редактор і поет, чужоземець зиркнув на них скоса, зупинивсь і раптом сів собі на сусідній лаві за два кроки від приятелів «Німець», — подумав Берліоз.

«Англієць, — подумав Бездомний, — ич, і не парко йому в рукавичках!»

А чужоземець обвів поглядом високі будинки, що квадратом облямовували ставок, причому стало помітно, що він бачить цю місцину вперше і що вона його зацікавила.

Він зупинив зір на горішніх поверхах, які сліпуче відбивали пошматоване в шибках сонце, що назавжди йшло від Михайла Олександровича, потім перевів його вниз, де вікна починали передвечірньо темнішати, на щось там поблажливо посміхнувся, примружився, на руків'я тростини поклав руки, а на них підборіддя.

— Ти, Іване, — вів далі Берліоз, — дуже добре і сатирично змалював, наприклад, народження Ісуса, Сина Божого, та тільки сіль у тім, що перед Ісусом ще народилася ціла низка синів божих, як от, скажімо, фінікійський Адоніс, фрігійський Аттіс, перський Мітра. Стисло ж кажучи, то жоден з них не народжувався, і нікого їх не було, як і самого Ісуса, отож треба, щоб ти замість народження і, скажімо, приходу волхвів, зобразив би безглузді чутки про цей прихід. А то виходить із твоєї розповіді, що він і справді народився!..

Цю мить Бездомний спробував погамувати надто дошкульну свою гикавку, затримав дихання, від чого гикнув ще дошкульніше й голосніше, і тут-таки Берліоз урвав свою мову, бо чужоземець раптом підвівсь і рушив до письменників.

Ті здивовано звернули на нього погляди.

— Даруйте мені, будь ласка, — заговорив приходень з чужинецькою вимовою, хоч і не калічачи слів, — що я, не будши знайомий, важусь... але об'єкт вашої вченої бесіди такий цікавий, що...

При цьому він гречно скинув берета, і друзям нічого на залишалось, як підвестись і віддати вітання.

«Ні, ймовірніше француз...» — подумав Берліоз.

«Поляк?...» — подумав Бездомний.

А слід зазначити, що на поета чужоземець уже з перших слів справив препогане враження, Берліозові ж рад-

ще прилав до вполоби, тобто не те щоб сподобався, а... як би це сказати... зацікавив, чи що.

— Ви дозволите мені присісти? — чемно попросив чужоземець, і приятелі якимось мимохіть розсунулися; той спритно вмовстився поміж них і відразу прилучився до розмови.

— Якщо мене не підвів слух, ви зволили казати, що Ісуса не було на світі? — запитав чужоземець, спрямовуючи на Берліоза своє ліве зелене око.

— Ні, слух вас не підвів, — чемно відповів Берліоз, — саме це я й казав.

— Ой, як цікаво! — вигукнув чужоземець.

«А якого чорта йому треба?» — подумав Бездомний і насупився.

— То ви були згодні з вашим співрозмовником? — поспитав невідомий, обернувшись праворуч до Бездомного.

— На всі сто! — підтвердив той, полюбляючи штуковані та фігуральні вислови.

— Диво дивне! — вигукнув непроханий співрозмовник і, чомусь по-злодійському оглянувшись і приглушивши свій низький голос, сказав: — Даруйте мою нав'язливість, але я так зрозумів, що ви, до всього іншого, ще й не вірите в Бога? — Він витворив перелякані очі й докинув: — Присягаюсь, я нікому не скажу!

— Так, ми не віримо в Бога, — ледь посміхнувшись на переляк інтуриста, відповів Берліоз, — але про це можна говорити цілком вільно.

Чужоземець відкинувся на спинку лави і спитав, аж верескнувши від цікавості:

— Ви — атеїсти?!

— Так, ми — атеїсти, — з посмішкою відповів Берліоз, а Бездомний подумав, розсердившись: «Ото причепився, гусак закордонний!»

— Ой, яка розкіш! — вигукнув вражений чужоземець і замотав головою, зиркаючи то на одного, то на другого літератора.

— У нашій країні атеїзм нікого не дивує, — з дипломатичною чемністю сказав Берліоз, — більшість нашого населення свідомо й давно перестало вірити в казки про Бога.

Цю мить чужоземець утнув дивацьку штуку: встав і потис спантеличеному редакторові руку, промовивши при цьому такі слова:

— Дозвольте подякувати вам від широкого серця!

— За що це ви йому дякуєте? — закліпавши очима, поцікавився Бездомний.

— За дуже важливе повідомлення, котре для мене, як мандрівника, надзвичайно цікаве, — багатозначно піднісши пальця, пояснив закордонний дивак.

Важливе повідомлення, видно, таки справило на мандрівника сильне враження, бо він перестрашено обвів очима будинки, немов боячись у кожному вікні побачити по атеїсту.

«Ні, він не англієць...» — подумав Берліоз, а Бездомний подумав: «Знати б, де це він навик так вправно говорити по-нашому!» — і знову насупився.

— Але, дозвольте вас запитати, — після тривожної задуми мовив закордонний гість, — як же бути з доказами існування Божого, що їх, як відомо, є рівно п'ять?

— Ба! — співчутливо відповів Берліоз. — Жоден з цих доказів нічого не вартий, і людство давно здало їх в архів. Адаже погодьтесь, що у сфері розуму ніякого доказу існування Бога бути не може.

— Браво! — скрикнув чужоземець. — Браво! Ви слово в слово повторили міркування невгамовного дідугана Іммануїла з цього приводу. Та ось чудасія: він дошенту поруйнував усі п'ять доказів, а потім, наче на глум собі, спорудив власний шостий доказ.

— Доказ Канта, — тонко посміхнувшись, заперечив освічений редактор, — також непереконливий. І недарма Шіллер твердив, що Кантові міркування в цьому питанні можуть удовольнити лише рабів, а Штраус просто брав на сміх цей доказ.

Берліоз говорив, а сам тим часом думав: «Але, зрештою, хто він такий? І чому він так добре говорить російською мовою?»

— Узяти б цього Канта, та за такі докази років на три до Соловків! — зовсім неждано бовкнув Іван Миколайович.

— Іване! — знічено шелнув Берліоз.

Але пропозиція запроторити Канта до Соловків не тільки не вразила чужоземця, а навіть викликала у нього захват.

— А й справді, справді, — скрикнув він, і ліве зелене око його, спрямоване на Берліоза, заяскрилося, — йому саме там місце! Адже казав я йому тоді за сніданком: «Ви, професоре, воля ваша, щось недоладне вигадали! Воно, може, й мудро, тільки надто незрозуміло. Вас на глузи братимуть».

Берліоз витріщив очі. «За сніданком... Кантові?.. Що це він верзе?» — подумав він.

— Але, — провадив далі чужоземець, не переймаючись Берліозовим збентеженням і звертаючись до поета, — запроторити його до Соловків неможливо з огляду на те, що він уже сто років з гаком перебуває в місцях набагато віддаленіших, аніж Соловки, і видобути його відтіль у жоден спосіб неможливо, запевняю вас.

— А шкода! — відгукнувся задержка-поет.

— І мені шкода! — погодився незнайомец, зблискуючи оком, і мовив далі: — Але ось яка річ мене непокоїть: якщо Бога немає, то, дозвольте спитати, хто ж керує життям людським та усім взагалі ладом на землі?

— Сама людина й керує, — вихопився сердито з відповіддю Бездомний на це, ніде правди діти, не дуже ясне запитання.

— Даруйте, — лагідно озвався невідомий, — для того, щоб керувати, потрібно, що не кажіть, мати точний план на певний, хоч би якоюсь мірою більш-менш пристойний термін. Отож дозвольте вас спитати, як може керувати людина, коли вона не лише позбавлена змоги скласти будь-який план хоча б на сміховинно куций термін, ну, років, скажімо, на тисячу, а й не може поручитися навіть за свій завтрашній день? І справді, — невідомий вже обернувся до Берліоза, — уявіть, що ви, до прикладу, почнете керувати, порядкувати й іншими і собою, загалом, так би мовити, саме розохотитесь, і раптом у вас... кхе... кхе... саркома легені... — на цих словах чужоземець солоденько посміхнувся, наче думка про саркому легені його втішила, — так, саркома... — мружачись, наче кіт, повторив він лунке слово, — і ось вашому порядкуванню край! Нічия доля, крім своєї власної, вас більше не обходить. Рідні вам починають брехати. Ви, прочуваючи лихо, кидаєтеся по вчених лікарях, далі по шарлатанах, а буває, і по ворожках. Що й перше, і друге, й третє — цілком безглузде, ви самі розумієте.

І все це закінчується трагічно: той, хто ще недавно гадав, ніби він чимось порядкує, враз нерушно залягає в дерев'яний ящик, а навколишні бачать, що пуття від такого лежання більше ніякого, спалюють його в печі. А буває ще гірше, тільки-но чоловік намислить з'їздити в Кисловодськ, — чужоземець прискалив око до Берліоза, — здавалося б, дрібничка, а й ту довершити не спроможеться, бо невідьчому раптом візьме послизнеться і втрапить під трамвай! Невже ви скажете, що це він сам собою так покерував? Чи не правильніше думати, що упорав його хтось зовсім інший? — після цих слів незнайомиць якось чудно захихотів.

Берліоз вельми уважно слухав неприємну розповідь про саркому й трамвай, і його почали непокоїти якісь тривожні думки. «Він не чужоземець... Він не чужоземець... — снувало йому в голові, — він занадто дивовижний суб'єкт... але, далекі, хто ж він такий?..»

— Ви хочете палити, як я бачу? — несподівано звернувся до Бездомного незнайомий. — Вам які до вподоби?

— А у вас усякі є, чи що? — понуро запитав поет, у якого цигарки скінчилися.

— То які вам до вподоби? — повторив невідомий.

— Ну, «Наша марка», — з серцем відповів Бездомний.

Незнайомий негайно витяг з кишені портсигар і запропонував його Бездомному.

— «Наша марка».

І редактора й поета вразило не стільки те, що в портсигарі знайшлася саме «Наша марка», скільки сам портсигар. Він був величезний за розміром, з червоного золота, і на його покритті, коли вона відкривалася, зблиснув синім та білим сяйвом діамантовий трикутник.

Тепер літератори подумали кожен своє. Берліоз: «Ні, чужоземець!», а Бездомний: «От чортяка б його взяв! Га?»

Поет і власник портсигару запалили, а Берліоз, який не палив, відмовився.

«Треба буде йому заперечити так, — розважив Берліоз, — це правда, людина смертна, проти цього нічого не скажеш. Але річ у тім, що...»

Однак він не встиг вимовити цих слів, як заговорив чужоземець.

— Так, людина смертна, але це було б ще півбідн. Погано те, що інколи вона раптово смертна, ось у чому шту-

ка! І взагалі не спроможна сказати, що вона робитиме сьогоднішнього вечора.

«Якось безглуздо вивернуто питання...» — подумав Берліоз і заперечив:

— Ну, тут уже є перебільшення. Щодо сьогоднішнього вечора, то я більш-менш певен. Звісно, коли на Бронній мені звалиться на голову цеглина...

— Цеглина ні сію ні впало, — значливо урвав його невідомець, — нікому й ніколи на голову не валиться. Зокрема ж вам, могу вас запевнити, вона аж ніяк не загрожує. Ви помрете іншою смертю.

— То, може, ви знаєте, якою саме? — з цілком природною іронією поцікавився Берліоз, втягуючись у якусь справді безглузду розмову. — І скажете мені?

— Охоче, — відгукнувся незнайомий. Він зміряв Берліоза поглядом, наче збирався пошити йому костюм, крізь зуби пробубонів щось на зразок: «Раз, два... Меркурій у другому домі... місяць пішов... шість — нещастя... вечір — сім...» — і голосно ще й радісно оголосив: — Вам відріжуть голову!

Бездомний дико і злостиво вирячився на невідомого зухвальця, а Берліоз спитав, криво посміхнувшись:

— А хто саме? Вороги? Інтервенти?

— Ні, — відповів співбесідник, — російська жінка, комсомолка.

— Гм... — промимрив Берліоз, роздратований негречним жартом невідомця, — ну, це, вибачайте, малоімовірно.

— Прошу і мені вибачити, — відповів чужоземець, — але це так. Хочеться запитати вас, що ви робитимете сьогодні увечері, коли це не таємниця?

— Ніяка це не таємниця. Зараз я зайду до себе на Садову, а потім о десятій вечора в МАСОЛТі відбудеться засідання, і я на ньому головуватиму.

— Ні, цього ні в якому разі не може бути, — твердо заперечив чужоземець.

— А то ж чому?

— Тому, — відповів чужоземець і прискаленими очима глянув угору, де, прочуваючи вечірню прохолоду, безгучно черкали небо чорні птахи, — що Аннушка вже купила

олію, і не лише купила, а навіть і розлила. Отож засідання не відбудеться.

На якусь хвилю, що цілком зрозуміло, під липами запала мовчанка.

— Пробачте, — після паузи заговорив Берліоз, поглядаючи на чужоземця, який плів нісенітниці, — до чого тут олія... та ще якась Аннушка?

— Олія тут ось до чого, — раптом заговорив Бездомний, очевидячки, вирішивши оголосити непроханому співрозмовнику війну, — чи не доводилося вам, громадянине, бувати коли-небудь в лікарні для душевнохворих?

— Іване!.. — тихо скрикнув Михайло Олександрович.

Але чужоземець анітрохи не образився і від душі розсміявся.

— Бував, бував, та й не раз! -- вигукнув він весело, водночас не зводячи з поета неусміхненого ока. — Де я тільки не бував! Шкода лише, що я не спромігся запитати у професора, що таке пшизофренія! То ви вже самі довідайтесь про це в нього, Іване Миколайовичу!

— Звідки ви знаєте, як мене звуть?

— Даруйте, Іване Миколайовичу, хто ж вас не знає? — Тут чужоземець дістав з кишені вчорашній номер «Літературної газети», де Іван Миколайович побачив на першій же сторінці своє зображення, а під ним свої власні вірші. Але доказ його слави та популярності, ще вчора такий любий поетові, зараз анітрохи його не радував.

— Перепрощую, — сказав він, і обличчя його потьмяніло, — ви не зачекали б хвилиночку? Я хочу товаришеві кілька слів сказати.

— О, залюбки! — вигукнув невідомий. — Тут так добре під липами, а я, до речі, нікуди й не кваплюсь.

— Ось що, Михайле, — зашепотів поет, відтягнувши Берліоза вбік, — він ніякий не інтурист, а шпигун. Це російський емігрант, що перебрався до нас. Вимагай у нього документи, бо ще втече...

— Ти гадаєш? — стривожено шепнув Берліоз, а сам подумав: «Таж він має рацію!»

— Вже ти мені вір, — засичав йому на вухо Іван, — він дурником прикидається, аби випитати щось. Ти чуєш, як він по-нашому чеше, — поет говорив і косував оком, сте-

жачи, щоб невідомець не дав драла, — ходім затримаємо його, бо ще втече...

І поет за руку потяг Берліоза до лави.

Невідомий не сидів, а стояв коло неї, тримаючи в руках якусь книжечку в темно-сірій палітурці, цупкий конверт з добірного паперу та візитну картку.

— Даруйте, що я в запалі нашої суперечки забув відрекомендуватись. Ось моя візитівка, паспорт і запрошення приїхати до Москви для консультації, — вагомо проказав невідомий, проникливо дивлячись на обох літераторів.

Ті зніяковіли. «Чортяка, чув усе...» — подумав Берліоз і гречним жестом показав, що показувати документи немає потреби. Але поки чужоземець тицяв їх редакторові, поет устиг розгледіти на картці друковане латинкою слово «професор» і початкову літеру прізвища — подвійне «В» — «W».

— Дуже приємно, — тим часом знічено пробурмотів редактор, і чужоземець сховав документи до кишені.

Добрі стосунки в такий спосіб було відновлено, і всі трое знову повсідалися на лаву.

— То вас, професоре, запрошено до нас як консультанта? — спитав Берліоз.

— Так, як консультанта.

— Ви — німець? — вивідував Бездомний.

— Я себто?.. — перелитав професор і раптом задумався. — Так, мабуть, що німець... — сказав він.

— Ви по-російському здорово говорите, — зауважив Бездомний.

— О, я взагалі поліглот і знаю силу-силенну мов, — відповів професор.

— А хто ви за фахом? — запитав Берліоз.

— Я — фахівець з чорної магії.

«Отгакої!..» — шибонуло в голову Михайлові Олександровичу.

— І... і з цього фаху вас запрошено сюди? — затнувшись, поспитав він.

— Так, з цього фаху й запрошено, — підтвердив професор і пояснив: — Тут у державній бібліотеці виявлено рукописи — оригінали чорнокнижника Герберта Аврилакського, десятого сторіччя. Отож потрібно, щоб я їх розібрав. Я — єдиний на весь світ фахівець.

— А-а! Ви — історик? — з великою полегкістю та повагою спитав Берліоз.

— Я — історик, — підтвердив учений і докинув ні сіло ні впало: — Сьогодні ввечері на Патріарших буде цікава історія!

І знову вкрай здивувалися і редактор і поет, а професор поманив їх до себе і, коли вони нахилилися ближче, прошепотів:

— Майте на увазі, що Ісус таки існував.

— Бачите, професоре, — силувано посміхнувшись, озвався Берліоз, — ми поважаємо ваші великі знання, але самі в цьому питанні дотримуємося іншого погляду.

— А ніяких поглядів і не треба! — відповів чудний професор, — просто він існував, і квит.

Але ж потрібен який-небудь доказ... — почав Берліоз.

— І доказів жодних не потрібно, — відповів професор і заговорив стишено, при цьому його акцент чомусь зник: — Усе просто: у білому плащі з кривавим підбоем, по-кавалерійському шаркаючи ногами, рано-вранці чотирнадцятого числа весняного місяця нісана...

Розділ 2

ПОНТІЙ ПІЛАТ

У білому плащі з кривавим підбоем, по-кавалерійському шаркаючи ногами, рано-вранці чотирнадцятого числа весняного місяця нісана в криту колонаду між двома половинами палацу Ірода Великого вийшов прокуратор Іудеї Понтій Пілат.

Найбільше на світі прокуратор ненавидів запах трояндової олії, і все тепер вішувало недобрий день, бо запах цей почав переслідувати прокуратора ще з доросту. Прокураторові здавалося, що трояндовий дух точать кипариси й пальми в саду, що до запаху шкіряного обладунку та поту від конвою домішується клятий трояндовий струмінь. Від флігелів у затиллі палацу, де розташувалася перша когорта Дванадцятого Блискавичного легіону, що прибула з прокуратором до Єршалаїма, заносило димком у колонаду через горішню ділянку саду, і до гіркуватого диму, який свідчив

про те, що кашовари в кентуріях почали готувати обід, домішувавсь усе той самий масний трояндовий дух.

«О боги, боги, за що ви караєте мене?.. Так, без сумніву, це вона, знову вона, нездоланна, страшна хвороба... гемікранія, через яку болить півголови... від неї немає ліків, немає жодного рятунку... спробую не рухати головою...»

На мозаїчній підлозі біля водограю вже було наготоване крісло, і прокуратор, не дивлячись ні на кого, сів у нього і простяг руку вбік. Секретар шанобливо поклав у цю руку клапоть пергаменту. Не стримавши болісної гримаси, прокуратор скоса пробіг очима написане, повернув пергамент секретареві й через силу проказав:

— Підслідний з Галілеї? А до тетрарха справу послали?

— Так, прокураторе, — відповів секретар.

— І що ж він?

— Він відмовився дати висновок у цій справі й смертний вирок Синедріону надіслав вам на затвердження, — пояснив секретар.

Прокуратор сіпнув щокою і сказав тихо:

— Приведіть обвинуваченого.

Ту ж мить з ділянки саду під колони на балкон два леґіонери ввели і поставили перед кріслом прокуратора чоловіка років двадцяти семи. Чоловік цей мав на собі старенький і роздертий блакитний хітон. Голова його була покрита білою пов'язкою з ремінцем округ лоба, а руки зв'язані за слиною. Під лівим оком у чоловіка був великий синець, у кутику рота — садно із запеченою кров'ю. Приведений з тривожною допитливістю дивився на прокуратора.

Той помовчав, а потім тихо спитав по-арамейському:

— То це ти підбивав народ зруйнувати ершалаїмський храм?

Прокуратор при цьому сидів, мов кам'яний, і лише губи його ворушилися ледь-ледь, коли він вимовляв слова. Він був мов кам'яний, бо остерігався хитнути головою, що горіла пекельним болем.

Чоловік зі зв'язаними руками трохи подався вперед і заговорив:

— Чоловіче добрий! Повір мені...

Але прокуратор, так само не ворухнувшись і анітрохи не підвищивши голосу, тут-таки урвав його мову:

— Це мене ти називаєш добрим чоловіком? Ти помиляєшся. В Єршалаїмі всі пошепки кажуть про мене, що я люте страховисько, і це чиста правда. — І так само розмірено додав: — Кентуріона Щуролупа до мене.

Всім видалося, що на балконі потемніло, коли кентуріон першої кентурії Марк, прозваний Щуролупом, постав перед прокуратором. Щуролуп був на голову вищий за найвищого з вояків легіону і такий широкий у плечах, що повністю заступив невисоке ще сонце.

Прокуратор звернувся до кентуріона латиною:

— Злочинець називає мене «чоловік добрий». Виведіть його звідси на хвилику, поясніть йому, як слід розмовляти зі мною. Але не скалічте.

І всі, окрім непорушного прокуратора, провели поглядом Марка Щуролупа, який махнув рукою в'язневі, показуючи, що той мусить іти за ним.

Щуролупа взагалі, хоч би де він не з'являвся, всі проводжали поглядами через його зріст, а ті, які бачили його вперше, ще через те, що обличчя кентуріон мав знівечене: ніс йому колись було розбито ударом германської довбні.

Прогупали важкі чоботи Марка по мозаїці, зв'язаний пішов за ним безгучно, цілковита мовчанка запала в колонаді, і чутно було, як туркотіли голуби в саду біля балкона, та ще вода співала мудровою приємною пісні у водограї.

Прокураторові захотілося підвестися, підставити скроню під струмінь і так завмерти. Але він знав, що й це йому не зарадить.

Вивівши в'язня з-під колон у сад, Щуролуп витяг з рук легіонера, котрий стояв коло підніжжя бронзової статуї, бича і, несильно розмахнувшись, ударив арештанта по плечах. Рух кентуріона був недбалий і легкий, але зв'язаний як стій повалився додола, наче йому підрубали ноги, похлинувся повітрям, сплотив на обличчі й закотив очі. Марк однією лівою рукою, легко, як порожній мішок, висмикнув поваленого вгору, поставив його на ноги і заговорив гундосо, калічачи арамейські слова:

— Римського прокуратора називати — ігемон. Інших слів не говорити. Стояти рівно. Ти зрозумів мене, чи вдарити тебе?

Арештований хитнувся, але опанував себе, обличчя його зажевроло, він передихнув і відповів хрипко:

— Я зрозумів тебе. Не бий мене.

Через хвилину він знову стояв перед прокуратором.

Загучав мерклий, недужий голос:

— Ім'я?

— Моє? — похапцем озвався в'язень, усім еством виказуючи готовність відповідати до ладу, не накликати більше гніву.

Прокуратор сказав неголосно:

— Своє я знаю. Не прикидайся дурнішим, ніж є насправді. Твоє.

— Іешуа, — поспіхом відповів в'язень.

— Прізвисько маєш?

— Га-Ноцрі.

— Звідки ти родом?

— З міста Гамали, — відповів арештант, головою показуючи, що там, десь далеко, праворуч від нього, на півночі, є місто Гамала.

— Хто ти по крові?

— Достоту не знаю, — жваво відповів в'язень, — я не пам'ятаю своїх вітця-матері. Мені казали, що мій батько був сирієць...

— Де маєш осідок?

— Я не маю осідку, — ніяково відказав ув'язнений, — я мандрую від міста до міста.

— Це можна висловити коротше, одним словом — волюща, — прорік прокуратор і спитав: — Рідня є?

— Нема нікого. Я один на світі.

— Чи знаєш ти грамоту?

— Так.

— Чи знаєш якусь мову, крім арамейської?

— Знаю. Грецьку.

Набрякла повіка піднялася, затуманене стражданням око втупилось у в'язня. Друге око лишилося приплющеним.

Пілат заговорив по-грецькому:

— Отож це ти збирався зруйнувати будівлю храму й закликав до цього народ?

Цієї миті в'язень знову пожвавішав, очі його вже не відбивали переляк, і він теж заговорив грецькою мовою:

— Я, чол... — жах промайнув у очах в'язня від того, що він мало не помилився, — я, ігемоне, ніколи в житті не збирався руйнувати будівлю храму і нікого не намовляв на такий безглуздий чин.

Подив виобразився на обличчі секретаря, що гнувся над низеньким столиком, записуючи свідчення. Він підвів голову, але відразу ж знову схилив її до пергаменту.

— Сила-силенна всякого люду стікається у цей город на свято. Бувають серед нього маги, астрологи, віщуни й убивці, — монотонно промовляв прокуратор, — а трапляються і брехуни. Ти, приміром, брехун. Записано ясно: намовляв зруйнувати храм. Так свідчать люди.

— Ці добрі люди, — заговорив в'язень і, поспіхом додавши: — ігемоне, — повів далі: — нічому не вчилися і попереплутували все, що я казав. Я взагалі починаю боятися, що плутанина ця триватиме дуже довго. І все через те, що він хибно записує за мною.

Запала мовчанка. Тепер уже обидва хворі ока важко дивилися на арештанта.

— Повторюю тобі, але востаннє: облиш удавати причинного, харцизе, — мовив Пілат м'яко і монотонно, — за тобою записано небагато, та записаного досить, щоб тебе повісити.

— Ні, ні, ігемоне, — весь напружуючись у бажанні переконати, говорив ув'язнений, — ходить, ходить один з козячим пергаментом і без упину пише. Якось заглянув я у цей пергамент і жажнувся. Анічогісінько з того, що там записано, я не казав. Я його благав: спали ти, ради бога, свій пергамент! Але він вихопив його в мене з рук і втік.

— Хто це такий? — гидливо спитав Пілат і торкнув рукою скроню.

— Левій Матвій, — охоче пояснив ув'язнений, — він був збирачем податків, і я зустрів його вперше на дорозі у Віффагії там, де клином виходить фіговий сад, і розбалакався з ним. Спершу він поставився до мене неприязно і навіть ображав, себто думав, що ображає, називаючи собакою. — При цьому в'язень усміхнувся: — Як на мене, то я нічого поганого не бачу в цьому звірові, щоб ображатись...

Секретар облишив записувати й нишком здивовано зиркнув, але не на в'язня, а на прокуратора.

— ...однак, наслухавшись мене, він почав лагіднішати, — вів далі Іешуа, — а врешті викинув гроші на дорогу і сказав, що піде зі мною в мандри...

Пілат осміхнувся однією щокою, виширивши жовті зуби, і мовив, обернувшись усім тулубом до секретаря:

— О, городе Єршалаїме! Чого тільки не почувеш у ньому! Збирач податків, слухайте лишень, викинув гроші на дорогу!

Не знаючи, як відповісти на це, секретар визнав за потрібне повторити Пілатову посмішку.

— А він сказав, що віднині гроші стали ненависні йому, — пояснив Іешуа дивні вчинки Левія Матвія і додав: — І відтоді він став моїм супутником.

Все ще виширяючись, прокуратор подивився на в'язня, тоді на сонце, яке неухильно підбивалося вгору над кінними статуями гіподрому, що лежав далеко внизу праворуч, і раптом з якоюсь тоскою мукою подумав, що найпростіше було б вигнати з балкону цього чудного харциза, промовивши лише два слова: «Повісити його». Вигнати і конвой, піти з колонади всередину палацу, звеліти затемнити кімнату, впасти на ложе, зажадати холодної води, жалісним голосом покликати собаку Банга, поскаржитися йому на гемікранію. І думка про отруту раптом спокусливо майнула у хворій голові прокуратора.

Він дивився каламутними очима на ув'язненого і деякий час мовчав, болісно пригадуючи, навіщо на нещадному вранішньому єршалаїмському осонні стоїть перед ним арештант з понівеченим від побоїв обличчям і які ще не потрібні нікому запитання він мусить ставити.

— Левій Матвій? — хрипким голосом спитав недужий і заплющив очі.

— Так, Левій Матвій, — долинув до нього високий, нестерпучий голос.

— А що ж ти все-таки говорив про храм юрбі на торговищі?

Голос того, хто відповідав, здавалося, шпигав Пілатові у скроню, завдаючи нестерпної муки, і цей голос проказував:

— Я, ігемоне, говорив про те, що розпадеться храм старої віри і постане новий храм істини. Сказав так, щоб зрозуміліше було.

— Навіщо ж ти, волоцюго, на торговищі баламутив народ, розказуючи про істину, про яку й поняття не маєш? Що таке істина?

Нараз прокуратор подумав: «О боги мої! Я запитую його про щось непотрібне на суді... Мій розум не слугує мені більше...» І вкотре вже привиділася йому чаша з темною рідиною. «Отрути мені, отрути...»

І знову почув він голос:

— Істина насамперед у тому, що в тебе болить голова і болить так сильно, аж ти легкодухо подумуєш про смерть. Ти не тільки не годен говорити зі мною, але тобі навіть дивитися важко на мене. І зараз я мимоволі завдаю тобі мук, що смутить мене. Ти не можеш навіть і думати про щонебудь і прагнеш лише того, аби прийшов твій собака, єдина, очевидячки, істота, до якої ти прихильний. Але муки твої зараз кінчатся, головний біль минеться.

Секретар витріщився на в'язня і не дописав слова.

Пілат звів мученицькі очі на арештанта й побачив, що сонце вже височенько стоїть над гіподромом, що промінь промкнувся у колонаду й підповзає до стоптаних сандалій Іешуа, і той сторониться від сонця.

Цю мить прокуратор підвівся з крісла, стис голову руками, і на жовтавому голеному обличчі його проступив жах. Однак він враз притлумив його своєю волею і знов опустився у крісло.

В'язень тим часом провадив далі свою мову, хоч секретар нічого більше не записував, а тільки, витягши, як гусак, шию, намагався не пропустити жодного слова.

— Ну ось усе й минулося, — говорив ув'язнений, доброзичливо поглядаючи на Пілата, — і це мене дуже тішить. Я радив би тобі, ігемоне, покинути на часинку палац і прогулятися пішки де-небудь на околиці, ну хоч би в садах на Єлеонійській горі. Гроза почнеться, — в'язень обернувся, примружився на сонце, — пізніше, надвечір. Прогулянка тобі була б вельми корисна, а я залюбки супроводив би тебе. Мені спало на думку дещо нове, — гадаю, воно могло б тобі видатись цікавим, і я охоче поділився б цими міркуваннями, тим паче, що ти справляєш враження дуже розумного чоловіка.

Секретар зблід, як мрець, і впустив сувій на підлогу.

— Лихо в тому, — продовжував зв'язанець, якого ніхто не зупиняв, — що ти надто замкнений і до решти втратив віру в людей. Адже ж, погодься, не можна вмістити всю свою прихильність у собаку. Твоє життя вбоге, ігемоне, — у цю мить бесідник дозволив собі усміхнутися.

Секретар думав тепер лише про одне: вірити йому своїм вухам чи не вірити. Доводилося вірити. Тоді він спробував уявити, в який неймовірний спосіб вилетіть гнів запального прокуратора на таке нечуване в'язнєве зухвальство. І цього секретар уявити не міг, дарма, що добре знав прокуратора.

Тоді пролунав надтріснутий хрипкуватий голос прокуратора, що мовив латиною:

— Розв'яжіть йому руки.

Один з вартових легіонерів стукнув списом, передав його іншому, підійшов і зняв мотуззя з арештанта. Секретар підібрав сувій, вирішив поки що нічого не записувати й нічому не дивуватись.

— Зізнайся, — тихо по-грецьки запитав Пілат, — ти великий лікар?

— Ні, прокураторе, я не лікар, — відповів арештований, полегшено тручи посмугований і набряклий багрянистий зап'ясток руки.

Круто з-під лоба Пілат свердлував очима арештанта, й у цих очах уже не було каламуті, в них з'явилися усім знайомі іскри.

— Я не спитав тебе, — мовив Пілат, — ти, може, знаєш і латину?

— Так, знаю, — відповів арештований.

Жовтаві щоки Пілатові зайшлися барвою, і він запитав латиною:

— Як ти дізнався, що я хотів покликати собаку?

— Це дуже просто, — відповів ув'язнений також латиною. — Ти водив рукою в повітрі, — і арештант повторив Пілатів рух, — наче хотів погладити, і губи...

— Справді, — сказав Пілат.

Помовчали, а потім Пілат поставив запитання грецькою мовою:

— Отож ти лікар?

— Ні, ні, — жваво відповів ув'язнений, — повір мені, я не лікар.

— Гаразд, якщо хочеш тримати це в таємниці, тримай. Справи це безпосередньо не стосується. Отже, ти твердиш, що не закликав зруйнувати... або підпалити, або в який інший спосіб знищити храм?

— Я, ігемоне, нікого не закликав так чинити, повторюю. Хіба я схожий на недоумка?

— О так, на недоумка ти не схожий, — тихо озвався прокуратор і якимось жаско осміхнувся, — тоді заприсягнись, що цього не було.

— Чим хочеш ти, щоб я заприсягнувся? — спитав, увесь стрепенувшись, розв'язаний.

— Та хоча б життям своїм, — відповів прокуратор, — ним заприсягатися саме час, бо воно висить на волосинці, знай це!

— Чи не гадаєш, ігемоне, що це ти його підвісив? — поспитав арештант. — Коли так, то ти дуже помиляєшся.

Пілат здригнувся і відповів крізь зуби:

— Я можу перетяти цю волосину.

— І в цьому ти помиляєшся, — світливо всміхаючись і загуляючись рукою від сонця, заперечив арештант. — Погодься, що перетяти волосину, либонь, спроможен лише той, хто її підвісив?

— Атож, атож, — посміхнувшись, сказав Пілат, — тепер я не маю сумніву, що роззявкваті нероби в Єршалаїмі ходили за тобою по п'ятах. Не знаю, хто підвісив тобі язика, але підвішено його добре. До речі, скажи, чи правда, що ти заявився до Єршалаїма через Сузьку браму верхи на ослі в супроводі юрми голодранців, що гукали тобі вітання, начеб якомусь пророкові? — прокуратор вказав на сувій пергаменту.

Арештант непорозуміло подивився на прокуратора.

— Та в мене й осла ніякого немає, ігемоне, — сказав він. — Прийшов я в Єршалаїм таки Сузькою брамою, але пішаницею, і супроводив мене самий лише Левій Матвій, і ніхто не гукав мені нічого, бо ніхто мене тоді в Єршалаїмі й не знав.

— Чи не знаєш ти часом, — вів далі Пілат, не зводячи очей з арештованого, — таких собі Дісмаса, другого — Гестаса і третього — Вар-раввана?

— Цих добрих людей я не знаю, — відповів в'язень.

— Правда?

— Правда.

— А тепер скажи мені, що це ти все вживаєш слова — «добрі люди»? Ти всіх, чи що, так називаєш?

— Всіх, — відповів в'язень, — лихих людей немає на світі.

— Вперше таке чую, — з осміхом сказав Пілат. — Та, видно, я мало знаю життя! Можете далі не записувати, — звернувся він до секретаря, хоч той і так нічого не записував, а далі продовжував до арештанта: — Це ти в якійсь із грецьких книг вичитав?

— Ні, я самотужки дійшов до цього.

— І ти проповідуєш це?

— Так.

— А ось, наприклад, кентуріон Марк, його прозвано Щуролупом, — то він теж добрий?

— Так, — відказав арештанта, — він, щоправда, нещасливий. Відтоді, як добрі люди знівечили його, він став жорстоким і нечутенним. Цікаво б знати, хто його покалічив?

— Охоче могу розповісти це, — промовив Пілат, — бо я був свідком при тому. Добрі люди кидалися на нього, як собаки на ведмеда. Германці вп'ялися йому в шию, в руки, в ноги. Піхотний маніпул потрапив у пастку, і коли б кавалерійська турма не врубалася збоку, а командував нею я, — тобі, любомудре, не довелося б говорити з Щуролупом. Це було в бою поблизу Ідіставізо, у Дівочій Долині.

— Якби з ним поговорити, — раптом мрійливо сказав арештанта, — я певен, що він круто перемигнувся б.

— Я гадаю, — озвався Пілат, — що мало втішив би ти легата легіону, якби надумав розмовляти з котримсь із його старшин чи вояків. А втім, цього й не станеться, на загальне щастя, і першим, хто про це подбає, буду я.

У цей час до колони прудко залетіла ластівка, окреслила під золотою стелею коло, знизилася, мало не черкнувши гострим крилом обличчя мідяної статуї в ніші, і сховалася за капітеллю колони. Можливо, їй заманулося вити там гніздо.

А поки вона летіла, в ясній тепер і легкій голові прокуратора склалася формула. Вона була така: ігемон розглянув справу мандрівного філософа Іешуа, на прізвисько Га-

Ноцрі, і складу злочину в ній не знайшов. Зокрема, не знайшов жодного зв'язку між діями Ієшуа і розрухами, що сталися нещодавно в Єршалаїмі. Мандрівний філософ виявився несповна розуму. Тим-то смертного вироку Га-Ноцрі, що його виніс Малий Синедріон, прокуратор не потверджує. Однак з огляду на те, що божевільні утопічні казання Га-Ноцрі можуть спричинити заворушення, прокуратор видаляє Ієшуа з Єршалаїма і заточує його в Кесарії Стратоновій на Середземному морі, тобто саме там, де прокуратора резиденція.

Лишалось продиктувати це секретареві.

Ластівчані крила фуркнули над самою головою ігемена, пташина метнулася до чаші водограю і вилетіла на волю. Прокуратор звів очі на арештанта й побачив, що біля нього стовпом загорівся пил.

— Усе про нього? — звернувся Пілат до секретаря.

— Ні, на жаль, — несподівано відказав той і подав Пілатові інший кляпоть пергаменту.

— Що там іще? — запитав Пілат і насупився.

Перечитавши подане, він ще дужче перемінився з обличчя. Чи то темна кров надплинула до шиї та обличчя, чи щось інше сталося, але шкіра його втратила жовтизну, побурилася, а очі наче запалися.

Знов-таки завинила в цьому чи не кров, яка ринула до скронь і стугоніла там, — у всякому разі в прокуратора щось поробилося з зором. Так, примарилося йому, що голова арештанта відпливла кудись, а замість неї з'явилась інша. На цій гирявій голові сидів рідкозубий золотий вінець. На лобі видніла густо намащена кругла виразка, що роз'їдала шкіру. Запалий беззубий рот з обвислою нижньою примхливою губою. Пілатові видалося, ніби пошезали рожеві колони балкона і покрівлі Єршалаїма вдалині, внизу за садом, і все потонуло навкруг у густючій зелені капрейських садів. Та й зі слухом сталося щось дивне — наче звіддалік програли негучно, але грізно сурми і вельми виразно почувся гундосий голос, який бундючно розтягував слова: «Закон про образу величності...»

Думки застрибали короткі, роз'єднані й незвичайні. «Пронав!», потім — «Пропали!..» І якась зовсім недоладна серед них гадка про якесь безсмертя, до того ж це безсмертя чомусь викликало нестерпну тугу.

Пілат через силу прогнав це видиво, повернувся зором на балкон, і знову перед ним постали арештантові очі.

— Слухай-но, Га-Ноцрі, — заговорив прокуратор, дивлячись на Іешуа якось чудно: лице прокураторове було грізним, але очі збентежені, — ти коли-небудь говорив щось про великого кесаря? Відповідай! Говорив?.. Чи... не... говорив? — Пілат протяг слово «не» трохи довше, ніж це годиться на суді, і послав своїм поглядом до Іешуа якусь думку, що її немов хотів нав'язати арештантові.

— Правду говорити легко та приємно, — зазначив арештований.

— Мені не треба знати, — придушеним, злим голосом озвався Пілат, — приємно чи неприємно тобі говорити правду. Але ти муситимеш її сказати. Тільки, говорячи, зважуй кожне своє слово, коли не хочеш не лише невідвротної, а й лютої смерті.

Ніхто не знає, що поробилося прокураторові Іудеї, але він дозволив собі піднести руку, наче затуляючись від сонячного променя, і за цією рукою, як за щитом, послати арештантові поглядом якийсь натяк.

— Отож, — продовжував він, — відповідай, чи знаєш ти такого собі Іуду з Киріяфа і що саме ти говорив йому, якщо говорив, про кесаря?

— Було це так, — охоче почав розповідати арештант, — позавчора ввечері я познайомився біля храму з одним молодиком, що назвався Іудою з міста Киріяфа. Він запросив мене у свій дім у Нижньому Городі й похастував...

— Добрий чоловік? — запитав Пілат, і диявольський вогонь зблиснув йому в очах.

— Дуже добрий та ще й спраглий знань, — potwierдив ув'язнений, — він виявив величезне зацікавлення моїми думками, гостив мене вельми радо...

— Світочі позапалював... — крізь зуби, в тон арештованому, проговорив Пілат, і очі його при тому мерехтіли.

— Справді, — трохи дивуючись обізнаності прокуратора, вів далі Іешуа, — він ще попрохав мене викласти свій погляд на державну владу. Його це питання надзвичайно цікавило.

— І що ж ти сказав? — запитав Пілат. — Чи ти відповіси. ніби забув, що говорив? — але в тоні Пілатовому була вже безнадія.

— Серед іншого я казав, — розповідав арештант, — що будь-яка влада — це насильство над людьми і що надійде час, коли не буде влади ні кесарів, ані жодної іншої влади. Людина перейде в царство істини та справедливості, де взагалі непотрібна ніяка влада.

— Далі!

— Далі нічого не було, — сказав в'язень, — у ту хвилину надбігли люди, почали в'язати мене і повели в тюрму.

Секретар, силкуючись не пропустити ані слова, поспіхом виводив на пергаменті рядки.

— На світі не було, немає і ніколи не буде величнішої й прекраснішої для людей влади над владою імператора Тиверія! — зірваний і хворий голос Пілатів погучнішав.

Прокуратор чомусь із ненавистю дивився на секретаря і сторожу.

— І не тобі, безумний злочинцю, розважати про владу! — Нараз Пілат загорлав: — Вивести сторожу з балкону! — І, обернувшись до секретаря, додав: — Залиште мене зі злочинцем наодинці, тут справа державної ваги!

Сторожа підняла списи і, розмірено гукаючи підкованими калігами, вийшла з балкона до саду а за сторожею вийшов і секретар.

Мовчання на балконі деякий час порушувала лише пісня води у водограї. Пілат бачив, як напиналася над руркою водяна таріль, як обламувались її краї та падали цівками.

Першим заговорив арештант:

— Я бачу, скоїлося щось лихе через те, що я балакав з цим юнаком з Киріафа. У мене, ігемоне, передчуття, що з ним стрясеться біда, і мені дуже його шкода.

— Я гадаю, — дивно посміхнувшись, відповів прокуратор, — є ще хтось на світі, за ким годилося б побиватися тобі більше, аніж за Іудою з Киріафа, і кому поведеться набагато гірше, аніж Іуді!.. Так ото Марк Щуролуп, незворушний і питомий кат, люди, котрі, як бачу, — прокуратор тицьнув у понівечене обличчя Іешуа, — гателили тебе за твої проповіді, розбійники Дісмас і Гестас, що зі своїми присними забили чотирьох вояків, і, врешті, паскудник-виказувач Іуда — всі вони добрі люди?

— Так, — відповів ув'язнений.

— І настане царство істини?

— Настане, ігемоне, — переконано відповів Іешуа.

— Воно ніколи не настане! — раптом заволав Пілат таким жаским голосом, що Іешуа сахнувся. Багато років тому в Дівочій Долині горлав так Пілат своїм вершникам: «Рубай їх! Рубай їх! Здоровань Щуролуп у пастці!» Він ще підвищив зірваний на командах голос, викрикуючи слова так, щоб їх чули в саду: — Ти злочинець! Злочинець! Злочинець!

А потім, стишивши голос, запитав:

— Іешуа Га-Ноцрі, чи віриш ти в яких богів?

— Бог один, — відповів Іешуа, — у нього я вірую.

— Тож помолися йому! Дуже-дуже помолися! А проте, — голос Пілатів упав, — це не допоможе! Дружину маеш? — чомусь тоскно поспитав Пілат, не тямлячи, що з ним діється.

— Ні, я сам.

— Осоружний город, — неждано чомусь пробелькотів прокуратор і пересмикнув плечима немовби з холоду, а руки потер, наче обмиваючи їх, — якби тебе зарізали перед твоєю стрічею з Іудою Кириафським, таки було б краще.

— А ти відпусти мене, ігемоне, — несподівано попрохав арештант, і голос його став тривожним, — я бачу, що мене хочуть забити.

Обличчя Пілатові перекосила судома, він звернув до Іешуа запалені в червоних прожилках білки очей і сказав:

— Ти гадаєш, нещасливцю, що римський прокуратор відпустить людину, яка говорила те, що говорив ти? О боги, боги! Чи тобі здається, що я ладен стати на твоє місце? Я твоїх думок не поділяю! І послухай мене: якщо від цієї хвилини ти прохопишся хоч словом, заговориш з будь-ким, стережися мене! Повторюю тобі: стережися.

— Ігемоне...

— Мовчи! — гаркнув Пілат і ошалілим оком провів ластівку, що вкотре запурхнула на балкон. — До мене! — вигукнув Пілат.

І коли секретар та сторожа повернулися на свої місця, Пілат оголосив, що затверджує смертний вирок, винесений на зібранні Малого Синедріону злочинцеві Іешуа Га-Ноцрі, і секретар записав Пілатові слова.

За хвилину перед прокуратором стояв Марк Щуролуп. Йому прокуратор звелів передати злочинця начальникові

таємної служби і водночас повідомити його про наказ прокуратора, щоб Іешуа Га-Ноцрі тримали окремо від інших засуджених, а також, щоб команді таємної служби заборонили під страхом тяжкої кари про будь-що розмовляти з Іешуа чи відповідати на його запитання.

На знак Марка довкола Іешуа замкнулася сторожа і вивела його з балкона.

Потім перед прокуратором станув стрункий світлобордий красень із сяйними лев'ячими мордами на грудях та орлиним пір'ям на гребені шолому, із золотими бляшками на шабельтасі меча, у зашнурованому до колін взутті на потрійній підшві, у накинутому на ліве плече багрянному плащі. Це був легат — командувач легіону. Його прокуратор запитав про те, де зараз себастійська когорта. Легат доповів, що себастійці тримають кордон на майдані біля гіподрому, де перед народом буде оголошено вирок злочинцям.

Тоді прокуратор наказав, щоб легат виділив з римської когорти дві кентурії. Одна з них, під проводом Щуролупа, має конвоювати злочинців, вози з катівським начинням і самих катів дорогою на Лису Гору, а прибувши туди, увійти у верхній кордон. Друга ж мусить відразу вирушати на Лису Гору і розпочати негайно її оточення. Для тієї ж мети, тобто для охорони Гори, прокуратор попросив легата вислати допоміжний кавалерійський полк — сирійську алу.

Коли легат вийшов з балкона, прокуратор наказав секретареві запросити до палацу голову та двох членів Синедріону і начальника храмової сторожі Єршалаїма, але при цьому додав, що просить улаштувати так, щоб до наради з усіма цими людьми він міг поговорити з головою раніше і сам на сам.

Прокураторові накази було виконано швидко й чітко, і сонце, що з якоюсь незвичайною шаленістю палило в ці дні Єршалаїм, не встигло наблизитись до зеніту, коли на верхній терасі саду біля двох мармурових левів, які сторожували сходи, зустрілися прокуратор і виконувач обов'язків голови Синедріону первосвященик іудейський Йосиф Каїфа.

У саду було тихо. Але прокуратор, вийшовши з-під колони на залитий сонцем верхній сад з пальмами на стра-

хитливих слонячих ногах, звідки перед ним стелився весь осоружний йому Єршалаїм з висячими мостами, фортецями і, найголовніше, з неймовірною брилою мармуру під золотою драконячою лускою замість даху — храмом ершалаїмським, — гострим слухом ухопив далеко вниз, там, де кам'яний мур відокремлював нижні тераси палацового саду від міського майдану, глухий гомін, над яким вряди-годи сплескували слабенькі й тонкі чи то стогони, чи то зойки.

Прокуратор зрозумів, що там, на майдані, вже зібралася тьма-тьменна розбурканих останніми заворушеннями ершалаїмців, що це стовпище нетерпеливиться в чеканні вироку і що серед нього кричать невгомні продавці води.

Прокуратор почав з того, що запросив первосвященника на балкон, аби сховатись від немилосердної спеки, але Каїфа чемно вибачився і пояснив, що зробити цього напередодні свята не може. Пілат накинув каптур на свою вже ледь лисувату голову і почав розмову. Говорили вони по-грецькому.

Пілат сказав, що він розглянув справу Іешуа Га-Ноцрі й затвердив смертний вирок.

Таким чином, на страту, яка має бути доконана сьогодні, засуджено трьох розбійників: Дісмаса, Гестаса, Варравана та ще цього, Іешуа Га-Ноцрі. Перших двох, які намислили підбивати народ на бунт проти кесаря, захоплено з боєм римськими властями, вони значаться за прокуратором і тому про них тут не йтиме. Решту ж, Варравана та Га-Ноцрі, захопили місцеві власті, і засудив їх Синедріон. Згідно з законом та звичаєм, одного з цих двох злочинців треба буде звільнити на честь великого свята Пасхи, яке настає сьогодні.

Отож прокуратор жадає знати, кого з двох злочинців наміряється пустити на волю Синедріон: Варравана чи Га-Ноцрі?

Каїфа схилив голову на знак того, що питання йому зрозуміле, і відповів:

— Синедріон просить відпустити Варравана.

Прокуратор добре знав, що саме так і відповідь первосвященика, але йому належало показати, що така відповідь викликає у нього подив.

Пілат це й зробив, і то вельми вправно. Брови на горорovitому обличчі звелися, і він зчудовано глянув первосвященикові просто у вічі.

— Як на правду, то ця відповідь мене дивує, — м'яко заговорив прокуратор, — боюсь, чи немає тут непорозуміння.

Пілат пояснив свою думку. Римські власті анітрохи не ваять на права місцевої духовної влади, первосвященикові це добре відомо, але тут вочевидь зайшла помилка. І у виправленні цієї помилки римські власті, ясна річ, зацікавлені.

Бо й справді: злочини Вар-раввана і Га-Ноцрі непорівнянні за ваготою. Якщо другий з них, чоловік виразно несповна розуму, винен у виголошенні безглузких промов у Єршалаїмі та ще подекуди, то першого обтяжено набагато поважніше. Мало того, що він припустився відвертих закликів до бунту, але він ще й убив охоронця при спробах узяти його. Вар-равван багато небезпечніший за Га-Ноцрі.

З огляду на все сказане прокуратор просить первосвященика переглянути ухвалу і залишати на волі того з двох засуджених, від якого буде менше шкоди, а таким, поза сумнівом, є Га-Ноцрі. Отже?

Каїфа сказав тихим, але твердим голосом, що Синедріон уважно розглянув справу і вдруге дає до відома, що наміряється звільнити Вар-раввана.

— Як? Навіть після мого клопотання? Клопотання того, в особі якого промовляє римська влада? Первосвященику, повтори втретє.

— І втретє даю до відома, що ми звільняємо Вар-раввана, — тихо сказав Каїфа.

Все скінчилося, і більше вже не було про що говорити. Га-Ноцрі відходив назавжди, і страшних, лютих болей прокураторових нікому вгамувати, від них немає ліків, окрім смерті. Однак не ця думка вразила в ту ж мить Пілата. Усе та сама незбагненна туга, що вже приходила на балконі, прошила його ество. Він одразу ж спробував її пояснити, і пояснення те було якесь чудне: прокураторові невиразно здалося, що він чогось не договорив із засудженим, а може, — чогось і не дослухав.

Пілат відігнав цю думку, і вона відлетіла вмить, як і прилетіла. Вона відлетіла, а туга залишилася непоясненою,

бо ж не могла її з'ясувати, змигнувши блискавкою і тут-таки й загаснувши, якась коротка інша думка: «Безсмертя... прийшло безсмертя...» Чие безсмертя прийшло? Цього не збагнув прокуратор, але думка про це загадкове безсмертя змусила його похолонути на палючому сонці.

— Гарзд, — сказав Пілат, — хай буде так.

Він роззирнувся, охопив поглядом видимий йому світ і подивувався, яка зайшла зміна. Щез обтяжений трояндами куш, пропали кипариси, що облямовували горішню терасу, і гранатове дерево, і біла статуя серед зелені, та й сама зелень. Попливла замість усього цього якась багряна гуша, в ній захиталися водорості й рушили кудись, а разом з ними зрушивсь і сам Пілат. Тепер його підхопив, душачи та обпалюючи, найнестерпніший гнів — гнів безсилля.

— Тісно мені, — промовив Пілат, — тісно мені!

Він холодною вологою рукою смиконув пряжку з коміра плаща, і та впала на пісок.

— Сьогодні парко, заноситься на грозу, — озвався Каїфа, не відводячи очей від почервонілого обличчя прокуратора і прочуваючи всі муки, які були ще попереду. «О, який страшний місяць нісан цього року!»

— Ні, — сказав Пілат, — це не тому, що парко, а тісно мені стало з тобою, Каїфо. — Примруживши очі, Пілат посміхнувся і додав: — Начувайся, первосвященнику.

Темні очі первосвященника зблиснули, і незгірше, аніж перед тим прокуратор, він виобразив на своєму обличчі подив.

— Що я чую, прокураторе? — гордо й спокійно відповів Каїфа. — Твою погрозу після ухваленого вироку, який ти сам і затвердив? Чи ж можливе таке? Ми звикли, що римський прокуратор добирає слів перед тим, як казати щось. Не почув би нас хто, ігемоне?

Пілат мертвими очима подивився на співбесідника і, оцирившись, удав посмішку.

— Що ти, первосвященнику! Хто ж може почути тут нас зараз? Хіба я схожий на молодого причинного волоцюгу, якого сьогодні стратять? Хіба я дитина, Каїфо? Знаю, що кажу і де кажу. Оточено сад, оточено палац, так що й миша не промкнеться в жодну шпарину. Та не тільки миша, не промкнеться навіть цей, як його... з города Кириафа. До

речі, ти знаєш такого, первосвященику? Атож... якби такий сюди пробрався, гірко нарікав би він на свою долю, в цьому ти мені, певно, поймеш віри? Так знай же, що не буде тобі, первосвященику, віднині спокою! Ні тобі, ні народові твоєму, — і Пілат вказав удалину праворуч, туди, де високо палахкотів храм, — це я тобі кажу, Пілат Понтійський, вершник Золотий Спис!

— Знаю, знаю! — безстрашно відповів чорнобородий Каїфа, і очі йому заблисли. Він підніс руку до неба і вів далі: — Знає народ іудейський, що ти ненавидиш його лютою ненавистю і багато мук йому завдаси, але повністю його не вигубиш! Захистить його Бог! Почує нас, почує всемогутній кесар, оборонить нас від погубителя Пілата!

— О ні! — вигукнув Пілат, і з кожним словом йому ставало легше й легше: більше не треба було прикидатися, не треба було підбирати слова. — Забагато ти скаржився кесареві на мене, і настала тепер моя пора, Каїфо! Тепер полетить вістка від мене, та не намісникові в Антіохію і не до Риму, а просто на Капрею, самому імператорові, вістка про те, що ви певних ворохобників у Єршалаїмі ховаєте від смерті. І не водою із Соломонового ставка, як хотів я на користь вам же, напою я тоді Єршалаїм! Ні, не водою! Пригадай, як довелося мені через вас знімати щити з імператорськими вензелями зі стін, перемішувати війська, довелося, бачиш, самому приїхати подивитися, що тут у вас коїться! Затям моє слово, первосвященику. Побачиш ти не одну когорту в Єршалаїмі, ні! Прийде під мури города увесь легіон Фульміната, підійде арабська кіннота, тоді почувеш ті гіркі плачі та стогони! Згадаєш ти тоді врятованого Варравана і пошкодуєш, що послав на смерть філософа з його мирною проповіддю!

Лице первосвященика вкрилося плямами, очі горіли. Він, як і прокуратор, посміхнувся, вищиряючись, і відповів:

— Чи ж ти, прокураторе, сам віриш у те, що оце кажеш? Ні, не віриш! Не мир, не мир приніс нам спокуситель народу в Єршалаїм, і ти, вершнику, це чудово розумієш. Ти хотів його випустити для того, щоб він люд збаламутив, над вірою поглумивсь і підвів народ під римські мечі! Але я, первосвященик іудейський, доки житиму, не дам у наругу віру й оборону народ! Ти чуєш, Пілате? —

І тут Каїфа грізно підніс руку: — Прислухайся, прокураторе!

Каїфа змовк, і прокуратор почув знову неначе гул моря, що надпливало до самісіньких мурів саду Ірода Великого. Цей гул надходив знизу до ніг і до обличчя прокураторові. А за спиною в нього, там, у затиллях палацу, чулися тривожні сигнали сурм, тяжкий хряскіт сотень ніг, брязкіт заліза, і прокуратор усвідомив, що римська піхота вже вирушає за його наказом, прямуючи на страшний для бунтівників та ризунів передсмертний парад.

— Ти чуєш, прокураторе? — тихо повторив первосвященик. — Невже ти скажеш мені, що все це, — тут він підніс обидві руки, і темний каптур упав з голови Каїфи, — спричинив мізерний драпіжник Вар-равван?

Прокуратор витер зап'ястям руки мокре холодне чоло, подивився на землю, потім, примружившись, у небо, побачив, що розпечена куля майже над самою його головою, а тінь Каїфи зовсім збіглася біля лев'ячого хвоста, і сказав тихо і байдужно:

— Йдеться до полудня. Ми захопилися розмовою, а треба завершувати справу.

У вишуканих виразах перепроставши первосвященика, він запропонував йому посидіти на лаві в тіні магнолії та почекати, поки він викличе інших осіб, потрібних для останньої короткої наради, і віддасть ще один наказ перед стратою.

Каїфа гречно вклонився, приклавши руку до серця, і залишивсь у саду, а Пілат повернувся на балкон. Там секретареві, який очікував на нього, він звелів запросити в сад легата легіону, трибуна когорти, а також двох членів Синедріону і начальника храмової охорони, які ждали виклику на нижній терасі саду в круглій альтанці з водограєм. До цього Пілат додав, що і він зараз вийде у сад, а сам подався всередину палацу.

Поки секретар збирав радців, прокуратор у захищеній від сонця темними завісами кімнаті відбув побачення з кимось невідомим, обличчя якого було напівприкрите каптуром, хоч у кімнаті сонячне проміння і не могло йому дозоляти. Побачення це було надзвичайно коротким. Прокуратор тихо сказав чоловікові кілька слів, після чого той подався собі геть, а Пілат через колонаду пройшов у сад.

Там у присутності всіх, кого хотів бачити, прокуратор урочисто й стримано ознаймив, що затверджує смертний вирок Іешуа Га-Ноцрі, і офіційно звідався у членів Синедріону, кого із злочинців вони воліють лишити при житті. Діставши відповідь, що це Вар-равван, прокуратор сказав:

— То й гаразд, — та звелів секретареві тут-таки записати це до протоколу, стис у руці пряжку, що її підняв секретар з піску, і врочисто промовив: — Пора!

Усі присутні рушили вниз широкими мармуровими сходами поміж трояндовими стінами, що точили запаморочливий аромат, опускаючись усе нижче й нижче до палацового муру, до брами, що виводила на великий, рівно вибрукуваний майдан, з протилежного краю якого видніли колони та статуї ершалаїмського гіподрому.

Тільки-но гурт вийшов з саду на майдан і піднявся на просторий кам'яний поміст, що панував над майданом, Пілат, розгледівшись крізь примружені повіки, визначився в довкіллі. Той простір, який він щойно перетяв від палацового муру до помосту, був безлюдний, але перед собою Пілат уже не побачив майдану — його поглинула юрба. Вона затопила б і поміст і той звільнений простір, якби не стримували її три лави себастійських вояків лівобіч Пілата і вояків ітурейської допоміжної когорти — правобіч.

Отож Пілат зійшов на поміст, несвідомо затискуючи в кулаці непотрібну пряжку і приплющуючи очі. Мружився прокуратор не тому, що сонце палило йому очі, ні! Він не хотів чогось бачити купку засуджених, що їх, він чудово це знав, зараз-таки слідом за ними виводять на поміст.

Щойно білий плащ із багряним підбоем з'явивсь угорі на кам'яній брилі над крайкою людського моря, невидющому Пілатові вдарила у вуха звукова хвиля: «Га-а-а...» Вона почалася негучно, зародившись десь удалині біля гіподрому, потім зробилася громохкою і, потривавши декілька секунд, стала спадати. «Побачили мене», — подумав прокуратор. Хвиля не спала до найнижчого рівня і раптом почала знову наростати і, гойдаючись, піднеслася вище першої, і на другій хвилі, як на морському валу скипає піна, скипіли посвисти та окремі чутні крізь ревище жіночі зойки. «Це їх вивели на поміст, — подумав Пілат, — а зойки від того, що зачавили кількох жінок, коли стовписько подалося вперед».

Він перечікував, знаючи, що жодна сила не змусить замовкнути натовп, доки він не видихне всього, що нагромадилось у нього всередині, та не притишиться сам

А коли та мить настала, прокуратор викинув угору правцю, і останній шум здуло з юрби.

Тоді Пілат набрав, скільки зміг, гарячого повітря у груди й закричав, і зірваний голос його понесло понад тисячами голів:

— Іменем кесаря імператора!..

Цю ж мить у вуха йому кілька разів гримнув залізний рубаний крик: у когортах, викинувши вгору списи та гасла, страхітливо прокричали вояки:

— Хай живе кесар!

Пілат задер голову й уткнувся обличчям просто в сонце. Під повіками в нього спалахнув зелений вогонь, від вогню зайнявся мозок, і над юрбою полетіли хрипкі арамейські слова:

— Чотирьох злочинців, заарештованих у Єршалаїмі за вбивства, підбурювання до заколоту й зневагу до законів та віри, засуджено до ганебної страти — вони мають бути повішені на стовпах! І ця страта зараз буде доконана на Лисій Горі! Імена злочинців — Дісмас, Гестас, Вар-равван і Га-Ноцрі. Ось вони перед вами!

Пілат вказав рукою правобіч, не бачачи злочинців, але знаючи, що вони там, на тому місці, де їм і належить бути.

Юрба відповіла довгим гулом чи то подиву, чи то полегші. Коли ж гул цей загас, Пілат повів далі:

— Та стратять з них тільки трьох, бо за законом і звичаєм, на честь свята Пасхи одному із засуджених, за вибором Малого Синедріону і потвердженням римської влади, великодушний кесар-імператор повертає його нице життя!

Пілат вигукував ці слова і водночас наслухав, як на зміну гулові йде велика тиша. Тепер ні подиху, ні шелесту не долиняло до його вух, і навіть настала така мить, коли Пілатові здалося, що все довколо взагалі щезло. Ненависне йому місто вимерло, й лише він один стоїть, спалюваний прямовисним промінням, упершись обличчям у небо. Пілат ще притримав тишу, а потім почав вигукувати:

— Ім'я того, кого зараз при вас відпустять на волю...

Він ще раз примовк, зволікаючи з ім'ям, перевіряючи, чи все сказав, бо знав, що мертвий город воскресне, тількино буде вимовлено ім'я щасливця, і ніяких подальших слів ніхто не почує.

«Все? — безгучно прошепотів собі Пілат. — Все. Ім'я!»

І, розкотивши звук «р» над безгомінним городом, він прокричав:

— Вар-равван!

Тієї миті йому здалося, що сонце, дзенькнувши, розсочилося над ним і залляло його вуха вогнем. У цьому вогні вирували ревище, вереск, зойки, регіт і свист.

Пілат обернувся і рушив помостом назад до сходинок, не дивлячись ні на що, крім різнокольорових клітин настилу під ногами, щоб не оступитися. Він знав, що тепер у нього за спиною на поміст градом летять спишові монети, фініки, що в ревучій юрбі люди, топчучи одне одного, лізуть на плечі, щоб побачити навіч диво — як чоловік, що вже був у лабетах смерті, вимкнувся з цих лабет! Як легіонери знімають з нього мотуззя, мимохіть завдаючи йому пекучого болю в повикручуваних на допитах руках, як він, морщачись і охкаючи, усе ж усміхається безглуздою божевільною усмішкою.

Він знав, що в цей час конвой уже веде до бокових сходинок трьох зі зв'язаними руками, щоб спровадити їх на дорогу, яка пролягла на захід, до Лисої Гори. Лише опинившись за помостом, у затиллі його, Пілат розімкнув очі, знаючи, що він тепер у безпеці — бачити засуджених він уже не міг.

Юрба потроху вгамовувалась, і до стогону її тепер домішувалися виразно чутні пронизливі вигуки оповісників, які повторювали один арамейською, а інший грецькою мовами все те, що прокричав з помосту прокуратор. Окрім того, до слуху його долетіли щораз ближчий частий цокітливий тупіт коней і гук сурми, яка просурмила щось коротко й весело. Цим звукам відповіли пронизливі посвисти хлопчиськ з покрівель будинків на вулиці, що вела з торговища до гіподромного майдану, і вигуки «стерезись!»

Вояк, який самотньо стояв на очищеному просторі майдану з гаслом у руках, застережно змахнув ним, і тоді прокуратор, легат легіону, секретар і охорона зупинилися.

Кавалерійська ала в розгоні на ширший клус вилетіла на майдан, щоб проскочити його краєм, обминаючи здвиг народу, і провулком уздовж кам'яного муру, заснованого виноградом, навпростець дістатися Лисої Гори.

Летячи клусом, маленький, як хлопчик, темний, як мулат, командир али — сирієць, порівнявшись із Пілатом, щось тонко вигукнув і вихопив меч з піхов. Злий мокрий вороний кінь шарпнувся вбік і піднявся дибки. Вкинувши меч у піхви, командир огрів коня пугою по шиї, вирівняв його і помчав у провулок, переходячи на галоп. За ним лавами по троє полетіли вершники у хмарі пилу, застрибали вістря легких бамбукових списів, повз прокуратора замиготіли якісь наче особливо засмаглі під білими завоями обличчя з весело вишкіреними сьайними зубами.

Збиваючи до неба пилюку, ала увірвалась у провулок, і останнім повз Пілата промчав вояк з огнистою від сонця сурмою на спині.

Затуляючись від пилу рукою і невдоволено морщачи лице, Пілат рушив далі в напрямку до брами палацового саду, а за ним пішли легат, секретар і охорона.

Було близько десятої години ранку.

Розділ 3

СЬОМИЙ ДОКАЗ

— Так, було близько десятої години ранку, вельмишановний Іване Миколайовичу, — повторив професор.

Поет провів рукою по обличчі, ніби шойно прочнувшись, і побачив, що на Патріарших зайшов вечір.

Вода у ставку почорніла, і легкий човник уже ковзав по ній, і чувся плюскіт весла та уриваний сміх якоїсь громадянки в човнику. В алеях на лавах з'явилася публіка, але знову ж таки на всіх трьох сторонах квадрата, крім тієї, де були наші бесідники.

Небо над Москвою наче вилиняло, й зовсім чітко проступав у височині повний місяць, але ще не золотавий, а білий. Дихати стало набагато легше, і голоси під липами тепер звучали м'якше, по-вечірньому.

«Як же це я не спам'ятався, що він устиг сплести ціле оповідання?.. — подумав Бездомний вражено. — Адже ось

і вечір!.. А може, це й не він розповідав, а просто я заснув, і все мені приверзлося?»

Але треба гадати, що розповідав-таки професор, а не то доведеться визнати, що те ж самісіньке приснилось і Берліозові, бо він сказав, уважно вглядаючись у лице чужоземцеві:

— Ваше оповідання надзвичайно цікаве, професоре, хоч воно зовсім і не узгіднюється з євангельськими оповідями.

— Даруйте, — поблажливо посміхнувшись, відгукнувся професор, — уже хто-хто, але ж ви повинні знати, що нічогісінько з того, що написано в Євангеліях, не діялось насправді ніколи, і якщо ми почнемо посилатися на Євангелії як на історичне джерело... — Він ще раз посміхнувся, а Берліоз проковтнув язика, бо достеменно те саме казав Бездомному, йдучи з ним по Бронній до Патріарших ставків.

— Це так, — зазначив Берліоз, — але боюся, що ніхто не може підтвердити, що й розказане вами нам діялося насправді.

— О ні! Це може хто підтвердит! — почавши говорити каліченою мовою, надто впевнено відповів професор і несподівано таємниче поманив обох приятелів до себе ближче.

Ті понахилилися до нього з обох боків, і він сказав, але вже без жодного акценту, який у нього, біс його зна чому, то зникав, то з'являвся:

— Річ у тім... — тут професор лякливо оглянувся і заговорив пошепки, — що я особисто був присутній при тому всьому. І на балконі був у Понтія Пілата, і в саду, коли він з Каїфою розмовляв, і на помості, але тільки таємно, інкогніто, так би мовити, отож прошу вас нікому ані слова — цілковитий секрет!.. Тсс!

Запала мовчанка, і Берліоз зблід.

— Ви... ви відколи у Москві? — тремким голосом запитав він.

— А я шойно сеї хвилини приїхав до Москви, — неуважно відповів професор, і лише тут приятелі здогадалися заглянути пильніше йому в очі й пересвідчилися, що ліве зелене — у нього цілком несамовите, а праве — порожнє, чорне й мертве.

«Ось тобі усе й з'ясувалося! — подумав Берліоз розгублено. — Приїхав божевільний німець, або оце тепер з'їхав з глузду на Патріарших. Ну ж бо й історія!»

Так, справді, з'ясувалося все: і дивовижний сніданок у покійного філософа Канта, і безглузді балачки про олію та Аннушку, й пророкування, що голову буде відрубано, і все інше — професор був несповна розуму.

Берліоз відразу зметукував, що слід робити. Відкинувшись на спинку лави, він поза спиною професора заморгав до Бездомного — не супереч, мовляв, йому, але збитий з пантелику поет цих мигів не зрозумів.

— Так, так, так, — збуджено казав Берліоз, — втім, усе це можливе!.. Навіть дуже можливе, і Понтій Пілат, і балкон, і таке інше... А ви самі приїхали чи з дружиною?

— Сам-один, я завше один, — з гіркою відповів професор.

— А де ж ваші речі, професоре? — вкрадливо питав Берліоз. — В «Метрополі»? Де ви зупинилися?

— Я? Ніде, — відповів божевільний німець, тоскно й дико блукаючи зеленим оком по Патріарших ставках.

— Як?... А... де ж ви замешкаєте?

— У вашій квартирі, — раптом нахабно відповів варіят¹ і підморгнув.

— Я... я радо, — забелькотів Берліоз, — але, далєбі, в мене вам буде незручно... А в «Метрополі» чудові номери, це люксусовий готель...

— А диявола також нема? — раптом весело поцікавився хворий у Івана Миколайовича.

— І диявола...

— Не супереч! — самими губами шепнув Берліоз, падаючи за професорову спину і гримасуючи.

— Немає ніякого диявола! — розгубившись від усєї цієї нісенітници, загукав Іван Миколайович не те, що слід. — Ото халепа! Киньте ви психувати!

Тут божевільний розреготався так, що з липи над головами бесідників випурхнув горобець.

— Ну це вже й поготів цікаво, — трясучись від сміху, вимовив професор, — чом же це у вас, до чого не візьмись, нічого нема! — Він урвав сміх раптово і, що цілком при-

¹ Варіят — божевільна людина (прим. ред.).

родно для душевнохворого, після реготу вдавсь у протилежний настрій — роздратувався й вигукнув гнівно: — Отож, виходить, так-таки і нема?

— Заспокойтеся, заспокойтеся, заспокойтеся, професоре, — мимрив Берліоз, остерігаючись хвилювати недужого, — ви посидіть хвилиночку тут з товаришем Бездомним, а я ось збігаю на той ріг, дзенькну по телефону, а потім ми вас і проведемо, куди ви захочете. Адже ви не знаєте міста...

План Берліоза слід визнати правильним: треба було добігти до найближчого телефону-автомата і сповістити в бюро чужоземців про те, що, мовляв, приїжджий закордонний консультант сидить на Патріарших у стані вочевидь ненормального. Так ось, необхідно вжити заходів, а то заноситься на якусь неприємну дурницю.

— Зателефонувати? Ну що ж, телефонуйте, — сумовито погодився хворий і раптом пристрасно попрохав: — Але благаю вас на прощання, повірте хоч у те, що диявол існує! Більшого від вас я і не проситиму. Майте на увазі, що на це є сьомий доказ, і вже найпевніший. І вам зараз його буде надано!

— Гаразд, гаразд, — з удаваною лагідністю говорив Берліоз і, підморгнувши зніченому поетові, якого зовсім не тишило чатування коло божевільного німця, кинувся до виходу з Патріарших, що вів на ріг Бронної та Ермолаєвського провулка.

А професор відразу наче спам'ятався і прояснів.

— Михайле Олександровичу! — гукнув він навздогін Берліозові.

Той здригнувся, обернувся, але заспокоїв себе думкою, що його ім'я та по батькові відомі професору теж з яких-небудь газет. А професор прокричав, склавши руки рушпором:

— Якщо ваша згода, то я звелю зараз же зателеграфувати вашому дядечкові в Київ.

І знову пересмикнуло Берліоза. Відки ж варіят знає про існування київського дядька? Адже про це в жодних газетах, безперечно, нічого не сказано. Еге-ге, чи не має рацію Бездомний? А що як документи ті липові? Який же бо предивний суб'єкт... Телефонувати, телефонувати! Негайно телефонувати! Його швидко виведуть на чисту воду!

І, нічого не слухаючи більше, Берліоз побіг далі.

Отут, біля самісінького виходу на Бронну, з лави назустріч редакторові підвівся такий самісінький громадянин, що тоді за сонячного ще світла зіткнувся з масною спекоти. Тільки зараз він був уже не прозірчастий, а звичайний, плотський, і в ранніх сутінках Берліоз виразно розгледів, що вусики у нього, наче куряче пір'я, очіці маленькі, іронічні й напівп'яні, а штанці картаті, підсмикані настільки, що видно було брудні білі шкарпетки.

Михайло Олександрович так і позадкував, але заспокоїв себе думкою, що це безглуздий збіг і що взагалі зараз про це нема коли мізкувати.

— Турнікет шукаєте, громадянине? — надтріснутим тенором спитав картатий тип. — Сюди, будьте ласкаві! Прямісінько, та й вийдете куди слід. З вас би за вказівку на чвертку... похмелитися... колишньому регенту! — блазнюючи, суб'єкт навідліг зняв свій жокейський картузик.

Берліоз не зупинився слухати прошака і кривляку регента, підбіг до турнікета й узявся за нього рукою. Провернувши його, він уже хотів був ступити на рейки, як в обличчя йому бризнуло червоне й біле світло: загорівся у скляній скриньці напис — «Стережись трамвая!»

Тієї ж миті підлетів цей трамвай, що завертав новою колією з Ермолаєвського на Бронну. Повернувши й вийшовши на пряму, він раптом засвітився зсередини електрикою, скреготнув і надав швидкості.

Обережний Берліоз, хоча й стояв у безпечному місці, вирішив повернутися за огорожу, переніс руку на вертушці, ступив крок назад. І відразу його рука посковзнулась і сприснула, нога невтримно, як по льоду, поїхала по брукові, що похило сходив до рейок, другу ногу підкинуло, і Берліоза швиргнуло на колію.

Намагаючись за щось ухопитися, Берліоз упав навznak, злегка вдарившись потилицею об брук, і встиг побачити у височині, але праворуч чи ліворуч — він уже не збагнув, — підзолочений місяць. Він устиг перевернутися на бік, відчайдушним рухом відразу підтягнувши ноги до живота, і, перевернувшись, угледів зовсім біле від жаху обличчя жінки-вагоновожатої та її червону пов'язку, які нестримно летіли на нього. Берліоз не скрикнув, але довкола нього розпачливими жіночими голосами заверещала вся вулиця.

Водійка смиконула електричне гальмо, вагон сів носом на землю, після цього відразу підскочив, і з його вікон із тріском та дзвоном посипалися шибки. Цієї миті в Берліозовому мозкові хтось несамовито гукнув — «Невже?..» Ще раз, і востаннє, змигнув місяць, але вже розвалюючись на шматки, і затим стало темно.

Трамвай накрив Берліоза, і в бік штахет Патріаршої алеї викинуло на брукований схил круглу темну річ. Скотившись із цього схилу, вона заскакала по каменях бруківки Бронної.

Це була відрізана Берліозова голова.

Розділ 4 ГОНИТВА

Вшухли істеричні жіночі зойки, відсюрчали свистки міліції, дві санітарні машини забрали: одна — безголове тіло і відрізану голову в морг, друга — поранену уламками скла красуню вожату, двірники в білих фартухах прибрали скалля і засипали піском криваві калюжі, а Іван Миколайович як упав на лаву, не добігши до турнікета, так і залишився на ній.

Кілька разів силкувався він підвестись, але ноги його не слухалися — Бездомного ніби як розбив параліч.

Пост метнувся до турнікета, шойно почув перший зойк, і бачив, як голова підскакує на бруківці. Від цього він так знетямився, що, упавши на лаву, вкусив себе за руку до крові. Про божевільного німця він, певна річ, забув і намагався лишень збагнути одне, як це може бути, що ось тільки-но він говорив з Берліозом, а за хвилину — голова...

Розхвильовані люди шмигали повз поета алеєю, щось вигукуючи, але Іван Миколайович їх слів не сприймав.

Та нараз коло нього зіштовхнулися дві жінки, і одна з них, гостроноса і простоволоса, загукала над самісіньким вухом поета іншій жінці таке:

— Аннушка, наша Аннушка! З Садової! Це її робота! Взяла вона в бакалії соняшникової олії, та літрову пляшку об вертушку й розгокай! Всю спідницю загидила... Вже вона лаялася, лаялась! А він, бідолашний, отож послизнувся та й поїхав на рейки...

З усього, що вигукувала жінка, в розладнаний мозок Івана Миколайовича вчепилося одне слово: «Аннушка»...

— Аннушка... Аннушка?.. — забурмотів поет, тривожно озираючись. — Стривайте, стривайте...

До слова «Аннушка» прив'язалося слово «олія», а потім чомусь «Понтій Пілат». Пілата поет відкинув і почав в'язати ланцюжок від слова «Аннушка». І ланцюжок цей зв'язався дуже швидко і відразу допровадив до божевільного професора.

Он воно що! Він же сказав, що засідання не відбудеться, бо Аннушка розлила олію. І ось маєте, воно таки не відбудеться! Це ще не все: він просто так і сказав, що Берліозові відріже голову жінка?! Так, так, так! Адже водієм була жінка?! Що ж це таке? Га?!

Не лишалось і на макове зерно сумніву в тому, що таємничий консультант достеменно знав наперед усю картину жахливої смерті Берліоза. Тут дві гадки прошили мозок поета. Перша: «Він зовсім не божевільний! Усе це дурниці!», і друга: «Чи не сам він і підлаштував усе це?!»

Але, дозвольте запитати, яким чином?!

— Е, ні! Про це ми дізнаємося!

На превелику силу Іван Миколайович підвівся з лави і метнувся назад, туди, де мав розмову з професором. І він побачив, що той, на щастя, ще не втік.

На Бронній уже засвітилися ліхтарі, а над Патріаршиями сяяв золотий місяць, і в місячному, завжди оманливому світлі Іванові Миколайовичу здалося, що консультант стоїть, тримаючи під пахвою не тростину, а шпагу.

Колишній регент-причепа сидів на тому самому місці, де недавно сидів сам Іван Миколайович. Тепер регент начепив собі на носа видимо непотрібне пенсне, в якому одного скельця зовсім не було, а друге надтріснуло. Від цього картатий громадянин став ще бридкіший, аніж був тоді, коли вказував Берліозові шлях на рейки.

З похололим серцем Іван наблизився до професора і, зазирнувши йому в обличчя, переконався, що жодних ознак божевільня в цьому обличчі немає і не було.

— Зізнавайтесь, хто ви такий? — глухо спитав Іван.

Чужоземець насупився, глянув так, наче вперше бачить поета, і відповів неприязно:

— Не розумій... по-вашому говорить...

— Вони не розуміють! — встряв з лави регент, хоча ніхто його не просив тлумачити слова чужоземця.

— Не прикидайтеся! — грізно сказав Іван і відчув, як під грудьми в нього похололо. — Ви щойно чудово говорили по-нашому. Ви не німець і не професор! Ви — вбивця і шпигун! Документи! — грізно сказав Іван.

Загадковий професор скривив гидливо і без того кривий рот і стенов плечима.

— Громадянинне! — знову встряв мерзенний регент. — Навіщо ви дратуєте інтуриста? За таке ви якнайсуворіше відповісте! — А підозрілий професор набундючився, повернувся і пішов геть від Івана.

Іван відчув, що втрачає ґрунт під ногами. Задихаючись він звернувся до регента:

— Гей, громадянинне, допоможіть затримати злочинця! Ви зобов'язані це зробити!

Регент надзвичайно пожвавився, схопився на ноги і заволав:

— Которий злочинець? Де він? Іноземний злочинець? — очиці регента радісно заблишали. — Оцей? Та якщо він злочинець, то насамперед слід кричати: «Пробі!» А то він утече. Нумо, вдвох! Разом! — І регент роззявив писок.

Розгубившись, Іван послухався штукаря-регента і гукнув «пробі!», а регент його піддурих, нічого не крикнув.

Поодинокий, хрипкий Іванів вигук добрих наслідків не дав. Дві якісь дівулі шарпнулися від нього вбік, і він почув слово «п'яний!»

— А, так ти з ним у спілці? — проймаючись гнівом, прокричав Іван. — Ти що ж це, на глум мене братимеш? Пустити!

Іван мотнувся вправо, і регент — теж праворуч! Іван — наліво, і той негідник туди ж.

— Ти навмисне під ногами плутаєшся? — шаленіючи, закричав Іван. — Я тебе самого віддам у руки міліції!

Іван намірився був схопити негідника за рукав, але промахнувся і нічогосінько не упіймав. Регент як у землю увійшов.

Іван охнув, глянув удалину і побачив клятого невідомця. Той був уже біля виходу в Патріарший провулок, і до

того не сам. Більше ніж підозрілий регент устиг прилучитися до нього. Але й це ще не все: третім у цій компанії опинився, не знати звідки взявшись, кіт, величезний, мов кабан, чорний, як сажа чи грак, і з хвацькими кавалерійськими вусами. Трійця рушила в Патріарший, до того ж кіт пішов на задніх лапах.

Іван пошвидкував за лиходіями і відразу пересвідчився, що наздогнати їх буде дуже важко.

Трійця вмить проскочила провулок і була вже на Спиридонівці. Скільки Іван не надавав ходи, відстань між втікачами і ним анітрохи не скорочувалася. Поет і не зчувся, як після тихої Спиридонівки опинився біля Никітських воріт, де становище його погіршало. Тут була вже штовханна, Іван наскочив на якихось перехожих, його вилаяли. А злочинницька ватага до того ж саме тепер вирішила вдатись до улюбленого бандитського заходу — тікати врозсіп.

Регент з великою спритністю на ходу всвердлувався в автобус, який мчав до Арбатського майдану, і зслиз. Втративши одного з утікачів, Іван зосередив свою увагу на коті й побачив, як цей дивовижний кіт підійшов до приступки моторного вагона «А», що стояв на зупинці, нахабно зсадив жінку, яка сторопіло верескнула, вчепився в поруччя і навіть спробував усучити кондукторці гривеник через відкрите з огляду на задуху вікно.

Поведінка kota так вразила Івана, що він нерушно замер коло бакалійної крамниці на розі й наступної миті повторно, але значно дужче був вражений поведінкою кондукторки. Та, тільки-но побачила kota, що ліз у трамвай, з люттю, що аж трясла її, заволатала:

— Котам не можна! З котами не можна! Дзуськи! Злізай, не то міліцію покличу!

Ані кондукторку, ані пасажирів не вразила сама сутність факту: не те, що кіт лізе в трамвай, у чому було б ще півбіді, а те, що він збирається платити!

Кіт виявився не лише платоспроможною, але й дисциплінованою твариною. Після першого ж вигуку кондукторки він припинив атаку, знявся з приступки і сів на зупинці, розгладжуючи гривеником вуса. Але щойно кондукторка смикнула мотузку і трамвай рушив, кіт учинив, як кожен, кого виганяють з трамвая, але кому все ж таки потрібно

їхати. Пропустивши повз себе три вагони, кіт скочив на задню дугу останнього, лапою вчепився в якусь кишку, що виходила зі стінки, і поїхав собі, заощадивши в такий спосіб гривеника.

Зосередившись на паскудному котові, Іван мало не загубив найголовнішого з трьох — професора. Але, на щастя, той не встиг накивати п'ятами. Іван побачив сірий берет у натовпі на початку Великої Никітської, або вулиці Герцена. Миттю Іван і сам опинився там. Але успіху він не мав. Поет і крокував сягнуто, і починав підбігати ристю, штовхаючи перехожих, а не наблизився до професора й на сантиметр.

Хоч який занепокоєний був Іван, проте його вражала та надприродна швидкість, з якою відбувалася гонитва. І двадцяти секунд не минуло, як після Никітських воріт Іван Миколайович був уже засліплений вогнями на Арбатському майдані. Ще кілька секунд, і ось уже якийсь темний провулок з нерівними тротуарами, де Іван Миколайович гепнувся і розбив коліно. Знову освітлена магістраль — вулиця Кропоткіна, потім провулок, потім Остоженка і ще провулок, бридкий, похмурий і ледь освітлений. І ось тут Іван Миколайович остаточно загубив того, хто був йому так потрібен. Професор сезнув.

Іван Миколайович знітився, але не надовго, бо нараз йому сйнуло, що професор неодмінно має бути в будинку № 13 і обов'язково у квартирі 47.

Увірвавшись до під'їзду, Іван Миколайович вихопився на другий поверх, відразу знайшов цю квартиру і нетерпляче подзвонив. Чекати довелося недовго: відчинила Іванові двері якась дівчинка років п'яти і, ні про що не спитавши у приходня, відразу пішла собі кудись.

У величезному, вкрай занехаєному передпокої, тьмяно освітленому малесенькою вугільною лампочкою під високою, чорною від кіптяви стелею, на стіні висів велосипед без шин, стояла величезна скриня, окута залізом, а на полиці над вішалкою лежала зимова шапка, і довгі її вуха звисали донизу. За одними з дверей розкотистий чоловічий голос в радіоапараті сердито щось горлав віршами.

Іван Миколайович анітрохи не розгубився в незнайомому місці й просто почимчикував у коридор, міркуючи

так: «Він, звісно, сховався у ванній». У коридорі було темно. Потикавшись у стіни, Іван побачив слабеньку смужку світла внизу під дверима, намацав клямку і несильно смикнув її. Гачок зіскочив, й Іван опинився саме у ванній і подумав про те, що йому поталанило.

Але поталанило не так, як було б слід! Івана огорнуло вологим теплом, і у світлі вуглин, що тліли в колонці, він розгледів великі корита, розвішані по стінах, і ванну, всю в чорних страшних плямах на місцях пооббиваної емалі. Так ось, у цій ванні стояла гола громадянка, вся в милі й з мачулою в руках. Вона короткозоро мружилася на Івана у дверях і, очевидячки помилившись у пекельному освітленні, сказала тихо й весело:

— Кирюшко! Облиште це варнякання! Чи ви з глузду з'їхали?.. Федір Іванович зараз повернеться. Геть звідси негайно! — і махнула на Івана мачулою.

Непорозуміння було видиме, і винен у цьому був, безперечно, Іван Миколайович. Але визнати це він не захотів і, вигукнувши докірливо: «Ух, розпусниця!..» — відразу опинився невідь-чого на кухні. В кухні не було нікого, і на плиті у напівтемряві стояло близько десятка загашених примусів. Один місячний промінь, промкнувшись крізь закіптюжене вікно, яке роками не витиралося, скупю освітлював той куток, де в пилюці й павутинні висіла забута ікона, з-за кіота якої висовувалися кінчики двох вінчальних свічок. Під великою іконою висіла приколота маленька — паперова.

Ніхто не знає, яка думка заволоділа ту мить Іваном, але перед тим, як вибігти на чорний хід, він присвоїв одну з тих свічок, а також і паперову іконку. Разом з тими речами він покинув невідому квартиру, щось буркочучи, ніяковіючи при згадці про те, що він хвилину тому пережив у ванній, мимоволі намагаючись угадати, що за один цей нахаба Кирюшко і чи не йому належить бридка шапка-вушанка.

У безлюдному гнітючому провулкові поет розглянувся в пошуках утікача, але того ніде не було. Тоді Іван твердо сказав сам до себе:

— Ну, звісно, він на Москві-ріці! Вперед!

Годилося б, напевно, запитати в Івана Миколайовича, чому він гадає, що професор саме на Москві-ріці, а не де-

інде. Та біда в тому, що запитувати не було кому. На гидкому провулку не було жодної душі.

За найкоротший час можна було бачити Івана Миколайовича на гранітних сходинках амфітеатру Москви-ріки.

Скинувши з себе одяг, Іван доручив його якомусь приемному бороданю, що смалив самокрутку біля драної білої толстовки і розшнурованих стоптаних черевиків. Помахавши руками, аби прохолонути, Іван ластівкою пірнув у воду. Йому забило дух, така холодна була вода, навіть думка майнула, що, мабуть, і вискочити на поверхню не зможе. Але зміг-таки, і, відсапуючись та пирскаючи, з круглими від жаху очима, Іван Миколайович почав плавати в чорній воді, яка тхнула нафтою, поміж ламливих зигзагів берегових ліхтарів.

Коли мокрий Іван пританцював сходинками до того місця, де залишився під охороною бороданя його одяг, з'ясувалося, що викрали не лише другий, але й першого, тобто самого бороданя. Саме на тому місці, де була купка одягу, залишилися смугасті кальсони, драна толстовка, свічка, іконка і коробочка сірників. Погрозивши у безсилій люті комусь удалину кулаком, Іван нап'яв на себе те, що було залишено.

Тієї хвилини його почали непокоїти дві думки: перша про те, що пропало посвідчення МАСОЛІТу, з яким він не розлучався, і друга — чи пощастить йому в такому вигляді безперешкодно пройти по Москві? Все ж таки в кальсонах... Щоправда, кому до того діло, та все ж коли б була не трапилось якої причіпки або затримки.

Іван обірвав гудзики з кальсон там, де ті зацібались коло кісточок, розраховуючи на те, що, може, в такому вигляді вони уподібняться до літніх штанів, забрав іконку, свічку, сірники і рушив, сказавши самому собі:

— До Грибоедова! Поза всяким сумнівом, він там!

Місто вже жило вечірнім життям. У куряві пролітали, брязкаючи ланцюгами, вантажівки, і на їхніх платформах, на мішках, порозлягалися догори животами якісь чоловіки. Вікна повсюди були розчинені. В кожному з цих вікон горів вогонь під оранжевим абажуром, і з усіх вікон, з усіх дверей, з усіх підворіть, з дахів і горищ, з підвалів і дворів — виривалося хрипке ревіння полонезу з опери «Євгеній Онегін».

Побоювання Івана Миколайовича цілком справдилися: перехожі звертали на нього увагу і, сміючись, оглядалися. Тим-то він вирішив зійти з великих вулиць і пробиратися провулочками, де люди не такі прискіпливі, де менше шансів, що причепляться до босої людини, дратуючи її розпитами про кальсони, які вперто не хотіли ставати схожими на штани.

Іван так і зробив, заглибився в таємничу мережу арбатських завулків і почав пробиратися попід стінами, перестрашено зиркаючи навсібіч, щохвилини озираючись, раз по раз ховаючись у підворіттях і уникаючи перехресть зі світлофорами, шикарних дверей посольських вілл.

І на всьому його важкому шляху несказанно чомусь його мучив усюдисуший оркестр, під акомпанемент якого густий бас співав про свою любов до Тетяни.

Розділ 5

БУЛА ВЕРЕМІЯ В ГРИБОЄДОВІ

Старовинний двоповерховий будинок кремового кольору розташувався на бульварному кільці в глибині миршавого саду, відокремленого від хідника бульвару візерунчастою чавунною огорожею. Невеликий плащик перед будинком був заасфальтований, і взимку на ньому вивисувалася гора снігу з лопатою, а літньої пори він перетворювався в найчудовніший відділ літнього ресторану під парусиновим тентом.

Будинок названо «Домом Грибоєдова» на підставі того, що буцімто колись його мала у власності тітка письменника — Олександра Сергійовича Грибоєдова. Мала чи не мала — ми достеменно не знаємо. Пригадується навіть, що ніякої такої тітки-домовласниці, здається, у Грибоєдова не було... Проте будинок так називали. Більше того, один московський брехун розповідав, що начебто ось на другому поверсі, в круглій залі з колонами, славетний письменник читав уривки з «Лиха з розуму» цій самій тітці, що розляглася на софі. А втім, лихий його знає, може, й читав, вагу має не це!

А вагу має те, що на цей час володів цим будинком якраз той МАСОЛІТ, на чолі якого стояв нещасний Михайл-

ло Олександрович Берліоз до своєї появи на Патріарших ставках.

З легкої руки членів МАСОЛІТу ніхто не називав будинок «Домом Грибоедова», а всі говорили просто — «Грибоедов»: «Я вчора дві години проштовхавсь у Грибоедова». — «То й що?» — «В Ялту на місяць домігся!» — «Молодець!» Або: «Піди до Берліоза, він сьогодні від чотирьох до п'яти приймає в Грибоедові...» і так далі.

МАСОЛІТ облаштувався в Грибоедові так, що краще і затишніше не придумати. Кожен, хто входив до Грибоедова, насамперед мимохіть знайомився з оголошеннями різних спортивних гуртків і з груповими, а також індивідуальними фотографіями членів МАСОЛІТу, якими (фотографіями) було обвішано стіни вздовж сходів, що вели на другий поверх.

На дверях першої ж кімнати на цьому горішньому поверсі яснів великий напис «Рибно-дачна секція», і тут же було зображено карася, що потрапив на вудку.

На дверях кімнати № 2 було написане щось не зовсім зрозуміле: «Одноденна творча путівка. Звертатися до М. В. Підложної».

Наступні двері мали на собі короткий, але вже цілком незбагненний напис: «Перелигіно». Далі у випадкового відвідувача Грибоедова починали розбігатися очі від написів, що ними рябили горіхові тітчині двері: «Запис у чергу на папір у Покльовкіної», «Каса», «Особисті розрахунки скетчистів»...

Перетявши довжелезну чергу, яка починалась уже внизу коло швейцара, можна було бачити напис на дверях, що до них щосекунди вдиралися люди: «Квартирне питання».

За квартирним питанням відкривався розкішний плакат, на якому зображено було скелю, а по її гребеню їхав вершник у бурці й з гвинтівкою за плечима. Нижче — пальми та балкон, на балконі — молодик з чубчиком у кріслі дивиться кудись у височину дуже-дуже метикованими очима, тримаючи в руках самописне перо. Напис: «Повнооб'ємні творчі відпустки від двох тижнів (оповідання-новела) до одного року (роман, трилогія). Ялта, Суук-Су, Борове, Цихідзирі, Махінджаурі, Ленінград (Зимовий палац)». Коло цих дверей також була черга, але не надмірна, людей на півтораєста.

Далі йшли, підкоряючись примхливим вигинам, підйомам і спускам грибоєдовського дому, — «Правління МАСОЛІТу», «Каси № 2, 3, 4, 5», «Редакційна колегія», «Голова МАСОЛІТу», «Більярдна», різні допоміжні установи і, нарешті, та сама зала з колонадою, де тітка втішалася комедією геніального небожа.

Перший-ліпший відвідувач, якщо він, звісно, не був цілковитим телепнем, потрапивши до Грибоєдова, відразу втямлював, наскільки добре живеться щасливцям — членам МАСОЛІТу, і чорні завидки починали негайно терзати його. І негайно ж таки він посилав до неба гіркі докори за те, що воно не приділило йому від народження літературного таланту, без якого, природно, не було чого й мріяти запопасти членський МАСОЛІТський квиток, брунатний, з духом дорогої шкіри, з широким золотим обідком, — відомий усій Москві квиток.

Хто скаже що-небудь на захист заздрості? Це почуття паскудної категорії, але треба ж таки зважати на становище відвідувача. Бо те, що він бачив на горішньому поверсі, було не все і далеко ще не все. Весь нижній поверх тігчного дому був зайнятий рестораном, і яким рестораном! Справедливо він вважався найкращим у Москві. І не лише тому, що містився він у двох великих склепінчастих залах, розписаних бузковими кіньми з асирійськими гривами, не лише тому, що на кожному столику стояла лампа, накрита шалю, не лише тому, що туди не міг промкнутись перший-ліпший з вулиці, а ще й тому, що якістю своєї провізії Грибоєдов перевершував будь-який ресторан у Москві, як сам знав, і що ту провізію надавали за дуже помірними, анітрохи не обтяжливими цінами.

Тому немає нічого дивного в такій хоч би розмові, що якось її чув автор цих найправдивіших рядків біля чавунної огорожі Грибоєдова:

— Ти де сьогодні вечеряєш, Амвросію?

— Що за питання, звісно, тут, дорогий Фоко! Арчибальд Арчибальдович шепнув мені сьогодні, що будуть порційні судачки а натюрель. Віртуозна річ!

— Умієш ти жити, Амвросію! — зігхаючи, відповідав худючий, занехаєний, з карбункулом на шиї Фока червоногубому велетові, золотоволосому, пишнощокому Амвросієві-поету.

— Ніякого особливого якогось уміння в мене немає, — заперечував Амвросій, — а є звичайне бажання жити по людськи. Ти хочеш сказати, Фоко, що судачки можна запопасти і в «Колізеї». Але в «Колізеї» порція судачків коштує тринадцять карбованців п'ятнадцять копійок, а в нас — п'ять п'ятдесят! До того ж, у «Колізеї» судачки триденної давності, а ще в тебе немає гарантії, що ти не дістанеш у «Колізеї» виноградним гроном по пиці від першого-ліпшого молодика, який увалиться з Театрального проїзду. Ні, я категорично проти «Колізею», — гримів на весь бульвар гастрономіст Амвросій. — Не умовляй мене, Фоко!

— Я не умовляю тебе, Амвросію, — пищав Фока. — Дома можна повечеряти.

— Даруйте великодушно, — сурмив Амвросій, — уявляю собі твою дружину, яка намагається зготувати в каструльці на спільній кухні комуналки порційні судачки а натюрель! Ги-ги-ги!.. Оревуар, Фоко! — і, наспівуючи, Амвросій швидкував до веранди під тентом.

Леле-леле... Що було, те було!.. Пам'ятають московські старожитці славетного Грибоедова! Що відварні порційні судачки! Дешевинка це, любий Амвросію! А стерлядь, стерлядь у сріблстій каструльці, стерлядь шматочками, перекладена раковими шийками та свіжою ікрою? А яйця-кокот з шампінйоновим пюре в чашечках? А полядвички зі шпаків ви не смакували? З трюфелями? Перепілки по-генуїському? Дев'ять з половиною! Та ще джаз, та ввічлива обслуга! А в липні, коли вся сім'я на дачі, а вас невідкладні літературні справи тримають у місті, — на веранді, в тіні виткого винограду, в золотій плямі світла на чистій-чистісінській скатертині тарілочка супу-прентаньєр? Пам'ятаєте, Амвросію? Та що й питати! По губах ваших бачу, що пам'ятаєте. Що ваші сижки, судачки! А дупелі, гаршнєпи, бекаси, вальдшнєпи по сезону, перепели, кулики? Шумуючий у горлі нарзан?! Але досить, ти відволікаєшся, чита-чу! За мною!..

О пів на одинадцятую того вечора, коли Берліоз загинув на Патріарших, у Грибоедові нагорі була освітлена лише одна кімната, й у ній скніли дванадцятєро літераторів, що зібралися на засідання і чекали Михайла Олександровича.

Ті, хто сидів на стільцях, і на столах, і навіть на двох підвіконнях у правлінні МАСОЛІТу, вельми потерпали від

задухи. Жоден відсвіжуючий струмінь не потрапляв через порозчинювані вікна. Москва віддавала нагромаджений за день у асфальті жар, і ясно було, що ніч не принесе полегші. Тхнуло цибулею з підвалу тітчиного будинку, де працювала ресторанова кухня, і всім праглося пити, всі нервували і сердилися.

Белетрист Бескудніков — тихий, пристойно зодягнутий чоловік з уважними і водночас невловимими очима — витяг годинника. Стрілка повзла до одинадцяти. Бескудніков стукнув пальцем по циферблату, показав його сусідові, поету Двубратському, який сидів на столі й з нудьги теліпав ногами в жовтих черевиках на гумовій підозшві.

— Ого, — буркнув Двубратський.

— Хлопець, певно, на Клязьмі застряг, — густим голо-сом відгукнулася Настя Луківна Неодмінова, московська купецька сирота, яка стала письменницею і писала батальні морські оповідання під псевдонімом «Штурман Жорж».

— Даруйте! — сміливо заговорив автор популярних скетчів Загрівов. — Я б і сам зараз охоче на ганочкові чайку попив, замість того щоб тут упрівати. Адже засідання призначено на десяту?

— А зараз чудово на Клязьмі, — під'юджувала присутніх Штурман Жорж, знаючи, що дачне літературне селище Перелігіно на Клязьмі — спільне болісно-чутливе місце. — Тепер уже соловейки, напевно, співають. Мені завжди якось краще працюється за містом, особливо навесні.

— Третій рік сплачую грошики, щоб дружину, яка слабує на базедову хворобу, відвезти в цей рай, та щось нічого хвилі не несуть, — гірко, з трутизною сказав новеліст Ієронім Поприхін.

— Це вже як кому повезе, — прогудів з підвіконня критик Абабков.

Втіха загорілася в маленьких очицях Штурмана Жоржа, і вона сказала, пом'якшуючи своє контральто:

— Негоже, товариші, заздрити. Дач лише двадцять дві, і будують ще тільки сім, а нас у МАСОЛІТі три тисячі.

— Три тисячі сто одинадцять осіб, — докинув хтось із кутка.

— Ось бачите, — вела далі Штурман, — що ж подієш? Природно, що дачі дістають найталановитіші з нас...

— Генерали! — напрямки встряв у розбрат Глухарьов-сценарист.

Бескудніков, удавано позіхаючи, вийшов з кімнати.

— Один у п'яти кімнатах у Перелигіні, — вслід йому сказав Глухарьов.

— Лаврович один у шести, — вигукнув Денискін, — та їдальня дубом обшита!

— Ет, зараз не до того, — прогудів Абабков, — он уже пів на дванадцяту.

Зчинився галас, назрівало щось ніби заколот. Почали телефонувати в ненависне Перелигіно, потрапили не в ту дачу, до Лавровича, дізналися, що він пішов на річку, і від того вкрай роздратовалися. Навмання подзвонили в комісію красного письменства по додатковому № 930 і, звісно, нікого там не знайшли.

— Він міг би і зателефонувати! — репетували Денискін, Глухарьов і Квант.

Ох, кричали вони даремно: не міг Михайло Олександрович нікуди телефонувати. Далеко, далеко від Грибоедова, у величезній залі, освітленій тисячоватними лампами, на трьох цинкових столах лежало те, що лишень недавно було Михайлом Олександровичем.

На першому — голе, в засохлій крові, тіло з перебитою рукою і розчавленою грудною кліткою, на другому — голова з вибитими передніми зубами, з оскількими відкритими очима, які не лякало прегостре світло, а на третьому — купа зашерхлих ганчірок.

Коло позбавленого голови стояли: професор судової медицини, патологоанатом і його прозектор, представники слідства і викликаний телефоном від хворої дружини заступник Михайла Олександровича Берліоза по МАСОЛІТу — літератор Желдибін.

Машина заїхала за Желдибіним і, насамперед, разом зі слідством відвезла його (десь опівночі це було) на помешкання вбитого, де було виконане опечатування його паперів, а потім уже всі поїхали до моргу.

І ось тепер ті, що стояли коло останків небіжчика, радилися, як краще вчинити: чи пришити відрізану голову до шиї, чи виставити тіло в грибоедовській залі, просто щільно закривши мерця до підборіддя чорним покривом?

Так, Михайло Олександрович нікуди не міг дзвонити, і зовсім даремно обурювалися й релетували Денискін, Глухарьов і Квант з Бескудніковим. Рівно опівночі всі дванадцяттеро літераторів залишили горішній поверх і зійшли в ресторан. Тут знову вони про себе недобрим словом пом'янули Михайла Олександровича: всі столики на веранді, природно, були вже заповнені, й довелося залишатися вечеряти в цих ошатних, але задушливих залах.

І рівно опівночі в першій з них щось гримнуло, задернчало, посипалося, заскакало. І відразу тоненький чоловічий голос на одчай душі закричав під музику: «Алілуя!!» Це вдарив славетний грибоедовський джаз. Вкриті випотами обличчя наче засвітилися, видалося, що ожили на стелі намальовані коні, в лампах немов додали світла, і раптовно, наче зірвавшись з припону, затанцювали обидві зали, а за ними і веранда.

Затанцював Глухарьов з поетесою Тамарою Півмісяць, затанцював Квант, затанцював Жуколов-романіст з якоюсь кіноакторкою у жовтій сукні. Танцювали: Драгунський, Чердакчі, маленький Денискін з величезною Штурман Жоржем, танцювала красуня архітекторка Сімейкіна-Галл, міцно схоплена невідомим у білих рогожевих брюках. Танцювали свої та запрошені гості, московські й приїжджі, письменник Йоганн з Кронштадта, якийсь Вітя Кухтик з Ростова, здається, режисер, з бузковим лишаєм на всю щоку, танцювали найчільніші представники поетичного підрозділу МАСОЛІТу, тобто Павіанов, Богохульський, Сладкий, Шпичкін і Адельфіна Буздяк, танцювали невідомої професії молодики, підстрижені боксом, з підбитими ватою плечима, танцював якийсь у дуже поважних літах мужчина з бородою, що в ній застрягло пірце зеленої цибулі, танцювала з ним хирлява дівчина, що її доїдало малокрів'я, в оранжевій шовковій вим'ятій сукенці.

Спливаючи потом, офіціанти несли над головами оброшені кухлі з пивом, хрипко і з ненавистю кричали: «Перепрошую, громадянинне!» Десь у рупорі голос наказував: «Карський раз! зубрик два! Фляки господарські!!» Тонкий голос уже не співав, а завивав: «Алілуя!» Гримотіння золотих тарілок у джазі іноді перекривав брязкіт посуду, який обслуга похилою дошкою спускала на кухню. Одним словом, пекло.

І було опівночі видиво в пеклі. Вийшов на веранду чорноокий красень з гострою бородою, у фракці й царственным поглядом обвів свої володіння. Говорили, говорили містики, що був час, коли красень не носив фракка, а був підпоясаний широким ремнем, з-за якого стирчали руків'я пістолів, а його чорне як смола волосся було пов'язане червоним шовком, і плив у Караїбському морі під його проводом бриг під чорним смертоносним прапором з адамовою головою.

Але ні, ні! Брешуть звабники-містики, немає жодних Караїбських морів на світі, й не пливуть по них одчайдухи-флібустьєри, і не женеться за ними корвет, не стелиться над хвилиєю гарматний дим. Немає нічого, та нічого й не було! Он зачучвірена липа є, є чавунна огорожа і за нею бульвар... І топиться лід у вазі, й червоніють за сусіднім столом налиті кров'ю чийсь бичачі очі, й страшно, страшно... О, боги мої, боги, отрути мені, отрути!..

І раптом за столиками спурхнуло слово: «Берліоз!!» Враз джаз розсипався і стих, наче хтось пристукнув по ньому кулаком. «Що, що, що, що??!» — «Берліоз!!!» — І пішли зойкати, пішли схоплюватись...

Так, піднеслася хвиля горя за страшною звісткою про Михайла Олександровича. Хтось метушився, горлав, що необхідно зараз же, тут же, не сходячи з місця, скласти якусь колективну телеграму і негайно відіслати її.

Але яку телеграму, запитаємо ми, і куди? І для чого її посилати? Справді, куди? Навіщо здалася будь-яка телеграма тому, чия розплющена потилиця затиснута цієї миті в гумових руках прозектора, чию шию зараз проколює кривими голками професор? Загинув він, і не потрібна йому жодна телеграма. Всьому край, не будемо переобтяжувати телеграф.

Так, загинув, загинув... Але ж ми таки живі!

Так, піднеслася хвиля горя, але потрималася, потрималася і почала спадати, а дехто вже повернувся до свого столика і — спершу крадькома, а потім і відверто — випив горілочку і закусив. Далєбі, не пропадати ж курячим котлетам де-воляй? Чим ми зарадимо Михайлові Олександровичу? Тим, що голодні залишимося? Та ми ж бо живі!

Натурально, рояль замкнули на ключ, джаз розійшовся, кілька журналістів поїхали до своїх редакцій писати не-

крологи. Стало відомо, що з моргу приїхав Желдибін. Він примістився в кабінеті покійного нагорі, й відразу ж прокотилася чутка, що він заступатиме Берліоза. Желдибін викликав до себе з ресторану всіх дванадцятьох членів правління, і на засіданні, що тут-таки почалося в кабінеті Берліоза, приступили до обговорення невідкладних питань про опорядження колонної грибоедовської зали, про перевезення тіла з моргу в цю залу, про відкриття доступу до зали та про інше, пов'язане з сумною подією.

А ресторан зажив своїм звичайним життям і жив би ним до закриття, тобто до четвертої години ранку, якби не сталася зовсім несосвітенна річ, яка вразила ресторанных гостей набагато дужче, аніж звістка про загибель Берліоза.

Першими захвилювалися візники, які чергували коло брами грибоедовського дому. Чути було, як один з них, піднявшись на передку, прокричав:

— Тю! Дивіться-но лишень!

Після цього відразу, невідь-звідки взявшись, біля чавунної огорожі спалахнув вогник і поплив до веранди. Всі за столами почали вставати і придивлятися, та й побачили, що разом з вогником простує до ресторану білий привид. Коли він наблизився до самого трельяжа, всі ніби закам'яніли за столиками зі шматками стерлядини на виделках, повірячувавши очі. Швейцар, котрий саме в цю хвилину вийшов з дверей ресторанного гардероба у двір попалити, затоптав цигарку і рушив до привида з виразною метою перетяти йому шлях до ресторану, але чомусь не зробив цього і зупинився, придуркувато посміхаючись.

А привид, пройшовши в отвір трельяжа, безперешкодно ступив на веранду. Тут усі побачили, що це — ніякий не привид, а Іван Миколайович Бездомний — широко відомий поет.

Він був босий, у розірваній білуватій толстовці, до якої на грудях англійською шпилькою була приколота паперова іконка з потертою парсуною невідомого святого, та в смугастих світлих кальсонах. У руці Бездомний ніс запалену вінчальну свічку. Права щока Івана Миколайовича мала свіжу подряпину. Важко навіть виміряти глибину мовчанки, що запала на веранді. Видно було, як в одного офіціанта пиво тече з перехнябленого кухля на підлогу.

Поет підняв свічку над головою і голосно сказав:

— Здорові будьте, браття! — після чого заглянув під ближній столик і вигукнув тоскно: — Ні, його тут нема!

Пролунало два голоси. Бас безжально проказав:

— От маєте. Біла гарячка.

А другий, жіночий, переляканий, мовив:

— Як же міліція пропустила його вулицями в такому вигляді?

Це Іван Миколайович почув і відповів:

— Двічі хотіли затримати, в Скатертному і тут, на Бронній, та я майнув через огорожу і, бачите, шоку роздер! — Тут Іван Миколайович знов підніс свічку і загукав: — Братове у літературі! (Хрипкий голос його зміцнів і став палкішим.) Слухайте мене всі! Він об'явився! Ловіть же його мерщій, а то він накоїть лиха-біди!

— Що? Що? Що він сказав? Хто об'явився? — залунали голоси звідусіль.

— Консультант! — відповів Іван. — І цей консультант ось зараз на Патріарших убив Мішу Берліоза.

Тут із внутрішньої зали посунув на веранду народ, і круг Іванового вогню збилася юрба.

— Прошу, прошу, кажіть точніше, — почувся над вухом Івана Миколайовича тихий і ввічливий голос, — скажіть, як це вбив? Хто вбив?

— Іноземний консультант, професор і шпигун! — озируючись, відповів Іван.

— А як його прізвище? — тихо запитали на вухо.

— Отож-то й воно, прізвище! — тоскно гукнув Іван. — Якби ж я знав прізвище! Не розгледів я прізвища на візитній картці... Пам'ятаю тільки першу літеру «Ве», на «Ве» прізвище! Яке ж це прізвище на «Ве»? — схопившись рукою за лоб, сам себе запитав Іван і раптом замимрив: — Ве, ве, ве! Ва... Во... Вашнер? Вагнер? Вайнер? Вегнер? Вінтер? — волосся на голові Івановій почало їздити від напруги.

— Вульф? — співчутливо викрикнула якась жінка.

Іван розсердився.

— Дурепа! — прокричав він, шукаючи очима жінку. — До чого тут Вульф? Вульф нічим не завинив! Во, ва... Ні! Так не пригадаю! Так от що, громадяни: дзвоніть зараз же в міліцію, щоб вислали п'ять мотоциклетів з кулеметами, професора ловити. Та не забудьте сказати, що з ним ще

двоє: якийсь довготелесий картатий... пенсне надтріснуте... і котяра чорний, товстий. А я тим часом обшукаю Грибоедова... Я відчуваю, що він тут!

Іван занепокоївся, розштовхав з'юрмлених, почав розмахувати свічкою, заливаючи себе воском, і заглядати під столи. Тут пролунало слово: «Лікаря!» — і чиєсь ласкаве м'ясисте обличчя, голене й опасисте, в рогових окулярах, з'явилося перед Іваном.

— Товаришу Бездомний, — заговорило обличчя ювілейним голосом, — заспокойтесь! Ви вражені смертю всім нам дорогого Михайла Олександровича... ні, просто Міші Берліоза. Ми всі це чудово розуміємо. Вам потрібен спокій. Зараз товариші проведуть вас у постіль, і ви заснете...

— Ти, — вишкірившись, урвав Іван, — чи розумієш, що треба впіймати професора? А ти лізеш зі своїм глупством! Кретин!

— Товаришу Бездомний, даруйте!.. — відповіло обличчя, шаріючись, відступаючи й уже розкаюючись, що втрутилося в ці події.

— Ні, вже кому-кому, а тобі я не подарую, — з глухою ненавистю сказав Іван Миколайович.

Судомо перекосила йому обличчя, він швидко перекинув свічку з правої руки в ліву, широко розмахнувся і затопив сердобольцю у вуха.

В ту мить напоумилися кинутись на Івана — і кинулися. Свічка загасла, і окуляри, які зіскочили з сердобольця, негайно були розтоптані. Іван видав страшний бойовий гук, що його було чути, на загальну спокосу, навіть на бульварі, та почав захищатися. Забряжчав посуд, падаючи зі столів, заверещали жінки.

Поки офіціанти в'язали поета рушниками, в гардеробі точилася розмова між командиром брига і швейцаром.

— Ти бачив, що він у підштаниках? — холодно запитував пірат.

— Але ж, Арчибальде Арчибальдовичу, — перелякано відповідав швейцар, — як же я можу не пустити їх, якщо вони член МАСОЛІТу?

— Ти бачив, що він у підштаниках? — повторював пірат.

— Згляньтесь, Арчибальде Арчибальдовичу, — бурякуючи, говорив швейцар, — що я можу зробити? Я сам розумію, на веранді дами сидять...

— Дами тут ні до чого, дамам це байдуже, — відповідав пірат, просто-таки спалюючи швейцара очима, — а це міліції не байдуже! Людина у білизні може простувати вулицями Москви лише в одному випадку, якщо вона йде в супроводі міліції, й лише в одне місце — у відділок міліції! А ти, коли ти швейцар, мусиш знати, що, побачивши таку людину, ти повинен, не гаючи ані секунди, починати сюрчати. Ти чуєш? Чуєш, що діється на веранді?

Знетямлений швейцар почув якесь гехання, биття посуду і жіночі крики, що долинали з веранди.

— Ну що з тобою зробити за це? — запитав флібустьєр.

Шкіра на обличчі швейцара набула тифозного відтінку, а очі помертвіли. Йому привиділося, що чорне волосся, зачесане тепер на пробір, вкрилося вогненним шовком. Шезли пластрон і фрак, і за ремінним поясом вигулькнуло руків'я пістолета. Швейцар уявив себе повішеним на фор-марса-реї. Своїми очима побачив він власний висолоплений язик і безживну голову, що впала на плече, і навіть почув плюскіт хвиль за облавком. Коліна швейцарові підломались. Але тієї миті флібустьєр змилювався над ним і пригасив свій гострий погляд.

— Дивись, Миколаю! Це востаннє! Нам таких швейцарів у ресторані задарма не треба. Ти до церкви сторожем наймись. — Промовивши це, командир наказав чітко, ясно, швидко: — Пантелія з буфетної. Міліціонера. Протокол. Машину. В психіатричну. — І докинув: — Сюрчи!

Через чверть години вкрай вражена публіка не лише в ресторані, але і на самому бульварі та у вікнах будинків, що виходили в сад ресторану, бачила, як з воріт Грибоедова Пантелій, швейцар, міліціонер, офіціант і поет Рюхін виносили сповитого, як лялька, молодика, котрий, заливаючись слізьми, плювався, норовлячи поцілити саме в Рюхіна, і горлав на весь бульвар:

— Наволоч!.. Наволоч!..

Шофер вантажної машини зі злим обличчям розкручував мотор. Поруч візник розохочував коня, бив його по крупу бузковими віжками, кричав:

— А ось на біговій! Я возив у психічну!

Навколо гув натовп, перемелюючи небачену пригоду. Словом, був гидкий, паскудний, звабливий, свинський

скандал, який закінчився лише тоді, коли вантажівка по-везла на собі від воріт Грибоедова нещасного Івана Миколайовича, міліціонера, Пантелія і Рюхіна.

Розділ 6

ШИЗОФРЕНІЯ, ЯК І БУЛО СКАЗАНО

Коли в приймальню голосної слави психіатричної лікарні, недавно вибудованої під Москвою при березі ріки, увійшов чоловік з гострою борідкою і в білому халаті, — було пів на другу ночі. Троє санітарів не зводили очей з Івана Миколайовича, котрий сидів на дивані. Тут же був присутній і вкрай розхвилюваний поет Рюхін. Рушники, що ними був зв'язаний Іван Миколайович, лежали купою на тому ж дивані. Руки і ноги Івана Миколайовича були вільні.

Побачивши того, хто увійшов, Рюхін зблід, кахикнув і несміливо проказав:

— Здрастуйте, лікарю.

Лікар вклонився Рюхіну, але, кланяючись, дивився не на нього, а на Івана Миколайовича.

Той сидів зовсім непорушно, з лютим обличчям, насупивши брови, і навіть не поворухнувся, коли зайшов лікар.

— Ось, лікарю, — чомусь таємничим шепотом заговорив Рюхін, полохливо озираючись на Івана Миколайовича, — відомий поет Іван Бездомний... ось, бачите... ми непокоїмося, чи не біла гарячка...

— Дуже пив? — крізь зуби спитав лікар.

— Ні, випивав, але не так, щоб дуже...

— Тарганів, пацюків, чортиків або вертких собак не ловив?

— Ні, — здригнувшись, відповів Рюхін, — я його вчора бачив і сьогодні зранку. Він був цілком здоровий...

— А чому в кальсонах? З постелі взяли?

— Він, лікарю, в ресторан отак прийшов...

— Ага, ага, — дуже вдоволено сказав лікар, — а чому садно? Бився з кимось?

— Він з огорожі впав, а потім у ресторані вдарив одного... і ще декого...

— Так, так, так, — сказав лікар і, повернувшись до Івана, додав: — Здрастуйте!

— Здоров був, шкіднику! — злісно й голосно відповів Іван.

Рюхін так зніяковів, що не наслідювався звести очі на ввічливого лікаря. Але той анітрохи не образився, а звичним, спритним жестом зняв окуляри, відгорнувши полу халата, сховав їх у задню кишеню брюк, а потім запитав у Івана:

— Скільки вам років?

— Гетьте ви від мене всі к бісу, ото ще! — брутально вигукнув Іван і відвернувся.

— Чом же ви гніваєтесь? Хіба я сказав вам щось неприємне?

— Мені двадцять три роки, — збуджено заговорив Іван, — і я подам скаргу на всіх вас. А надто на тебе, гнидо! — звернувся він окремо до Рюхіна.

— А на що ж ви хочете поскаржитися?

— На те, що мене, здорову людину, схопили й силоміць затягли в божевільню! — у гніві відповів Іван.

Тут Рюхін придивився до Івана і похолов: жодного безумства не було в того в очах. Бувши каламутними в Грибоедові, тепер вони перетворились на ясні, якими були давніше.

«Батечку рідний! — злякано подумав Рюхін. — Та він і справді нормальний! Оце халепа! Навіщо це ми сюди його притягли? Нормальний, нормальний, тільки пика подряпана...»

— Ви перебуваєте, — спокійно заговорив лікар, сідаючи на білий табурет з блискучою ногою, — не в божевільні, а в клініці, де вас ніхто не буде затримувати, якщо в цьому немає потреби.

Іван Миколайович покосував недовірливо, але все ж таки пробурчав:

— Слава тобі господи! Знайшовся, врешті, один нормальний серед ідіотів, а з них перший — бельбас і нездара Сашко!

— Хто він, цей Сашко-нездара? — поцікавився лікар.

— А ось він, Рюхін, — відповів Іван і тицьнув брудним пальцем у бік Рюхіна.

Той спалахнув від обурення.

«Це він мені замість подяки! — гірко подумав він. — За те, що я піклувався про нього. От уже справді, погань!»

— Типовий куркулик за своєю психологією, — заговорив Іван Миколайович, якому, видать, закортіло викривать Рюхіна, — і до того, куркулик, який старанно маскується під пролетаря. Погляньте на його пісну фізіономію і порівняйте з тими гучними віршами, які написав він до першого числа! Хе-хе-хе... «Майтесь!» та «розмайтесь!»... а ви йому всередину загляньте, що він там думає... ви охнете! — Іван Миколайович лиховісно розсміявся.

Рюхін важко дихав, пік раків і думав лише про одне, що він відіграв у себе на грудях зміну, що він опікувався тим, хто насправді виявився злісним ворогом. І, головне, нічого не вдієш — не відповідати ж лайкою душевнохворому!

— А чому вас, власне, припровадили сюди? — спитав лікар, уважно вислухавши викриття Бездомного.

— Та чорт би їх побрав, йолопів безмізких! Схопили, зв'язали якимсь ганчір'ям і притарабанили на вантажівці!

— Дозвольте вас запитати, ви чому в ресторан прийшли у самій білизні?

— Нічого тут нема дивного, — відповів Іван, — пішов я купатися на Москву-ріку, ну й поцупили мій одяг, а це лахміття залишили! Не голим же мені по Москві було йти! Вдягнув, що було, бо поспішав у ресторан до Грибоедова.

Лікар запитливо поглянув на Рюхіна, і той понуро буркнув:

— Ресторан так називають.

— Ага, — сказав лікар, — а чому так поспішали? Якесь побачення у справах?

— Консультанта я ловлю, — відповів Іван Миколайович і тривожно озирнувся.

— Якого консультанта?

— Ви Берліоза знаєте? — спитав Іван багатозначно.

— Це... композитор?

Іван похнюпився.

— Який там композитор? Отак... Та ні ж бо! Композитор — це однофамілець Міші Берліоза!

Рюхіну не хотілося нічого говорити, але довелося пояснювати.

— Секретаря МАСОЛІТу Берліоза сьогодні увечері задало трамваєм на Патріарших.

— Не брешти ти, чого не знаєш! — розгнівався на Рюхіна Іван. — Я, а не ти був при тому! Він його навмисне під трамвай спровадив!

— Штовхнув?

— Та яке там «штовхнув»? — дратуючись на загальну не-тямущість, вигукнув Іван, — такому і штовхати не треба! Він такі штуки може виробляти, що тільки тримайся! Він наперед знав, що Берліоз утратить під трамвай!

— А хто-небудь, крім вас, бачив цього консультанта?

— Отож-то й горе, що лишень я та Берліоз.

— Так. І до чого ж ви вдалися, щоб упіймати цього вбивцю? — тут лікар повернувся і кинув погляд жінці в білому халаті, яка сиділа за столиком осторонь. Та дістала аркуш і почала записувати порожні місця в його графах.

— А ось до чого. Взяв я на кухні свічечку...

— Ось цю? — запитав лікар, показуючи на поламану свічку, що лежала на столі поруч з іконкою перед жінкою.

— Цю саму, і...

— А іконка для чого?

— Ну так, іконка... — Іван почервонів. — Іконка найбільше їх усіх і налякала, — він знову тицьнув пальцем у бік Рюхіна, — але річ у тім, що він, консультант, він... відверто кажучи... з нечистою силою водиться... і так просто його не упіймаєш.

Санітари чомусь виструнчились і не спустили очей з Івана.

— Так, так, — вів далі Іван, — водиться! Тут факт безсумнівний. Він особисто з Понтієм Пілатом розмовляв. І нема чого так на мене видивлятися! Правду кажу! Все бачив — і балкон, і пальми. Був, одне слово, у Понтія Пілата, за це я ручуся.

— Ну далі, далі...

— Отож я іконку на груди приколов і побіг...

Тут годинник несподівано ударив двічі.

— Ого-го! — вигукнув Іван і підвівся з дивана. — Друга година, а я тут з вами час гаю! Вибачайте, де тут телефон?

— Пропустіть до телефону, — наказав лікар санітарам.

Іван ухопив трубку, а жінка в цю мить тихо запитала у Рюхіна:

— Він одружений?

— Неодружений, — полохливо відповів Рюхін.

— Член профспілки?

— Так.

— Міліція? — заволав Іван у трубку. — Міліція? Товаришу черговий, дайте вказівку зараз же, щоб вислали п'ять мотоциклетів з кулеметами ловити іноземного консультанта. Що? Заїздить за мною, я сам з вами поїду... Говорить поет Бездомний з божевільні... Яка ваша адреса? — пошепки спитав Бездомний у лікаря, прикриваючи трубку долонею, а потім знову закричав у телефон: — Ви слухаєте? Алло!.. Неподобство! — раптом гукнув Іван і швиргонув слухавку в стіну. Потім він обернувся до лікаря, простягнув йому руку, сухо сказав «до побачення» і намірився йти геть.

— Даруйте, куди ж ви хочете податися? — заговорив лікар, вдивляючись Іванові в очі. — Глухої ночі, в спідній білизні... Ви зле почуваетесь, лишайтесь у нас!

— Пропустіть-но, — сказав Іван санітарам, що як вкопані стояли у дверях. — Пустите ви чи ні? — страшним голосом гукнув поет.

Рюхін затремтів, а жінка натисла кнопку в столику, і на його скляну поверхню вискочила блискуча коробочка і залютована ампула.

— То ви так?! — дико й зацьковано роззираючись, мовив Іван. — Постривайте ж! Прощайте... — і головою вперед він кинувся в штору вікна. Гримнуло досить лунко, але скло за шторою не дало ані тріщинки, і за якусь мить Іван Миколайович забився в руках у санітарів. Він хрипів, норовив кусатися, кричав:

— Так ось які ви шибочки в себе завели!.. Пустити! Пустити!..

Шприц зблиснув у пальцях лікаря, жінка одним помахом розпорола виношений рукав толстовки і вчепилася в Іванову руку з нежіночою силою. Запахло ефіром, Іван ослаб, затиснутий чотирма чоловіками, і спритний лікар скористався з цієї миті й уштрикнув голку в Іванову руку. Івана потримали ще кілька секунд, а тоді опустили на диван.

— Бандити! — прокричав Іван і зірвався з дивана, але тут же його посадили знову. Відпущений вдруге, він ще раз схопився на ноги, але назад уже сів сам. Він помовчав, дико

озираючись, потім несподівано позіхнув, потім злісно посміхнувся.

— Таки ув'язнили, — сказав він, позіхнув ще раз, несподівано ліг, голову поклав на подушку, кулак подитячому під щоку, замимрив уже сонним голосом, без злості: — Ну й гаразд... самі ж за все й поплатитесь. Я попередив, а там як знаєте! Мене ж зараз найбільше цікавить Понтій Пілат... Пілат... — і на цьому склепив очі.

— Ванна, сто сімнадцяту окрему і пост до нього, — порядкував лікар, накладаючи окуляри. Тут Рюхін знову здригнувся: безгучно розчахнулися білі двері, за ними було видно коридор, освітлений синіми нічними лампами. З коридора в'їхала на гумових коліщатах кушетка, на неї переклали стишеного Івана, і він поїхав у коридор, а двері за ним стулились.

— Лікарю, — пошепки спитав приголомшений Рюхін, — то він і справді хворий?

— О так, — відповів лікар.

— А що ж це таке з ним? — несміливо запитав Рюхін.

Перетомлений лікар подивився на Рюхіна і мляво відказав:

— Рухове і мовне збудження... маячня та інтерпретації... випадок, напевно, складний... Шизофренія, слід гадати. А тут ще алкоголізм...

Рюхін нічого не второпав зі слів лікаря, крім того, що Іванові справи, видать, кепські, зітхнув і спитав:

— А що це він усе про якогось консультанта говорить?

— Бачив, мабуть, когось, хто вразив його розладнану уяву. А може, була галюцинація...

За кілька хвилин вантажівка вже мчала Рюхіна в Москву. Розвиднялось, і світло ще не погашених на шосе ліхтарів було вже не потрібне й неприємне. Шофер злостивився на те, що ніч змарновано, гнав машину що було духу, і її заносило на поворотах.

Ось і ліс відстав, залишився десь позаду, і річка відбігла кудись убік, назустріч машині сипалась усяка всячина: якісь загорожі з вартівнями і стосами дров, височенні стовпи та якісь щогли, а на щоглах нанизані кружальця, купи щебню, земля, посмугована траншеями, — словом, відчувалося, що ось-ось вона, Москва, тут уже, он за поворотом, і зараз навалиться й охопить.

Рюхіна трясло і кидало, якийсь обрубок, на якому він умоєтився, щораз намагався вислизнути з-під нього. Рес-торанні рушники, що їх підкинули міліціонер і Пантелій, які раніше поїхали тролейбусом, совгалися по всій платформі. Рюхін зробив був спробу їх зібрати, але, просичавши чомусь зі злістю: «Та ну їх к бісу! Що я, справді, як дурень, кручусь?..» — відкинув їх ногою і не дивився на них більше.

Душа подорожанина була в жахливому стані. Ставало зрозуміло, що відвідини дому скорботи залишили на ній якнайтяжчий карб. Рюхін намагався збагнути, що йому бо-лить. Коридор із синіми лампами, який вплив у пам'ять? Думка про те, що тяжчого лиха, аніж втрата розуму, немає на світі? Так, так, звісно, і це. Але це — думка-загальник. А ось є ще щось. Що ж воно? Образа, ось що. Так, так, прикрі слова, що кинув Бездомний просто у вічі. Й біда не в тому, що вони образливі, а в тому, що вони містять правду.

Поет не дивився вже по узбіччях, а, втупившись у бруд-ну труську підлогу, почав щось бубоніти, скніти, гризучи самого себе.

Так, вірші... Йому — тридцять два роки! І справді, що ж далі? — Він і далі стулюватиме по кілька віршів на рік. — До старості? — Так, до старості. — Що ж йому дадуть ці вірші? Славу? «Яка нісенітниця! Не дури хоч сам себе. Ніколи не заживе слави той, хто базграє кепські вірші. Чим вони кепські? Правду, правду сказав! — безжально звертався до самого себе Рюхін. — Не вірю в те, про що пишу!..»

Отруений вибухом неврастенії, поет хитнувся, підлога під ним перестала трястись. Рюхін підвів голову і побачив, що він давно вже в Москві, більше того, що над Москвою світанок, що хмара підсвітлена золотом, що його вантажівка стоїть, захрясши в колоні інших машин перед поворотом на бульвар, і що близенько від нього стоїть на постаменті металевий чоловік, ледь похиливши голову і байдужно див-лячись на бульвар.

Якісь чудернацькі думки виповнили голову недужому поетові. «Ось приклад справжнього щасливця... — тут Рю-хін випростався на весь зріст на платформі автомобіля і заніс руку, нападаючи чомусь на чавунного чоловіка, який нікого не займав. — Як би не ступив він у життя, що б не

діялося з ним, усе йшло йому на користь, усе оберталось йому на славу! Але що він зробив? Я не збагну... Що особливе є в цих словах: «Буря млою...»? Не збагну!.. Поталанило, поталанило! — раптом з трутизною виснував Рюхін і відчув, що машина під ним зрушилася, — стріляв, стріляв у нього цей білогвардієць і розтрошив стегно і забезпечив безсмертя...»

Колона рушила. Зовсім хворий та навіть постарілий поет не більше як за дві хвилини вже входив на веранду Грибоедова. Вона вже спорожніла. У кутку допивала якась компанія, і в центрі її метушився знайомий конферансьє в тюбетейці з бокалом «Абрау» в руці.

Рюхіна, обтяженого рушниками, зустрів привітно Арчибальд Арчибальдович і відразу вибавив його від проклятух ганчірок. Якби Рюхін так не сточив свою душу в клініці та на машині, він, мабуть, мав би чималу втіху, розповідаючи про те, як усе було в лікарні, й прикрашаючи розповідь вигадуваними подробицями. Але зараз йому було не до того, та хоч який неспостережливий був Рюхін, — тепер, після тортур на вантажівці, він уперше гостро вгледівся в пірата й збагнув, що хоч той і розпитує про Бездомного і навіть вигукує «ой-йо-йой!», але насправді він цілковито байдужий до долі Бездомного і не має до нього ані крихти жалю. «І молодець! Так і треба!» — з цинічною, самознищуючою злістю подумав Рюхін і, урвавши розповідь про шизофренію, попрощав:

— Арчибальде Арчибальдовичу, горілочки б мені...

Пірат виобразив на обличчі співчуття, шепнув:

— Розумію... одну хвилиночку... — і зробив знак офіціантові.

За чверть години Рюхін, сам-самісінький, сидів, скоцюрбившись над рибцем, пив чарку за чаркою, розуміючи і визнаючи, що виправити в його житті вже нічого не можна, а можна лише забути.

Поет змарнував свою ніч, поки інші бенкетували, і тепер розумів, що повернути її годі. Варто лише підвести голову від лампи вгору до неба, щоб зрозуміти, що ніч пропала без вороття. Офіціанти поспіхом зривали скатертини зі столів. У котів, що шмигали побіля веранди, був ранковий вигляд. На поета нестримно навалювався день.

НЕДОБРА КВАРТИРА

Якби наступного ранку Стьопі Лиходееву сказали так: «Стьопо! Тебе розстріляють, якщо ти цю ж мить не підведешся!» — Стьопа відповів би млосним, ледве чутним голосом: «Розстрілюйте, робіть зі мною що хочете, але я не встану».

Де там устати, — йому здавалося, що він не може розтулити очей, бо тільки-но він це зробить, як ударить блискавка і голову йому враз же рознесе на друзки. В цій голові гув важений дзвін, між яблуками очей та стуленими повіками пропливали бурі плями з вогненно-зеленими обіддями, і на додачу до всього нудило, причому здавалося, що нуда ця пов'язана зі звуками якогось навратливого патефона.

Стьопа силувався щось пригадати, але пригадувалося лиш одне — що, здається, вчора і невідомо де він стояв з серветкою в руці й намагався поцілувати якусь даму, при тому обіцяючи їй наступного дня, і саме опівдні, прийти до неї гостем. Дама від цього відмагалася, кажучи: «Ні, ні, мене не буде вдома!» — а Стьопа затято стояв на своєму: «А я ось візьму та й прийду!»

Ні хто була ця дама, ні котра зараз година, ні яке число і якого місяця — Стьопа притьмом не знав і, що було найгірше, не міг дібрати, де він перебуває. Він спробував з'ясувати хоч би це останнє і для цього розліпив клеєні повіки лівого ока. В напівтемряві щось тьмяно відсвічувалося. Стьопа, нарешті, впізнав трюмо і зрозумів, що він лежить горілиць у себе на ліжкові, тобто на колишньому ліжкові ювелірші, у спальні. В ту мить йому так ударило в голову, що він заплющив око і застогнав.

Дамо пояснення: Стьопа Лиходеев, директор театру Вар'єте, очутився вранці в себе на тій самій квартирі, в якій він мешкав разом з покійним Берліозом, у великому шестиповерховому будинкові, розташованому літерою «П» на Садовій вулиці.

Потрібно сказати, що квартира ця — № 50 — давно вже мала славу якщо не погану, то принаймні дивну. Ще два роки тому власницею її була вдова ювеліра де Фужере. Анна Францівна де Фужере, п'ятдесятилітня поважна і дуже

промітна дама, три кімнати з п'яти винаймала квартирантам: одному, прізвище якого, здається, було Беломут, і другому — з утраченим прізвищем.

І ось два роки тому почало діятись у квартирі щось незбагненне: з цього помешкання люди почали безслідно зникати.

Якось у вихідний день заявився у квартиру міліціонер, викликав у передпокій другого пожилця (прізвище котрого втратилось) і сказав, що його просять на хвилиночку зайти у відділок міліції в чомусь розписатися. Пожилець наказав Анфісі, відданій і давній хатній робітниці Анни Францівни, сказати, якщо йому дзвонитимуть, що він повернеться за десять хвилин, і пішов собі разом з коректним міліціонером у білих рукавичках. Але не повернувся він не лише за десять хвилин, а взагалі ніколи не повернувся. Найдивовижніше те, що, очевидно, з ним заодно щез і міліціонер.

Набожна, а відвертіше сказати — забобонна, Анфіса так напрямки і сказала прикро враженій Анні Францівні, що це чаклунство і що вона чудово знає, хто поцупив і пожилця і міліціонера, тільки на ніч не хоче говорити. Ну, а чаклунству, звісна річ, варт лише початися, а там уже його нічим не зупиниш. Другий пожилець зник, як пригадується, в понеділок, а в середу наче крізь землю провалився Беломут, щоправда, за інших обставин. Уранці за ним заїхала, як звичайно, машина, щоб відвезти його на службу, і відвезла, але назад нікого не привезла і сама не повернулася.

Горе й жах мадам Беломут неспромога описати. Але, гай-гай, і те і друге тривало недовго. Тієї ж ночі, повернувшись з Анфісою з дачі, на яку Анна Францівна чомусь спішно їздила, вона не застала вже громадянки Беломут у квартирі. Та цього замало: двері обох кімнат, де мешкало подружжя Беломут, виявилися запечатаними.

Два дні проминули сяк-так. На третій же день Анна Францівна, яку весь цей час мучило безсоння, знову-таки спішно поїхала на дачу... Чи то ж треба казати, що вона не повернулася!

Анфіса, залишившись сама, наплакалася досхочу і лягла спати о другій годині ночі. Що з нею було далі, невідомо, але розказували мешканці інших квартир, що буцімто

в № 50-му всенюк ніч чутно було якісь стуки і буцім у вікнах до ранку горіло електричне світло. Вранці з'ясувалося, що й Анфіси не стало!

Про зниклих і про цю трикляту квартиру в будинку довго розповідали всілякі легенди, як от, наприклад, що сухенька й набожна Анфіса начебто носила на своїх висхлих грудях у замшевій торбинці двадцять п'ять великих діамантів, які належали Анні Францівні. Що начебто у дровнику на тій самій дачі, куди спішно їздила Анна Францівна, знайшлися самі собою якісь незліченні скарби у вигляді тих же діамантів, та ще золотих грошей царського карбування... І таке інше, подібне до цього. Ну чого не знаємо, за те не поручимося.

Хоч там як, а квартира простояла опломбованою і порожньою лише тиждень, а потім в неї вселились — покійний Берліоз із дружиною і цей самий Стьопа, також із дружиною. Цілком природно, що тільки-но вони опинилися в проклятушій квартирі, як і в них почалося казна-що! А саме: протягом одного місяця зникли обидві дружини. Але ці не безслідно. Про дружину Берліоза розповідали, що бачено її ніби в Харкові з якимось балетмейстером, а дружина Стьопа наче знайшлася на Божедомці, де, за чутками, директор Вар'єте, використовуючи свої незліченні знайомства, прихитрився добути їй кімнату, але з такою єдиною умовою, щоб і духу її не було на Садовій вулиці...

Отож Стьопа застогнав. Він хотів покликати домашню робітницю Груню і зажадати від неї пірамідону, але все ж таки зумів зметикувати, що це дурниці, що ніякого пірамідону в Груні, певно, нема. Роблячи спробу покликати на допомогу Берліоза, двічі простогнав: «Міша... Міша...», але, як самі розумієте, відповіді не дістав. У квартирі стояла цілковита тиша.

Поворухивши пальцями ніг, Стьопа здогадався, що лежить у шкарпетках, тремтячою рукою провів по стегну, щоб визначити, у штанях він чи ні, й не визначив.

Нарешті, бачачи, що він покинутий і самотній, що ніхто йому не допоможе, вирішив підвестися, хоч би яких людських зусиль це йому коштувало.

Стьопа розліпив склеєні повіки і побачив своє відбиття в трюмо у вигляді чоловіка зі скуйовдженим волоссям, з бряклюю, порослою чорною щетиною фізіономією, з ка-

ламутними очима, в брудній сорочці з комірцем і краваткою, в кальсонах та в шкарпетках.

Таким він побачив себе в трюмо, а поруч із дзеркалом побачив невідомця, зодягнутого в чорне й у чорному береті.

Стьопа сів на ліжку і, як міг, витріщив набряклі кров'ю очі на незнайомого. Мовчанку порушив цей невідомий, проказавши низьким важким голосом і з іноземним акцентом такі слова:

— Добрий день, наймиліший Степане Богдановичу!

Запала пауза, після якої, зробивши над собою жахливе зусилля, Стьопа виговорив:

— Що вам потрібно? — і сам здивувався, не впізнавши свого голосу. Слово «що» він вимовив дискантом, «вам» — басом, а «потрібно» — у нього зовсім не вийшло.

Незнайомець приязно усміхнувся, витяг великого золотого годинника з діамантовим трикутником на кришці, продзвонив одинадцять разів і сказав:

— Одинадцять! І рівно годину, як я очікую на ваше пробудження, позаяк ви призначили мені бути у вас о десятій. Ось він — я!

Стьопа налапав на стільці поряд з ліжком брюки, прошепотів:

— Вибачте... — натягнув їх на себе і хрипко запитав: — Скажіть, будь ласка, ваше прізвище.

Говорити йому було важко, за кожним словом хтось уштрикував йому голку в мозок, завдаючи некельного болю.

— Як? Ви й прізвище моє забули? — тут невідомець посміхнувся.

— Даруйте... — прохрипів Стьопа, відчуваючи, що похмілля обдаровує його новим симптомом: йому здалося, що підлога коло ліжка відійшла кудись і що цієї ж миті він полетить сторч головою к бісовій матері в пекло.

— Дорогий Степане Богдановичу, — заговорив відвідувач, проникливо всміхаючись, — жоден пірамідон вам не зарадить. Ідьте за давнім мудрим правилом — лікувати подібне подібним. Єдине, що поверне вас до життя, це дві чарки горілки з гострою і гарячою закускою.

Стьопа був хитруком і, хоч як зле почувався, зметикував, що раз уже його заскочили в такому вигляді, треба зізнаватися в усьому.

— Відверто кажучи, — почав він, ледве повертаючи язиком, — учора я трохи...

— Жодного слова більше! — відповів візитер і від'їхав з кріслом убік.

Стьопа, луплячи очі, побачив, що на маленькому столику наготована таця, на якій був нарізаний білий хліб, паюсна ікра у вазочці, білі мариновані гриби на тарілочки, щось у каструльці й, нарешті, горілка в місткій ювеліршиній карафці. Особливо вразило Стьопу те, що карафка запітніла від холоду. Втім, це було зрозуміло: вона містилася в посудині, наповненій льодом. Наготовано, словом, було чисто, вміло.

Невідомий не дав Стьопиному зачудованню розвинути до ступеня болісного і спритно налив йому півчарки горілки.

— А ви? — пискнув Стьопа.

— Охоче!

Непевною рукою підніс Стьопа до вуст чарку, а незнайомий одним духом проковтнув налите у своїй чарці. Прожовуючи грудку ікри, Стьопа видушив із себе слова:

— А ви що ж... закусити?

— Дякую вам, я не закушую ніколи, — відповів незнайомий і налив по другій. Відкрили каструльку — в ній виявилися сосиски в томаті.

І ось клята прозелень перед очима розтанула, почали вимовлятися слова, і, головне, Стьопа дещо пригадав. А саме, що діялося все вчора на Сходні, на дачі в автора скетчів Хустова, куди цей Хустов і возив Стьопу на таксомоторі. Пригадалося навіть, як наймали цей таксомотор біля «Метрополя», був при тому якийсь актор не актор... з патефончиком у валізці. Так, так, так, це було на дачі! Ще, пам'ятає, вили собаки від цього патефона. Ось тільки дама, яку Стьопа хотів поцілувати, залишилася нез'ясованою... біс її знає, хто вона... здається, на радіо працює, а може, й ні.

Вчорашній день, таким чином, поволеньки роз'яснювався, але Стьопу зараз більше цікавив день сьогоднішній і, зокрема, поява в спальні невідомця, та ще із закускою і горілкою. Ось що непогано було б з'ясувати!

— Ну, що ж, тепер, я сподіваюся, ви згадали моє призвище?

Але Стьопа лише присоромлено посміхнувся і розвів руками.

— От маеш! Я пересвідчуюсь, що після горілки ви пили портвейн. Даруйте, та хіба таке можна робити!

— Я хочу вас попросити, щоб це залишилося між нами, — запобігливо сказав Стьопа.

— О, певно, певно! Але за Хустова я, самі знаєте, поручитися не можу.

— А ви хіба знаєте Хустова?

— Вчора в кабінеті вашому я бачив побіжно цього індивіда, але досить одного принагідного погляду на його обличчя, щоб зрозуміти, що він — наволоч, пліткар, пристосуванець і лакиза.

«Абсолютно слушно!» — подумав Стьопа, вражений таким правдивим, влучним і стислим визначенням Хустова.

Так, учорашній день ліпився зі шматочків, але все ж таки тривога не покидала директора Вар'єте. Річ у тім, що в цьому вчорашньому дні зяяла величезна чорна діра. Ось саме цього незнайомого в береті, як собі хочете, Стьопа у своєму кабінеті вчора не бачив і квіт.

— Професор чорної магії Воланд, — ваговито сказав відвідувач, спостерігши Стьопину скруту, і розповів, як усе було.

Вчора вдень він приїхав з-за кордону в Москву, негайно з'явився до Стьопи і запропонував свої гастролі у Вар'єте. Стьопа подзвонив у Московську обласну видовищну комісію і питання це погодив (Стьопа зблід і закліпав очима), і підписав з професором Воландом контракт на сім виступів (Стьопа розкрив рот), умовився, що Воланд прийде до нього для з'ясування деталей о десятій ранку сьогодні... Оце ж Воланд і прийшов! Прийшовши, зустрівся з хатньою робітницею Грунею, яка пояснила, що сама вона тільки-но прийшла, що вона нахожа, що Берліоза вдома нема, а що коли візитер хоче бачити Степана Богдановича, то хай сам іде до нього в спальню. Степан Богданович так міцно спить, що розбудити його вона не береться. Побачивши, в якому стані Степан Богданович, артист послав Груню в ближній гастроном за горілкою та закускою, в аптеку за льодом і...

— Дозвольте з вами розрахуватися, — проскавулів прибитий Стьопа і почав шукати гаманця.

— О, які дрібниці! — вигукнув гастролер і слухати нічого більше не захотів.

Отож горілка і закуска з'ясувалися, а все-таки на Стьопу боляче було поглянути: він анічогісінько не пам'ятав про контракт і, хоч убийте, не бачив учора цього Воланда. Так, Хустов був, а Воланда не було.

— Дозвольте поглянути на контракт, — тихо попросив Стьопа.

— Прошу, прошу...

Стьопа глянув на аркуш і похолов. Усе було на місці: по-перше, власноручний Стьопин розгонистий підпис! Навскісний напис збоку рукою фіндиректора Римського з дозволом видати артистові Воланду в рахунок належних йому за сім виступів тридцяти п'яти тисяч рублів — десять тисяч рублів. І це ще не все: тут же розписка Воланда про те, що він ці десять тисяч уже одержав!

«Що ж це таке?!» — подумав бідолашний Стьопа, і голова в нього пішла обертом. Починаються лиховісні провали в пам'яті? Та, звісно, після того як контракт було показано, подальші вияви зачудовання були б вельми непристойні. Стьопа попрохав у гостя дозволу на хвилику вийти і, як був у шкарпетках, побіг у передпокій до телефону. По дорозі він гукнув у напрямку кухні:

— Груню!

Але ніхто не обізвався. Він ковзнув оком по дверях кабінету Берліоза, які були поруч з передпокою, і тієї миті, як кажуть, остовпів. На клямці дверей він постеріг величезну сургучеву печатку на шворці. «Отакої! — ревнув хтось у голові в Стьопи. — Цього ще бракувало!» — І тут Стьопині думки покотилися вже по двох коліях, але, як це завжди буває під час катастрофи, в одному напрямку і взагалі чорт знає куди. Кашу в Стьопиній голові годі й описати. Тут і чортівня з чорним берегом, остудженою горілкою і неймовірним контрактом, — а ще на додачу до всього, нате вам, і печатка на дверях! Тобто, кажіть кому хочете, що Берліоз щось накоїв, — не повірять, їй-же-їй, не повірять! Але ж печатка, ось вона! Так-так...

І тут зазмійлись у Стьопиному мозкові якісь найприкріші думки про статтю, яку, наче навмисне, недавно він

усучив Михайлові Олександровичу для друку в журналі. А стаття, щиро кажучи, дурноверха! І нікчемна, і гроші за неї мізерні...

Негайно слідом за згадкою про статтю налетіла згадка про одну слизьку розмову, що відбувалася, як пригадується, двадцять четвертого квітня ввечері тут-таки, в їдальні, коли Стьопа вечеряв з Михайлом Олександровичем. Тобто, звісно, розмову цю беззастережно слизькою назвати не можна (не піддався б Стьопа на таку розмову), але це була розмова на якусь непотрібну тему. Цілком вільно можна було б, громадяни, її не затівати. До печатки, без сумніву, розмова ця могла б вважатися суцьою дрібницею, але ось після печатки...

«Ох, Берліозе, Берліозе! — нуртувало в Стьопиному мозкові. — Адже це в голові не вкладається!»

Та побиватися довго не випадало, і Стьопа набрав номер у кабінеті фіндиректора Вар'єте Римського. Становище Стьопине було дразливе: по-перше, чужоземець міг образитись на те, що Стьопа перевіряє його після того, як був показаний контракт, та й з фіндиректором говорити було надзвичайно важко. Справді, бо його ж не запитаєш так: «Скажіть, чи укладав я вчора з професором чорної магії контракт на тридцять п'ять тисяч рублів?» Так питати не годиться!

— Алло! — почувся в слухавці різкий, неприємний голос Римського.

— Драстуйте, Григорію Даниловичу, — тихо заговорив Стьопа, — це Лиходеев. Тут така справа... гм... гм... у мене сидить цей... е... артист Воланд... Так ось... я хотів запитати, як відносно сьогоднішнього вечора?..

— А, чорний маг? — відгукнувся в трубці Римський. — Афіші зараз будуть.

— Ага... — слабким голосом проказав Стьопа, — ну, бувайте...

— А ви скоро прийдете? — спитав Римський.

— За півгодини, — відповів Стьопа і, повісивши рурку, стис гарячу голову руками. Ой, яка ж препогана виходила річ! Що ж це з пам'яттю, громадяни? Га?

Але довше затримуватись у передпокої було негоже, і Стьопа тут же уклав план: усіма засобами приховати свою неймовірну забудькуватість, а зараз насамперед спритно ви-

питати в чужоземця, що, власне, він наміряється сьогодні показувати в довіреному Стьопі Вар'єте?

У той мент Стьопа повернувся від апарата і в дзеркалі, яке висіло в передпокої й довго не витиралося лінкуватою Грунею, виразно побачив якогось дивного суб'єкта — довгого, як жердина, і в пенсне (о, коли б тут був Іван Миколайович! Він упізнав би цього суб'єкта відразу!). А той відобразився і згинув. Стьопа в тривозі глибше заглянув у передпокій, і вдруге його хитнуло, бо в дзеркалі пройшов величезний чорний кіт і так само зник.

У Стьопа обірвалося серце, він мало не впав.

«Що ж це таке? — подумав він. — Чи не втрачаю я розум? Звідки ці відображення?!» — Він заглянув у передпокій і злякано закричав:

— Груню! Який це кіт тут у нас шастає?! Звідки він? І хтось ще з ним?!

— Не турбуйтеся, Степане Богдановичу, — відізався голос, але не Грунин, а гостя зі спальні. — Кіт цей мій. Не нервуйте. А Груні немає, я відіслав її до Воронежа, вона скаржилася, що ви в неї відпустку замахлювали.

Слова ці були такі несподівані й недоладні, що Стьопа вирішив, що вони йому причулися. Геть ошелешений, він повернувся підтюпцем до спальні й закам'янів на порозі. Волосся його заворушилося, на лобі рясно виступив дрібний піт.

Гість перебував у спальні вже не сам, а в товаристві. В другому кріслі сидів той жевжик, що привидівся у передпокої. Тепер його ясно можна було розгледіти: вуса-пір'їнки, скельце пенсне виблискує, а другого скельця немає. Але побачив він у спальні речі ще гірші: на ювеліршиному пуфі в нахабній позі розсівся хтось третій, а саме — жахливих розмірів чорний кіт з чаркою горілки в одній лапі й виделкою, на яку він устиг настромити маринований гриб, у другій.

Світло, і без того тьмянувате в спальні, зовсім почало мерхнути в очах Стьопа. «Ось як воно божеволіють...» — подумав він і ухопився за одвірок.

— Я бачу, ви трохи збентежені, найдорожчий Степане Богдановичу? — запитав Воланд у Стьопа, який цокотів зубами. — А дивуватися тут немає чому. Це мій почет.

У цю мить кіт випив горілку, і Стьопина рука поїхала по одвірку вниз.

— І почет цей потребує місця, — продовжував Воланд, — так що хтось із нас у цій квартирі зайвий. І мені здається, що цей зайвий — саме ви!

— Вони, вони! — козлячим голосом заспівав довготелесий каргатий, у множині говорячи про Стюпу. — Взагалі вони останнім часом страшенно свинячать. П'ють без міри, лигаються з жінками, використовуючи своє становище, ні чорта не роблять, та й робити нічого не можуть, позаяк нічогісінько не петрають у справі, їм дорученій. Начальству очі замилюють!

— Машину даремно ганяє казенну! — докленав і кіт, жуючи гриб.

І тут сталася четверта й остання з'ява у помешканні, коли Стюпа, вже зовсім сповзши на підлогу, кволою рукою дряпав одвірок.

Просто із дзеркала трюмо вийшов невеличкий, але надивовижу широкоплечий, у котелку на голові і з іклом, що стирчало з рота і ще більше спотворювало без того небачено бридку пику. А до того ще вогненно-рудий.

— Я, — долучився до розмови цей новак, — взагалі не збагну, як він вискочив у директори, — рудий гундосив усе дужче і дужче, — він такий же директор, як я архієрей.

— Ти не схожий на архієрея, Азазелло, — зауважив кіт, накладаючи собі сосиски на тарілку.

— Я це ж і кажу, — прогундосив рудий і, обернувшись до Воланда, додав поштиво: — Дозвольте, мессіре, викинути його під сто чортів із Москви?

— Тпрусь!! — раптом ревнув кіт, настовбурчивши шерсть.

І тоді спальня пішла обертом довколо Стюпи, і він ударився головою об одвірок і, непритомніючи, подумав: «Я вмираю...»

Але він не вмер. Трохи розтуливши очі, він побачив, що сидить на чомусь кам'яному. Поруч щось шумувало. Коли він роздер очі як слід, то збагнув, що шумить море і, більше того, — хвиля погойдується побіля самих його ніг, що, словом, він сидить на самому краєчку молу, що над ним блакитне сяюче небо, а позад нього — біле місто на горах.

Не знаючи, що чинять у таких випадках, Стьопа звівся на тремтячі ноги і почвалав по молу до берега.

На молу стояв якийсь чоловік, палив і плював у море. На Стьопу він вирячився дикими очима і припинив плювання. Тоді Стьопа устругнув таку штуку: став навколішки перед невідомим курцем і мовив:

— Благаю, скажіть, що це за місто?

— Ну й ну! — сказав бездушний курець.

— Я не п'яний, — хрипко відповів Стьопа, — зі мною щось подіялося... я хворий... Де я? Що це за місто?..

— Ну, Ялта...

Стьопа тихо зітхнув, повалився на бік, головою вдарився об нагрітий камінь молу. Свідомість полишила його.

Розділ 8

ДВОБІЙ ПРОФЕСОРА З ПОЕТОМ

Саме в той час, коли свідомість полишила Стьопу в Ялті, тобто близько до пів на дванадцятьу дня, вона повернулася до Івана Миколайовича Бездомного, котрий прокинувся після глибокого і тривалого сну. Певний час Іван мізкував, як це він потрапив у невідому кімнату з білими стінами, з дивовижним нічним столиком з якогось світлого металу і з білою шторою, що за нею відчувалося сонце.

Іван струсонув головою, переконався, що вона не болить, і пригадав, що він перебуває в лікарні. Ця думка потягла за собою спомин про загибель Берліоза, але сьогодні він не дуже збурив Івана. Виспавшись, Іван Миколайович став спокійнішим і розмірковувати почав ясніше. Полежавши якийсь час непорушно в чистісінькому, м'якому і зручному пружинному ліжку, Іван завважив гудзик дзвоника побіля себе. За звичкою чіпати речі без потреби Іван натис його. Він чекав якогось дзеленчання чи явища після натискання гудзика, але сталося щось зовсім інше.

У ногах Іванового ліжка засвітився матовий циліндр, на якому було написано: «Пити». Постоявши деякий час, циліндр почав обертатись, доки не вискочив напис: «Няня». Звісно, що хитромудрий циліндр вразив Івана. Напис «Няня» заступив напис «Викличте лікаря».

— Гм... — мовив Іван, не знаючи, що робити з цим циліндром далі. Але тут випадково пощастило, Іван натис гудзика на слові: «Фельдшерка». Циліндр тихо продзеленчав у відповідь, зупинився, погас, і в кімнату ввійшла дебели симпатична жінка в білому чистому халаті й сказала Іванові:

— Доброго ранку!

Іван не відповів, бо сприйняв це привітання за недоречне з огляду на обставини. Справді, запроторили здорову людину в лікарню, та ще вдають, що це так і слід!

Жінка тим часом, не втрачаючи доброзичливого виразу обличчя, за допомогою одного натискування кнопки підняла штору, і в кімнату через широкопетлисту й легку сітку, що спадала до самої підлоги, ринуло сонце. За сіткою відкрився балкон, за ним берег звивистої річки і на протилежному її березі — веселий сосновий бір.

— Будь ласка, беріть ванну, — запросила жінка, і під її руками розсунулася внутрішня стіна, за якою було ванне приміщення і чудово обладнана вбиральня.

Іван, хоч і вирішив з жінкою не розмовляти, не втримався і, бачачи, як вода рине у ванну широким струменем із сяючого крана, сказав з іронією:

— Чи ба! Як у «Метрополі»!..

— О ні, — з гордістю відповіла жінка, — набагато краще. Такого обладнання немає ніде й за кордоном. Вчені та лікарі спеціально приїздять оглядати нашу клініку. В нас щодня інтуристи бувають.

При слові «інтурист» Іван ураз згадав учорашнього консультанта. Він спохмурнів, глянув з-під лоба і проказав:

— Інтуристи... Ото ви всі інтуристів обожнюєте! А серед них, між іншим, різні трапляються! Я, наприклад, учора з таким познайомився, що гай-гай!

І мало не почав розказувати про Понтія Пілата, але стримався, збагнувши, що жінці такі розповіді ні до чого й однаково допомогти йому вона не зможе.

Скупаному Іванові Миколайовичу тут же було видане геть чисто все, що необхідне чоловікові після ванни: випрасувана сорочка, кальсони, шкарпетки. Але на цьому не скінчилось: розчинивши дверцята шафки, жінка вказала всередину її і запитала:

— Що бажаєте зодягнути — халатик чи піжамку?

Присилуваний жити в новій оселі, Іван мало руками не сплеснув від невимушеності жінки і мовчки ткнув пальцем у піжаму з густо-червоної байки.

Після цього Івана Миколайовича повели порожнім і безгомінним коридором і привели у величезний кабінет. Іван, поклавши ставитися до всього, що є в цій на диво обладнаній будівлі, з іронією, відразу подумки охрестив кабінет «фабрикою-кухнею».

І було за що. Тут стояли шафи і скляні шафки з блискучими нікельованими інструментами. Були крісла надзвичайно складної конструкції, якісь пузаті лампи з сяючими ковпаками, сила-силенна склянок, і газові горілки, і електричні дроти, і зовсім нікому невідомі прилади.

У кабінеті над Іваном заходилися трое: дві жінки і один чоловік, усі в білому. Насамперед Івана відвели в куточок за столик з неприхованим наміром дещо у нього випитати.

Іван почав обдумувати становище. Перед ним було три шляхи. Надзвичайно спокушав перший: кинутися на ці лампи і мудровані речі, всі їх до чортової матері перетрошити і таким чином висловити свій протест на те, що його даремно затримали. Але сьогоднішній Іван значно вже одрізнявся від Івана вчорашнього, і перший шлях видався йому сумнівним: чого доброго вони закореняться на думці, що він буйний божевільний. Тому перший шлях Іван відкинув. Був другий: відразу почати розповідь про консультанта і Понтія Пілата. Але вчорашній досвід показував, що цій розповіді не вірять чи то сприймають її якимось перекручено. Тому Іван і від цього шляху відмовився, вирішивши обрати третій — замкнутися в гордій мовчанці.

Сповна здійснити це не було спромоги, і хоч-не-хоч довелося відповідати, хай скупо і понуро, на цілу низку запитань. І в Івана випитали геть-чисто все про його минуле життя, аж до того, коли та як він хворів на скарлатину років п'ятнадцять тому. Списавши за Іваном цілу сторінку, перегорнули її, і жінка в білому перейшла до розпитувань про Іванову рідню. Почалась якась нісенітниця: хто помер, коли та від чого, чи не пив, чи не хворів на венеричні хвороби, і все таке та подібне. Наостанку попрохали розповісти про вчорашню пригоду на Патріарших ставках, але надто не сікались, згадці про Понтія Пілата не дивувалися.

Потім жінка поступилась Іваном чоловікові, а той заходився коло Івана по-своєму і ні про що вже не розпитував. Він виміряв температуру Іванового тіла, полічив пульс, подивився йому в очі, світлячи в них якоюсь лампою. Згодом на допомогу чоловікові прийшла інша жінка, і Івана кололи, але не боляче, чимось у спину, креслили руків'ям молоточка якись знаки йому на шкірі грудей, стукали молоточками по колінах, від чого ноги Іванові підскакували, кололи палець і брали з нього кров, кололи в лікоть, надыгали на руки якись браслети...

Іван лише гірко посміхався про себе і міркував, як воно все по-дурному і дивно обернулося. Подумати тільки! Хотів застерегти усіх перед небезпекою, що загрожує від невідомого консультанта, мав намір його впіймати, а домігся лише того, що опинився в якомусь кабінеті, щоб розказувати якусь нісенітницю про дядька Федора, що пив у Вологді запоєм. Нестерпна дурість!

Нарешті Івана відпустили. Його відвели назад у його кімнату, де він дістав чашку кави, двоє некрутих яєць і білий хліб з маслом. З'ївши та випивши все запропоноване, Іван вирішив дождатися когось головного в цьому закладі та й домогтися вже в нього і уваги до себе, і справедливості.

І він дочекався його, і дуже швидко після свого сніданку. Несподівано розчахнулися двері Іванової кімнати, і в неї найшла сила люду в білих халатах. Попереду всіх ішов ретельно, по-акторському виголений чоловік років сорока п'яти, з приємними, але дуже пронизливими очима і гречними манерами. Весь почет виявляв йому пошану й увагу, отож його поява була вельми врочистою. «Як Понтій Пілат!» — подумалося Іванові.

Так, це був, безсумнівно, головний. Він сів на табурет, а всі лишилися стояти.

— Доктор Стравінський, — відрекомендувався той, хто сів, Іванові і подивився на нього доброзичливо.

— Ось, Олександрє Миколайовичу, — стиха сказав хтось з охайною борідкою і подав головному з обох боків списаний Іванів аркуш.

«Цілу справу зшили», — подумав Іван. А головний навиклим оком проглянув аркуш, буркнув: «Угу, угу...» і пе-

ремовився з супутниками кількома фразами маловідомою мовою.

«І латиною, як Пілат, говорить», — сумно подумав Іван. Тієї миті одне слово примусило його здригнутись, і слово це було «шизофренія» — гай-гай, ще вчора його промовив триклятий чужоземець на Патріарших ставках, а сьогодні ось повторив професор Стравінський.

«Отож і це знав!» — тривожно подумав Іван.

Головний, очевидячки, взяв собі за звичай погоджуватися з усіма і тішитися всьому, хоч що б йому казали довкола, і висловлювати це, примовляючи: «Славно, славно...»

— Славно! — сказав Стравінський, повертаючи комусь аркуш, і звернувся до Івана: — Ви — поет?

— Поет, — понуро відповів Іван і вперше притьмом відчув якусь незбагненну відразу до поезії, а його власні вірші, які пригадалися йому цієї миті, здалися чомусь неприємними. Морщачи обличчя, він у свою чергу спитав Стравінського:

— Ви — професор?

На це професор Стравінський згідливо-люб'язно похилив голову.

— І ви — головний тут? — вів далі Іван.

Стравінський і на це вклонився.

— Мені з вами треба поговорити, — багатозначно сказав Іван Миколайович.

— Я для цього і прийшов, — відгукнувся Стравінський.

— Річ ось у чому, — почав Іван, відчуваючи, що настала вирішальна мить, — мене тут у божевільного пошили, ніхто не хоче слухати!..

— О ні, ми вислухаємо вас дуже уважно, — серйозно й заспокійливо сказав Стравінський, — і в божевільного шити вас ні за що не дозволимо.

— Тож слухайте: учора ввечері на Патріарших ставках я зустрівся з таємничою особою, чужоземцем не чужоземцем, який наперед знав про смерть Берліоза і особисто бачив Понтія Пілата.

Почет мовчки і незворушно слухав поета.

— Пілата? Пілат — це той, що жив за Ісуса Христа? — мружачись на Івана, запитав Стравінський.

— Той самий.

— Ага, — сказав Стравінський, — а цей Берліоз загинув під трамваем?

— Так, його саме вчора при мені і зарізало трамваем на Патріарших, а цей загадковий громадянин...

— Знайомий Понтія Пілата? — запитав Стравінський, який, вочевидь, відзначався великою кмітливістю.

— Саме він, — підтвердив Іван, вивчаючи Стравінського. — Так от він сказав наперед, що Аннушка розлила олію... А він і послизнувся саме на тому місці! Як ви на це подивитесь? — багатозначно спитав Іван, розраховуючи справити великий ефект своїми словами.

Але цього ефекту не було, а Стравінський звичайнісінько поставив наступне питання:

— А хто ж ця Аннушка?

Це запитання трохи роздратувало Івана, обличчя його пересмикнуло.

— Аннушка тут нічого не важить, — промовив він нервуючи. — Біс її знає, хто вона така. Просто дурепа якась із Садової. А важить тут те, що він наперед знав, розумієте, наперед знав про олію! Ви мене розумієте?

— Дуже добре розумію, — серйозно відповів Стравінський і, торкнувшись коліна поетового, додав: — Не хвилюйтесь і продовжуйте.

— Продовжую, — сказав Іван, намагаючись упасти в тон Стравінському і знаючи з гіркого досвіду, що тільки врівноваженість допоможе йому, — так от цей страшний тип, а він бреше, що консультант, має якусь надзвичайну силу... Наприклад, за ним поженешся, а догнати його — не доженеш. А з ним ще двоє, також гарні, але на свій копил: якийсь довготелесий у битих скельцях і, окрім цього, неймовірних розмірів кіт, що самостійно їздить трамваем. Окрім того, — Іван, якого ніхто не перепиняв, говорив щодалі запальніше і переконливіше, — він особисто був на балконі в Понтія Пілата, у чому немає жодних сумнівів. Так що ж це таке? Га? Його слід негайно заарештувати, а то він накоїть несказанного лиха.

— Так ось ви і домагаєтесь, щоб його арештували? Правильно я вас зрозумів? — запитав Стравінський.

«Він тямковитий, — подумав Іван, — слід визнати, що серед інтелігентів також трапляються на диво розумні. Цього не заперечиш», — і відповів:

— Цілком слушно! Та як же не домагатися, ви поміркуйте самі. А тим часом мене силоміць затримали тут, тицяють в очі лампу, купають у ванні, про дядечка Федю розпитують!.. А його вже на світі давно нема! Я вимагаю, щоб мене якнайшвидше випустили.

— Ну що ж, славно, славно! — відгукнувся Стравінський. — От і з'ясувалось усе. Справді, яка рація затримувати в лікарні людину здорову? Гаразд. Я вас зараз же випишу звідси, якщо ви мені скажете, що ви нормальні. Не доведете, а тільки скажете. Отже, ви нормальні?

Запала цілковита мовчанка, і дебела жінка, яка вранці ходила коло Івана, побожно глянула на професора, а Іван ще раз подумав: «А таки розумний».

Пропозиція професора йому дуже сподобалася, але перш ніж відповісти, він глибоко замислився, морщачи лоба, і, нарешті, твердо сказав:

— Я — нормальний!

— Ну от і славно, — полегшено вигукнув Стравінський, — а коли так, то розміркуймо логічно. Візьмімо ваш учорашній день, — він обернувся, і йому негайно подали Іванів аркуш. — У пошуках невідомого чоловіка, який відрекомендувався вам як знайомий Понтія Пілата, ви вчора діяли так, — Стравінський почав загинати довгі пальці, зиркаючи то на аркуш, то на Івана, — повісили на груди іконку. Було?

— Було, — похмуро погодився Іван.

— Зірвалися з огорожі, пошкодили собі обличчя. Так? Прийшли в ресторан з запаленою свічкою в руці, в самій близьні, і в ресторані побили когось. Привезли вас сюди зв'язаним. Потрапивши сюди, ви телефонували в міліцію і просили вислати кулемети. Потім ви зробили спробу викинутися з вікна. Так? Запитую: чи можна, діючи в такий спосіб, будь-кого впіймати чи заарештувати? І коли ви людина нормальна, то самі відповісте: в жодному разі. Ви прагнете вийти звідси. Будь ласка. Але дозвольте вас запитати, куди ви відразу подастесь?

— Певно, в міліцію, — відповів Іван уже не так твердо і трохи нітячись під поглядом професора.

— Прямо звідси?

— Еге ж.

— А на квартиру до себе не заїдете? — швидко попитав Стравінський.

— Та ніколи тут заїжджати! Доки я по квартирах буду їздити, він зслизне!

— Так, а що ви насамперед скажете в міліції?

— Про Понтія Пілата, — відповів Іван Миколайович, і очі йому заволокло тьмяним серпанком.

— От і славно! — вигукнув упокорений Стравінський і, обернувшись до того, хто був з борідкою, наказав: — Федоре Васильовичу, випишіть, будь ласка, громадянина Бездомного в місто. Але цю кімнату лишть вільною, постіль можна не міняти. Через дві години громадянин Бездомний буде тут знову. Ну що ж, — звернувся він до поета, — успіху я вам бажати не буду, бо в успіх цей ані на йоту не вірю. До скорого побачення! — І він підвівся, а почет його заворушився.

— На якій підставі я знову буду тут? — збентежено спитав Іван.

Стравінський ніби чекав на це запитання, відразу сів і заговорив:

— На тій підставі, що тільки-но ви в кальсонах з'явитесь в міліцію і скажете, що бачилися з людиною, яка особисто знала Понтія Пілата, вас негайно привезуть сюди, і ви знов опинитеся в оцій самій кімнаті.

— До чого тут кальсони? — розгублено озируючись, спитав Іван.

— Головним чином, Понтій Пілат. Але й кальсони також. Ми ж бо казенну білизну з вас скинемо і віддамо вам вашу одіж. А вас приставлено сюди в кальсонах. Проте на квартиру до себе ви заїздити і не збираєтесь, хоч я і натякнув на це. Далі доточиться Пілат... і справа готова!

Від цієї миті щось дивне поробилося з Іваном Миколайовичем. Його воля наче розтріскалася, і він відчув, що заслабкий, що потребує поради.

— Так що ж робити? — спитав він цього разу нерішуче.

— Ну от і славно! — відгукнувся Стравінський. — Це найслухніше запитання. Тепер я скажу вам, що, власне, з вами трапилось. Вчора вас хтось дуже настрахав і пригнітив розповіддю про Понтія Пілата і подібними речами. І ось ви, знервований, засмиканий чоловік, пішли по місту, розказуючи про Понтія Пілата. Цілком природно, що вас ма-

ють за божевільного. Ваш рятунок зараз лише в одному — в цілковитому спокої. І вам неодмінно треба залишитися тут.

— Але ж його необхідно зловити! — уже благально вигукнув Іван.

— Гаразд, але самому ж навіщо бігати? Викладіть на папері всі ваші підозри та обвинувачення проти цієї людини. Немає нічого простішого, як переслати вашу заяву куди слід, і коли, як ви гадаєте, ми маємо справу зі злочинцем, усе дуже швидко з'ясується. Але тільки одна умова: не напружуйте мозок і намагайтеся менше думати про Понтія Пілата. Мало що можна наговорити! Не всьому треба йняти віри.

— Зрозумів! — рішуче заявив Іван. — Прошу видати мені папір і перо.

— Видайте папір і коротенький олівець, — наказав Стравінський дебелий жінці, а Іванові мовив так: — Але сьогодні раджу не писати.

— Ні, ні, сьогодні ж, неодмінно сьогодні! — занепокоєно вигукнув Іван.

— Гаразд. Тільки не напружуйте мозок. Не вийде сьогодні, вийде завтра.

— Він утече!

— О ні, — переконано заперечив Стравінський, — він нікуди не втече, гарантую вам. І пам'ятайте, що тут у нас вам усіляко допоможуть, самі ви не впораєтеся. Ви мене чуєте? — раптом багатозначно спитав Стравінський і заволодів обома руками Івана Миколайовича. Взявши їх у свої, він довго, дивлячись Іванові просто в очі, повторював: — Вам тут допоможуть... ви чуєте мене?.. Вам тут допоможуть... Ви дістанете полегшу. Тут тихо, все спокійно... Вам тут допоможуть...

Іван Миколайович несподівано позіхнув, вираз його обличчя пом'якшав.

— Так, так, — тихо сказав він.

— Ну от і славно! — за своїм звичаєм скінчив розмову Стравінський і підвівся. — До побачення! — Він потис руку Іванові, а коли виходив, повернувся до того, що був з борідкою, і сказав: — Так, а кисень усе ж спробуйте... і ванни.

За якусь хвилинку перед Іваном не було ні Стравінського, ані почту. За ґратами у вікні, в полудневому сонці, пишався радісний і весняний бір на протилежному березі, а ближче виблискувала річка.

Розділ 9

КОРОВ'ЄВСЬКІ ВИТІВКИ

Никанор Іванович Босой, голова житлового товариства будинку № 302-біс по Садовій вулиці в Москві, де мешкав покійний Берліоз, загруз у величезних клопотах, починаючи від попередньої ночі з середи на четвер.

Опівночі, як ми вже знаємо, приїхала в будинок комісія, до якої входив Желдибін, викликала Никанора Івановича, повідомила його про загибель Берліоза і разом з ним рушила до квартири № 50.

Там було зроблене опечатування рукописів і речей покійного. Ні Груні, нахожій хатньої робітниці, ні легковажного Степана Богдановича в цей час у квартирі не було. Комісія повідомила Никанорові Івановичу, що рукописи небіжчика нею будуть узяті для розбору, що житлоплоща його, тобто три кімнати (колишні ювелірщині кабінет, вітальня з їдальнею), переходить під оруду житлотовариства, а речі підлягають зберіганню на вказаній площі до зголошення спадкоємців.

Вістка про загибель Берліоза поширилася по всьому будинкові з якоюсь надприродною швидкістю, і від сьомої години ранку в четвер до Босого почали телефонувати, а потім і особисто приходити із заявами, в яких містилися претензії на житлову площу покійного. І протягом двох годин Никанор Іванович дістав таких заяв аж тридцять дві.

У них були благання, погрози, кляузи, доноси, обіцянки зробити ремонт власним коштом, посилення на тісноту і неможливість жити в одній квартирі з бандитами. Серед іншого був вражаючий своєю художньою довершеністю опис викрадення пельменів, які у квартирі № 31 було покладено безпосередньо в кишеню піджака, дві обіцянки накласти на себе руки і одне зізнання в таємній вагітності.

Никанора Івановича викликали в передпокій його квартири, брали за рукав, щось нашіптували, підморгували і обіцяли не лишитись у боргу.

Муки ці тривали до початку першої години дня, коли Никанор Іванович просто втік зі своєї квартири до приміщення управи біля воріт, але як побачив він, що там також його підстерігають, утік і звідти. Сяк-так відбившись від тих, хто йшов за ним по п'ятах через асфальтовий двір, Никанор Іванович майнув у шостий під'їзд і подався на п'ятий поверх, де й була ця паскудна квартира № 50.

Відсапавшись на майданчику перед дверима квартири, гладкий Никанор Іванович подзвонив, але йому ніхто не відчинив. Він подзвонив ще й ще раз та почав бурчати й стиха лаятися. Однак і тоді не відчинили. Терпець Никанорові Івановичу урвався, і він, діставши з кишені дублікатну в'язку ключів, що належала будинкоуправлінню, владно відчинив двері й увійшов.

— Гей, робітнице! — гукнув Никанор Іванович у напівтемному передпокої. — Як тебе? Груня, чи що? Тебе нема?

Ніхто не озвався.

Тоді Никанор Іванович вивільнив двері кабінету від печатки, витяг з портфеля складаний метр і ступив у кабінет. Ступити він ступив, але завмер, вражений, у дверях і навіть здригнувся.

За столом покійного сидів невідомий, худий і довготелесий громадянин у картатому піджачку, в жокейській шапочці та в пенсне... ну, словом, той самий.

— Ви хто такий будете, громадянине? — сполошено запитав Никанор Іванович.

— Чи ба! Никанор Іванович! — заволав деренчливим тенором несподіваний громадянин і, схопившись на ноги, вітав голову наглим і насильницьким рукостисканням. Вітання це анітрохи не врадувало Никанора Івановича.

— Я вибачаюсь, — заговорив він з підозрою, — ви хто ж такий будете? Ви — особа офіційна?

— Ет, Никаноре Івановичу! — задушевно вигукнув невідомець. — Що таке офіційна особа чи неофіційна? Все залежить від того, з якого боку дивитись. Все це, Никано-

ре Івановичу, хитке й умовне. Сьогодні я неофіційна особа, а завтра, дивись, і офіційна! А бува і навпаки, та ще як бува!

Розумування ці аж ніяк не вдовольнили голову будинкоуправління. Бувши від природи взагалі підозріливою людиною, він виснував, що базікало перед ним — особа якраз неофіційна, а найімовірніше, і пустолорожня.

— Та хто ж ви такий? Ваше прізвище? — чимдалі суворіше допитувався голова і навіть почав наступати на невідомого.

— Прізвище мое, — анітрохи не спантеличений суворістю, обізвався громадянин, — ну, скажімо, Коров'єв. Та чи не маєте охоти закусити, Никаноре Івановичу? Без церемоній, га?

— Я вибачаюсь, — уже обурено заговорив Никанор Іванович, — які тут закуски? (Треба визнати, хоч як це прикро, що Никанор Іванович мав натуру грубувату.) — На половині покійника сидіти не дозволено! Що ви тут робите?

— Та ви сідайте, Никаноре Івановичу, — анітрохи не нїтячись, горлав громадянин і почав упадати, пропонуючи голові крісло.

Вкрай розлютившись, Никанор Іванович не прийняв крісла і заволав:

— Та хто ви такий?

— Я, перепрошую, перебуваю перекладачем при особі чужоземця, що має цю квартиру за резиденцію, — відрекомендувався той, хто назвав себе Коров'євим, і клацнув закаблуком рудого нечищеного черевика.

Никанор Іванович роззявив рота. Наявність якогось іноземця, та ще й з перекладачем, у цій квартирі була для нього найбільшим сюрпризом, і він зажадав пояснень.

Перекладач охоче дав їх. Іноземний артист добродій Воланд був люб'язно запрошений директором Вар'єте Степаном Богдановичем Лиходєєвим замешкати на час своїх гастролей, що мають тривати приблизно тиждень, у його помешканні, про що він ще вчора написав Никанорові Івановичу з проханням прописати іноземця тимчасово, поки сам Лиходєєв з'їздить у Ялту.

— Нічого він мені не писав, — з подивом сказав голова.

— А ви порийтесь у себе в портфелі, Никаноре Івановичу, — солодко запропонував Коров'єв.

Никанор Іванович, знизуючи плечима, розкрив портфель і виявив у ньому листа Лиходєєва.

— Як же це я про нього забув? — тупо дивлячись на розірваний конверт, промимрив Никанор Іванович.

— Чи таке ще буває, ого, Никаноре Івановичу! — тохтів Коров'єв. — Заклопотаність, неуважність, перевтома і зависокий кров'яний тиск, дорогий наш друже Никаноре Івановичу. Я сам страшенно неуважний! При нагоді за чаркою я вам розповім кілька бувальщин з моєї біографії, ото нареготечесь!

— Коли ж Лиходєєв їде в Ялту?

— Та він уже поїхав, поїхав! — зарепетував перекладач. — Він, щоб знали, вже покотився! Він чорт його зна уже й де! — І тут перекладач замахав руками, як вітряк крилами.

Никанор Іванович сказав, що йому необхідно особисто побачити іноземця, але в цьому дістав од перекладача відмову: зовсім неможливо. Зайнятий. Дресує кота.

— Кота, коли є бажання, можу показати, — запропонував Коров'єв.

Від цього, у свою чергу, відмовився Никанор Іванович, а перекладач тієї ж миті подав голові несподівану, але вельми цікаву пропозицію: з огляду на те, що добродій Воланд нізашо не хоче жити в готелі, а жити він при звичаєний просторо, то ось чи не винайме житлотовариство на якийсь тиждень, поки триватимуть гастролі Воланда в Москві, йому всю квартиру, тобто й кімнати небіжчика?

— Адже йому байдуже, покійнику, — пошепки сичав Коров'єв, — йому тепер, самі подумайте, Никаноре Івановичу, квартира ця ні до чого?

Никанор Іванович, трохи збентежившись, заперечив, що, мовляв, іноземцям належить зупинятись у «Метрополі», а не в приватних помешканнях...

— Кажу вам, вередливий, як чортзна-шо! — зашепотів Коров'єв. — Ну не хоче! Не любить він готелів! Ось вони де в мене сидять, ці інтуристи! — звірливо нарікав Коров'єв, тичучи пальцем у свою жилаву шию. — Вірите, всю душу вимотали! Приїде... і або вишпигує що, як найостанніший сучий син, або ж вередами вимучить: і те йому не

так, і це йому інак!.. А вашому товариству, Никаноре Івановичу, видима користь і певний зиск. А на гроші він не скупитиметься, — Коров'єв оглянувся, а потім шепнув на вухо голові: — Мільйонер!

Пропозиція перекладача була виразно практична, вельми солідна, але щось дивовижно несолідне було і в манері перекладача говорити, і в його одязі, і в цьому мерзенному, ні на що не придатному пенсне. Через це щось неокреслене точило душу голови, та все ж він вирішив пристати на пропозицію. Річ у тім, що в житлотоваристві був, на жаль, преповажний дефіцит. На осінь треба було закупати нафту для парового опалення, а за що — катма. З інтуристськими грішми, мабуть, можна було б і викрутитись. Але досвідчений і обачливий Никанор Іванович сказав, що йому насамперед доведеться погодити це питання з інтуристським бюро.

— Я розумію! — загукав Коров'єв. — Як же без погодження! Неодмінно! Ось вам телефон, Никаноре Івановичу, і негайно погоджуйте! А щодо грошей не церемоньтесь, — пошепки докинув він, ведучи голову в передпокій до телефону, — з кого ж узяти, як не з нього! Коли б ви бачили, яка в нього вілла в Ніцці! На те літо, як їхатимете за кордон, спеціально завертайте подивитись — ото диво!

Справа з інтуристським бюро полагодилася за допомогою телефону надзвичайно швидко, що вразило голову. З'ясувалося — там уже знають про намір добродія Воланда жити в приватній квартирі Лиходєєва і проти нічого не мають.

— От і чудово! — горлопанів Коров'єв.

Трохи ошелешений його торохтінням, голова сказав, що житлотовариство згодне на тиждень надати квартиру № 50 артисту Воланду за плату по... — Никанор Іванович трохи затнувся і проказав:

— По п'ятсот рублів за день.

Тут Коров'єв остаточно вразив голову. Мов злодій, підморгнувши у бік спальні, звідки чулися м'які стрибки важкого кота, він просичав:

— Отож за тиждень це складе три з половиною тисячі?

Никанор Іванович подумав, що він докине: «Ну і апетит же у вас, Никаноре Івановичу!» — але Коров'єв сказав зовсім інше:

— Та хіба це гроші? Просіть п'ять, він дасть.

Підсвідомо посміхаючись, Никанор Іванович і сам не зчувся, як опинився коло письмового столу небіжчика, де Коров'єв з великою швидкістю і вправністю виписав у двох примірниках контракт. Після цього він метнувся з ним у спальню і повернувся — обидва примірники вже були підписані розмашисто чужоземцем. Підписав контракт і голова. Тут Коров'єв попросив розписку на п'ять...

— Прописом, прописом, Никаноре Івановичу!.. тисяч рублів... — і зі словами, які зовсім не пасували до серйозної справи: — Ейн, цвей, дрей! — виклав голові п'ять нових банківських пачок.

Відбулося перераховування, що його Коров'єв пересипав жартами та примовками, на кшталт «гроші лічбу люблять», «без міри нема віри» і подібними.

Перерахувавши гроші, голова дістав від Коров'єва паспорт іноземця для тимчасової прописки, поклав його та контракт з грошми у портфель і, якимось не втримавшись, сором'язливо попрохав контрамарочку...

— Про що мова! — ревнув Коров'єв. — Скільки вам квиточків, Никаноре Івановичу, дванадцять, п'ятнадцять?

Спонтелічений голова пояснив, що контрамарок йому треба лише дві, йому та Пелагеї Антонівні, дружині.

Коров'єв миттю вихопив блокнот і хвацько виписав Никанорові Івановичу контрамарочку на дві особи в першому ряду. І цю контрамарочку перекладач спритно лівою рукою всучив Никанору Івановичу, а правою поклав у другу руку голови грубий хрусткий пакунок.

Зиркнувши на нього, Никанор Іванович густо зашарівся і почав відштовхувати його від себе.

— Так негоже... — мимрив він.

— Слухати не хочу, — зашепотів у самісіньке вухо Коров'єв, — у нас негоже, а в чужоземців — гоже. Ви його зневажите, Никаноре Івановичу, а це незручно. Ви затруднювали себе...

— Суворо карається, — тихо-претихо шепнув голова і озирнувся.

— А де свідки? — нашіптував у друге вухо Коров'єв. — Я вас питаю, де вони? Що ви?

І тієї хвилини сталося, як стверджував згодом голова, диво: пакунок сам собою вповз до нього в портфель.

А потім голова, якийсь розслаблений і навіть розбитий, опинився на сходах. Вихор думок нуртував у його голові. Тут крутилася і ця вілла у Ніцці, й дресирований кіт, і гадка про те, що свідків і справді не було, і що Пелагея Антонівна радітиме контрамарці. То були розхристані думки, але загалом приємні. Та разом з тим якась голочка поколювала у самій глибині душі. Це була голочка занепокоєння. А ще тут же на сходах голову, як грім, ударила думка: «Як же потрапив у кабінет перекладач, якщо на дверях була печатка?! І як же він, Никанор Іванович, цим не зацікавився?» Деякий час голова мов баран бараном дивився на приступки сходів, але потім вирішив плюнути на це і не мучити себе мудрованими запитаннями...

Тільки-но голова облишив квартиру, зі спальні пролунав низький голос:

— Мені цей Никанор Іванович не сподобався. Він пройда і шахрай. Як би так поробити, щоб він сюди більше не потикався?

— Мессіре, аби ви тільки наказали!.. — відгукнувся звідкільсь Коров'єв, але не деренчливим, а дуже чистим і дзвінким голосом.

І, як стій, клятий перекладач був уже в передпокої, накрутив там номер і почав чомусь дуже плаксиво говорити у рурку:

— Алло! Вважаю обов'язком дати до відома, що наш голова житлового товариства будинку № 302-біс на Садовій, Никанор Іванович Босой, спекулює валютою. Саме зараз у його квартирі № 35 у вентиляції, в убиральні, в газеті — чотириста доларів. Говорить мешканець цього будинку з квартири № 11 Тимофій Квасцов. Але благаю тримати в таємниці мое ім'я. Боюся помсти вищеозначеного голови.

І повісив рурку, негідник!

Що далі діялося в квартирі № 50 — невідомо, але відомо, що діялось у Никанора Івановича. Зачинившись у себе в убиральні на гачок, він витяг з портфеля пакунок, накинутий перекладачем, і пересвідчився, що в ньому чотириста рублів. Цей пакунок Никанор Іванович загорнув у шматок газети і запхав у вентиляційний канал.

Через п'ять хвилин голова сидів за столом у своїй невеличкій їдальні. Дружина його принесла з кухні акуратно нарізаного оселедчика, густо притрушеного зеленою

цибулею. Никанор Іванович налив чарчину, випив, улив другу, випив, настромив на виделку три шматочки оселедця... і в цей час подзвонили. А Пелагея Антонівна внесла каструлю, що парувала, з першого погляду на яку відразу можна було здогадатися, що в ній, у гущі вогненного борщу, має бути те, смачніше чого нема на світі, — мозкова кістка.

Сковтнувши слину, Никанор Іванович загарчав, як пес:

— А позападатися б вам! Попоїсти не дадуть. Не пускай нікого, мене нема, немає... Про квартиру кажи, щоб не ляпали язиками. Через тиждень буде засідання...

Дружина заквапилася в передпокій, Никанор Іванович ополоником потяг з вогненного озера її, кістку, повздвж надтріснуту. І в цю мить до їдальні увійшло двоє громадян, а з ними чомусь дуже бліда Пелагея Антонівна. Глянувши на громадян, пополотнів і Никанор Іванович і підвівся.

— Де нужник? — занепокоєно спитав перший, що був у білій косоворотці.

На обідньому столі щось стукнуло (це Никанор Іванович упустив ложку на церату).

— Тут, тут, — скоромовкою відповіла Пелагея Антонівна.

— А в чім річ? — тихо запитав Никанор Іванович, йдучи слідом за приходнями. — У нас нічого такого у квартирі не може бути... А у вас документики... вибачайте...

Перший на ходу показав Никанорові Івановичу документик, а другий у ту ж хвилину вихопився на табурет у вбиральні і застромив руку до вентиляційного хідника. В очах Никанорові Івановичу потьмарилося. Газету скинули, але в пачці виявилися не рублі, а невідомі гроші — чи то зелені, чи то сині, ще й з портретом якогось дідугана. Втім, усе це Никанор Іванович догледів неясно, перед очима в нього пливли якісь плями.

— Долари у вентиляції... — задумливо сказав перший і запитав Никанора Івановича лагідно й чемно: — Ваш пакуночок?

— Ні! — відповів Никанор Іванович страшним голосом. — Підкинули вороги!

— Таке трапляється, — погодився той, перший, і знову лагідно докинув: — Ну що ж, треба і решту віддавати.

— Нема в мене! Нема, богом присягаюсь, ніколи в руках не тримав! — на одчай душі зарепетував голова.

Він кинувся до комода, з гуркотом витяг шухляду, а з неї портфель, безладно при цьому вигукуючи:

— Ось контракт... перекладач-гадюка підкинув... Коров'єв... у пенсне!..

Він відкрив портфель, глянув у нього, сунув усередину руку, посинів на обличчі й упустив портфель у борщ. У портфелі нічого не було: ні Стьопиноного листа, ні контракту, ні паспорта чужоземця, ні грошей, ні контрамарки. Словом, анічогісінько, крім складаного метра.

— Товариші! — несамовито закричав голова. — Держіть їх! У нашому будинку нечиста сила!

І тут уже невідомо, що примарилося Пелагеї Антонівні, але тільки вона, сплеснувши руками, зойкнула:

— Покайся, Івановичу! Тобі пільга вийде!

З очима, налитими кров'ю, Никанор Іванович підняв кулаки над головою дружини, прохрипів:

— У, дурепа проклятуща!

Тут він обм'як і опустився на стілець, очевидно, упокорившись перед невідворотним.

У цей час Тимофій Кіндратович Квасцов на майданчику сходів припадав до замкової щілини у дверях квартири голови то вухом, то оком, знемагаючи від цікавості.

За п'ять хвилин мешканці будинку, які на той час були у дворі, бачили, як голова, супроводжуваний ще двома особами, прочимчикував просто до воріт. Розповідали, що Никанор Іванович був сам не свій, що він, проходячи, похитувався, як п'яний, і щось проказував до себе.

А ще за годину невідомий громадянин заявився на квартири № 11 саме тоді, коли Тимофій Кіндратович розповідав іншим мешканцям, захлинаючись від утіхи, про те, як замели голову, — пальцем виманив з кухні Тимофія Кіндратовича в передпокій, щось йому сказав і разом з ним зник.

Розділ 10

ВІСТІ З ЯЛТИ

У той час, коли трапилося таке лихо з Никанором Івановичем, недалеко від будинку № 302-біс, на тій же Садовій, у кабінеті фінансового директора Вар'єте Римсько-

го були двоє: сам Римський та адміністратор Вар'єте Варенуха.

Великий кабінет на другому поверсі театру двома вікнами виходив на Садову, а одним, якраз за спиною фіндиректора, який сидів за письмовим столом, — у літній сад Вар'єте, де містилися прохолоджувальні буфети, тир і відкрита естрада. Обстава кабінету, окрім письмового стола, складалася ще зі старих афіш, які пакою висіли на стіні, маленького столика з карафкою води, чотирьох крісел і підставки в кутку, на якій стояв запорошений давній макет котрогось ревію. Цілком зрозуміло, що поза цим була в кабінеті й невелика обсягом затаскана, облуплена вогнетривка каса, ліворуч від Римського, поряд з письмовим столом.

Римський, який сидів за столом, був від раннього ранку в кепському настрої, а Варенуха, на противагу йому, почувався дуже збудженим і якимось надто нерівноважно діяльним. А проте йому не було на що спрямувати свою енергію.

Варенуха ховався зараз у кабінеті фіндиректора від контрамарочників, які отруювали йому життя, особливо в дні зміни програми. А сьогодні якраз і був такий день.

Тільки-но починав дзеленчати телефон, Варенуха брав рурку і брехав у неї:

— Кого? Варенуху? Нема його. Вийшов з театру.

— Зателефонуй ти, будь ласкав, Лиходеєву ще раз, — дратуючись, казав Римський.

— Таж нема його вдома. Я вже Карпова посилав. Нікого немає.

— Казна що таке! — сичав Римський, тріскочучи на лічильній машинці.

Двері розчинилися, і капельдинер утягнув грубезний стос щойно видрукуваних додаткових афіш. На зелених аркушах великими червоними літерами було надруковано:

СЬОГОДНІ І ЩОДНЯ В ТЕАТРІ ВАР'ЄТЕ
ПОНАД ПРОГРАМУ:

ПРОФЕСОР ВОЛАНД

СЕАНСИ ЧОРНОЇ МАГІЇ З ПОВНИМ ЇЇ ВИКРИТТЯМ

Варенуха, відійшовши від афіші, яку він накинув на макет, помилювався нею і наказав капельдинеру негайно пустити в розклеювання всі примірники.

— Гарно, вбирає очі! — докинув Варенуха з відходом капельдинера.

— А мені вкрай не до вподоби ця витівка, — злісно поглядаючи на афішу крізь рогові окуляри, бурчав Римський, — і взагалі я дивуюсь, як йому дозволили таке виставляти!

— Ні, Григорію Даниловичу, не скажи, це дуже тонкий хід. Тут уся сіль у викритті.

— Не знаю, не знаю, ніякої солі тут немає, і завжди він вигидає щось таке! Показав би цього мага. Ти хоч його бачив? Звідки він його викопав, чорт його зна!

З'ясувалося, що Варенуха, так само як і Римський, не бачив мага. Вчора Стьопа («як божевільний», за словами Римського) прибіг до фіндиректора з уже написаною чернеткою угоди, тут же звелів її переписати і видати гроші. А маг цей запропав, і ніхто його не бачив, окрім самого Стьопа.

Римський витяг годинника, побачив, що він показує п'ять хвилин на третю, і остаточно розлютився. Ще б пак! Лиходеев телефонував приблизно об одинадцятій, сказав, що прийде за півгодини, і не тільки не прийшов, але й з квартири сьез!

— У мене ж справа стоїть, — уже гарчав Римський, тисцяючи пальцем у куту непідписаних паперів.

— Чи не вскочив він, як Берліоз, під трамвай? — говорив Варенуха, тримаючи коло вуха рурку, в якій чулися густі, протяглі, цілковито безнадійні сигнали.

— А було б найкраще... — ледь чутно крізь зуби процідив Римський.

Цієї миті увійшла до кабінету жінка в поштарській куртці, фуражці, в спідниці та в тапочках. З маленької сумки на поясі жінка вийняла біленький квадратик, зошит і спитала:

— Де тут Вар'єте? Блискавка термінова вам. Розпишіться.

Варенуха черкнув якусь закарлюку в зошиті у жінки, і тільки-но двері за нею зачинилися, розкрив квадратик. Прочитавши телеграму, він покліпав очима і передав квадратик Римському.

У телеграмі було надруковане таке: «Ялти Москву Вар'єте Сьогодні половині дванадцятої кримінальний розшук

з'явився шатен нічній сорочці брюках без чобіт психопат назвався Лиходеевим директором Вар'єте Блискавкuite ялтинський розшук де директор Лиходеев».

— От тобі й маєш! — вигукнув Римський і додав: — Ще сюрприз!

— Лжедимитрій, — сказав Варенуха і заговорив у рурку телефону: — Телеграф? Рахунок Вар'єте. Прийміть термінову блискавку. Ви слухаєте? «Ялта кримінальний розшук... Директор Лиходеев Москві. Фіндиректор Римський...»

Незважаючи на вістку про ялтинського самозванця, Варенуха знову заходився розшукувати телефоном Стюпу по всіх усюдах і, природно, ніде його не знайшов.

Якраз тоді, коли Варенуха, тримаючись за рурку, міркував про те, куди б йому ще подзвонити, увійшла та сама жінка, що приносила першу блискавку, і подала Варенусі новий конвертик. Поспіхом розірвавши його, Варенуха прочитав надруковане і присвиснув.

— Що там іще? — нервово смикнувшись, запитав Римський.

Варенуха мовчки простягнув йому телеграму, і директор побачив у ній слова: «Благаю вірити кинутий Ялту гіпнозом Воланда блискавкuite підтвердження особи Лиходеев».

Римський та Варенуха, торкаючись головами, перечитували телеграму, а перечитавши, мовчки вп'ялися очима один в одного.

— Громадяни! — розгнівалася жінка. — Розписуйтесь, а потім уже будете мовчати скільки хотітиметься! Я ж блискавки розношу!

Варенуха, не спускаючи очей з телеграми, косо розчеркнув у зошиті, і жінка щезла.

— Ти ж із ним на початку дванадцятої розмовляв телефоном? — зовсім збитий з плигу проказав адміністратор.

— Та смішно про це говорити! — верескнув Римський. — Розмовляв чи не розмовляв, а не може він бути зараз у Ялті! Це смішно!

— Він п'яний... — сказав Варенуха.

— Хто п'яний? — запитав Римський, і знову обоє втупилися один в одного.

Що телеграфував з Ялти якийсь самозванець чи божевільний, у тому сумнівів не було; але ось що дивувало: звідки ж ялтинський містифікатор знає Воланда, котрий лише вчора приїхав до Москви? Звідки він знає про зв'язок між Лиходєєвим і Воландом.

— «Гіпнозом...» — повторював Варенуха слово з телеграми, — звідки ж йому знати про Воланда? — Він покліпав очима і раптом вигукнув рішуче: — Та ні! Казна-що! Казна-що і несосвітенне безглуздя!

— Де він замешкав, цей Воланд, чорти б його взяли? — спитав Римський.

Варенуха негайно з'єднався з інтуристським бюро і, на цілковитий подив Римського, ознаймив, що Воланд зупинився у квартирі Лиходєєва. Набравши після цього номер лиходєєвської квартири, Варенуха довго слухав, як густо гуде в рурці. Серед цих гудків десь іздалеку почувся важкий, понурий голос, який проспівав: «...скелі, моє пристанище...», і Варенуха вирішив, що в телефонну мережу якимось проривається голос з радіотеатру.

— Не відповідає квартира, — сказав Варенуха, кладучи рурку на важіль, — спробувати хіба подзвонити ще...

Він недоговорив. У дверях з'явилася та сама жінка, і обоє, і Римський і Варенуха, підвелися їй назустріч, а вона витягла з сумки вже не білий, а якийсь темний аркушик.

— Це вже починає бути прецікаво, — процідив крізь зуби Варенуха, проводжаючи поглядом жінку, що поспіхом виходила. Перший заволодів аркушиком Римський.

На темному тлі фотографічного паперу чітко вирізнялися чорні писані рядки:

«Доказом мій почерк мій підпис Блискавкуйте підтвердження встановить секретне стеження Воландом Лиходєєв».

За двадцять років своєї роботи в театрах Варенуха набачивсь усілякого, але тут він відчув, що розум його застилається наче пеленою, і він нічого не зумів вимовити, окрім звичної та цілком безглуздої фрази:

— Цього не може бути!

Римський же повівся по-іншому. Він устав, відчинив двері, гарикнув через них кур'єрші, що сиділа на табуретці:

— Нікого, крім поштарів, не впускати! — і замкнув кабінет ключем.

Потім він дістав з письмового столу купу паперів і почав прискіпливо звіряти грубі, з нахилом уліво, літери на фотографії з літерами в Стьопиних резолюціях і в його ж підписах з приторченою до них закарлюкою-гвинтом. Варенуха, налігши на стіл, гаряче дихав у щок Римському.

— Це його рука, — нарешті твердо сказав фіндиректор, а Варенуха відгукнувся луною:

— Його.

Придивившись до обличчя Римського, адміністратор був вражений зміною, що відбулася в цьому обличчі. Без того худий фіндиректор наче схуд ще більше й навіть постарів, а очі його в роговій оправі втратили свою звичайну колючість, і з'явилася в них не тільки тривога, але ще й зажура.

Варенуха зробив усе, що належить робити людині в хвилини великого подиву. Він і кабінетом пробіг, і двічі здіймав руки, як розіп'ятий, і випив повну склянку жовтуватої води з карафки, і погукав:

— Не розумію! Не розумію! Не ро-зу-мію!

Римський же дививсь у вікно і напружено про щось думав. Становище фіндиректора було дуже скрутне. Годилося тут-таки, не сходячи з місця, віднайти звичайні пояснення явищ надзвичайних.

Примружившись, фіндиректор уявив собі Стьопу в нічній сорочці й без взуття, уявив, як він сьогодні десь о пів на дванадцяту залізає в якийсь небачений надшвидкохідний літак, а потім його ж, Стьопу, і так само о пів на дванадцяту в шкарпетках на аеродромі в Ялті... Чортзна-що таке!

Може, не Стьопа сьогодні говорив з ним по телефону з власної своєї квартири? Ні, це говорив Стьопа! Хіба він не знає Стьопиноного голосу? Та коли б сьогодні й не Стьопа говорив, так не давніше як учора, надвечір, Стьопа зі свого кабінету заявився до цієї кімнати з тією дурноверхою угодою і драгував фіндиректора своєю легковажністю. Як це він міг виїхати чи вилетіти, нічого не сказавши в театрі? Та якби і вилетів учора ввечері, до дванадцятої сьогоднішнього дня не долетів би. Чи долетів би?

— Скільки кілометрів до Ялти? — запитав Римський. Варенуха припинив свою біганину і загорлав:

— Думав! Уже думав! До Севастополя залізницею близько півтори тисячі кілометрів. Та до Ялти накинь ще вісімдесят кілометрів! Але літаком, певно, менше.

Гм... Так... Про жодний потяг не може бути й мови. Але що ж тоді? Винищувач? Хто і в який винищувач пустить Стюпу без взуття? Навіщо? Може, він взуття скинув, прилетівши в Ялту? Знову ж таки — навіщо? Та навіть узутого у винищувач його не пустять! Та й винищувач тут ні до чого. Адже написано, що з'явився до кримінального розшуку о пів на дванадцятю дня, а розмовляв він по телефону в Москві... перепрошую... перед очима Римського постав циферблат його годинника... Він пригадував, де були стрілки. Жажіття! Це було у двадцять хвилин на дванадцятю. То що ж це виходить? Якщо припустити, що відразу після розмови Стюпа притьмом кинувся на аеродром і досяг його, скажімо, через п'ять хвилин, що, між іншим, також неможлива річ, то виходить, що літак, тієї ж миті знявшись, за п'ять хвилин подолав більш ніж тисячу кілометрів? Отже, за годину він долає понад дванадцять тисяч кілометрів!! Такого не може бути, ото ж його нема в Ялті!

Що ж залишається? Гіпноз? Ніякого такого гіпнозу, щоб пошпурити людину за тисячу кілометрів, на світі немає! Виходить, йому мариться, що він у Ялті! Йому-то, можливо, і мариться, а Ялтинському карному розшукові теж привиджується?! Ні, ні, вибачайте, це щось неможливе!.. Але телеграфують вони звідти?

Обличчя фіндиректора було воістину жахливе. Клямку дверей ззовні в цей час крутили й смикали, і чути було, як кур'єрша за дверима відчайдушно кричала:

— Не можна! Не пуцу! Хоч ріжте! Засідання!

Римський, наскільки міг, опанував себе, взяв телефонну рурку й сказав у неї:

— Дайте надгермінову розмову з Ялтою.

«Мудро!» — подумки вигукнув Варенуха.

Але розмова з Ялтою не відбулася. Римський поклав рурку і сказав:

— Як навмисне, лінія зіпсувалася.

Видно було, що зіпсуття лінії його чомусь особливо збентежило і навіть примусило замислитися. Подумавши трохи, він знову схопився за рурку однією рукою, а другою почав записувати те, що казав у рурку:

— Прийміть термінову блискавку. Вар'єте. Так. Ялта. Кримінальний розшук. Так. «Сьогодні приблизно половині дванадцятої Лиходеев говорив мною телефоном Москві, крапка. Після цього на службу не з'явився і розшукати його телефоном не можемо, крапка. Руку підтверджую, крапка. Заходи стеження вказаним артистом вживаю. Фіндиректор Римський».

«Дуже мудро!» — подумав Варенуха, але не встиг подумати як слід, бо в голові у нього пронеслися слова: «Безглуздя! Не може бути він у Ялті!»

Римський тим часом зробив таке: акуратно склав усі одержані телеграми і копію зі своєї стосиком, засунув стосик у конверт, заклеїв його, надписав на ньому кілька слів і передав Варенусі, кажучи:

— Зараз же, Іване Савелійовичу, сам відвези. Хай вони думають.

«А ось це справді мудро!» — подумав Варенуха і сховав конверта у свій портфель. Потім він ще раз про всяк випадок накрутив на телефоні номер Стьопиної квартири, прислухався і радісно та змовницьки заморгав, показуючи щось на мигах. Римський витягнув шию.

— Артиста Воланда можна попросити? — солодко спитав Варенуха.

— Вони зайняті, — відповіла рурка деренчливим голосом, — а хто питає?

— Адміністратор Вар'єте Варенуха.

— Іван Савелійович? — радісно зойкнула рурка. — Страшенно тішусь, чуючи ваш голос! Як ся маєте?

— Мерсі, — вражено відповів Варенуха, — а з ким я балакаю?

— Помічник, помічник його і перекладач Коров'єв, — торохтіла рурка, — увесь до ваших послуг, любенький Іване Савелійовичу! Орудуйте мною, як самі знаєте. Отже?

— Вибачайте, що — Степана Богдановича Лиходеева зараз нема вдома?

— Далєбі, нема! Нема! — кричала рурка. — Поїхав.

— А куди?

— За місто кататися на машині.

— Я... як? Ка... кататися?... А коли ж він повернеться?

— А сказав, подихаю чистим повітрям і повернуся.

— Так... — розгублено сказав Варенуха, — мерсі. Зробіть ласку, передайте мосьє Воланду, що виступ його сьогодні в третьому відділенні.

— Слухаюсь. Як же. Неодмінно. Негайно. Обов'язково. Передам, — уривчасто торохтіла рурка.

— Всього найкращого, — дивуючись, сказав Варенуха.

— Будьте ласкаві прийняти, — говорила рурка, — мої найкращі, найпалкіші вітання та побажання! Успіхів! Фортуни! Повного щастя! Всього!

— Ну, певно! Я ж казав! — збуджено кричав адміністратор. — Ніяка не Ялта, він поїхав за місто!

— Ну, якщо це так, — бліднучи від люті, заговорив фіндиректор, — то це вже цілковите свинство, якому не дібрати назви!

Тут адміністратор підскочив і залементував так, що Римський аж здригнувся:

— Згадав! Згадав! У Пушкіні відкрилася чебуречна «Ялта»! Зрозуміло! Поїхав туди, нажлуктився і тепер відти телеграфує!

— Ну, це вже занадто, — смикаючись щокою, відповів Римський, і в його очах горіла щира важка злість, — ну що ж, дорого йому ця прогулянка обійдеться. — Він раптом затнувся і нерішуче докинув: — Але як — адже кримінальний розшук...

— Бредня! Його власні витівки, — урвав експансивний адміністратор і спитав: — А пакет везти?

— Неодмінно, — відповів Римський. І знову розчинилися двері й увійшла та самісінька... «Вона!» — чомусь тоскно подумав Римський. І обое підвелися назустріч поштарці.

Цього разу в телеграмі були слова:

«Спасибі підтвердження терміново п'ятсот карний розшук мені завтра вилітаю Москву Лиходеев»

— Він з'їхав з глузду... — мляво мовив Варенуха.

Римський же побряжчав ключем, дістав з шухлядки вогнетривкої каси гроші, відлічив п'ятсот карбованців, зателефонував, передав кур'єру гроші й послав його на телеграф.

— Вибачай, Григорію Даниловичу, — не вірячи своїм очам, проговорив Варенуха, — як на мене, ти даремно гроші пересилаєш.

— Вони вернуться назад, — відгукнувся Римський тихо, — а ось він добряче поплатиться за цей пікнічок. — І докинув, показуючи на Варенушин портфель: — Рушай, Іване Савелійовичу, не гайся.

І Варенуха з портфелем вибіг із кабінету.

Він опустився на нижній поверх, побачив довжелезну чергу біля каси, дізнався у касирки, що та за годину чекає аншлагу, бо публіка валом пішла, шойно побачила додаткову афішу, велів касирці загнути і не продавати тридцять найкращих місць у ложах і партері, а вискочивши з каси, тут-таки на бігу відбився від настирних контрамарочників і шмигнув у свій кабінетик, щоб захопити кепку. В цю мить задеркотів телефон.

— Алло! — гукнув Варенуха.

— Іване Савелійовичу? — поцікавилася рурка бридким гугнявим голосом.

— Його нема в театрі! — прокричав був Варенуха, але рурка відразу його перебила:

— Не клейте дурня, Іване Савелійовичу, а слухайте. Телеграми ці нікуди не несить і нікому не показуйте.

— Хто це говорить? — ревував Варенуха. — Облиште, громадянине, такі витівки! Вас зараз же викриють! Ваш номер?

— Варенуха, — відгукнувся все той же огидний голос, — ти мову людську розумієш? Не носи нікуди телеграм.

— А, так ви не вгамовуєтесь? — закричав адміністратор, лютуючись. — Ну начувайтесь! Перепаде вам за таке! — Він ще прокричав якусь погрозу, але змовк, бо відчув, що в рурці його ніхто вже не слухає.

У цю хвилину в кабінетику якимось нагло почало сутеніти. Варенуха вибіг, хряпнув за собою дверима й через бічний вихід заквапився в літній сад.

Адміністратор був збуджений та сповнений завзяття. Після нахабного дзвінка він не сумнівався у тому, що хуліганська зграя витіває лихі жарти і що ці жарти пов'язані зі зникненням Лиходеева. Бажання викрити харцизяк душило адміністратора, та, як не дивно, в ньому зародилося передчуття чогось приємного. Так буває, коли людина прагне привернути загальну увагу, принести кудись сенсаційну звістку.

У саду вітер подув в обличчя адміністраторові й засипав йому очі піском, мовби перегороджуючи шлях, мовби застерігаючи. Грюкнула на другому поверсі рама так, що мало не посипалися шибки, у верхів'ях кленів та лип тривожно прошуміло. Потемніло і війнуло прохолодою. Адміністратор протер очі і побачив, що над Москвою низько стелиться жовтопуза грозова хмара. Вдалині густо завурчало.

Як не поспішав Варенуха, непереборне бажання спонукало його заскочити на секунду в літню вбиральню, щоб принагідно перевірити, чи обтяг монтер сіткою лампу.

Пробігши повз тир, Варенуха потрапив у густі зарості бужку, серед яких стояла блакитнувата споруда вбиральні. Монтер виявився акуратною людиною, лампа під стелею на чоловічій половині була вже під захистом металевої сітки, але прикро вразило адміністратора те, що навіть у передгрозових сутінках можна було розібрати, що стіни вже списані вугіллям і олівцем.

— Ну що це за!.. — проказав адміністратор і раптом почув за собою вуркітливий голос:

— Це ви, Іване Савелійовичу?

Варенуха здригнувся, обернувся і побачив перед собою якогось невеликого товстуна, здавалося, з котячою мармизою.

— Ну я, — непривітно відповів Варенуха.

— Дуже, дуже приємно, — писклявим голосом відгукнувся схожий на kota товстун і нагло, розмахнувшись, затопив адміністратора у вухо так, що кепка злетіла з голови адміністратора і без сліду щезла в отворі сидіння.

Від удару товстуна вся вбиральня освітілася на мить тремтливим світлом, і в небі відізався удар грому. Потім ще раз блиснуло, і перед адміністратором виріс другий — маленький, але з атлетичними плечима, рудий, як вогонь, одне око з більмом, рот з іклом. Цей другий, бувши, мабуть, шульгою, заїхав адміністраторові в друге вухо. У відповідь знову ж таки торохнуло в небі, й на дерев'яний дах вбиральні ринула злива.

— Що ви, товари... — пробелькотів знетямлений Варенуха, похопився тут же, що слово «товариші» аж ніяк не пасує до бандитів, котрі накинулися на людину в громадській вбиральні, прохарчав: — Громадя... — зміркував, що

й цього титулу вони не заслуговують, і дістав третій страшний удар невідомо від кого з двох, так що кров з носа ринула на толстовку.

— Що у тебе в портфелі, паразит? — пронизливо заверещав схожий на kota. — Телеграми? А тебе попередили телефоном, щоб ти їх нікуди не носив? Попереджали, я тебе питаю?

— Поперед... джали... дили... — задихаючись, відповів адміністратор.

— А ти все-таки побіг? Дай сюди портфеля, гад! — тим самим гугнявим голосом, що його було чути в телефоні, крикнув другий і видер портфель з тремтячих рук Варенухи.

І обидва підхопили адміністратора попід руки, виволокли з саду і помчали з ним по Садовій. Гроза нуртувала на повну силу, вода з плюском і гурчанням ринула в каналізаційні отвори, повсюди надималися й пінилися хвилі, з дахів перешило поза ринви, з-під брам бігли шумливі потоки. Все живе змислося з Садовою, і порятувати Івана Савелійовича було нікому.

Скачучи в каламутних річках і освітлюючись блискавками, бандити в секунду доволокли напівживого адміністратора до будинку № 302-біс, заскочили в підворіття, де до стіни тислися дві босоногі жінки, які тримали свої туфлі та панчохи в руках. Потім метнулися у шостий під'їзд, і близький до божевілья Варенуха був винесений на п'ятий поверх і кинутий на підлогу в добре знайомому йому напівтемному передпокої квартири Стьопи Лиходєєва.

Тут обидва розбійники зникли, а замість них з'явилася в передпокої голісінька дівуля — руда, з очима, що палахкотіли фосфоричним блиском.

Варенуха збагнув, що ось це і є найстрашніше з усього, що з ним сталося, і, застогнавши, притиснувся до стіни. А дівуля підійшла впритул до адміністратора і поклала долоні рук йому на плечі. Волосся Варенушине піднялося сторч, бо навіть крізь холодну, просяклу водою тканину толстовки він відчув, що ті долоні ще холодніші, що вони зимні крижаним холодом.

— Дай-но я тебе поцілую, — ніжно проказала дівуля, і коло самісіньких його очей опинилися сяючі очі. Тоді Варенуха знепритомнів і поцілунку не відчув.

Розділ 11
РОЗДВОЄННЯ ІВАНА

Бір на протилежному березі річки, ще годину тому освітлений травневим сонцем, потьмарився, розплився і розчинився.

Вода суцільною пеленою спливала за вікном. У небі одна по одній спалахували вогненні шнури, небо розчахувалося, кімнату хворого заливало мерехтливим страшним світлом.

Іван тихо плакав, сидячи на ліжкові й дивлячись на каламутну, вируючу в бульбашках річку. З кожним ударом грому він жалібно зойкав і затуляв обличчя руками. Списані ним аркушики були розкидані по підлозі. Їх поздувало вітром, що на початку грози вдерся до кімнати.

Намагання поета укласти заяву про жахливого консультанта були марними. Тільки-но одержавши від повної фельдшерки, яку звали Прасковією Федорівною, оцупок олівця і папір, він заповзято потер долоні і поспіхом умотився біля столу. Початок він виписав досить споро:

«В міліцію. Члена МАСОЛІТу Івана Миколайовича Бездомного. Заява. Вчора увечері я прийшов з покійним М. О. Берліозом до Патріарших ставків...»

І відразу поет заплутався, головне, через слово «покійним». Від початку виходила якась нісенітниця: як це так — прийшов з покійним? Не ходять мерці! Ще насправді, чого доброго, візьмуть за божевільного!

Передумавши так, Іван Миколайович заходився виправляти написане. Вийшло таке: «...з М. О. Берліозом, пізніше покійним...» І це не вдовольнило автора. Довелося вдатися до третьої редакції, а вона виявилася гіршою за дві перші: «...Берліозом, котрий потрапив під трамвай...», — а тут ще причепився цей нікому не відомий композитор з тим же прізвиськом, і довелося дописувати: «не композитором...»

Намучившись із цими двома Берліозами, Іван усе позакреслював і вирішив почати відразу з чогось дуже різючого, щоб негайно прикувати увагу читача, і написав, що кіт сів у трамвай, а потім повернувся до епізоду з відрізаною головою. Голова й пророкування консультанта навели його на думку про Понтія Пілата, і для більшої переконливості Іван вирішив усе оповідання про прокуратора викласти по-

вністю з того моменту, як той у білому плащі з кривавим підбоєм вийшов у колонату Іродового палацу.

Іван працював ревно, і перекреслював написане, і вставляв нові слова, ба, навіть спробував намалювати Понтія Пілата, а потім kota на задніх лапах. Але й малюнки не зарадили, і чим далі — тим плутанішою і незрозумілішою ставала поетова заява.

На ту пору, коли здалеку надійшла жаска хмара з краями, які диміли, і накрила бір, і подув вітер, Іван відчув, що знесилився, що із заявою йому не впоратись, і не заходився підбирати розвіяних аркушів, а тихо й гірко захлипав. Лагідна фельдшерка Прасковія Федорівна навідалася до поета під час грози, стривожилася, побачивши, що він плаче, закрила штору, щоб блискавиці не лякали хворого, аркушики попідіймала з підлоги й побігла з ними за лікарем.

Той прийшов, зробив заштрик у руку Іванові й запевнив його, що він більше плакатиме, що тепер усе минеться, все зміниться і все забудеться.

Лікар мав рацію. Невдовзі зарічанський бір став давнішим. Він вималювався до останнього деревця під небом, яке роз'яснилося до попередньої повної блакиті, а річка заспокоїлася. Туга почала відступати від Івана відразу після заштрику, і тепер поет лежав спокійно й дивився на веселку, що перевисла через небо.

Так тривало до вечора, і він навіть не помітив, як веселка розтанула і як посмутніло та полиняло небо, як зчорнів бір.

Напившись теплого молока, Іван знову ліг і сам подивувався, як перемінилися його думки. Якось злагіднів у пам'яті проклятий бісів котяра, не лякала тепер відрізана голова, і, облишивши гадку про неї, заходився Іван міркувати про те, що насправді в клініці дуже непогано, що Стравінський — людина розумна і славнозвісна, що мати з ним справу надзвичайно приємно. Вечорове повітря до того ж і солодке й свіже після грози.

Дім скорботи засинав. У тихих коридорах погасли матові білі лампи і замість них, згідно з розкладом, загорілися блакитні нічники, а обережна хода фельдшерок на гумових килимках коридора чулася за дверима все рідше.

Тепер Іван лежав у солодкій знеможі й поглядав то на лампу під абажуром, яка лила зі стелі пом'якшене світло, то на місяць, що викочувався з-за чорного бору, і розмовляв сам із собою.

— Чому я, власне, так розхвилювався через те, що Берліоз втрапив під трамвай? — міркував поет. — Зрештою, ну його в болото! Хто я, справді, кум йому чи сват? Якщо добренько розсотати це питання, виходить на те, що я, по суті, навіть і не знав до ладу небіжчика. Справді, що мені про нього було відомо? Та нічого, крім того, що він був лисий і красномовний страшенно. А ще, громадяни, — вів далі Іван, звертаючись до когось, — розберімося ось у чому: за що я, поясніть, розлютився на цього загадкового консультанта, мага й професора з чорним і порожнім оком? До чого вся безглузда гонитва за ним у спідніх штанях і зі свічкою в руках, а потім і дика веремія в ресторані?

— Ну-ну-ну, — раптом суворо сказав десь не то зсередины, не то над вухом колишній Іван Іванові новому. — Про те, що голову Берліозові відріже, все-таки він знав наперед? Як же не схвилюватися?

— Про що, товариші, мова? — заперечував Іван новий старому, колишньому Іванові. — Що тут справа нечиста, це зрозуміло навіть дитині. Він — особа надзвичайна і таємнича на всі сто! Та якраз найцікавіше в цьому і полягає! Людина особисто була знайома з Понтієм Пілатом, чого ж вам ще цікавішого потрібно? І замість зчиняти дурноверху бучу на Патріарших, чи не мудріше було б гречно розпитати про те, що було далі з Пілатом і цим заарештованим Га-Ноцці? А я заходився чорт знає над чим! Подумаєш, велика важниця — редактора журналу задавило! Та що від цього, журнал, чи що, закритється? Ну, що ж тут удієш? Людина смертна і, як слушно було сказано, раптовно смертна. Ну й царство йому небесне! Ну, буде інший редактор і навіть, може, ще красномовніший від колишнього!

Подрімавши трохи, Іван новий уїдливо попитав у старого Івана:

— То хто ж я тоді такий?

— Дурень! — виразно озвався десь бас, що не належав жодному з Іванів і був дуже схожий на бас консультанта.

Іван чомусь не образився на слово «дурень», ба, навіть приємно вразився йому, всміхнувся і в напівсні затих. Сон скрадався до Івана, і вже марилося йому й пальма на слонячій нозі, й кіт пройшов повз — не страшний, а веселий, і, словом, ось-ось накриє сон Івана, як раптом грати безгучно поїхали вбік і на балконі постала таємнича постать, що ховалася від місячного світла, і насварилася Іванові пальцем.

Іван без будь-якого переляку підвівся на ліжку й побачив, що на балконі стоїть чоловік. І цей чоловік, прикладаючи палець до уст, прошепотів:

— Цссс!..

Розділ 12

ЧОРНА МАГІЯ ТА ЇЇ ВИКРИТТЯ

Невеличкий чоловік у дірявому жовтому котелку та з подібним до груші малиновим носом, в картатих штанях і лакованих черевиках виїхав на сцену Вар'єте на звичайному двоколісному велосипеді. Під звуки фокстроту він зробив коло, а потім видав переможний гук, від якого велосипед став дибки. Проїхавшись на одному задньому колесі, чоловічок перевернувся догори ногами, прихитрився на ходу відгвинтити переднє колесо й пустити його за куліси, а потім продовжував шлях на одному колесі, крутячи педалі руками.

На високій металевій жердині з сідлом угорі та з одним колесом виїхала повна блондинка в трико і спідничці, усіяній срібlistими зорями, і почала їздити по колу. Зустрічаючись із нею, чоловічок вигукував привітання і ногою знімав з голови котелок.

Нарешті, прикотився малюк років восьми зі старечим обличчям і зашугав між дорослими на крихітному двоколісному велосипедку, до котрого був прироблений величезний автомобільний сигнал-дудка.

Виконавши декілька петель, уся компанія під тривожне дріботіння барабана з оркестру підкотилася до самісінького краю сцени, і глядачі в перших рядах ажнули й відкинулися, бо публіці здалося, що вся трійця зі своїми машинами бебехнеться в оркестр.

Але велосипеди зупинилися якраз у той мент, коли передні колеса вже ось-ось мали зірватись у провалля на голови музикантам. Велосипедисти з гучним криком «Ап!» зіскочили з машин і вклонилися, при тому блондинка посылала публіці повітряні цілунки, а малюк прогудів смішний сигнал на своїй дудці.

Оплески трусонули будинком, блакитна завіса посунула з обох боків і закрила велосипедистів, зелені вогняки з написом «Вихід» біля дверей погасли, а в павутинні трапещій під склепінням, як сонце, порозгоралися білі кулі. Настав антракт перед останнім відділенням.

Єдиною людиною, котру аніскілечки не цікавили дива велосипедної техніки родини Джулі, був Григорій Данилович Римський. Сам-один він сидів у своєму кабінеті, кусаючи тонкі губи, і обличчям йому раз у раз переходила судома. До незвичайного зникнення Лиходєєва долучилося зовсім непередбачене зникнення Варенухи.

Римському було відомо, куди він пішов, але він пішов... і не вернувся! Римський знизував плечима і шелотів сам до себе:

— Але за що?!

І дивна річ: такій тямущій людині, як фіндиректор, найпростіше, певно, було б зателефонувати туди, куди подався Варенуха, і дізнатися, що з ним стряслося, а проте він до десятої години вечора не міг присилувати себе зробити це.

О десятій же, вчинивши над собою справжнє насильство, Римський підняв рурку з апарата і тут-таки пересвідчивсь у тому, що телефон його безживний. Кур'єр доповів, що й решта апаратів у будинку попсувалася. Це, безперечно, неприємне, але не надприродне явище чомусь остаточно приголомшило фіндиректора, та водночас і принесло полегшу: відпала необхідність телефонувати.

В той час, як над головою фіндиректора спалахнула й заблїмала червона лампочка, яка вістувала початок антракту, ввійшов кур'єр і повідомив, що приїхав чужоземний артист. Фіндиректора чомусь пересмикнуло, і, ставши вже зовсім чорніше чорної хмари, він попрямував за куліси, щоб зустріти гастролера, позаяк зустрічати його більше не було кому.

До великої вбиральні з коридора, де вже дїркали сигнальні дзвоники, використовуючи різні приводи, заглядали цікаві. Тут були фокусники в яскравих халатах і чалмах,

ковзаняр у білій в'язаній куртці, блідий від пудри оповідач і гримувальник.

Сенсаційний прибулець вразив усіх своїм небаченим за довжиною фракком чудного фасону, а ще тим, що з'явився у чорній напівмасці. Але найдивовижнішими були двоє супутників чорного мага: довготелесий картатий у надтріснутому пенсне і чорний гладкий кіт, котрий, увійшовши до вбиральні на задніх лапах, цілком невимушено сів на диван, мружачись на неприкриті гримувальні лампіони.

Римський спробував виобразити на обличчі усмішку, від чого воно зробилося кислим і злим, і привітався уклоном з безмовним магом, що сидів поруч з котом на дивані. Рукостискання не було. Зате розв'язний картатий сам відрекомендувався фіндиректорові, назвавши себе «іхній помічник». Ця обставина здивувала директора, і знову-таки неприємно: в контракті ані словом не згадувався жоден помічник.

Вельми вимушено і сухо Григорій Данилович запитав у цього картатого, що об'явився так нагло, про те, де апаратура артиста.

— Діамант ви наш небесний, найкоштовніший добродію директоре, — деренчливим голосом відповів помічник мага, — наше приладдя завше при нас. Ось воно! Ейн, цвей, дрей! — І, покрутивши перед очима у Римського вузлуватими пальцями, раптом витягнув з-за вуха kota власний Римського золотий годинник з ланцюжком, який досі був у фіндиректора в кишені жилетки під зашібнутим піджаком на пропущеному через петлю ланцюжку.

Римський мимоволі вхопився за живіт, присутні охнули, а гримувальник, котрий заглядав у двері, схвально крекнув.

— Ваш годинничок? Візьміть, будь ласка, — розв'язно посміхаючись, сказав картатий і на брудній долоні простягнув приголомшеному Римському його власність.

— З таким у трамвай не сідай, — тихо й весело шепнув оповідач гримувальникові.

Але кіт утнув штуку значно ліпшу за номер з чужим годинником. Несподівано підвівшись з дивана, він на задніх лапах підійшов до піддзеркального столика, передньою лапою зняв кришечку з карафки, налив у склянку води, випив, поклав на місце кришечку і гримувальною губкою витер вуса.

Тут ніхто навіть і не охнув, тільки роти пороззявляли, а гримувальник захоплено шепнув:

— Оце клас!..

Тієї миті утретє тривожно задзеленчали дзвоники, і всі, збуджені та в передчутті цікавого номера, посунули з убіральної геть.

Через хвилину в глядацькій залі погасли кулі, спалахнула й дала червонястий відсвіт на низ завіси рампа, і в освітленому розрізі завіси постав перед публікою повний, веселий, як дитя, чоловік з голеним обличчям, у пом'ятому фракці і несвіжій білизні. Це був добре знаний усій Москві конферансьє Жорж Бенгальський.

— Отож, громадяни, — заговорив Бенгальський, усміхаючись, як немовля, — зараз перед вами виступатиме... — Тут Бенгальський перервав сам себе і заговорив з іншими інтонаціями: — Я бачу, що публіки на третє відділення ще прибуло. У нас сьогодні половина міста! Якось цими днями зустрічаю я приятеля і кажу йому: «Чом ти не заходиш до нас? Учора в нас була половина міста». А він мені відповідає: «А я живу в іншій половині!» — Бенгальський зробив паузу, сподіваючись, що вибухне сміх, але позаяк ніхто не засміявся, то він продовжував: — ...Отож, виступатиме славетний чужоземний артист мосьє Воланд із сеансом чорної магії! Ну, ми-бо з вами розуміємо, — Бенгальський усміхнувся мудрою усмішкою, — що її зовсім не існує на світі й що вона не що інше, як забобон, а просто маестро Воланд високою мірою володіє технікою фокуса, що і вийде наяв у найцікавішій частині, тобто викритті цієї техніки, а позаяк ми всі й за техніку і за її викриття, то попросимо добродія Воланда!

Проказавши всю цю базгранину, Бенгальський зчепив обидві руки долонею до долоні й вітально замахав ними в проріз завіси, від чого та з тихим шарудінням розійшлася по боках.

Вихід мага з його цибатим помічником і котом, який вийшов на сцену на задніх лапах, дуже припав публіці до вподоби.

— Фотель мені, — неголосно наказав Воланд, і тої ж миті, невідомо як і звідки, на сцені вродилося крісло, в яке і сів маг. — Скажи мені, любий Фаготе, — запитав Воланд

у картатого блазня, який, очевидно, окрім «Коров'єв», називався і так, — як по-твому, адже московське народонаселення значно перемінилося?

Маг подивився на принамітку публіку, вражену появою крісла з повітря.

— Саме так, мессіє, — неголосно відповів Фагот-Коров'єв.

— Ти маєш рацію. Городяни дуже перемінилися... зовні, я кажу, як і саме місто, до речі. Про костюми нічого вже й говорити, але з'явилися ці... як їх... трамваї, автомобілі...

— Автобуси, — шанобливо підказав Фагот.

Публіка уважно слухала цю розмову, беручи її за прелюдію до магічних фокусів. Куліси були запружені артистами і робітниками сцени, і поміж їхніми обличчями виднілося насторожене, бліде обличчя Римського.

На фізіономії Бенгальського, який тулився збоку сцени, почало відбиватися спантеличення. Він ледь-ледь вищипав брову і, скориставшись паузою, промовив:

— Чужоземний артист висловлює своє захоплення Москвою, яка виросла в технічному відношенні, а також і москвичами, — на цих словах Бенгальський двічі посміхнувся, спочатку партеру, а потім галереї.

Воланд, Фагот і кіт повернули голови в бік конферансьє.

— Хіба я висловив захоплення? — спитав маг у Фогота.

— Ні в якому разі, мессіє, ви жодного захоплення не висловлювали, — відповів той.

— То що ж каже цей чоловік?

— А він просто збрехав! — гучно, на весь театр випалив картатий помічник і, звернувшись до Бенгальського, докинув: — Вітаю вас, громадяніне, збрехавши!

З галереї плеснуло смішком, а Бенгальський здригнувся й витріщив очі.

— Але мене, певно, не так цікавлять автобуси, телефони та інша...

— Апаратура! — підказав картатий.

— Цілком правильно, дякую, — повільно говорив маг важким басом, — як набагато важливіше питання: чи перемінилися ці городяни внутрішньо?

— Так, це найважливіше питання, мосьпане.

За лаштунками почали презиратися та стенати плечима. Бенгальський стояв червоний, а Римський був блідий. Але тієї миті, наче вгадавши зростання тривоги, маг сказав: — Однак ми забалакалися, дорогий Фаготе, а публіка починає нудитись. Покажи нам для початку що-небудь простеньке.

Глядачі полегшено ворухнулися. Фагот і кіт розійшлися по різні боки рампи. Фагот клацнув пальцями, молодцьки гукнув:

— Три, чотири! — упіймав з повітря колоду карт, потасував її та й пустив стрічкою котові. Кіт стрічку перехопив і пустив її назад. Єдвабна змія фуркнула, Фагот роззявив рота, як пташеня, і всю її, карта за картою, заковтав. Після цього кіт уклонився, шаркнувши правою задньою лапою, і викликав неймовірні овації.

— Клас! Клас! — захоплено гукали з-за лаштунків.

А Фагот тицьнув пальцем у партер і отолосив:

— Колода ця тепереньки, шановне громадянство, міститься у сьомому ряду в громадянина Парчевського, якраз між трояком і повісткою з викликом до суду в справі про виплату аліментів громадянці Зельковій.

У партері заворушилися, почали підводитись, і, нарешті, якийсь громадянин, котрого й справді звали Парчевським, увесь червоногарячий від подиву, видобув з портмоне колоду і почав тицяти її в повітря, не знаючи, що з нею робити.

— Хай вона лишиться вам на згадку! — прокричав Фагот. — Недарма ж ви казали вчора за вечерею, що якби не покер, то життя ваше в Москві було б геть зовсім нестерпне.

— Стара штука, — почулося з галереї, — цей у партері з тієї ж компанії.

— Ви гадаєте? — загорлав Фагот, прискалившись на галерею. — У такому разі і ви в одній ватазі з нами, бо колода зараз у вашій кишені.

На гальорці зануртувало, і почувся радісний голос:

— Справді! У нього! Тут, тут... Стривай! Та це ж червінці!

Глядачі з партеру викручували голови. На галереї якийсь ошелешений громадянин виявив у себе в кишені пачку, пе-

рев'язану банківським способом і з написом на обгортці «Одна тисяча рублів».

Сусіди налягали на нього, а він, не виходячи з дива, колупав нігтем обгортку, намагаючись дізнатись, справжні це червінці чи якісь заворожені.

— Єй-ей, справжнісінькі! Червінці! — кричали з гальорки радісно.

— Зіграйте і зі мною в таку колоду, — весело попросив якийсь товстун з середини партеру.

— Аveck плезір! — обізвався Фагот. — Але чому ж лише з вами? Всі радо приєднаються! — І скомандував: — Прошу дивитися вгору!.. Раз!.. — у руді в нього вигулькнув пістолет, він крикнув: — Два! — Пістолет смикнувся догори. Він крикнув: — Три! — зблиснуло, бахнуло, і відразу з-під склепіння, кружляючи поміж трапеціями, почали падати в залу білі папірці.

Вони кружляли, їх розносило навсібіч, забивало на галерею, відкидало в оркестр і на сцену. За кілька секунд дощ паперових грошей, усе густішаючи, досяг крісел, і глядачі почали ловити аркушки.

Піднімалися согні рук, глядачі крізь папірці дивились на освітлену сцену і бачили найпевніші й найправдивіші водяні знаки. Запах також не залишав жодних сумнівів: це був ні з чим у принаді не зрівнянний запах шойно віддрукованих грошей. Спочатку веселощі, а згодом подив охопив увесь театр. Усюди гучало слово «червінці, червінці», лунали вигуки «ах, ах!» і веселий сміх. Дехто вже повзав у проході, нишпорячи під кріслами. Багато хто стояв на сидіннях, ловлячи верткі, примхливі папірці.

На обличчях міліції спроквола почало вимальовуватися збентеження, а артисти безцеремонно почали висовуватися з-поза лаштунків.

У бельетажі почувся голос: «Ти чого халаеш? Це мій! До мене летів!» — та інший голос: «А ти не штовхайся, я тебе сам як штовхану!» І раптом почувся ляпас. Відразу в бельетажі з'явився шолом мільйонера, звідти когось повели.

Загальне збудження наростало, і невідомо, у віщо це все переросло б, якби Фагот не припинив дощ з грошей, несподівано дмухнувши в повітря.

Двое молодиків, обмінявшись багатозначними поглядами, знялися з місць і подалися прямісінько в буфет. У те-

атрі стояв гомін, у всіх глядачів збуджено блищали очі. Так, так, невідомо, у що все це переросло б, якби Бенгальському не забракло сили зрушити з місця. Намагаючись якнайміцніше взяти себе в руки, він за звичкою потер їх і голосом найбільшої гучності заговорив так:

— Оце, громадянство, ми з вами бачили зараз випадок так званого масового гіпнозу. Суто науковий дослід, котрий якнайкраще доводить, що жодних чудес і магії не існує. Попросимо ж маестро Воланда викрити нам цей дослід. Зараз, громадянство, ви бачитимете, як ці, начебто грошові, аркушики зникнуть так само несподівано, як і з'явилися.

Тут він заплодував, але один-однісінький, на обличчі у нього при цьому грала впевнена посмішка, але в очах цієї впевненості не було ані йоти, швидше в них проступало благання.

Публіці промова Бенгальського не припала до вподоби. Запала цілковита мовчанка, яку порушив картатий Фагот.

— А це випадок так званої брехні, — вістував він гучним козячим тенором, — папірці, громадяни, справжнісінькі.

— Браво! — коротко ревнув бас десь угорі.

— Між іншим, цей, — тут Фагот показав на Бенгальського, — мені обрид. Лізе повсякчас, коли його не питають, облудними заувагами псує сеанс! Що б нам таке з ним зробити?

— Голову йому одірвати! — кинув суворо хтось на гальорці.

— Як це ви кажете? Га? — вмить відгукнувся на цю неподобну пропозицію Фагот. — Голову відірвати? Це ідея! Бегемоте! — гукнув він до кота. — Сповняй! Ейн, цвей, дрей!

І сталася небачена річ. Шерсть на чорному котові стала дибки, і він пронизливо нявкнув. Потім зібрався в клубок і, як пантера, метнувся просто на груди Бенгальському, а звідти перескочив на голову. Вуркаючи, пухкими лапами кіт вчепився в ріденьку шевелюру конферансьє і, дико ревнувши, за два оберти зірвав цю голову з товстої ший.

Дві з половиною тисячі людей у театрі скрикнули, як один. Кров цівками з розірваних вен на ший вдарила вгору і залила манишку та фрак. Безголове тіло якомсь недоладно загребло ногами і сіло на підлогу. В залі залунали

істеричні жіночі зойки. Кіт передав голову Фаготу, той за волосся підняв її і показав публіці, а голова ця розпачливо гукнула на весь театр:

— Лікаря!

— Ти будеш надалі ввряжати казна-що? — трізно спитав Фагот у голови, що плакала.

— Не буду більше! — прохарчала голова.

— Ради бога, не мучте його! — раптом, перекриваючи гамір, пролунав з ложі жіночий голос, і мабуть повернувся на цей голос.

— Так що, громадянни, простити його, чи що? — спитав Фагот, звертаючись до зали.

— Простити! Простити! — залунали спершу окремі й переважно жіночі голоси, що згодом злилися в один хор з чоловічими.

— Як накажете, мессієр? — спитав Фагот у замаскованого.

— Ну що ж, — задумливо відізався той, — вони — люди як люди. Люблять гроші, але ж це завжди було... Людство любить гроші, хоч би з чого ті не були зроблені, зі шкіри чи з паперу, з бронзи чи золота. Ну, легковажні... ну, що ж... і милосердя інколи достукується в їхні серця... звичайні люди... загалом нагадують колишніх... квартирне питання лише зіпсувало їх... — І голосно наказав: — Начепіть голову.

Кіт, примірившись ретельно, насадив голову на шию, і вона точнісінько сіла на своє місце, наче й не залишала його. І головне, навіть шраму на шії жодного не лишилося. Кіт лапами обтрусив у конферансьє фрак і пластрон, і з них пропали сліди крові. Фагот підвів сидячого Бенгальського на ноги, засунув йому в кишеню фрака пачку червінців і випровадив зі сцени словами:

— Котіться відси! Без вас веселіше!

Безтямно озираючись і хитаючись, Бенгальський додбав лише до пожежного поста, і тут йому стало зле. Він жалібно скрикнув:

— Голова моя, голова!

Серед інших до нього метнувся Римський. Конферансьє плакав, ловив руками щось у повітрі, мямляв:

— Віддайте мою голову! Голову віддайте! Квартиру візьміть, картини візьміть, тільки голову віддайте!

Кур'єр побіг за лікарем. Бенгальського спробували укласти на диван у вбиральні, але він почав відбиватися, зробився буйним. Довелося викликати карету. Коли нещасного конферансьє повезли, Римський побіг назад на сцену і побачив, що на ній діються нові дива. І, до речі, в цей час чи трохи раніше, але тільки маг, разом зі своїм полинялим кріслом, щезнув зі сцени, і треба сказати, що публіка цього не завважила, захоплена тими дивовижами, які розгорнув на сцені Фагот.

А Фагот, спровадивши потерпілого конферансьє, виступав публіці таке:

— Теперешки, коли позбулися цієї причепи, давайте відкриємо дамську крамницю!

І враз підлога сцени вкрилася перськими килимами, постали величезні люстра, освітлені з боків зеленуватими рурками, а поміж люстер — вітрини, і в них глядачі в радісному замішанні побачили всіляких барв і фасонів паризькі жіночі сукні. Це в одних вітринах, а в інших з'явилися сотні дамських капелюшків, і з пір'їнками, і без пір'інок, і з пряжками, і без них, сотні черевичків — чорних, білих, жовтих, шкіряних, едwabних, замшевих, і з ремінцями, і з камінцями. Поміж черевичками вродилися футляри парфумів, гори сумочок з антилопової шкіри, із замші, з шовку, а поміж ними — цілі купи карбованих золотавих довгастих футлярчиків, у яких буває губна помада.

Чортзна-відки взялася руда дівиця у вечірньому чорному туалеті, всім славна дівиця, якби не псував її дивовижний шрам на шиї, і заусміхалася біля вітрин усмішкою господині.

Фагот, солодко всміхаючись, оголосив, що фірма цілком безкоштовно обмінює старі дамські сукні та взуття на паризькі моделі й на паризьке ж такі взуття. Те саме він додав стосовно сумочок та всього іншого.

Кіт почав шаркати задньою лапою, передньою водночас виробляючи якісь жести, властиві швейцарам, які відчиняють двері.

Дівуля, хоч і хринко, але солодко заспівала, гаркавлячи, щось малозрозуміле, але, висновуючи з жіночих обличч у партері, дуже спокусливе:

— Герлен, Шанель номер п'ять, Міцучо, Нарсіс Нуар, вечірні сукні, сукні коктейль...

Фагот крутився на всі боки, кіт вклонявся, дівиця розчиняла скляні вітрини.

— Прошу! — горлав Фагот. — Без жодних сумнівів і церемоній!

Публіка хвилювалася, але йти на сцену спершу ніхто не зважувався. Аж нарешті якась брюнетка вийшла з десятого ряду партеру і, посміхаючись так, що їй, мовляв, байдужісінько і взагалі наплювати, пройшла і бічним трапом піднялася на сцену.

— Bravo! — гукнув Фагот. — Вітаю першу відвідувачку! Бегемоте, фотель! Почнемо зі взуття, мадам.

Брюнетка сіла у крісло, і Фагот миттю висипав на килим перед нею цілу купу туфель. Брюнетка зняла свою праву туфлю, приміряла бузкову, потупала в килим, оглянула каблук.

— А вони не тиснутимуть? — задумливо попитала вона. На це Фагот ображено вигукнув:

— Що ви, що ви! — а кіт від урази нявкнув.

— Я беру цю пару, мосьє, — сказала брюнетка з гідністю, взуваючи і другий черевичок.

Старі туфлі брюнетки було кинуте за штору, і туди ж подалася вона сама, супроводжувана рудою дівчиною і Фаготом, який ніс на плічках кілька модельних суконь. Кіт метушився, допомагав і для більшої ваги повісив собі на шию сантиметр.

За хвилину з-за штори вийшла брюнетка в такій сукні, що по всьому партеру прокотилося зітхання. Хоробра жінка, яка напрочуд повродливішала, зупинилася біля дзеркала, повела оголеними плечима, поторгала волосся на потилиці й вигнулася, намагаючись заглянути собі за спину.

— Фірма просить вас узяти це на пам'ять, — сказав Фагот і простягнув брюнетці відкритий футляр з флаконом.

— Мерсі, — згорда відповіла брюнетка і рушила трапом у партер. Поки вона йшла, глядачі підхоплювалися, доторкувалися до футляра.

І ось тепер прорвало загату, звідусіль на сцену посунуло жіноцтво. В загальному збудженому гомоні, сміхові й зітханнях почувся чоловічий голос: «Я не дозволяю тобі!» — і жіночий: «Деспот і міщанин! Не ламайте мені руку!» Жінки ховалися за штору, залишали там свої сукні й виходи-

ли в нових. На табуретках із золоченими ніжками сиділи цілою лавою дами, які енергійно тупали в килим шойно взутими ногами. Фагот ставав на коліно, орудував металеву лопаткою, кіт, знемагаючи під горами сумочок і черевичків, волочився від вітрини до табуреток і назад, дівчина зі спотвореною шиєю то з'являлася, то зникала і дійшла до того, що вже цілком почала торохтіти по-французьки, і найдивнішим було те, що її з півслова розуміли всі жінки, навіть ті з них, котрі не знали жодного французького слова.

Загальний подив викликав чоловік, що затесався на сцену. Він ознаймив, що в його дружини грип і що тому він просить передати їй що-небудь через нього. На доказ того, що він справді одружений, громадянин ладен був показати паспорт. Заяву турботливого мужа зустріли реготом. Фагот же прогорлав, що вірить, як самому собі, й без паспорта, та дав громадянинуві дві пари шовкових панчіх, а кіт від себе — футлярчик з помадою.

Жінки, що загаялися, поривалися на сцену, а зі сцени пливли щасливиці в бальних сукнях, у піжамах з драконами, у строгих візитних костюмах, у капелюшках, насунутих на одну брову.

Тоді Фагот оголосив, що через пізню пору крамниця зачиняється до завтрашнього вечора рівно за одну хвилину, і неймовірна метушня зчинилася на сцені, жінки наскоро, не приміряючи, хапали туфлі. Одна, як буря, увірвалася за ширму, скинула там свій костюм і заволоділа першим, що підвернулося, — шовковим, у величезних букетах, халатом і, окрім того, встигла підчепити два футляри парфумів.

Рівно за хвилину гримнув пістолетний постріл, дзеркала зникли, позападалися вітрини і табуретки, килим розчинився в повітрі так само, як і штора. Останньою зникла височенна гора старих суконь і взуття, і стала сцена знову строюю, порожньою і голою.

І ось тут у події втрупилася нова дійова особа.

Приємний, гучний та дуже настійливий баритон пролунав з ложі № 2:

— Все ж таки бажано, громадянине артист, щоб ви невідкладно викрили перед глядачами техніку ваших фокусів, а особливо фокуса з паперовими грішми. Бажано також і повернути на сцену конферансьє. Доля його непокоїть глядачів.

Баритон належав не кому іншому, як почесному гостеві сьгоднішнього вечора Аркадію Аполлоновичу Семплеярову, голові Акустичної комісії московських театрів.

Аркадій Аполлонович приміщався в ложі з двома дамами: літньою, дорого і модно зодягнутою, і другою — молоденькою та вродливою, зодягнутою простіше. Перша з них, як невдовзі з'ясувалося, коли складали протокола, була дружиною Аркадія Аполлоновича, а друга — далекою родичкою його, артисткою — початкуючою та багатонадійною, яка приїхала із Саратова і мешкала у квартирі Аркадія Аполлоновича та його дружини.

— Пардон! — відізввся Фагот. — Я перепрошую, тут викривати нічого, все ясно.

— Ні, даруйте! Викриття неодмінно потрібне. Без цього ваші блискучі номери залишать гнітюче враження. Глядацька маса вимагає пояснення.

— Глядацька маса, — урвав Семплеярова знахабнілий блазень, — начебто нічого й не вимагала? Але, беручи до уваги ваше вельми поважне жадання, Аркадію Аполлоновичу, я, бути по-вашому, доконаю викриття. Але для цього дозвольте ще один малесенький номерок?

— Чого ж бо, — зверхньо відповів Аркадій Аполлонович, — але неодмінно з викриттям.

— Слухаюсь, слухаюсь. Отож, дозвольте вас попитати, де ви були вчора ввечері, Аркадію Аполлоновичу?

З цим недоречним і навіть чи не хамським запитанням обличчя Аркадія Аполлоновича перемінилося, і вельми значно перемінилося.

— Аркадій Аполлонович учора ввечері був на засіданні Акустичної комісії, — дуже пихато ознаямила дружина Аркадія Аполлоновича, — але не розумію, яким чином це може стосуватися магії.

— Уй, мадам! — потвердив Фагот. — Натурально, ви не розумієте. Що ж до засідання ви в цілковитій омані. Виїхавши на згадане засідання, котре, до речі, й призначене на вчора не було, Аркадій Аполлонович відлустив свого шофера біля будинку Акустичної комісії на Чистих ставках (увесь театр принишк), а сам на автобусі поїхав на Єлоховську вулицю в гості до акторки пересувного районного театру Мілиці Андріївни Покобатько і пробув у неї в гостях близько чотирьох годин.

— Ой! — страдницьки вигукнув хтось у цілковитій тиші.

Молода ж родичка Аркадія Аполлоновича раптом розреготалася низьким і страшним голосом.

— Усе зрозуміло! — гукнула вона. — І я давно підозрювала це. Тепер мені ясно, чому ця нездара дістала роль Луїзи!

І, несподівано розмахнувшись короткою і товстою бузково-рожевою парасолькою, вона вдарила Аркадія Аполлоновича по голові.

Нищий же Фагот, і він же Коров'єв, прокричав:

— Ось, шановні громадяни, один з випадків викриття, що його так настирно домагався Аркадій Аполлонович!

— Як насміла ти, негіднице, доторкнутись Аркадія Аполлоновича? — грізно спитала дружина Аркадія Аполлоновича, підводячись у ложі на весь свій велетенський зріст.

Другий короткий напад сатанинського реготу оволодів молодого родичкою:

— Вже хто-хто, — відповіла вона, сміючись, — а я вже смію торкатися! — І вдруге прозвучав сухий хряскіт парасольки, яка відскочила від голови Аркадія Аполлоновича.

— Міліція! Взяти її! — таким жаским голосом провола-ла дружина Семплевцова, що в багатьох похололо коло серця.

А тут ще кіт підскочив до рампи і нагло ревноу на весь театр людським голосом:

— Сеанс закінчено! Маестро! Ушкварте марша!!

Знетямлений диригент, сам не знаючи, що робить, вимахнув паличкою, і оркестр не заграв, і навіть не гримнув, і навіть не угнув, а саме, згідно з паскудним висловом kota, ушкварив якийсь неймовірний, ні на що не схожий у своїй розв'язності марш.

На якусь мить примарилося, що начебто колись було чуто, під зорями південними, в кафешиантані, якісь мало зрозумілі, напівсліпі, але зацьористі слова цього маршу:

Його превосходительство
Любив малих курчат
І брав під покровительство
Гарнесеньких дівчат!!!

А може, і не було цих слів, а були інші на ту саму музику, якісь украй непристойні. Річ не в цьому, а в тому, що у Вар'єте після всього цього почалося щось на кшталт стовпотворіння вавилонського. До семплеярівської ложі бігла міліція, на бар'єр дерлися цікаві, лунали пекельні вибухи реготу, шалені вигуки, що їх перекривав золотий брязкіт тарелів з оркестру.

І видно було, що сцена раптом спорожніла і що дурисвіт Фагот, так само як і нахабний котяра Бегемот, розчинилися в повітрі, пропали, як раніше щезнув маг у кріслі з поляннюю обшивкою.

Розділ 13

ПОЯВА ГЕРОЯ

Отож невідомий погрозив Іванові пальцем і прошепотів: «Цссс!»

Іван опустил ноги з ліжка й пригледівся. З балкона обережно заглядав у кімнату виголений, темноволосий, з гострим носом, бентежними очима і з пасмом волосся, що спадало на лоб, чоловік приблизно років тридцяти восьми.

Пересвідчившись у тому, що Іван сам, і прислухавшись, таємничий відвідувач посмілішав і увійшов до кімнати. Тут побачив Іван, що приходень зодягнутий у лікарняне. На ньому була білизна, черевики на босу ногу, на плечах накинута бурий халат.

Приходень підморгнув Іванові, заховав у кишеню в'язку ключів, пошепки запитав: «Можна присісти?» — і, діставши ствердний знак, примостився на кріслі.

— Як же ви сюди потрапили? — корячись сухому застережливому пальцю, і собі пошепки запитав Іван. — Адже балконні ґрати на замках?

— Ґрати-бо на замках, — потвердив гість, — але Прасковія Федорівна — чудова, тільки все-таки неуважна людина. Я поцупив у неї місяць тому в'язку ключів і, таким робом, дістав змогу виходити на спільний балкон, а він оперізує весь поверх, і ось так інколи навідувати сусіда.

— Але як ви виходите на балкон, то ви можете і втекти. Чи зависоко? — поцікавився Іван.

— Ні, — твердо відповів гість, — я не можу втекти звідси не тому, що високо, а тому, що мені тікати нікуди. — І після паузи докинув: — Отож сидимо?

— Сидимо, — відповів Іван, вдивляючись у карі й дуже неспокійні очі приходня.

— Так... — тут гість раптом стривожився, — але ви, сподіваюся, не буйний? А то я, знаєте, не зношу гамору, ворохобні, насильства і всяких подібних речей. Особливо ненависний мені людський крик, хай то буде крик страждання, люті чи будь-який інший крик. Заспокойте мене, скажіть, ви не буйний?

— Вчора в ресторані я одному суб'єктові засвітив у пику, — мужньо зізнався поет, свідомість якого зазнала перетворень.

— Підстави? — суворо запитав гість.

— Так, визнаю, без підстав, — зніяковівши, відповів Іван.

— Неподобство, — засудив гість Івана і додав: — А крім того, що це ви так висловлюєтесь: засвітив у пику? Таж невідомо, що саме є в людини, пика чи обличчя. І, мабуть-таки, обличчя. Так що, знаєте, кулаками... Ні, вже це ви облиште, і назавжди.

Відчитавши в такий спосіб Івана, гість поспитав:

— Професія?

— Поет, — чомусь неохоче зізнався Іван.

Приходень посмутнів.

— Ох, і не щастить мені! — вигукнув він, але тут же похопився, вибачився і спитав: — А ваше прізвище?

— Бездомний.

— Ох, ох... — сказав гість, морщачись.

— А вам що ж, мої вірші не подобаються? — зацікавлено попитав Іван.

— Страшенно не подобаються.

— А ви які читали?

— Ніяких я ваших віршів не читав. — нервово вигукнув відвідувач.

— А як же ви таке говорите?

— Ну, що ж тут такого, — відповів гість, — наче я інших не читав? А втім... хіба що диво? Добре, я ладен узяти на віру. Гарні ваші вірші, скажіть самі?

— Страхітливі! — раптом сміливо й відверто промовив Іван.

— Не пишть більше! — попрохав приходень благально.

— Обіцяю і присягаю! — урочисто сказав Іван.

Присягу потвердили рукостисканням, і тут з коридора долинули м'які кроки і голоси.

— Цсс! — шепнув гість і, вискочивши на балкон, причинив за собою ґрати.

Заглянула Прасковія Федорівна, спитала, як Іван почувається і чи воліє спати він у темряві а чи зі світлом. Іван попросив залишити світло, і Прасковія Федорівна пішла, давши хворому на добраніч. І коли все затихло, гість знову повернувся.

Він пошепки повідомив Івана, що в 119-ту кімнату привезли новенького, якогось товстуна з червоною фізіономією, котрий весь час бубонить про якусь валюту у вентиляції і присягається, що в них на Садовій завелась нечиста сила.

— Пушкіна лає на всі заставки і все волає: «Куролесов, біс, біс!» — казав гість, тривожно сіпаючись. Заспокоївшись, він сів, сказав: — А втім, бог з ним, — і продовжував бесіду з Іваном: — Так за віщо ж ви потрапили сюди?

— За Понтія Пілата, — понуро глянувши на підлогу, відповів Іван.

— Як?! — забувши обережність, вигукнув гість і сам собі затиснув рот рукою. — Приголомшливий збіг! Благаю, благаю, розкажіть!

Чомусь відчуваючи довіру до невідомого, Іван, спершу затинаючись і нітячись, а згодом набравшись духу, почав розповідати вчорашню історію на Патріарших ставках. Так, вдячного слухача дістав Іван Миколайович в особі таємничого викрадача ключів! Гість не пошивав Івана у варіята, виказував величезне зацікавлення розповіддю і з плином цієї оповіді, нарешті, впав у захват. Він те й робив, що уривав Івана вигуками:

— Ну, ну, далі, далі, благаю вас! Але лишень, заради всього святого, не пропускайте нічого!

Іван нічого і не пропускав, йому самому було так легше розказувати, і поступово дістався до того моменту, коли Понтій Пілат у білій мантиї з кривавим підбоем виїшов на балкон.

Тоді гість молитовно склав руки і прошепотів:

— О, як я вгадав! О, як я усе вгадав!

Опис жахливої смерті Берліоза слухач супроводив загадковою заввагою, при чому очі його спалахнули люттю:

— За одним жалкую, що на місці цього Берліоза не було критика Латунського або літератора Мстислава Лаврови-ча! — І несамовито, але безгучно заволав: — Далі!

Кіт, що платив кондукторці, надзвичайно розвеселив гостя, і він давився від тихого сміху, дивлячись, як збуджений успіхом своєї розповіді Іван тихо підскакував навпочіпки, зображуючи kota з гривеником коло вусів.

— І ось, — розказавши про події в Грибоедові, засмутившись і спохмурнівши, Іван закінчив, — я й опинився тут.

Гість співчутливо поклав руку на плече поета-бідолахи і проказав таке:

— Бідолашний поете! Але ви самі, голубе, в усьому винні. Не можна було поводити себе з ним так виключно і навіть нахабнувато. Ось ви й поплатилися. І треба ще дякувати, що ви порівняно дешево відбулися.

— Та хто ж він, зрештою, такий? — збуджено стрясаючи кулаками, спитав Іван.

Гість придивився до Івана і відповів запитанням:

— А ви не втратите душевної рівноваги? Ми всі тут люди непевні... Виклику лікаря, заштриків та іншої метушні не буде?

— Ні, ні! — вигукнув Іван. — Скажіть, хто він такий?

— Ну, гаразд, — відповів гість і, ваговито карбуючи слова, промовив: — Учора на Патріарших ставках ви спіткалися із сатаною.

Іван не втратив рівноваги, як і обіцяв, але був усе-таки величезною мірою ошелешений.

— Не може цього бути! Він не існує!

— Даруйте! Вже кому-кому, але не вам таке казати. Ви були одним, очевидно, з перших, хто потерпів від нього. Сидите, самі добре знаєте, в психіатричній лікарні, а все торочите про те, що його немає. Йй-то, це дивно!

Спонтелечений Іван примовк.

— Тільки-но ви почали його змальовувати, — вів далі гість, — я вже став здогадуватись, із ким ви вчора мали втіху бесідувати. І, далєбі, я дивуюсь Берліозові! Ну ви, певно, людина незаймана, — тут гість знову вибачився, — але

той, наскільки я про нього чув, усе-таки бодай дещо читав! Перші ж слова цього професора розвіяли усі мої сумніви. Його не можна не впізнати, мій друже! Втім, ви... ви знов-таки даруйте мені, адже я не помиляюся, ви людина неосвічена?

— Безперечно, — погодився невпізнаваний Іван.

— Ну ось... таж навіть обличчя, що ви його змальовували... різні очі, брови! Вибачте, може, зрештою, ви навіть опери «Фауст» не чули?

Іван чомусь страшенно зніяковів і, зашарівшись, як маків цвіт, щось почав белькотати про якусь подорож до санаторію в Ялту...

— Отож, отож... недивно! А Берліоз, повторюю, мене вражає... Він людина не тільки начитана, але й дуже хитра. Хоча на його захист я мушу сказати, що, звісно, Воланд може напустити туману й на людину куди хитрішу.

— Як?! — у свою чергу вигукнув Іван.

— Тихше!

Іван з розмаху ляпнув себе долонею по лобі й засичав:

— Розумію, розумію. В нього літера «В» була на візитній картці. Гай-гай, оце так штука! — Він помовчав деякий час у замішанні, приглядаючись до місяця, що плив за ґратами, а тоді заговорив: — Так він, отож, і справді міг бути в Понтія Пілата? Адже він уже тоді народився? А мене божевільним називають! — докинув Іван, обурено показуючи на двері.

Гірка складка проступила коло вуст гостя.

— Подивімся правді в очі, — і гість повернув своє обличчя в бік нічного світила, яке бігло крізь хмару. — І ви, і я — божевільні, чого огинатись! Бачите, він вас уразив — і ви схибнулися, позаяк у вас, очевидно, придатний до того ґрунт. Але те, що ви розповідаєте, безперечно було насправді. І воно таке надзвичайне, що навіть Стравінський, геніальний психіатр, вам, певно, не повірив. Він оглядав вас? (Іван кивнув). Ваш співрозмовник був і в Пілата, і снідав з Кантом, а тепер він навідався у Москву.

— Так він тут чорт зна чого накоїть! Якось треба було б його виловити? — не зовсім упевнено, але все ж підвів голову в новому Іванові старий, ще не остаточно добитий Іван.

— Ви вже спробували, і досить з вас, — іронічно відгукнувся гість, — кому іншому пробувати також не раджу. А що накоїть, це вже будьте певні! Гай-гай! Але як же мені прикро, що зустрілися з ним ви, а не я! Хоч усе і перегоріло, і жар вкрився попелом, усе ж я присягаюся, що за цю зустріч я віддав би в'язку ключів Прасковії Федорівни, бо мені більше нічого віддати. Я — злидар!

— А навіщо він вам здався?

Гість довго журився та смикався, але врешті заговорив:

— Бачите, яка дивна історія, сиджу я тут через те саме, що й ви, а якраз через Понтія Пілата. — В цей мент гість лякливо озирнувся і сказав: — Річ у тім, що рік назад я написав про Пілата роман.

— Ви — письменник? — зацікавлено спитав поет.

Гість потьмарився на обличчі й пригрозив Іванові кулаком, а потім сказав:

— Я — майстер, — він зробився суворим і видобув з кишені халата геть засмальцьовану чорну шапочку з вишиною на ній жовтим шовком літерою «М». Він надягнув ту шапочку і показався Іванові й у профіль, і у фас, щоб довести, що він — майстер. — Вона своїми руками пошила її мені, — таємничо докинув він.

— А як ваше прізвище?

— У мене немає більше прізвища, — з понурою зневагою відповів дивний гість, — я відмовився від нього, як і взагалі від усього в житті. Забудьмо про прізвище.

— Так ви хоч про роман скажіть-но, — делікатно попрохав Іван.

— Будь ласка. Життя моє, треба сказати, склалося не зовсім звичайно, — почав гість.

...Історик за освітою, він ще два роки тому працював у одному з московських музеїв, а крім того, займався перекладами...

— З якої мови? — з цікавістю спитав Іван.

— Я знаю п'ять мов, окрім рідної, — відповів гість, — англійську, французьку, німецьку, латинську та грецьку. Ну, трохи ще читаю по-італійському.

— Чи ба! — заздрісно шепнув Іван.

Жив історик самотньо, не маючи ніде рідні й майже не маючи знайомих у Москві. І, уявіть собі, раз якось виграв сто тисяч рублів.

— Мій людив годі передати, — шепотів гість у чорній шапочці, — коли я засунув руку в кошика з брудною білизною і дивлюся: на ній той самий номер, що й у газеті! Облігацію, — пояснив він, — мені в музеї дали.

Вигравши сто тисяч, загадковий Іванів гість вчинив так: накупив книжок, покинув своєю кімнату на М'ясиницькій...

— Ото, проклятуща діра! — прогарчав він.

...І винаймив у забудовника, в провулку поблизу Арбата, дві кімнати в підвалі невеликого будиночка в садку. Службу в музеї облишив і почав komponувати роман про Понтія Пілата.

— О, то була золота пора! — сяючи очима, шепотів оповідач. — Зовсім окрема квартирка, а ще передпокій, і в ньому раковина з водою, — чомусь з особливою гордістю підкреслив він, — маленькі віконця над самим хідничком, що пролягав від хвіртки. Навпроти, кроків за чотири, під парканом, бузок, липа і клен. Ох, ох, ох! Узимку я дуже рідко бачив у віконці чиїсь чорні ноги і чув рипіння снігу під ними. І в грудці в мене завжди палав вогонь! Але нагло вдарила весна, і крізь брудні шибки побачив я спочатку голі, а згодом зодягнуті в молоде листя кущі бузку. Саме тоді, минулої весни, трапилося щось багато чудовніше, ніж одержання ста тисяч рублів. А це, погодьтеся, величезні гроші!

— Це правда, — визнав Іван, що уважно слухав.

— Я відчинив віконця і сидів у другій, зовсім крихітній, кімнатинці, — гість почав відмірювати руками, — так ось — канапа, а навпроти друга канапа, а поміж ними столик, і на ньому чудова нічна лампа, а до віконця ближче книжки, тут маленький письмовий стільчик, а в першій кімнаті — величезна кімната, чотирнадцять метрів, — книги, книги і грубка. О, яка в мене була обстановка! Надзвичайні пахощі бузку! І голова моя ставала легкою від утоми, і Пілат летів до кінця...

— Біла мантія, червоний підбій! Розумію! — вигукував Іван.

— Саме так! Пілат летів до кінця, до кінця, і я вже знав, що останніми словами будуть: «...Н'яний прокуратор Іудеї, вершник Понтій Пілат». Ну, природно, я виходив на прогулянки. Сто тисяч — величезні гроші, й у мене був пре-

красний костюм. Або рушав обідати в який-небудь дешевий ресторан. На Арбаті був чудовий ресторан, не знаю, чи зберігся він досі.

Тут очі гостя широко розплющилися, і він продовжував шепотіти, дивлячись на місяць:

— Вона несла в руках огидні, тривожні жовті квіти. Біс його знає, як їх називають, але вони перші чомусь з'являються в Москві. Її ці квіти дуже чітко вирізнялися на чорному її весняному пальті. Вона несла жовті квіти! Недобрий колір. Вона повернула з Тверської в провулок і тут озирнулася. Ну, Тверську ви знаєте? Тверською йшли тисячі людей, але я вам ручуся, що побачила вона мене одного і подивилася не те що бентежно, а якось навіть болісно. І мене вразила не так її врода, як надзвичайна, ніким не бачена самотність в очах!

Корячись цьому жовтому таслу, я теж завернув у провулок і пішов її слідами. Ми йшли кривим, неохатним провулком безмовно, я з одного боку, вона з другого. І не було, уявіть собі, у провулку ані душі. Я карався, бо мені здавалося, що з нею необхідно говорити, і бентежився, що не вимовлю й слова, а вона піде, і ніколи більше я її не побачу.

І, уявіть, несподівано заговорила вона:

— Подобаються вам мої квіти?

Я виразно пам'ятаю, як пролунав її голос, досить-таки низький, але зі зривами, і, хоч як це безглуздо, здається, що луна прокотилася провулком і відбилася від жовтої брудної стіни. Я швидко перейшов на її бік і, підходячи до неї, відповів:

— Ні.

Вона поглянула на мене здивовано, а я нагло, цілком несподівано, збагнув, що все життя кохав саме цю жінку! Оце так штука, га? Ви, певно, скажете, божевільний?

— Нічого я не кажу, — гукнув Іван і додав: — Благаю, далі!

І гість продовжував:

— Так, вона скинула на мене здивовані очі, а після довгого погляду спитала таке:

— Ви взагалі не любите квітів?

У голосі її була, як мені здалося, ворожість. Я йшов поруч неї, намагаючись ступати в ногу, і, собі на подив, зовсім не відчував себе скутим.

— Ні, я люблю квіти, лише не ці, — сказав я.

— А які ж?

— Я троянди люблю.

Тієї миті я пожалкував про те, що це сказав, бо вона провинно всміхнулась і жбурнула свої квіти у рів. Розгубившись трохи, я все-таки підняв їх і простяг їй, але вона з осміхом відштовхнула квіти, і я сам поніс їх у руках.

Так ішли мовчки якийсь час, поки вона не забрала в мене з рук квіти і не кинула їх на бруківку, потім просунула свою руку в чорній рукавичці з розтрубом під мою, і ми пішли поруч.

— Далі, — сказав Іван, — і не пропускайте, будь ласка, нічого!

— Далі? — перепитав гість. — Що ж, далі ви могли б і самі вгадати. — Він рвучко витер непрохану сльозу правим рукавом і продовжував: — Кохання вискочило перед нами, як з-під землі вискакує вбивця в провулкові, й вразило нас обох одним махом. Так вражає блискавка, так вражає фінський ніж! Вона, щоправда, твердила згодом, що це не так, що ми, безперечно, були закохані бозна-відколи, не знаючи, не бачачи одне одного, і що вона жила з іншим чоловіком... і я там, тоді... з цією, як її...

— З ким? — запитав Бездомний.

— З цією... ну... з цією, ну... — відповів гість і заклацав пальцями.

— Ви були одружені?

— Та так, ось же я клацаю... З цією... Варочкою... Манечкою... ні... Варочкою... ще сукня смугаста, музей... Втім, я не пам'ятаю.

Так ось, вона казала, що з жовтими квітами в руках вона вийшла в той день, щоб я нарешті її знайшов, і що якби цього не сталось, то вона отруїлася б, позаяк життя її — порожнеча.

Так, кохання вразило нас миттєво. Я це знав того ж дня, через годину, коли ми опинилися, не помічаючи міста, біля Кремлівських мурів на набережній.

Ми розмовляли так, наче розійшлися вчора, наче знали одне одного багато років. Другого дня ми умовилися зустрітися там-таки, на Москві-ріці, й зустрілися. Травневе сонце світило нам. І незабаром, невдовзі стала ця жінка моєю таємною дружиною.

Вона приходила до мене кожного дня, а чекати її я починав від ранку. Чекання це виливалося в те, що я переставляв на столі речі. За десять хвилин я сідав до віконця і починав дослухатися, чи не стукне ветха хвіртка. І ото чудасія: до зустрічі моєї з нею до нашого дворика мало хто приходив, краще сказати, ніхто не приходив, а тепер мені здавалося, що всеньке місто ринуло сюди. Стукне хвіртка, зайдеться серце, і, уявіть, на рівні мого обличчя за віконцем неодмінно чийсь брудні чоботи. Точильник. Ну, кому потрібен точильник у нашому домі? Що точити? Які ножі?

Вона увиходила у хвіртку один раз, а серце моє до того заходилося не менше десяти разів, я не брешу. А потім, коли надходила її пора і стрілка показувала полудень, воно навіть і не переставало тріпотіти доти, поки без стуку, майже безгучно, не рівнялися з вікном черевички з чорними замшевими накладками-бантами, стягнутими сталевими пряжками.

Іноді вона пустувала і, затримавшись коло другого віконця, постукувала носом у шибку. Я в ту ж мить опинявся біля цього вікна, але щезав черевичок, чорний шовк, що застував світло, зникав, — я біг їй відчиняти.

Ніхто не знав про наш зв'язок, за це я вам ручуся, хоча так ніколи і не буває. Не знав її чоловік, не знали знайомі. В старенькому будиночку, де мені належав цей підвал, знали, певно, бачили, що приходить до мене якась жінка, але імені її не знали.

— А хто ж вона така? — поспитав Іван, надзвичайно зацікавлений любовною історією.

Гість зробив жест, який засвідчив, що він ніколи і нікому цього не скаже, і продовжував свою оповідь.

Іван дізнався, що майстер і незнайомка покохали одне одного так міцно, що стали зовсім нерозлучними. Іван уявляв собі виразно вже і дві кімнати в підвалі котеджика, в яких завжди стояла сутінь через бузок і паркан. Червоні потерті меблі, бюро, на ньому годинника, який видзвонював щопівгодини, і книги, книги від фарбованої підлоги до закіптюженої стелі, і грубку.

Іван дізнався, що його гість і таємна дружина вже в перші дні свого зв'язку дійшли переконання, що зіштовхнула їх на розі Тверської та провулка сама доля і що створені вони одне для одного навіки.

Іван дізнався з розповіді гостя, як минав день у закоханих. Вона приходила і насамперед надягала фартух, і у вузькому передпокої, де була та самісінька раковина, якою чомусь пишався бідолашний хворий, на дерев'яному столі запалювала таснищу, і готувала сніданок, і настановляла його в першій кімнаті на округлому столі. Коли йшли травневі грози і повз підслитуваті вікна шумно ринула в підворіття вода, троячці затопити останній прихисток, коханці розтоплювали грубку і текли в ній картоплю. Від картоплі йшла пара, чорне картопляне лушпиння мазало пальці. В підвальчику чувся сміх, дерева в садку скидали з себе після дощу обламані галузочки, білі суцвіття.

Коли скінчилися грози і настало задумливе літо, у вазі з'явилися довгоочікувані та любі обом троянди. Той, хто називав себе майстром, працював гарячково над своїм романом, і цей роман поглинув і незнайомку.

— Йй-бо, часом я починав ревнувати її до нього, — шепотів Іванові нічний гість, що надійшов з місячного балкона.

Залуштувавши у волосся тонкі пальці з гостро обточеними нігтями, вона без кінця перечитувала написане, а теречитавши, шила ось оцю шапочку. Іноді вона сиділа навпочіпки біля нижніх полиць чи зі стільця сягала горішніх і ганчіркою витирала сотні занорощених корінців. Вона віщувала славу, вона підтаняла його і саме тоді почала називати майстром. Вона нетерпляче дожидалася обіцяних уже останніх слів про п'ятого прокуратора Іудеї, співуче й голосно повторювала окремі фрази, які їй подобалися, і казала, що в цьому романі — її життя.

Його було дописано в серпні місяці, здано якійсь невідомій друкарці, й та передрукувала його в п'яти примірниках. І, нарешті, наспів час, коли довелося покинути таємне пристанище і вийти в життя.

— І я вийшов у життя, тримаючи його в руках, і тоді мое життя дійшло краю, — прошепотів майстер і похилив голову, і довго журно похитувалася чорна шапочка з жовтою літерою «М». Він повів далі свою розповідь, але вона стала вже трохи безладною. Можна було зрозуміти лиш одне, що тоді з Івановим гостем трапилася якась катастрофа.

— Я вперше потрапив у світ літератури, але тепер, коли все вже дійшло кінця і загибель моя довершена, згадую про

нього з жахом! — урочисто прошепотів майстер і підніс догори руку. — Так, він надзвичайно вразив мене, ох, як вразив!

— Хто? — ледь чутно шепнув Іван, остерігаючись уривати розповідь схвильованого оповідача.

— Та редактор, я ж кажу, редактор! Отож він прочитав. Він дивився на мене так, наче в мене шока була роздута флюсом, якось скошував очі в куток і навіть ніяково хихотів. Він без потреби теревив манускрипт і покректував. Запитання, які він мені ставив, видалися мені божевільними. Не кажучи нічого про сам роман, він питав мене про те, хто я такий та звідки взявся, чи давно пишу і чому про мене нічого не було чутно раніше, і навіть задав, на мій погляд, цілковито ідіотське запитання: хто це мене напумив писати роман на таку дивну тему?

Зрештою він мені обрид, і я спитав напрямки, буде він друкувати роман чи не буде.

Тут він заметушився, почав щось мимрити і ознаймив, що сам вирішити це питання він не може, що з моїм твором повинні познайомитися інші члени редакційної колегії, а саме критики Латунський та Аріман і літератор Мстислав Лаврович. Він просив мене прийти через два тижні.

Я прийшов через два тижні, й мене зустріла якась дівчина зі скошеними до носа від безнастанної брехні очима.

— Це Лавшоннікова, секретар редакції, — усміхнувшись, сказав Іван, добре знаючи той світ, який так гнівно змальовував його гість.

— Можливо, — відрубав той, — так ось, від неї я дістав свій роман, уже добряче заяложеним та обстріпаним. Намагаючись не потрапляти своїми очима в мої, Лавшоннікова сказала мені, що редакція забезпечена матеріалами на два роки вперед і що з огляду це питання про публікацію мого роману, як вона висловилася, «відпадає».

— Що я пам'ятаю після цього? — бубонів майстер, тручи скрюю. — Отож опалі червоні пелюстки на титульному аркуші, а ще очі моєї подруги. Так, ці очі я пам'ятаю.

Розповідь Іванового гостя ставала все плутанішою, все більше наповнювалася якимись недомовками. Він казав щось про навскісний дощ і відчай у підвальному пристанні, про те, що ходив кудись іще. Пошепки вигукував, що

він її анітрохи не винуватить за спонукування до боротьби, о ні, не винуватить!

Далі, як почув Іван, сталося щось несподіване й дивовижне. Якось герой розгорнув газету і побачив у ній статтю критика Арімана, яка називалася «Вилазка ворога» і де Аріман попереджав усіх і кожного, що він, тобто наш герой, зробив спробу пропхати до друку апологію Ісуса Христа.

— О, пам'ятаю, пам'ятаю! — скрикнув Іван. — Але я забув ваше прізвище!

— Облишмо, повторюю, моє прізвище, його нема більше, — відповів гість. — Справа не в ньому. Через день в іншій газеті за підписом Мстислава Лавровича об'явилася друга стаття, де автор її пропонував ударити, і добряче вдарити, по пілатчині й тому богомазові, який намислив пропхати (знову це прокляте слово!) її до друку.

Сторопівши від цього нечуваного слова «пілатчина», я розгорнув третю газету. Тут було дві статті: одна — Латунського, а друга — підписана літерами «М.З.». Запевняю вас, що витвори Арімана й Лавровича могли зійти за іграшку порівняно з писаниною Латунського. Досить вам сказати, що називалася стаття Латунського «Войовничий старообрядець». Я так захопився читанням статей про себе, що не помітив, як вона (двері я забув зачинити) станула переді мною з мокрою парасолькою в руках і з мокрими ж газетами. Очі її прискали вогнем, руки тремтіли і були холодні. Спочатку вона кинулася мене цілувати, потім хрипким голосом, б'ючи рукою по столу, сказала, що вона отруїть Латунського.

Іван якось збентежено покректав, але нічого не сказав.

— Настали безрадісні осінні дні, — продовжував гість, — страхітлива невдача з цим романом наче вийняла з мене частину душі. По суті кажучи, мені більше нічого було робити, і жив я від побачення до побачення. І ось у цей час зі мною щось поробилося. Чорт його знає що, у чому Стравінський, напевно, давно вже розібрався. А саме, найшов на мене туск і з'явилися якісь передчуття.

А ще зі мною приключилася оригінальна річ, як не раз бувало в моєму житті... У мене неждано-негадано завівся друг. Так, так, уявіть собі, я загалом не схильний зближуватися

з людьми, маю кляту, химерну рису: сходжуся з людьми важко, недовірливий, підозрливий. І — уявіть собі, при цьому неодмінно промкнеться мені в душу хто-небудь непередбачуваний, несподіваний і зовні чорт його знає на що схожий, а він-бо мені більш від усіх і вподобається.

Так ось у ту прокляту пору розчинилася хвіртка нашого садочка, днинка ще, пам'ятаю, була така приємна, осіння. Її не було вдома. І у хвіртку зайшов чоловік, він у якійсь справі подався в дім до мого забудовника, а згодом уродився з садка і якось дуже скоро зайшов зі мною в знайомство. Відрекомендувався він журналістом. Сподобався він мені до того, уявіть, що я досі деколи згадую про нього і скучаю за ним. Далі він почав заходити до мене. Я дізнався, що він нежонатий, що мешкає поряд зі мною приблизно в такій же квартирці, але що йому тісно там, і таке інше. До себе щось не кликав. Дружині моїй він не сподобався страшенно. Але я заступився за нього. Вона зауважила:

— Роби, як знаєш, але кажу тобі, що людина ця справляє на мене відворотне враження.

Я розсміявся. Так, але чим, власне, він мене привабив? Річ у тім, що взагалі людина без сюрпризу всередині, у своїй скриньці, нецікава. Такий сюрприз у своїй скрині Алоїзій (ба, я забув сказати, що мого нового знайомого звали Алоїзій Могарич) — мав. А саме, ніде доти я не зустрічав і, певен, що ніде не стріну людину такого розуму, який мав Алоїзій. Якщо я не розумів сенсу якого допису в газеті, Алоїзій розкривав мені його буквально за хвилину, при тому було видно, що розтлумачування це йому анічогісінько не варто. Те саме із життєвими явищами та проблемами. Але цього було замало, підкорив мене Алоїзій своєю пристрасстю до літератури. Він не заспокоївся доти, поки не умовив мене прочитати йому мій роман весь від дошки до дошки, причому про роман він відгукнувся дуже схвально, але з разючою точністю, наче був присутній при тому, переказав усі редакторські зауваження щодо цього роману. Він вціляв із ста разів сто разів. Окрім того, він з цілковитою чіткістю з'ясував мені, і я відчував, що це безпомилково, чому мій роман не може бути надрукований. Він говорив, як рубав: розділ такий-то не піде...¹

---

¹ Фрагмент, набраний курсивом, автор незадовго до своєї смерті вилучив з тексту роману. В першому нецензурованому виданні «Майстра

А статті, візьміть до уваги, не припинялися. Над першими з них я сміявся. Та що більше їх з'являлося, то більше мінялося моє ставлення до них. Другою стадією була стадія подиву. Щось винятково фальшиве й непевне проглядало з-під кожного рядка цих статей, незважаючи на їх грізний і впевнений тон. Мені все здавалося, — і я не міг цього скараскатися, — що автори цих статей говорять не те, що вони хочуть сказати, і що їхня несамовитість спричинена саме цим. А згодом, увяїть собі, настала третя стадія — страху.

Ні, не страху цих статей, зрозумійте, а страху перед іншими речами, що не мали жодного стосунку до них чи до роману. Так, наприклад, я почав боятись темряви. Словом, настала стадія психічного захворювання. Мені здавалось, особливо коли я засинав, що якийсь дуже гнучкий і холодний спрут мацаками підбирається безпосередньо і просто до мого серця. І спати мені доводилося зі світлом.

Моя кохана дуже змінилася (про спрута я їй, звісно, не казав, але вона бачила, що зі мною щось негаразд), вона схудла і зблідла, перестала сміятися і все благала мене простити їй за те, що нарадила мені друкувати уривок. Вона казала, щоб я, покинувши все, виїхав на південь до Чорного моря, витративши на цю подорож усі гроші, що лишилися від ста тисяч.

Вона була дуже наполеглива, а я, щоб не сперечатись (щось віщувало мені, що не доведеться поїхати до Чорного моря), обіцяв їй це зробити найближчими днями. Але вона сказала, що сама купить мені квиток. Тоді я витяг усі свої гроші, тобто близько десяти тисяч рублів, і віддав їй.

— Навіщо так багато? — здивувалася вона.

Я сказав щось про те, що боюся злодіїв, і просив її зберегти гроші до мого від'їзду. Вона взяла їх, поклала в сумочку, почала цілувати мене й казати, що їй легше було б померти, аніж покидати мене самого в такому стані, але що

і Маргарити» (1973) його редакторка, дружина письменника О. Булгакова, відновила уривок. Пізніші редактори роману, враховуючи передсмертну волю автора, не подавали цей фрагмент. Перекладач вважає доцільним навести зазначений текст, без якого «зависають» подальші згадки про досить характерного та яскравого персонажа роману Алоїзія Моргарича.

її чекають, що вона кориться необхідності, що прийде завтра. Вона благала мене не боятись нічого.

Це було смерком, у середині жовтня. І вона пішла. Я ліг на диван і заснув, не світлячи лампи. Прокинувся я з відчуттям, що спрут близько. Навпомацки в темряві я ледве спромігся запалити світло. Кишеньковий годинник показував другу годину ночі. Я лягав, трохи нездужуючи, а прокинувся хворим. Мені раптом видалося, що осіння темрява повичавлює шибки, увіллється в кімнату, і я захлинувся у ній, як у чорнилі. Я став людиною, яка вже не володіла собою. Я скрикнув, і в мене з'явилася думка тікати до когось, хоч би до мого забудовника нагору. Я боровся з собою до запаморочення. Мені стало сили дістатись до грубки й розпалити в ній дрова. Коли вони затріщали, а дверцята заторготли, я начебто відчув полетіти. Я кинувся в передпокій і там запалив світло, відшукав пляшку білого вина, відкоркував її й почав пити вино з шийки. Від цього страх трохи пригас — настільки принаймні, що я не побіг до забудовника, а повернувся до грубки. Я відкрив дверцята, так що жар почав обпалювати мені обличчя та руки, і шепотів:

— Здогадайся, що зі мною трапилася біда... Прийди, прийди, прийди!..

Але ніхто не йшов. У грубці гурчав вогонь, у вікна періщив дощ. Тоді дійшло до кінця. Я витяг із шухляди столу ваговиті примірники роману й зшитки-чернетки та й заходився їх палити. Це страшенно важко робити, бо списаний папір горить неохоче. Ламаючи нігті, я роздирав зошити, стійма вкладав їх поміж полін і кочергою розтріпував аркуші. Попіл час від часу долав мене, тлумив полум'я, але я боровся з ним, і роман, зятято опираючись, все ж таки гинув. Знайомі слова липотіли перед очима, жовтизна нестримно підіймалася знизу догори сторінками, але слова все ж таки проступали і на ній. Вони зникали тільки тоді, коли папір чорнів, і я, шаліючи, кочергою добивав їх.

У цей час у вікно хтось почав тихо дряпатись. Серце мое підскочило, і я, вкинувши останній зшиток у вогонь, кинувся відчиняти. Цегляні приступки вели з підвалу до дверей на двір. Перечеплюючись, я підбіг до них і тихо спитав:

— Хто там?

І голос, її голос, відповів мені:

— Це я...

Не пам'ятаючи як, я упорався з ланцюжком і ключем. Тільки-но ступивши до середини, вона припала до мене, вся мокра, з мокрими щоками і випростаним волоссям, охоплена дрожем. Я спромігся вимовити лише слово:

— Ти... ти? — і голос мій урвався, і ми побігли вниз. Вона вивільнилась у передпокої від пальта, і ми швидко зайшли до першої кімнати. Тихо зойкнувши, вона голіруч вихопила з грубки і кинула на підлогу останнє, що там залишалося, стос, який загорівся зі споду. Дим наповнив кімнату відразу ж. Я ногами затоптав вогонь, а вона осіла на диван і заплакала невтримно й судомно.

Коли вона затихла, я сказав:

— Я зненавидів цей роман, і я боюсь. Я хворий. Мені страшно.

Вона підвелася і заговорила:

— Боже, який ти хворий. За що це, за що? Але я порятую тебе, я тебе порятую. Що ж це таке?

Я бачив її запуклі від диму й плачу очі, відчував, як холодні руки пестять мені чоло.

— Я тебе вилікую, вилікую, — лебеділа вона, впливаючись мені в плечі, — ти відновиш його. Чом, чом я не залишила у себе один примірник!

Вона ошкірилася від люті, щось іще говорила нерозбірливе. Потім, стиснувши губи, заходилася збирати і розправляти обгорілі сторінки. Це був якийсь розділ з середини роману, не пам'ятаю який. Вона акуратно склала аркуші, загорнула їх у папір, перев'язала стрічкою. Всі її дії показували, що вона сповнена зваги і що вона опанувала себе. Вона зажадала вина і, випивши, заговорила спокійніше.

— Ось як доводиться платити за брехню, — говорила вона, — і більше я не хочу брехати. Я залишилася б у тебе й зараз, але мені не хочеться робити це в такий спосіб. Я не хочу, щоб у нього назавжди лишилось у пам'яті, що я втекла від нього серед ночі. Він не зробив мені ніколи нічого лихого... Його викликали несподівано, в них на заводі пожежа. Але він повернеться невдовзі. Я поясню йому все завтра вранці, скажу, що кохаю іншого, і назавжди повернусь до тебе. Відповідай мені, ти, може, не хочеш цього?

— Бідна моя, бідна, — сказав я їй, — я не допущу, щоб ти таке вчинила. Зі мною буде зле, і я не хочу, щоб ти гинула разом зі мною.

— Тільки ця причина? — спитала вона і наблизилася свої очі до моїх.

— Лише ця.

Вона страшенно пожвавішала, припала до мене, обвиняючи мою шию, і сказала:

— Я гину разом з тобою. Вранці я буду в тебе.

І ось, останнє, що я пам'ятаю у своєму житті, це — смужка світла з мого передпокою, і в цій смужці випростане пасмо, її берет та її сповнені рішучості очі. Ще пам'ятаю чорний силует на порозі зовнішніх дверей і білий згорток.

— Я провів би тебе, але вже не матиму снаги повернутися сюди сам, я боюся.

— Не бійся. Потерпи кілька годин. Завтра вранці я буду в тебе.

— Це і були останні її слова в моєму житті... Цссс! — раптом сам себе урвав хворий і підніс пальця. — Бенгеж-на сьогодні місячна ніч.

Він зник на балконі. Іван чув, як прокотилися коліщата коридором, хтось схлипнув чи зойкнув тихо.

Коли все стихло, гість повернувся і сказав, що 120-та кімната дістала мешканця. Привезли когось, і він усе просить повернути йому голову. Обидва бесідники помовчали в тривозі, але, заспокоївшись, повернулися до перерваної оповіді. Гість розкрив був рота, але нічка, таки достеменно, була неспокійна. Голоси ще лунали в коридорі, й прихो-день почав говорити Іванові на вухо так тихо, що те, про що він розповів, дізнався лише один поет, за винятком першої фрази:

— Через чверть години після того, як вона покинула мене, у моє вікно постукали...

Те, що шепотів хворий на вухо Іванові, очевидно, вельми непокоїло його. Судоми одна за одною переходили по обличчю недужого. В очах його зринали й тріпотіли страх і шал. Оповідач показував рукою кудись у бік місяця, що давно вже пішов з балкона. Лише тоді, коли зовсім згасли звуки, що долинали ззовні, гість відсторонився від Івана й заговорив голосніше:

— Отож у половині січня, серед ночі, в тому ж таки пальті, але з обрізаними гудзиками, я шулився від холоду в моєму дворикові. Позад мене були замети, що поховали кущі бузку, а попереду і внизу — слабко освітлені, закриті шторами мої віконця. Я припав до першого з них і прислухався — в кімнатах моїх грав патефон. Це все, що я наслухав, але добачити я нічого не міг. Постоявши трохи, я вийшов за хвіртку в провулок. В ньому гуляла заметіль. Під ноги мені метнувся собака, перелякавши мене, і я перебіг від нього на інший бік. Холод і страх, що став постійним моїм супутником, доводили мене до нестями. Я не мав куди йти, і найпростіше, певна річ, було б кинутись під трамвай на тій вулиці, до якої виходив мій провулок. Віддалеки я бачив ці наповнені світлом закрижанілі скрині, чув їхній огидний скрегіт на морозі. Але, дорогий мій сусіде, все полягало в тому, що страх полонив кожную клітиночку мого ества. Так самісінько, як собаки, я боявся і трамвая. О, гіршої хвороби за мою в цій будівлі немає, запевняю вас!

— Таж ви могли дати до відома їй, — сказав Іван, співчуваючи бідолашному хворому, — тим паче, в неї ж ваші гроші? Адже вона їх, певно, зберегла?

— Не сумнівайтесь у цьому, безперечно, зберегла. Але ви, очевидячки, не розумієте мене? Або, вірніше, я втратив колишній свій хист описувати будь-що. Мені, втім, і не надто шкода за ним, бо він мені не знадобиться більше. Перед нею, — гість побожно подивився в пільму ночі, — ліг би лист із божевільні. Хіба можна висилати листа, маючи таку адресу? Душевнохворий? Ви глузуєте, мій друже! Зробити її нещасною? Ні, на таке я не здатен.

Іван не зумів заперечити це, але мовчазний Іван співчував гостеві, болів його болями. А той хитав від муки своїх спогадів головою в чорній шапчинці й казав таке:

— Бідна жінка... Втім, у мене є надія, що вона забула мене...

— Але ви можете одужати... — непевно сказав Іван.

— Я невиліковний, — спокійно відповів гість, — коли Стравінський каже, що поверне мене до життя, я йому не вірю. Він гуманна людина і просто хоче втішити мене. Втім, що там заперечувати, мені тепер набагато краще. Але ж на чому, пак, я зупинився? Мороз, оті трамваї, що летять ву-

лицями... Я знав, що ця клініка вже почала працювати, і пішака через усе місто пішов сюди. Безумство! За містом я, напевно, замерз би, але порятував мене випадок. Щось пошкодилося у вантажівці, я підійшов до шофера, це було кілометрів чотири за заставою, і, на мій подив, він зглянувся наді мною. Машина йшла сюди. І він повіз мене. Я поплатився лише тим, що відморозив пальці на лівій нозі. Але це залікували. І ось четвертий місяць я тут. І, знаєте, дійшов переконання, що тут дуже і дуже непогано. Не слід загадувати великі плани на майбутнє, дорогий сусіде, їй-бо! Я ось, наприклад, хотів об'їхати всю земну кулю. Ну що ж, виявляється, це не судилося. Я бачу лише невеличкий клаптик цієї кулі. Гадаю, що це не найкраще, що є на ній, але, повторюю, воно не таке вже й погане. Ось літо йде до нас, балкон зав'є пліощ, як обіцяє Прасковія Федорівна. Ключі розширили мої можливості. Уночі сходитиме місяць. О, він уже заховався! Прохолода. Ніч хилиться за північ. Мені пора.

— Скажіть мені, а що було далі з Іешуа та Пілатом, — попросив Іван, — благаю, я хочу знати.

— Ой, ні, ні, — болісно пересмикнувшись, відказав гість, — я не можу без дрожу згадати свій роман. А ваш знайомий з Патріарших зробив би це краще за мене. Спасибі за бесіду. До побачення.

І перш ніж Іван спам'ятався, з тихим бряжчанням причинилися ґрати, і гість зник.

Розділ 14

СЛАВА ПІВНЕВІ!

Не витримали, як то кажуть, нерви, і Римський, не дочекавшись, поки укладуть протокол, втік у свій кабінет. Він сидів за столом і запаленими очима дивився на магові червінці, що лежали перед ним. У фіндиректорівій голові панував безлад. Знадвору долинав рівномірний гамір. Публіка потоком виливалася з будівлі Вар'єте на вулицю. До надзвичайно сторожкого тепер вуха Римського раптом долинула виразна міліцейська трель. Сама собою вона ніколи не вищує нічого приємного. А коли трель повторилась і на допомогу їй долучилася друга, владніша й довша, а потім приєдналися

і виразно чутні гики та навіть якесь тюкання, фіндиректор відразу збагнув, що і на вулиці подіялося ще щось скандальне й паскудне. І що воно, хоч би як хотілося відмахнутись від нього, якнайтісніше пов'язане з гідотним сеансом, який довершив чорний маг зі своїми помічниками. Прозірливий фіндиректор анітрохи не помилився.

Тільки-но глянув він у вікно, що виходило на Садову, обличчя йому перекошилося, і він не прошепотів, а засичав: — Я так і знав!

В яскравому світлі потужних вуличних ліхтарів він побачив на тротуарі внизу перед собою даму в самій сорочці й панталонах бузкового кольору. На голові у дами, правда, був капелюшок, а в руках парасолька.

Довкола цієї дами, яка перебувала в стані цілковитого сторопіння і то присідала, то поривалася кудись бігти, нуртувала юрба, видаючи отой регіт, що від нього у директора йшов по спині мороз. Біля дами метушився якийсь громадянин, що здирав з себе літнє пальто і від хвилювання ніяк не міг подужати рукав, у якому застрягла рука.

Крики та ревучий регіт пролунали і з іншого місця — а саме від лівого під'їзду, і, повернувши туди голову, Григорій Данилович побачив другу даму, в рожевій білизні. Та скочила з бруку на тротуар, намагаючись заховатися в під'їзді, але потік публіки перетяв їй шлях і бідна жертва своєї легковажності й хіті до нових вбрань, обдурена фірмою паскудного Фагота, мріяла лише про одне — провалитися крізь землю. Міліціонер простував до бідолашної, свердлюючи повітря свистом, а за міліціонером швидкували якісь вельми веселі молодики в кепках. Вони ж бо якраз і видавали отой регіт і тюкання.

Вусатий худий візник підлетів до першої роздягнутої і з розгону присадив кістляву розбиту коняку. Обличчя вусаня радісно шкірилося.

Римський стукнув себе кулаком по голові, плюнув і відскочив од вікна.

Він посидів якийсь час за столом, прислухаючись до вулиці. Посвисти в різних місцях досягли найбільшої сили, а потім почали вщухати. Скандал, Римському на подив, зліквідувався якимось неждано швидко.

Наставала пора діяти, доводилося пити гірку чашу відповідальності. Апарати було полагоджено під час третього

відділення, треба було телефонувати, повідомляти про те, що сталося, просити допомоги, вибріхуватися, валити все на Лиходеева, вигороджувати самого себе і таке подібне. Тьху ти, дияволе!

Двічі знервований директор клав руку на телефон і двічі її відсмикував. І нагло в мертвій тиші кабінету сам апарат вибухнув дзеленчанням просто в лице фіндиректорові, а той здригнувся і похолов. «Таж у мене добряче розходилися нерви!» — подумав він і підняв рурку. Ту ж мить він сахнувся від неї і побілів, як крейда. Тихий, водночас улазливий і розпусний жіночий голос шепнув у рурку:

— Не дзвони, Римський, нікуди, зле буде...

Телефон тієї ж миті опустів. Відчуваючи мурашки по спині, фіндиректор поклав рурку і озирнувся чомусь на вікно за своєю спиною. Крізь негусте та ще мало вкрите листом гілля клена він побачив місяць, що перебігав прозору хмарку. Чомусь прикипівши поглядом до гілля, Римський дивився на нього, і що довше дивився, то дужче й дужче проймався страхом.

Через силу фіндиректор відвернувся нарешті від місячного вікна і підвівся. Про те, щоб телефонувати, не могло бути й мови, тепер фіндиректор думав лише про одне — як би швидше забратись з театру.

Він прислухався: споруда театру німувала. Римський збагнув, що він давно сам-один на всьому другому поверсі, й дитячий непереборний страх опосів його на цю гадку. Він без трепету не міг подумати, що йому доведеться зараз іти одному порожніми коридорами і спускатися сходами. Він гарячково схопив зі столу гіпнотизерські червінці, заховав їх у портфель і кашлянув, щоби хоч на дрібку збадьоритись. Кашель вийшов хрипкуватий, слабкий.

І тут йому здалося, що з-під дверей кабінету потягло раптом гнилуватою вогкістю. Дрож пройшов по спині фіндиректора. До того ще неждано клацнув годинник і почав вибивати північ. І навіть бамкання годинника викликало у фіндиректора тремтіння. Але остаточно його серце упало, коли він почув, що в замкові дверей тихенько повертається англійський ключ. Вчепившись у портфель вологими, холодними руками, фіндиректор відчував, що, коли ще трохи потриває цей шерхіт у щілині, він не втримається і пронизливо закричить.

Нарешті двері піддалися чийсь зусиллям, розчинилися, і в кабінет безгучно увійшов Варенуха. Римський, як стояв, так і сів у крісло, бо ноги йому підігнулися. Набравши повітря в груди, він усміхнувся якось запобігливо і тихо мовив:

— Боже, як ти мене налякав...

Так, ця нагла поява могла перелякати хоч кого, та все ж таки вона була й великою радістю: проглянув принаймні один кінчик у цій заплутаній справі.

— Ну, говори ж мерщій! Ну! Ну! — прохрипів Римський, хапаючись за цей кінчик. — Що це все означає?!

— Вибач, будь ласка, — глухим голосом відгукнувся прибулець, зачиняючи двері, — я думав, що ти вже пішов.

І Варенуха, не скидаючи кепки, пройшов до крісла і сів по другий бік столу.

Слід сказати, що у відповіді Варенухи проглянула невеличка химерність, яка відразу шпигнула фіндиректора, який у чутливості своїй міг позмагатися з сейсмографом будь-якої з найкращих станцій світу. Як же так? Нащо ж Варенуха йшов у кабінет фіндиректора, якщо вважав, що там його немає? Адже в нього є свій кабінет. Це — раз. А друге: яким би входом Варенуха не увійшов у будинок, він неодмінно мав перестріти котрогось із нічних чергових, а тих усіх було зведено, що Григорій Данилович на певний час затримається у своєму кабінеті.

Але довго над цією химерністю фіндиректор не роздумував. Не до того було.

— Чому ж ти не зателефонував? Що означає вся ця нісенітниця з Ялтою?

— Ну, те, що я й казав, — прицмокнувши, наче йому болів зуб, відповів адміністратор. — Знайшли його в корчмі в Пушкіні.

— Як у Пушкіні?! Це під Москвою? А телеграми з Ялти?!

— Яка там, у лисого, Ялта! Напоїв пушкінського телеграфіста, і почали вдвох колобродити, серед іншого посилати телеграми з позначкою «Ялта».

— Ага... Ага... Гаразд, гаразд... — не проговорив, а наче проспівав Римський. Очі його засвітилися жовтеньким світлом. У голові склалася святкова картина ганебного усунення Стюпи з посади. Звільнення! Довгождане звільнення

фіндиректора від цієї халепи в особі Лиходеева! А може, Степан Богданович доскочить чого-небудь і гіршенького, ніж усунення від роботи... — Подобиці! — сказав Римський, стукнувши прес-пап'є по столу.

І Варенуха почав розказувати подобиці. Тільки-но він з'явився туди, куди був спрямований фіндиректором, його негайно прийняли і якнайуважніше вислухали. Ніхто, певно, і думки такої не припустив, що Стьопа може бути в Ялті. Всі відразу пристали на здогад Варенухи, що Лиходеев, безперечно, в пушкінській «Ялті».

— Де ж він зараз? — перебив адміністратора розхвилюваний фіндиректор.

— Та де ж йому бути? — відповів, криво посміхнувшись, адміністратор. — Натурально, у витверезнику!

— Ну, ну! От спасибі!

І Варенуха вів далі свою оповідь. А що більше він оповідав, то яскравіше перед фіндиректором розгортався довжелезний ланцюг лиходеевих хамств і неподобств, і кожна наступна ланка в цьому ланцюзі була гірша за попередню. Чого був вартий хоч би п'яний танець в обіймах з телеграфістом на моріжку перед пушкінським телеграфом під звуки якоїсь гультайської гармоніки! Гонитва за якимись громадянками, що верещали від жаху! Намагання побитися з буфетником у самій «Ялті»! Розкидання пір'їстої цибулі по підлозі в тій же «Ялті». Розбиття вісьмох пляшок білого сухого «Ай-Даніля». Пошкодження лічильника в шофера таксі, котрий не захотів везти Стьопу на своїй машині. Погроза арештувати громадян, які намагалися покласти край Стьопиним паскудствам... Словом, несвітський жаж!

У театральних колах Москви Стьопа зажив голосної слави, і всі знали, що за личина цей чоловік. А все ж таки те, що розповідав адміністратор про нього, навіть для Стьопи було занадто. Так, занадто. Навіть дуже занадто...

Колючі очі Римського через стіл устромилися в обличчя адміністраторові, і що більше той говорив, тим похмуріші ставали ці очі. Чим життєвіше і мальовничіше ті бридкі подобиці, що ними оздоблював свою повість адміністратор, тим менше йняв віри оповідачеві фіндиректор. Коли ж Варенуха повідомив, що Стьопа розпаношився до того, що

намагався чинити спротив тим, хто приїхав, аби допровадити його в Москву, фіндиректор уже твердо знав, що все розказуване йому адміністратором, який повернувся опівночі, все — брехня! Брехня від першого до останнього слова!

Варенуха не їздив у Пушкіно, і самого Стьопи в Пушкіні також не було. Не було п'яного телеграфіста, не було побитого скла в корчмі, Стьопу не в'язали мотуззям... — нічого цього не було.

Але тільки-но фіндиректор закоренився на думці, що адміністратор йому бреше, страх поповз по його тілу, починаючи від ніг, і двічі знов-таки видалося фіндиректорові, що війнуло по підлозі гнилою малярійною вогкістю. Ні на мить не відводючи погляду від адміністратора, який чудернацьки звивався в кріслі, увесь час намагаючись не виходити з-під блакитної тіні настільної лампи, і дивацьки прикривався від її світла, що начебто заважало йому, газетою, — фіндиректор гадав лише про одне: що б то все оце значило? Навіщо так нахабно бреше йому в порожньому й безгомінному будинку адміністратор, який так пізно повернувся до нього? І прочуття небезпеки, невідомої, але грізної небезпеки, почало ятрити душу Римському. Вдаючи, що не помічає адміністраторових вивертів та фокусів з газетою, фіндиректор розглядав його обличчя, вже майже не слухаючи того, що плів йому Варенуха. Було дещо таке, що здавалося незбагненнішим, аніж невідомо для чого вигадана наклепницька розповідь про пригоди в Пушкіні, й це дещо полягало в зміні зовнішності та манер адміністратора.

Хоч як той натягував качиний козирок кепки на очі, щоб кинути тінь на обличчя, хоч як крутив газетним аркушем, фіндиректор додивився величезний синець з правого боку обличчя біля самого носа. Окрім того, повнокровний звичайно адміністратор був, мов крейда, хворобливо-блідий, а на шиї в нього цієї паркої ночі для чогось було накручене стареньке смугасте кашне. Якщо ж до цього додати відразливу манеру присмоктувати і прицмокувати, яка з'явилася в адміністратора за час його відсутності, різку зміну голосу, що став глухим і грубим, злодійкуватість і полохливість в очах, — можна було сміливо казати, що Іван Савелійович Варенуха став невпізнаний.

Щось іще страшенно бентежило фіндиректора, але що саме, він не міг збагнути, хоч як напружував збуджений мозок, хоч як приглядався до Варенухи. Одне він міг твердити, що було щось небачене, неприродне в цьому сполученні адміністратора з добре знайомим кріслом.

— Ну, подужали, врешті, виважили на машину, — гудів Варенуха, виглядаючи з-за аркуша і долонею прикриваючи синяк.

Римський раптом простягнув руку і начебто несамохіть долонею, в той же час граючи пальцями по столу, натис гудзик електричного дзвінка й обімлів. У порожньому будинку неодмінно було б чути різке дзеленчання. Але цей сигнал не пролунав, гудзик безживно утопився в стільниці. Гудзик був мертвий, дзвінок пошкоджений.

Хитрощі фіндиректора добре завважив Варенуха, який запитав, скинувшись, до того ж у очах йому майнув виразно лихий вогонь:

— Ти чого дзвониш?

— Машиналино, — глухо відповів фіндиректор, відсмикнув руку і своєю чергою нерівним голосом запитав: — Що це в тебе на обличчі?

— Машину занесло, вдарився об дверцята, — відповів Варенуха, одводячи очі.

«Бреше!» — подумки вигукнув фіндиректор. І тут раптом очі його полізли на лоба і стали зовсім безумними, і він прикипів поглядом до спинки крісла.

Позад крісла, на долівці, лежали навхрест дві тіні, одна густіша й темніша, друга слабка і сіра. Виразно було видно на підлозі тіні від спинки крісла та його загострених ніжок, але над спинкою на підлозі не було тіньової голови Варенухи, так само як під ніжками крісла не було ніг адміністратора.

«Він не відкидає тіні!» — подумки зойкнув Римський. Його затіпало.

Варенуха злодійкувато обернувся, простежуючи безумний погляд Римського, за спинку крісла і зрозумів, що його викрито.

Він підвівся з крісла (те саме зробив і фіндиректор) і відступив від стола на крок, затиснувши в руках портфеля.

— Допетрав, проклятуший! Завжди був промітний, — злостиво посміхнувшись простісінько в обличчя фіндирек-

торові, проговорив Варенуха, несподівано скочив до дверей і швидко посунув униз запобіжник англійського замка. Фіндиректор одчайдушно оглянувся, відступаючи до вікна, що виходило в сад, і в цьому вікні, залитому місячним сяйвом, побачив притиснуте до шибки обличчя голої дівулі та її голу руку, яка просунулась у квартиру і силкувалася висмикнути нижній засувчик. Верхній уже був висмикнутий.

Римському видалося, що світло в настільній лампі гасне і що письмовий стіл нахиляється. Римського обдало крижаною хвилею, але, на своє щастя, він переборов себе і не впав. Решток його сили стало на те, щоб шепнути, але не крикнути:

— Допоможіть...

Варенуха, охороняючи двері, підскакував коло них, надовго зависаючи в повітрі й гойдаючись у ньому. Скарлюченими пальцями він махав у бік Римського, сичав і цмокав, робив миги дівулі у вікні.

Та заспішилась, встромила руду голову у квартиру, витягла, скільки могла, руку, нігтями почала дряпати нижній шпінгалет і трясти раму. Рука її почала видовжуватись, як гумова, і вкрилася трупною прозеленню. Нарешті зелені пальці мертвої обхопили важільок засувчика, повернули його, і рама почала розчинятися. Римський слабенько скрикнув, прихилився до стіни, а портфель виставив уперед, як щит. Він розумів, що прийшла його погибель.

Рама широко розчахнулась, але замість нічної свіжості та аромату зелені до кімнати ринув пах льоуху. Покійниця ступила на підвіконня. Римський виразно бачив плями тління на її грудях.

І в цей час радісний нежданий крик півня долетів із саду, із тієї низької будівлі за тиром, де тримано птахів, які брали участь у програмі. Горлатий муштрований півень сурмив, вістуючи, що до Москви зі сходу котиться світанок.

Дика лють спотворила обличчя дівулі, вона хрипко лайнулася, а Варенуха коло дверей верескнув і повалився з повітря на підлогу.

Півнячий крик повторився, дівуля клацнула зубами, і руде її волосся піднялося сторч. З третім криком півня вона обернулася і вилетіла геть. І слідком за нею, підскачавши

і виструнчившись горизонтально в повітрі, скидаючись на купідона в польоті, вплив повільно у вікно через письмовий стіл Варенуха.

Сивий, як сніг, без єдиної чорної волосинки, дід, який недавно ще був Римським, підбіг до дверей, зняв запобіжника, відчинив їх і кинувся бігти темним коридором. Перед поворотом на сходи він, стогнучи від страху, намацав вимикач, і сходи освітілися. На сходах дід, якого трясло і тіпало, упав, бо йому здалося, що на нього згори м'яко повалився Варенуха.

Збігши донизу, Римський побачив чергового, який заснув на стільці коло каси у вестибюлі. Римський навшпиньки прокрався повз нього і вислизнув у головні двері. На вулиці його трохи попустило. Він настільки дійшов до тями, що, хапаючись за голову, зміг усвідомити, що капелюх його залишився в кабінеті.

Само собою зрозуміло, що за ним він не повернувся, а задихаючись, побіг через широку вулицю на протилежний ріг до кінотеатру, побіля якого маячив червонуватий темний вогник. Через хвилину він був уже коло нього. Ніхто не встиг перехопити машину.

— До кур'єрського ленінградського, дам на чай, — важко сапаючи і тримаючись за серце, проговорив дід.

— У гараж їду, — з ненавистю відказав шофер і відвернувся.

Тоді Римський розцібнув портфеля, дістав звідти п'ятдесят рублів і просунув їх у відчинене переднє віконечко шоферові.

За кілька секунд деренчлива машина, як вихор, летіла дугою Садової. Пасажира метляло на сидінні, а в уламкові дзеркала, що висів перед водієм, Римський бачив то радісні шоферові очі, то нестямні свої.

Вискочивши з машини перед будівлею вокзалу, Римський гукнув першому, що трапився, чоловікові в білому фартусі та з бляхою:

— Першу категорію, один, тридцять дам, — жмакаючи, він діставав з портфеля червінці, — нема першої — другу, якщо нема — бери твердий!

Чоловік з бляхою, озираючись на світний годинник, рвав із рук у Римського червінці.

Через п'ять хвилин з-під скляного шатра вокзалу щез кур'єрський і начисто пропав у темряві. З ним разом пропав і Римський.

Розділ 15

СОН НИКАНОРА ІВАНОВИЧА

Неважко здогадатися, що товстун з багряною фізіономією, котрого примістили в кімнаті № 119 клініки, був Никанор Іванович Босой.

Потрапив він, одначе, до професора Стравінського не відразу, а попередньо побувавши в іншому місці.

Від цього іншого місця Никанорові Івановичу в пам'ятку залишилося мало чого. Пригадувалися лише письмовий стіл, шафа і диван.

Там з Никанором Івановичем, в якого перед очима все туманіло від припливів крові та душевного збурення, стали до розмови, але розмова склалася якась плутана, чудернацька, а краще сказати, зовсім не склалася.

Перше ж запитання, поставлене Никанорові Івановичу, було таке:

— Ви Никанор Іванович Босой, голова будкому номер триста два-біс по Садовій?

На це Никанор Іванович, страшно реготнувши, відповів слово в слово таке:

— Я Никанор, певно, Никанор! Але який же я, к лихій годині, голова?

— Цебто як? — спитали в Никанора Івановича, примружуючись.

— А так, — відповів він, — якби ж то я голова, то я відразу мусив би зметикувати, що він нечиста сила! А то що ж воно? Пенсне надтріснуто... весь у дранті... Який же з нього перекладач у чужоземця!

— Про кого ви говорите? — спитали в Никанора Івановича.

— Коров'єв! — вигукнув Никанор Іванович. — У п'ятдесятих квартирі у нас засів! Пишіть: Коров'єв! Його негайно треба виловити! Пишіть: шості парадні, там він.

— Звідки валюту взяв? — сердечно запитали у Никанора Івановича.

— Бог істинний, Бог всемогутній, — заговорив Никанор Іванович, — усе бачить, а мені туди й дорога. В руках ніколи не тримав, гадки-думки не мав, яка вона така валюта! Господь мене кара за скверну мою, — з почуттям вів далі Никанор Іванович, то застібаючи, то розстібаючи сорочку, то хрестячись, — брав! Брав, але брав нашими, советськими! Прописував за гроші, не криюсь, бувало! Нівроку і наш секретар Пролежньов, теж гарний! Просто сказати, усі злодії в будинкоуправлінні. Але валюти я не брав!

На прохання не клеїти дурня, а розказати, як потрапили долари у вентиляцію, Никанор Іванович став на коліна і похитнувся, роззявляючи рота, мовби наміряючись ковнути паркетну дощечку.

— Хочете, — промищав він, — землю буду їсти, що не брав? А Коров'єв — він чорт!

Всякому терпцю приходиться край, і за столом уже підвишили голос, натякнувши Никанорові Івановичу, що йому пора заговорити по-людськи.

Тут кімнату з отим диваном розтяло дике волення Никанора Івановича, що зірвався з навколішок:

— Он він! Ондечки за шафою! От шкіриться! І пенсне його... Держіть його! Окропити приміщення!

Кров відлила від обличчя Никанора Івановича, він, тремтячи, хрестив повітря, шарпався до дверей і назад, зтягував якусь молитву і, нарешті, почав верзти щось цілком несосвітнене.

Стало ясно, як день, що Никанор Іванович ні до яких розмов не придатний. Його вивели, примістили в окрему кімнатку, де він трохи втихомирився і лише молився та схлипував.

На Садову, певна річ, з'їздили і в квартирі № 50 побували. Але ніякого Коров'єва там не знайшли, і жодного Коров'єва ніхто в будинку не знав і не бачив. Квартира, що її займав покійний Берліоз, а ще Лиходеев, який поїхав до Ялти, була порожнісінька, і в кабінеті супокійно висіли ніким не ушкоджені сургучні печатки на шафах. З тим і поїхали з Садової, до того ж з інспекторами відбув розгублений та пригнічений секретар будинкоуправління Пролежньов.

Увечері Никанора Івановича приставили до клініки Стравінського. Там він повівся так неспокійно, що муси-

ли зробити йому впорскування за рецептом Стравінського, і лише за північ Никанор Іванович заснув у 119-й кімнаті, зрідка видаючи важке страдницьке мичання.

Але що далі, то легшим ставав його сон. Він перестав крутитися і стогнати, задихав легко й рівно, і його полишили самого.

Тоді на Никанора Івановича найшло сновиддя, що ґрунтувалося, безсумнівно, на його сьогоднішніх переживаннях. Почалося з того, що Никанорові Івановичу привиділося, буцімто якісь люди з золотими сурмами в руках підводять його, і дуже урочисто, до великих лакованих дверей. Біля цих дверей супутники програли наче туш Никанорові Івановичу, а потім лункий бас із небес весело сказав:

— Ласкаво просимо, Никаноре Івановичу! Здавайте валюту.

До краю вразившись, Никанор Іванович побачив над собою чорний гучномовець.

Потім він чомусь опинився в театральній залі, де під золоченою стелею сяяли кришталеві люстри, а на стінах кенкети. Все було як належить, як у невеликому за розмірами, але дуже багатому театрі. Була сцена, запнута оксамитовою завісою, усіяною по темно-вишневому тлі, мов зірочками, зображеннями золотих збільшених десятків, суфлерська будка і навіть публіка.

Здивувало Никанора Івановича те, що вся ця публіка була однієї статі — чоловічої, і вся чомусь із бородами. Крім того, вражало, що в театральній залі не було стільців, і вся ця публіка сиділа на підлозі, чудово натертій і ковзкій.

Нігачись у новому й численному товаристві, Никанор Іванович, повагавшись який час, за прикладом загалу вмовстився на паркеті по-турецькому між якимсь рудим бороданем-здорованем та іншим, блідим і дуже зарослим громадянином. Ніхто з тих, що сиділи, не звернули уваги на новоприбулого глядача.

Тієї хвилини почувся лагідний передзвін, світло в залі погасло, завіса розійшлася, і розкрилася освітлена сцена з кріслом, столиком, на якому був золотий дзвіночок, і з глухим чорним оксамитовим задником.

З-за лаштунків вийшов артист, у смокінгу, чисто поглений і зачесаний на проділь, молодий і з дуже приємни-

ми рисами обличчя. Публіка в залі ожила, і всі обернулися до сцени. Артист підійшов до будки і потер руки.

— Сидите? — запитав він м'яким баритоном і усміхнувся залові.

— Сидимо, сидимо, — хором відповіли йому із зали те-нори і басы.

— Гм... — заговорив задумливо артист, — і як вам не обридне, я не розумію? Всі люди як люди, ходять зараз вулицями, розкошують весняним сонцем і теплом, а ви тут скнієте на підлозі в задушливій залі. І невже справді програма така цікава? А втім, що кому до смаку, — по-філософськи закінчив артист.

Потім він змінив тембр голосу та інтонації і весело-гучно оголосив:

— Отож наступний номер нашої програми — Никанор Іванович Босой, голова будинкового комітету і завідувач дієтичної їдальні. Попросимо Никанора Івановича!

Одностайні оплески були відповіддю артистові. Вражений Никанор Іванович витріщився, а конференсьє, затулившись рукою від світла рампи, знайшов його поглядом серед тих, що сиділи, і ласкаво поманив пальцем на сцену. І Никанор Іванович, не зчувшись як, опинився на сцені. В очі йому знизу й спереду вдарило світло кольорових ламп, від чого враз провалилися в темряву зала і публіка.

— Ну ж бо, Никаноре Івановичу, покажіть нам приклад, — щирим тоном вимовив молодий артист, — і здавайте валюту.

Запала тиша. Никанор Іванович перевів дух і тихо почав:

— Богом присягаюся, що...

Але не встиг він договорити ці слова, як уся зала вибухнула криками обурення. Никанор Іванович знітився і вмовк.

— Отож я зрозумів, — озвався ведучий програми, — ви хотіли заприсягтися Богом, що у вас немає валюти? — І він співчутливо подивився на Никанора Івановича.

— Авжеж нема, — відповів Никанор Іванович.

— Так, — відгукнувся артист, — але даруйте нескромність: відки ж узялися чотириста доларів, знайдені в убиральні тієї квартири, єдиними мешканцями котрої є саме ви та ваша дружина?

— Чаклунські! — відверто іронічно сказав хтось у темній залі.

— Авжеж, чаклунські, — несміливо відповів Никанор Іванович не знати кому, чи артистові, чи то в темну залу, і пояснив: — Нечиста сила, картатий перекладач підкинув.

І знову обурено ревнула зала. Коли ж стихло, артист проказав:

— Ось які байки Лафонтена доводиться мені вислуховувати! Підкинули чотириста доларів! Ось ви всі тут — валютники, звертаюся до вас як до фахівців: чи мислима це річ?

— Ми не валютники, — залунали окремі ображені голоси в театрі, — але це річ немислима.

— Радо погоджуюся, — твердо сказав артист, — і питаю вас: що можуть підкинути?

— Дитину! — крикнув хтось із зали.

— Чистісінька правда, — ствердив ведучий програми, — дитину, анонімний лист, прокламацію, пекельну машину, мало ще що, але чотириста доларів ніхто не підкидатиме, бо такого ідіота в природі не водиться. — І, обернувшись до Никанора Івановича, артист додав з докором і сумом: — Засмутили ви мене, Никаноре Івановичу! А я ж на вас мав надію! Отож номер ваш не вийшов.

У залі розітнувся свист на адресу Никанора Івановича.

— Валютник він! — вигукували в залі. — Через таких і ми безневинно потерпаємо!

— Не лайте його, — лагідно сказав конферансьє, — він розкається. — І, звернувши до Никанора Івановича сповнені сліз блакитні очі, докинув: — Ідть-но, Никаноре Івановичу, на місце!

Після цього артист покалатав дзвоником і гучно оголосив:

— Антракт, негідники!

Приголомшений Никанор Іванович, що несподівано для себе став учасником якоїсь театральної програми, знов опинився на своєму місці на підлозі. Йому почало снитися, що зала поринула в повну темряву і що на стінах червоним світлом загорілися слова: «Здавайте валюту!» Потім знову роз'їхалася завіса і конферансьє запросив:

— Прошу на сцену Сергія Герардовича Дунчиля.

Дунчиль виявився благовидним, але вельми занеханням чоловіком років п'ятдесяти.

— Сергію Герардовичу, — звернувся до нього конферансьє, — ось уже півтора місяця ви сидите отут, вперто відмовляєтеся здати приховану ще у вас валюту, тоді як країна потребує її, а вам з неї жодної користі, ви все ж таки упираєтеся. Ви — людина інтелігентна, чудово все це розумієте і таки не хочете піти мені назустріч.

— На жаль, нічого не можемо вдіяти, бо валюти в мене більше немає, — спокійно відповів Дунчиль.

— Так чи немає принаймні діамантів? — спитав артист.

— І діамантів немає.

Артист похилив голову і задумався, а потім плеснув у долоні. З-за куліси вийшла на сцену середнього віку дама, одягнена за модою, тобто в пальті без коміра і в крихітному капелюшкові. Дама виглядала збентеженою, а Дунчиль глянув на неї, не повівши бровою.

— Хто ця дама? — запитав ведучий програми у Дунчиль.

— Це моя дружина, — з гідністю відповів Дунчиль і подивився на довгу шию дами з певним обридженням.

— Ми потурбували вас, мадам Дунчиль, — звернувся до дами конферансьє, — ось із якого приводу: ми хотіли вас запитати, чи є ще у вашого чоловіка валюта?

— Він тоді все здав, — хвилюючись, відповіла мадам Дунчиль.

— Так, — сказав артист, — ну що ж, як так, то й так. Якщо все здав, то нам слід негайно розлучитися з Сергієм Герардовичем, що ж тут вдієш! Якщо ваша воля, ви можете залишити театр, Сергію Герардовичу, — і артист зробив царственний жест.

Дунчиль спокійно і з гідністю повернувся і подався за лаштунки.

— Одну хвилиночку! — зупинив його конферансьє. — Дозвольте мені на прощання показати вам ще один номер з нашої програми, — і знову плеснув у долоні.

Чорна задня завіса розсунулася, і на сцену вийшла юна красуня в бальній сукні, тримаючи в руках золоту тачку, на якій лежала груба пачка, перев'язана кондитерською стрічкою, і діамантове коліє, від якого на всі боки відскакували сині, жовті й червоні вогні.

Дунчиль відступив на крок, і обличчя його вкрила блідість. Зала завмерла.

— Вісімнадцять тисяч доларів і колье на сорок тисяч золотом, — урочисто оголосив артист, — переховував Сергій Герардович у місті Харкові на квартирі своєї коханки Іди Геркуланівни Ворс, котру ми маємо втіху бачити перед собою і котра ласкаво допомогла віднайти такі неоціненні, але марні в руках приватної особи скарби. Велике спасибі, Ідо Геркуланівно.

Красуня, усміхнувшись, саянула зубами, а її пухнасті вії ворухнулися.

— А під вашою сповненою гідності личиною, — звернувся артист до Дунчиля, — приховується жадібний глитаї і неймовірний облудник та брехун. Ви за півтора місяця витягли всім жили своєю тупою затятістю. Тепер же йдіть додому, і хай те пекло, яке влаштує вам ваша дружина, буде вам карою.

Дунчиль схитнувся і, здається, хотів повалитись, але чийсь турботливий руки підхопили його. Тієї миті впала передня завіса і заховала всіх, хто був на сцені.

Шалені оплески струсонули залу так, що Никанорові Івановичу здалося, ніби в люстрах захиталися вогні. А коли передня завіса пішла угору, на сцені вже нікого не було, окрім самого артиста. Він дістав другий вибух овацій, уклонився і заговорив:

— В особі цього Дунчиля перед вами виступив у нашій програмі типовий осел. Адже я мав нагоду вчора сказати, що таємне зберігання валюти — це безглуздя. Використати її ніхто не спроможеться ні за яких обставин, запевняю вас. Візьмімо хоча б цього Дунчиля. Він дістає чудову платню, і йому нічого не бракує. У нього чудове помешкання, дружина і красуня коханка. Так ні ж бо! Замість того, щоб жити тихо-мирно, без жодних неприємностей, здавши валюту і камінці, цей корисливий телепень доскочив-таки того, що його викрили привселюдно, і на додачу нажив величезну родинну халепу. Отож, хто здає? Нема охочих? У такому разі наступним номером нашої програми — відомий драматичний талант, артист Куролесов Сава Потапович, спеціально запрошений, виконає уривки зі «Скупого рицаря» поета Пушкіна.

Обіцяний Куролесов не загаявся вийти на сцену і виявився високим та м'ясистим голеним чоловіком у фраківі з білою краваткою.

Без жодних передумов він скорчив понуру міну, наступив брови і заговорив ненатуральним голосом, косуючи на золотий дзвіночок:

— Як молодий гульвіса жде на зустріч з розпутницею хитрою якоюсь...¹

Далі Куролесов розказав про себе багато чого недоброго. Никанор Іванович чув, як Куролесов зізнався в тому, що якась бідолашна вдова, голосячи, стояла перед ним на колінах під дощем, але не зворушила черствого серця артиста.

Никанор Іванович до свого сну зовсім не знав творів Пушкіна, але самого його знав чудово і щодень по кілька разів виголошував фрази на кшталт: «А за квартиру Пушкін платитиме?» або «Лампочку на сходах, виходить, Пушкін викрутив?», «Нафту, виходить, Пушкін купуватиме?»

Тепер, познайомившись із одним з його творів, Никанор Іванович засмутився, уявив собі жінку на колінах, з сиротами, під дощем, і мимоволі подумав: «Ну й тип усе ж таки цей Куролесов!»

А той, все підвишуючи голос, усе каювся й каювся і остаточно збив з пантелику Никанора Івановича, бо раптом почав звертатися до когось, кого на сцені не було, і за цього відсутнього сам же собі й відповідав, до того ж називаючи себе то «государем», то «бароном», то «батьком», то «сином», то на «ви», а то на «ти».

Никанор Іванович збагнув лише одне, що помер актор лихою смертю, прокричавши: «Ключі! Ключі мої!» — повалившись після цього на підлогу, хриплючи і обережно зриваючи з себе краватку.

Померши, Куролесов підвівся, обтрусив пил з фрачних брюк, уклонився, посміхнувся фальшиво і пішов собі під мляві оплески. А конференсьє заговорив так:

— Ми прослухали в чудовому виконанні Сави Потаповича «Скупого рицаря». Цей рицар сподівався, що жваві німфи збіжаться до нього і станеться ще багато приємно-

---

¹ Переклад А. Малишка.

го в тому ж дусі. Але, як бачите, нічого такого не подіялося, жодні німфи до нього не збігалися, і музи йому данини не принесли, і палаців жодних він не спорудив, а навпаки, скінчив він дуже кепсько, помер к бісовій матері від удару на своїй скрині з валютою та камінцями. Попереджаю вас, що і з вами подіється щось подібне, коли не гірше, якщо ви не здасте валюти!

Чи то поезія Пушкіна справила таке враження, чи прозаїчна мова конференсьє, але раптом-таки із зали пролунав сором'язливий голос:

— Я здаю валюту.

— Ласкаво прошу на сцену! — гречно запросив конференсьє, вглядаючись у темну залу.

І на сцені опинився невеличкий на зріст білявенький громадянин, який, судячи з обличчя, не голився близько трьох тижнів.

— Даруйте, а як ваше прізвище? — поцікавився конференсьє.

— Канавкін Микола, — сором'язливо озвався той.

— Ага! Дуже приємно, громадяніне Канавкін, отож?

— Здаю, — тихо сказав Канавкін.

— Скільки?

— Тисячу доларів і двадцять золотих десяток.

— Bravo! Все, що є?

Ведучий програми вп'явся очима в обличчя Канавкіну, і Никанорові Івановичу навіть здалося, що з цих очей бризнули промені, які прошили Канавкіна наскрізь, наче рентген. В залі затамували подих.

— Вірю! — врешті вигукнув артист і погасив свій погляд, — вірю! Ці очі не брешуть. Адже скільки разів я вам казав, що основна ваша помилка полягає в тому, що ви недооцінюєте значення людських очей. Зрозумійте, що язик може приховати істину, а очі — ніколи! Вам несподівано ставлять запитання, ви навіть не здригнетесь, в одну секунду опановуєте себе і знаєте, що потрібно сказати, аби приховати істину, і дуже переконливо кажете, і жодна складка на вашому обличчі не ворухнеться, та, на жаль, сполохана питанням істина із дна душі на мить підскакує до очей, і все закінчується. Вона викрита, а ви спіймані.

Виголосивши, і то з великим жаром, цю переконливу промову, артист ласкаво звідався у Канавкіна:

— Де ж сховані?

— У тітки моєї, Пороховнікової, на Пречистенці...

— А! Це... стривайте... це у Клавдії Іллівни, чи що?

— Так.

— О, так, так, так, так! Невеличкий котедж? Навпроти ще палісадничок? Як же, знаю, знаю! А куди ж ви їх там засунули?

— У льох, в коробку з-під Ейнема...

Артист сплеснув руками.

— Чи ж бачили ви щось подібне? — скрикнув він, прикро вражений. — Так вони ж там запліснявіють, відвологнуть! Чи ж можна таким людям довіряти валюту? Га? Діти та й годі, їй-богу!

Канавкін і сам розчовпав, що нашкодив і проштрафився, і похилив свою чубату голову.

— Гроші, — вів далі артист, — мають зберігатися в держбанку, в спеціальних сухих приміщеннях, під доброю охороною, а зовсім не в тітчиному льосі, де їх можуть, зокрема, попсувати пацюки! Соромно-таки, Канавкін! Адже ви доросла людина.

Канавкін уже не знав, куди подітись, і лише колупав пальцем борт своєї піджачини.

— Ну гаразд, — полагіднішав артист, — хто старе пом'яне... — І раптом докинув несподівано: — До речі... щоб одним заходом, щоб машину не ганяти... адже в тітки цієї в самої також є, га?

Канавкін, ніяк не сподіваючись такого повороту, здригнувся, і в театрі запала мовчанка.

— Гай-гай, Канавкін, — докірливо-приязно сказав конферансьє, — а я ще й похвалив його! Так на тобі, взяв та й збився з ноги ні з того ні з сього! Безглуздо це, Канавкін! Адже я тільки-но говорив про очі. Адже видно, що в тітки є. Ну, чого ви нас марно терзаєте?

— Є! — відчайдушно випалив Канавкін.

— Браво! — гукнув конферансьє.

— Браво! — страшно ревнула зала.

Коли стихло, конферансьє привітав Канавкіна, потис йому руку, запропонував відвезти в місто на машині додому

і цією ж машиною наказав комусь за лаштунками заїхати по тітку і просити її, щоб завітала до жіночого театру на програму.

— Так, я хотів ще спитати, — тітка не казала, де свої ховає? — довідався конферансьє, люб'язно пропонуючи Канавкіну цигарку й запаленого сірника. Той, припалюючи, усміхнувся якимось тоскно.

— Вірю, вірю, — зітхнувши, озвався артист, — ця стара скупердя не те що племінникові — чорту не скаже цього. Ну, що ж, намагатимемося збудити в ній людські почуття. Може, ще не всі струни проіржавіли в її нікчемній лихварській душі. На все добре, Канавкін!

І щасливий Канавкін поїхав. Артист поцікавився, чи немає ще охочих здати валюту, але у відповідь дістав мовчання.

— Диваки, їй-богу! — знизавши плечима, мовив артист, і завіса сховала його.

Лампи погасли, якийсь час була пільма, і здалеку в ній чувся нервовий тенор, який співав:

«Там купи золота лежать, і всі вони мені належать!»

Потім звідкілясь глухо двічі долинули овації.

— У жіночому театрі дамочка якась здає, — несподівано заговорив рудий бородатий сусід Никанора Івановича і, зітхнувши, додав: — Ех, якби не гуси мої!.. У мене, людино добра, бійцівські гуси в Ліанозові... Подохнуть вони, боюся, без мене. Птах бійцевий, ніжний, він догляду потребує... Ех, якби не гуси! Пушкіним мене не діймеш, — і він знову зазітхав.

Ту мить зала освітилась яскраво, і Никанорові Івановичу почало верзтися, що з усіх дверей посипалися кухарі в білих ковпаках і з ополониками в руках. Кухарчуки втягли в залу казан з супом і лоток з нарізаним чорним хлібом. Глядачі ожили. Веселі кухарі сновигали поміж театралами, розливали суп у миски і роздавали хліб.

— Обідайте, хлопці, — кричали кухарі, — і здавайте валюту! Нащо вам тут дарма сидіти? Охота була цю баланду хлебтати. Поїхав додому, випив як слід, закусив добряче!

— Ну чого ти, наприклад, застряг тут, батьку? — звернувся безпосередньо до Никанора Івановича товстий з ма-

линоюю шиєю кухар, простягаючи йому миску, в якій серед рідини самотньо плавав капустяний листок.

— Нема! Нема! Нема в мене! — перестрашено прокричав Никанор Іванович, — розумієш, нема!

— Нема? — грізним басом ревноу кухар. — Нема? — жіночим ласкавим голосом запитав він. — Нема, нема, — заспокійливо забубонів він, перекидаючись у фельдшерку Прасковію Федорівну.

Та ласкаво торгала за плече Никанора Івановича, який стогнав уві сні. Тоді розтанули кухарі й розпався театр із завісою. Никанор Іванович крізь сльози роздивився свою кімнату в лікарні й двох у білих халатах, але зовсім не нахабних кухарів, що чіплялись до людей зі своїми порадами, а лікаря і ту ж таки Прасковію Федорівну не з мискою в руках, а з тарілочкою й накритим марлею шприцом на ній.

— Що ж це таке, — гірко казав Никанор Іванович, поки йому робили заштрик, — нема в мене і нема! Хай Пушкін їм здає валюту. Немає!

— Нема, нема, — заспокоювала широсердна Прасковія Федорівна, — а на нема і суда нема.

Никанору Івановичу відлягло після заштрику, і він заснув без жодних сновидінь. Але завдяки його вигукам тривога передалася в 120-ту кімнату, де хворий прокинувся і заходився шукати свою голову, і в 118-ту, де забентежився невідомий майстер і в тузі заломив руки, дивлячись на місяць, згадуючи гірку, останню в житті осінню ніч, смужку світла з-під дверей у підвалі й випростане волосся.

З 118-ї кімнати тривога через балкон перелетіла до Івана, він прокинувся і заплакав.

Але лікар швидко заспокоїв усіх збентежених, недужих на голову, і вони почали засинати. Пізніше за всіх стихився Іван, коли над річкою вже світало. Після ліків, які наситили все його тіло, супокій найшов на нього, ніби покрив хвилику. Тіло його втрачало ваготу, а голову обвівала теплим вітерцем дрімота. Він заснув, і останнє, що він чув наяву, було передсвітанкове щебетання птаства в лісі. Але воно невдовзі стихло, і йому почало снитися, що сонце вже хилилося над Лисою горою, і було цю гору оточено у дві лави...

Сонце вже хилилося над Лисою Горою, і було щю гору оточено у дві лави.

Та кавалерійська ала, що перетяла шлях прокураторові приблизно опівдні, клусом вийшла до Хевронської брами города. Шлях для неї вже було наготовано. Піхотинці каппадокійської когорти порозтискували на узбіччя становище людей, мулів та верблюдів, і ала, йдучи ристю та збиваючи до неба білі стовпи куряви, вийшла на перепуття, де сходилися дві дороги: південна, що вела до Віфлеема, і північно-західна — до Яффи. Ала полетіла північно-західною дорогою. Ті ж каппадокійці були розсипані обабіч дороги, завчасу зігнавши зі шляху всі каравани, що поспішали на свято в Єршалаїм. Юрби прочан стояли за каппадокійцями, повиходивши зі своїх похідних смугастих наметів, розставлених просто на траві. Пройшовши близько кілометра, ала перегнала другу когорту Блискавичного легіону і, подолавши ще один кілометр, підійшла першою до підніжжя Лисої Гори. Тут вона спішилася. Командир розсипав алу на чоти, і вони оперезали все підніжжя невисокого пагорба, залишивши вільним лише один узвіз на нього з боку Яффської дороги.

Через деякий час за алою до пагорба прийшла друга когорта, піднялася ярусом вище і обручем увінчала гору.

Нарешті надійшла кентурія під орудою Марка Щуролупа. Вона йшла, розтягнувшись двома лавами вздовж дороги, а між цими лавами, під охороною таємної сторожі, їхали в повозі трое засуджених з білими дошками на шиях, на кожній з яких був напис «розбійник і заколотник», двома мовами — арамейською та грецькою. За возом рокованих котилися інші, ладовані свіжотесаними стовпами з поперечинами, мотуззям, лопатами, відрами і сокирами. На цих возах було шестеро катів. За ними верхи їхали кентуріон Марк, зверхник храмової сторожі Єршалаїма і той самий чоловік у каптурі, з яким Пілат мав побіжне побачення в затіненому палацовому приміщенні.

Завершувала процесію лава вояків, а за нею вже сунуло близько двох тисяч цікавих, які не побоялися пекель-

ної спеки і прагли бути присутніми на захопливому видовищі.

До цікавих з гóрода приєдналися тепер такі самі з прочан, яких вільно допущувано в кінець процесії. Під тонкі вигуки кликунів, які супроводжували колону і голосили те, що близько полудня прокричав Пілат, процесія заповзла на Лису Гору.

Ала пропустила всіх у другий ярус, а друга кентурія ще вище пропустила тільки тих, хто був причетний до страсти, а потім, спритно маневруючи, розпорошила юрбу навколо всього пагорба, так що та опинилася поміж піхотним кордоном угорі та кавалерійським унизу. Тепер юрба могла бачити страту крізь нещільну лаву піхотинців.

Отже, проминуло від часу сходження процесії на гору більше трьох годин і сонце вже хилилося над Лисою Горю, але спека ще була нестерпна, і вояки в обох кордонах потерпали від неї, страшенно знудились і в душі кляли трьох розбійників, щиро зичачи їм якнайшвидшого скону.

Маленький командир али з мокрим чолом і в темній від поту на спині білій сорочці був унизу пагорба, біля відкритого узвозу, він раз у раз підходив до шкіряного відра в першій чоті, зачерпував з нього пригорщами воду, пив і намочував свій тюрбан. Діставши від цього деяку полегшу, він відходив і знову починав міряти взад і вперед курну дорогу, що вела до вершини. Довгий меч його стукав об шкіряний шнурований чобіт. Командир хотів показати своїм кавалеристам зразок витривалості, але, жалуючи вояків, дозволив їм зі списів, увіткнутих у землю, влаштувати піраміди і накинути на них білі плащі. Під цими халабудами і поховалися від безжального сонця сирійці. Відра порожніли швидко, і кавалеристи з різних чот по черзі ходили за водою в балку під горою, де в негустій тіні виснажених шовковиць доживав свої дні на цій сатанинській спекоті каламутнуватий струмочок. Тут-таки стояли, ловлячи несталу тінь, і нудьгували коноводи, які тримали принишклих коней.

Занудження вояків та їхні прокльони на голови розбійників були зрозумілі. Побоювання прокуратора, що під час страсти в ненависному йому городі Єршалаїмі можуть статися заворушення, на щастя, не справдилися. І коли по-

бігла четверта година страти, поміж двома кордонами, верхньою піхотою і кавалерією біля підніжжя, не залишилося, всупереч усім сподіванням, жодної людини. Сонце спалило юрбу і погнало її назад у Єршалаїм. За лавою двох римських кентурій опинилися лише два невідомо чії собаки, які не знати нащо потрапили на пагорб. Але їх також зморила спека, і вони лягли, висолопивши язика, важко дихаючи і зовсім не зважаючи на зеленоспинних ящірок, єдиних створінь, які не боялися сонця і шастали між розпеченим камінням і якимись виткими рослинами з великими шипаками.

Ніхто не чинив спроб відбити засуджених ані в самому Єршалаїмі, запруженому військом, ані тут, на оточеному погорбі, і юрба повернулася в город, бо й справді зовсім нічого цікавого не було в цій страті, а там, в городі, вже наготовувалися до великого свята Пасхи, яке заходило увечері.

Римська піхота у другому ярусі потерпала ще більше, ніж кавалеристи. Кентуріон Щуролуп тільки те й дозволив солдатам, щоб зняли шоломи і накрилися білими завоями, змоченими водою, але тримав солдат стоячи і зі списками в руках. Сам він у такому ж завої, але не змоченому, а сухому, походжав недалеко від гурту катів, не знявши навіть зі своєї сорочки накладних срібних лев'ячих морд, не знявши поножів, меча і ножа. Сонце било просто в кентуріона, не завдаючи йому жодної шкоди, а на лев'ячі морди не можна було глянути, очі випікав сліпучий блиск срібла, яке мовби закипало на сонці.

На понівеченому обличчі Щуролупа не виображувалось ні втоми, ані невдоволення, і здавалося, що велетень-кентуріон здатен ходити так весь день, усю ніч і ще день, — словом, стільки, скільки буде потреба. Усе так само ходити, поклавши руки на важкий з мідяними бляхами пояс, усе так само суворо поглядаючи то на стовпи зі стратниками, то на вояків у лавах, усе так само незворушно відкидаючи носакон волохатого чобота вибілені часом людські кістки чи дрібні крем'яхи, що потрапляли йому під ноги.

Той чоловік у каптурі розташувався недалеко від стовпів на триногому дзиглику і сидів у добродушній непорушності, іноді, втім, знічев'я длубаючи прутиком пісок.

Слова про те, що за лавою легіонерів не було жодної людини, не зовсім правдиві. Один чоловік усе-таки там був, тільки не всім його було видно. Він перебував не на тому боці, де було відкрито узвіз і з якого найкраще оглядалася страта, а на північному схилі, там, де пагорб не пологий і приступний, а нерівний, де були і ритвини і провалля, там, де, ухопившись у розколінні за прокляту небом безводну землю, силкувалося жити хирляве фігове деревце.

Саме під ним, цим деревцем, яке анітрохи не давало тіні, й уместився той єдиний глядач, а не учасник страти, і сидів він на камені від самого початку, тобто ось уже четверту годину. Так, для того щоб бачити страту, він вибрав місце не краще, а гірше. Але все ж таки і звідси через кордон було видно стовпи та дві сяючі плями на грудях кентуріона, а цього, вочевидь, для чоловіка, який виразно прагнув, щоб на нього мало звертали увагу і не турбували, було цілком достатньо.

Але перед чотирма годинами, на початку страти, чоловік цей поводить себе зовсім по-іншому і дуже впадав у око, через те, напевно, він і змінив тепер свою поведінку та усамітнися.

Тоді, щойно процесія зайшла на верхівку за кордон, він і вигулькнув уперше і притому як людина, що явно запізнилася. Він важко дихав і не йшов, а біг на пагорб, штовхався і, побачивши, що перед ним, як і перед усіма іншими, зімкнулася лава, зробив наївну спробу, вдаючи, ніби не розуміє роздратованих вигуків, прорватись між вояків до самісінького місця страти, де вже висаджували засуджених із повозу. За це він дістав дужий удар тупим кінцем списа в груди і відскочив від вояків, зойкнувши, але не від болю, а з відчаю. Легіонера, що вдарив його, він окинув каламутним і цілковито байдужим поглядом, як людина, нечула до фізичного болю.

Кахикаючи і задихаючись, тримаючись за груди, він оббіг довколо пагорба, намагаючись на північному боці відшукати яку-небудь шпарину в кордоні, де б можна було промкнутись. Але було вже запізно. Лава замкнулася. І чоловік із обличчям, спотвореним від горя, мусив був відмовитись від своїх спроб прорватися до возів, з яких уже зняли стовпи. Ці спроби ні до чого не привели б, окрім

того, що його схопили б, а бути затриманому цього дня аж ніяк не відповідало його замірам.

Отож він відійшов убік до розпадини, де було спокійніше і ніхто йому не заважав.

Тепер, сидячи на камені, цей чорнобородий чоловік з очима, роз'ятреними сонцем та безсонням, перетлівав душею. Він то зітхав, розкриваючи свій виношений у блуканнях талліф, що з блакитного обернувся на брудно-сірий, і оголюючи забиті списом груди, якими спливав брудний піт, то в нестерпній муці зводив до неба очі, стежачи за трьома шуліками, що давно вже плавали у вишині широкими кругами в передчутті близького бенкету, то втуплював безнадійний погляд у жовту землю і бачив на ній напівзотлілий собачий череп, а довкола нього метких ящірок.

Муки чоловіка були аж такі великі, що час від часу він заговорював сам до себе.

— Який я глупак! — бубонів він, похитуючись на камені від душевного болю і нігтями дряпаючи засмаглі груди. — Глупак, безмізка баба, боягуз! Падло я, а не людина!

Він змовкав, опускав голову, потім, напившись із дерев'яної посудини теплої води, оживлювався знов і хапався то за ніж, захований під талліфом на грудях, то за сувій пергаменту, який лежав перед ним на камені поряд з паличкою і пляшечкою туші.

На цьому пергаменті вже було накреслено записи:

«Спливають хвилини, і я, Левій Матвій, перебуваю на Лисій Горі, а смерті все нема!»

Далі:

«Сонце хилиться, а смерті немає».

Тепер Левій Матвій безнадійно записав гострою паличкою таке:

«Боже! За що ти прогнівився на нього? Пошли йому смерть».

Записавши це, він без сліз схлипнув і знову нігтями зранив собі груди.

Причина відчаю Левія полягала в тому страшенному безталанні, що спостигло Іешуа і його, та ще в тій важкій помилці, якої він, Левій, на його власну думку, припустився. Позавчора вдень Іешуа і Левій були у Віфанії під Єршалаїмом, де гостювали в одного городника, якому дуже при-

пали до вподоби казання Іешуа. Весь ранок обоє гостей відпрацювали на городі, допомагаючи господареві, а надвечір збиралися йти по холодку в Єршалаїм. Але Іешуа чомусь похопився, сказав, що в нього в місті невідкладна справа, і пішов перед полуднем сам. Саме в цьому й полягала перша помилка Левія Матвія. Навіщо, навіщо він відпустив його самого!

Увечері Матвієві йти до Єршалаїма не привелося. Якась нагла й страшна хвороба вразила його. Ним затіпало, нутро наповнилося вогнем, він почав цокотіти зубами і щохвилини просив пити. Годі було йти кудись. Він упав на паполому в повітці городника і прокачався на ній до світанку п'ятниці, коли хвороба так само несподівано відпустила Левія, як і напала на нього. Хоча він був ще заслабкий і ноги йому тремтіли, він, занепокоєний якимось лихим передчуттям, попрошався з господарем і рушив до Єршалаїма. Там він дізнався, що передчуття його не обмануло. Біда сталася. Левій був у натовпі й чув, як прокуратор оголошував вирок.

Коли приречених повезли на гору, Левій Матвій біг уздовж шереху охоронців серед юрби цікавих, намагаючись якимось непомітно подати вістку Іешуа хоч би про те, що він, Левій, тут, з ним, що він не покинув його на останній путі й що він молиться, аби смерть спостигла Іешуа якнайшвидше. Але той, дивлячись удалечінь, туди, куди його везли, певно, Левія не бачив.

І ось, коли процесія пройшла з півверсти по дорозі, Матвієві, якого штурхали в юрбі біля самого кордону вояків, саянула проста й геніальна думка, і відразу, через свою запальність, він почав клясти себе за те, що вона не прийшла до нього раніше. Вояки не йшли щільною лавою. Між ними були проміжки. Можна було зловчитися, точно вивірити рухи і, зігнувшись, проскочити між двома легіонерами, дохопитися воза і вискочити на нього. Тоді Іешуа буде вибавлений від мук.

Однієї миті досить, щоб ударити Іешуа ножем у спину, гукнувши йому: «Іешуа! Я вивільняю тебе і відходжу разом з тобою! Я, Матвій, твій вірний і єдиний учень!»

А якби Господь сподобив ще однією вільною миттю, можна було б устигнути заколотись і самому, вибавившись

від смерті на стовпі. Втім, останнє мало цікавило Левія, колишнього збирача податків. Йому було байдуже, як гинути. Він прагнув одного, аби Іешуа, який не заподіяв нікому в житті анінайменшого лиха, не зазнав би катувань.

Замір був дуже добрий, але справа полягала в тому, що в Левія не було з собою ножа. Не було в нього і жодної монети грошей.

Лютуючи на самого себе, Левій виборсався з юрби і побіг назад у город. У розпашілій голові його билася лише одна гарячкова думка про те, як зараз же, у будь-який спосіб дістати в городі ножа й встигнути наздогнати процесію.

Він добіг до городської брами, вихляючи в штовхитні караванів, які втягувалися в город, і побачив ліворуч розчинені двері крамнички, де продавали хліб. Важко сапаючи після бігу по розпеченій дорозі, Левій опанував себе, дуже поважно зайшов у крамничку, привітав господиню, що стояла за прилавком, попросив її зняти з полиці горішній коровай, який сподобався йому чомусь більше від інших, і, коли та обернулася, мовчки й швидко схопив з прилавка те, чого кращого й бути не може, — вигостреного, як бритва, довгого хлібного ножа, і відразу кинувся з крамнички геть.

За кілька хвилин він знову був на Яффській дорозі. Але процесії вже не було видно. Він побіг. Час від часу йому доводилося падати просто в порох і лежати нерушно, щоб відсапатись. І так він лежав, вражаючи верхівців на мулах і піших людей, які прямували до Єршалаїма. Він лежав, слухаючи, як стугонить його серце не лише в грудях, але й у голові та у вухах. Відхекавшись трохи, він схоплювався на ноги і знову пускався бігти, але все повільніше й повільніше. Коли він нарешті вдалині побачив за курявою довгу процесію, та вже була біля підніжжя пагорба.

— О Боже... — простогнав Левій, збагнувши, що він спізнюється. І він запізнився.

Коли спливла четверта година страти, муки Левія досягли найбільшої сили, і він знавіснів. Уставши з каменя, він швиргонув на землю марно, як він тепер гадав, украденого ножа, розчавив ногою посудину, позбавивши себе води, скинув з голови кефі, вчепився у своє негусте волосся і почав клясти себе.

Він проклинав себе, викрикуючи безглузді слова, гарчав і плювався, паплюжив своїх батька і матір, які привели на світ глупака.

Бачачи, що прокльони й лайка нічого не дають і ніщо від цього на осонні не міняється, він стис сухі кулаки, заплющившись, здійняв їх до неба, до сонця, яке сповзало все нижче, подовжуючи тіні й відходячи, щоб упасти в Середземне море, і зажадав у Бога негайного чуда. Він вимагав, щоби Бог ту ж мить послав Ієшуа смерть.

Розтуливши очі, він пересвідчився, що на пагорбі нічого не перемінилося, хіба що сліпучі плями на грудях кентуріона погасли. Сонце било промінням у спину стратників, обернутих обличчями до Єршалаїма. Тоді Левій заволав:

— Проклинаю тебе, Боже!

Хрипким голосом він кричав про те, що впевнився у несправедливості Бога і більше йому не віритиме.

— Ти глухий! — гарчав Левій. — Якби ти не був глухим, ти почув би мене і вбив його відразу ж!

Замружившись, Левій чекав вогню, що впаде з неба і знищить його самого. Такого не сталося, і, не розтуляючи повік, Левій продовжував вигукувати дошкульні й образливі для неба слова. Він кричав про свою цілковиту зневіру і про те, що є інші боги та інші релігії. Так, інший бог не припустив би, ніколи не припустив би, щоб таку людину, як Ієшуа, було палено сонцем на стовпі.

— Я помилявся! — волав зовсім охриплий Левій. — Ти бог зла! Чи твої очі густо застелено димом кадилиць храму, а вуха твої перестали будь-що чути, окрім гуку священницьких сурм? Ти не всемогутній Бог. Ти чорний бог. Проклинаю тебе, боже розбійників, їх патрон і душа!

Тут щось війнуло в обличчя колишньому збирачеві, і щось зашелестіло в нього під ногами. Війнуло ще раз, і тоді, розплющивши очі, Левій побачив, що все у світі, чи то від його прокльонів, чи то від чого іншого, перемінилося. Сонце зeszло, не дійшовши до моря, в якому тонуло щовечора. Поглинувши його, небом від заходу підіймалася застрашливо і невпинно грозова хмара. Краї хмари вже скипали білою піною, чорне димне черево відсвічувало жовтим. Хмара гурчала, і з неї час від часу вивалювалися вогненні шнури. Яффським шляхом, по злиденній Гіонській долині,

понад наметами прочан, гнані зненацьким вітром, летіли курні стовпи.

Левій умовк, намагаючись зметикувати, чи принесе гроза, що накриє зараз Єршалаїм, яку зміну в долю нещасного Іешуа. І тут же, дивлячись на вогняні нитки, які краяли хмару, почав просити, щоб у стовп Іешуа вдарила блискавка. З каяттям дивлячись у чисте небо, яке ще не поглинула хмара і де шуліки лягали на крило, щоб летіти від грози, Левій подумав, що безглуздо поспішився зі своїми прокльонами: тепер Бог не послухає його.

Звернувши свій погляд до підніжжя пагорба, Левій прикипів очима до того місця, де стояв, розсипавшись, кавалерійський полк, і побачив, що там зайшли значні зміни. З висоти Левію вдавалося добре бачити, як вояки метушилися, висмикуючи списи з землі, як накидали на себе плащі, як коноводи бігли до дороги риссю, ведучи загнуданих вороних коней. Полк збирався рушати, це було ясно. Левій, захищаючись рукою від пилу, що бив у обличчя, відпльовуючись, намагався збагнути, що мав би значити цей відхід кавалерії? Він перевів погляд вище і розгледів убрану в багрянку військову хламиду постать, яка сходила вгору до місця страти. І вмить від передчуття радісного кінця зайшлося серце колишнього збирача.

Той, хто піднімався на гору на п'ятій годині катування розбійників, був зверхником когорти, який примчав з Єршалаїма в супроводі джури. Лава вояків за знаком Щуролупа розімкнулася, кентуріон салютував трибунові. Той, відвівши Щуролупа вбік, щось прошепотів йому. Кентуріон вдруге відсалютував і рушив до гурту катів, що сиділи на каменях біля підніжжя стовпів. Трибун же спрямував свою ходу до того, хто сидів на триногому дзиґлику, і той гречно підвівся назустріч трибуну. І йому щось неголосно сказав трибун, і вони обое пішли до стовпів. До них прилучився і зверхник храмової сторожі.

Щуролуп, гидливо косуючи на брудне ганчір'я, що лежало на землі біля стовпів, ганчір'я, яке недавно було одягом злочинців, від якого відмовилися кати, відкликав двох із них і наказав:

— За мною!

З найближчого стовпа долинала хрипка безтямна пісенька. Підвішений на ньому Гестас під кінець третьої го-

дини катувань стерявся умом від мух та сонця і тепер тихо співав щось про виноград, але головою в чалмі зрідка все-таки похитував, і тоді мухи мляво злітали з його обличчя і повертались на нього знову.

Дісмас на другому стовпі мучився більше, ніж двоє інших, бо його не брало забуття, і він хитав головою часто й невпинно, то вліво, то вправо, щоб вухом зачепити плече.

Щасливішим за цих двох був Ієшуа. У першу ж годину він почав час від часу втрачати притомність, а згодом поринув у забуття, звисивши голову в розмотаній чалмі. Мухи та гедзі через це повністю обліпили його, тож обличчя Ієшуа зчезло під чорним ворушким місивом. У паху, і на животі, і під пахвами сиділи тлусті гедзі й смоктали жовте наге тіло.

Корячись жестах чоловіка в каптурі, один із катів узяв списа, а другий приніс до стовпа відро й губку. Перший кат підняв списа і вдарив ним спочатку по одній, а потім по другій руці Ієшуа, що були витягнуті і примотузовані до поперечного бруса стовпа. Тіло з випнутими ребрами здригнулося. Кат провів гостряком списа по животі. Тоді Ієшуа підвів голову, і мухи, гудучи, злетіли, і відкрилося обличчя повішеного, розпухле від укусів, із заплелими очима, невпізнанне обличчя.

Розліпивши повіки, Га-Ноцрі поглянув униз. Очі його, звичайно ясні, тепер були закаламучені.

— Га-Ноцрі! — сказав кат.

Га-Ноцрі ворухнувся розбухлими губами і озвався хрипким розбійницьким голосом:

— Що тобі треба? Нащо підійшов до мене?

— Пий! — сказав кат, і просякнута водою губка на кінчику списа піднеслася до губ Ієшуа. Радістю сяйнуло тому в очах, він припав до губки і жадібно почав усмокувати вологу. З сусіднього сповпа линув голос Дісмаса:

— Несправедливо! Я такий самий розбійник, як і він!

Дісмас напружувався, але ворухнутися не зміг, руки його в трьох місцях на перекладині були затиснуті мотузьяними звоями. Він втягнув живіт, нігтями вчепився в краї бруса, а голову тримав повернутою до стовпа Ієшуа, злість палала в його очах.

Хмара куряви накрила плац, відразу посугеніло. Коли пил пронесло, кентуріон гукнув:

— Тихо на другому стовпі!

Дісмас умовк. Іешуа відірвався від губки і, намагаючись, щоб його голос звучав лагідно й переконливо, і не здобувшись на таке, хрипко попросив ката:

— Дай попити йому.

Дедалі темнішало. Хмара затопила вже півнеба, прямуючи на Єршалаїм, білі вируючі оболочки летіли попереду напоеного чорною вологою і вогнем хмаровища. Зблиснуло й загримотіло над самісіньким пагорбом. Кат зняв губку зі списа.

— Слав великодушного ігемона! — врочисто шепнув він і легенько штрикнув Іешуа в серце. Той скинувся, прошепотів:

— Ігемон...

Кров заструменіла в нього по животу, нижня щелепа судомно сіпнулась, і голова його обвисла.

Як вдруге ударив грім, кат уже поїв Дісмаса і з тими ж словами:

— Слав ігемона! — забив і його.

Збожеволілий Гестас перелякано скрикнув, тільки-но кат опинився побіля нього, але коли губка торкнулася його губ, прогарчав щось і вчепився в неї зубами. Через кілька секунд обвисло і його тіло, наскільки попускало мотуззя.

Чоловік у каптурі ступав слід у слід за катом і кентуріоном, а за ним зверхник храмової сторожі. Зупинившись біля першого стовпа, чоловік у каптурі уважно приглянувся до закривавленого Іешуа, торкнув білою рукою ступню і сказав супутникам:

— Мертвий.

Те саме повторилося і коло двох інших стовпів.

Після цього трибун зробив знак кентуріонові і, обернувшись, почав відходити з вершини разом з начальником храмової сторожі й чоловіком у каптурі. Зайшла напівтемрява, і блискавки пропорювали чорне небо. З нього раптом пирнуло вогнем, і крик кентуріона: «Знімай кордон!» — потонув у гуркоті. Щасливі вояки кинулися бігти з пагорба, надягаючи шоломи.

Тьма заступила Єршалаїм.

Злива уперщила раптово і заскочила кентурії ще на узвозі. Вода ринула так страшно, що, коли вояки бігли

вниз, їм навздогін уже мчали вируючі потоки. Вояки ковзали й падали на розмоклому глинищі, послішаючи на рівну дорогу, якою — вже ледве добачувана в поволоці води — відходила в Єршалаїм до нитки змокла кіннота. За кілька хвилин у паруючому вариві грози, води й вогню на горбі лишився тільки один чоловік.

Розмахуючи недарма вкраденим ножем, зриваючись на слизьких виступах, хапаючись за що трапиться, часом повзучи навколішки, він поривався до стовпів. Він то зникав у густій млі, то раптом висвітлювався сполохами.

Дірвавшись до стовпів, уже по литки у воді, він зірвав із себе обважнілий просякнутий водою талліф, залишився в самій сорочці й прилав до ніг Іешуа. Він перерізував мотузки на гомілках, піднявся на нижню перекладину, обняв Іешуа і вивільнив руки від горішніх зав'язок. Голе мокре тіло Іешуа впало на Левія і повалило його на землю. Левій тут же хотів взяти тіло собі на плечі, але якась думка зупинила його. Він залишив на землі у воді тіло з закинutoю головою та розметаними руками і побіг, роз'їжджаючись ногами в глиняній кваші, до інших стовпів. Він перерізував мотузку і на них, і ще два тіла обвалилися на землю.

Минуло кілька хвилин, і на вершині пагорба залишилися тільки ці два тіла і три спорожнілі стовпи. Вода біла і повертала мерців.

Ні Левія, ні тіла Іешуа на вершку пагорба в той час уже не було.

Розділ 17

НЕСПОКІЙНИЙ ДЕНЬ

Уранці в п'ятницю, тобто наступного після проклятого сеансу дня, усі присутні службовці Вар'ете — бухгалтер Василь Степанович Ласточкін, два рахівники, три друкарки, обидві касирки, кур'ери, капельдинери і прибиральниці — словом, усі наявні, не були при праці на своїх місцях, а сиділи на підвіконнях вікон, які виходили на Садову, і дивились на те, що діється під стіною Вар'ете. Під цією стіною у дві лави тулилася багатотисячна черга, хвіст якої був на Кудринській площі. На чолі цієї черги стояло близь-

ко двох десятків широковідомих театральній Москві перекупників.

Черга бентежно нуртувала, привертала увагу громадян, що плавом пливли повз них, і поринула в обговорення запальних переказів про вчорашній небачений сеанс чорної магії. Ці ж перекази неказанно спантеличили бухгалтера Василя Степановича, який напередодні на спектаклі не був. Капельдинери розповідали казна-що, а серед іншого те, як після закінчення голосного сеансу декотрі громадянки в непристойному вигляді бігали вулицею, і таке інше у тому самому стилі. Скромний і тихий Василь Степанович тільки кліпав очима, слухаючи теревені про ці всі дивовижі, й зовсім не знав, що йому чинити, а робити щось було конче необхідно, і саме йому, позаяк він тепер був найстаршим у всій команді Вар'єте.

На десяту годину ранку черга охочих запопасти квитків до того розбухла, що чутки про неї досягли міліції, і на диво швидко було вислано як піші, так і кінні загони, які цю чергу певною мірою впорядкували. Але і впорядкована зміюка завдовжки з кілометр сама собою була великою спокуюсою і надзвичайно вражала громадян на Садовій.

Таке діялося зовні, а всередині Вар'єте теж було вельми негаразд. Від самісінького ранку почали дзвонити і дзвонили безперервно телефони в кабінеті Лиходеева, в кабінеті Римського, в бухгалтерії, в касі та в кабінеті Варенухи. Василь Степанович спочатку відповідав щось, відповідала й касирка, мимрили щось у телефони капельдинери, а згодом і зовсім перестали відповідати, бо на запитання, де Лиходеев, Варенуха, Римський, сказати було зовсім нічого. Спочатку намагалися відкараскуватися словами «Лиходеев на квартирі», а з міста відповідали, що телефонували на квартиру і що квартира каже, що Лиходеев у Вар'єте.

Зателефонувала схвильована дама, почала вимагати Римського, їй порадили подзвонити дружині його, на що рурка, зайшовшись плачем, відповіла, що вона і є дружина і що Римського ніде немає. Зчинялася якась нісенітниця. Прибиральниця вже всім розказала, що, ввійшовши в кабінет фіндиректора прибирати, вона побачила, що двері там навстіж, лампи горять, вікно в сад розбите, крісло лежить перекинуте і нікого немає.

Десь після десятої увірвалася у Вар'єте мадам Римська. Вона ридала і заламувала руки. Василь Степанович цілковито розгубився і не знав, що їй ряти. А о пів на одинадцятку з'явилася міліція. Перше ж і цілком резонне запитання її було:

— Що це тут у вас діється, громадяни? У чому річ?

Команда розступилася, виставивши наперед блідого і розхвильованого Василя Степановича. Довелось речі називати своїми іменами і зізнаватися в тому, що адміністрація Вар'єте, в особі директора, фіндиректора й адміністратора, зникла і невідомо де перебуває, що конферансьє після вчорашнього сеансу було відпроваджено до психіатричної лікарні і що, кажучи стисло, цей вчорашній сеанс був просто-таки скандальним сеансом.

Розплакану мадам Римську, заспокоївши, наскільки була змога, випроводили додому і найпильніше зацікавилися розповіддю прибиральниці про те, яким вона застала кабінет фіндиректора. Службовців попросили розійтися по своїх місцях і взятися до роботи, і невдовзі в будинку Вар'єте з'явилося слідство, супроводжуване гостровухим, м'язистим, кольору цигаркового попелу собакою з надзвичайно розумними очима. Серед службовців Вар'єте відразу поширилася передавана пошепки чутка про те, що цей пес — не хто інший, як славетний Бубновий Туз. І правда, це був він. Поведінка його вразила всіх. Тільки-но Бубновий Туз убіг до кабінету фіндиректора, як він загарчав, вискаливши жажливі жовтуваті ікла, потім ліг на живіт і з якимось тужним і водночас лютим виразом очей поповз до розбитого вікна. Переборовши свій страх, він раптом вискочив на підвіконня і, задравши гостру морду догори, дико й люто завив. Він не хотів йти з вікна, гарчав, здригався і поривався зіскочити вниз.

Пса вивели з кабінету і пустили у вестибюль, звідти він вийшов через парадний хід на вулицю і привів тих, хто йшов за ним, до таксомоторної стоянки. Коло неї він слід, по якому йшов, загубив. Після цього Бубнового Туза відвезли.

Слідство розташувалося в кабінеті Варенухи, куди й почали по черзі викликати тих службовців Вар'єте, котрі були свідками вчорашніх пригод під час сеансу. Треба сказати,

що слідству на кожному кроці доводилося переборювати непередбачувані труднощі. Ниточка раз у раз обривалася в руках.

Афіші були? Були. Але за ніч їх заклеїли новими, і тепер жодної немає, хоч убий! Звідки взявся цей самий маг? А хто ж його знає. Але ж з ним укладувано угоду?

— Треба гадати, — відповідав розхвильований Василь Степанович.

— А якщо укладали, то вона повинна була пройти через бухгалтерію?

— Неодмінно, — відповідав, хвилюючись, Василь Степанович.

— Так де ж вона?

— Нема, — відповідав бухгалтер, усе дужче бліднучи й розводячи руками. І справді, ні в теках бухгалтерії, ні у фіндиректора, ні в Лиходеева, ні у Варенухи жодних слідів угоди немає.

А прізвище цього мага? Василь Степанович не знає, він не був учора на сеансі. Капельдинери не знають, касирка, що продавала квитки, морщила лоба, морщила, думала, думала, нарешті сказала:

— Во... Наче Воланд.

А може бути, і не Воланд? Може, і не Воланд. Можливо, Фаланд.

З'ясувалося, що в бюро чужоземців ні про якого Воланда, а так само і Фаланда, мага, нічогосінько не знають і не чули.

Кур'єр Карпов дав до відома, що начебто цей самий маг зупинився на квартирі у Лиходеева. На квартирі, звісно, відразу ж побували — ніякого мага там не виявили. Самого Лиходеева також не було. Хатньої робітниці Груні немає, і куди вона поділася, ніхто не знає. Голови правління Никанора Івановича немає, Пролежньова немає!

Виходило щось цілковито несосвітенне: пропав увесь провід адміністрації, вчора був дивацький скандальний сеанс, а хто його dokonував і за чиєю намовою — невідомо.

А тим часом повертало на полудень, коли мала відкриватися каса. Але про це, безперечно, не могло бути й мови! На дверях Вар'єте тут-таки вивісили величезний аркуш картону з написом: «Сьогоднішній спектакль відмінється».

В черзі почалося хвилювання, йдучи з голови до хвоста, але, похвилювавшись, вона все-таки почала руйнуватися, і приблизно за годину від неї на Садовій не лишилося й знаку. Слідство відбуло для того, щоб продовжити свою роботу в іншому місці, службовців відпустили, залишивши тільки чергових, і двері Вар'єте позапирали.

Бухгалтеру Василю Степановичу належалося терміново виконати два завдання. По-перше, поїхати в Комісію видовищ та розваг полегшеного типу зі звітом про вчорашні події, а по-друге, побувати у фінвидовищному секторі, щоб здати вчорашній виторг — 21 711 рублів.

Акуратний і сумлінний Василь Степанович упакував гроші в газетний папір, шворкою перехрестив пакет, поклав його до портфеля і, чудово знаючи інструкцію, попрямував, певно, не до автобуса чи трамвая, а до таксомоторної стоянки.

Тільки-но шофери трьох машин забачили пасажира, який поспішав на стоянку з туго набитим портфелем, так усі троє з-під носа в нього від'їхали порожняком, чомусь при цьому злостиво оглядаючись.

Вражений цим явищем бухгалтер довго стояв стовпом, метикуючи, що б то воно означало.

Хвилини за три прикотила порожня машина, і обличчя шофера одразу перекошилося, тільки-но він угледів клієнта.

— Вільна машина? — вражено кахикнувши, запитав Василь Степанович.

— Гроші покажіть, — злостиво відповів шофер, не дивлячись на пасажира.

Все більше дивуючись, бухгалтер, затиснувши дорожочинний портфель під пахвою, витягнув з гаманця червінця і показав його шоферові.

— Не поїду! — відрубав той.

— Даруйте... — почав був бухгалтер, але шофер його урвав:

— Трояки є?

Цілковито спантеличений бухгалтер дістав з гаманця два трояки і показав шоферові.

— Сідайте, — вигукнув той і ляпнув по прапорцю лічильника так, що мало не зламав його. — Поїхали.

— Немає чим решти здати, чи що? — несміливо спитав бухгалтер.

— Повна кишенья решти! — загорлав шофер, і в дзеркальці відбилися його очі, які наливалися кров'ю. — Третій випадок зі мною сьогодні. Та й з іншими таке ж було. Дає якийсь сучий син червінця, я йому решту — чотири п'ятдесят... Виліз мерзотник! Хвилин за п'ять дивлюсь: замість червінця папірець з нарзанової пляшки! — Тут шофер проказав кілька слів, які не надаються до друку. — Другий — на Зубовській. Червінець. Даю решти три рублі. Пішов. Я поліз у гаман, а звідти бджола — як шпигоне у палець! Ах ти!.. — шофер знову вклеїв нецензурні слова. — А червінця немає. Вчора в цьому Вар'ете (нецензурні слова) якась гадина-фокусник сеанс з червінцями зробив (нецензурні слова)...

Бухгалтер заціпенів, зібгався і удав, що буцімто і слово «Вар'ете» він чує вперше, а сам подумав: «Оце так!»

Приїхавши куди було треба, розплатившись щасливо, бухгалтер увійшов у будинок і попрямував коридором туди, де був кабінет завідувача, і вже по дорозі збагнув, що прийшов невчасно. Якась метушня панувала в канцелярії Видовищної комісії. Повз бухгалтера пробігла кур'єрша з вираченими очима, у збитій на потилицю хусточці.

— Нема, нема, нема, любі мої! — кричала вона, звертаючись невідомо до кого. — Піджак і штани тут, а в піджаку нічого нема!

Вона пропала за якимись дверима, і тут-таки за ними почулися звуки биття посуду. З секретарської кімнати вибіг знайомий бухгалтерові завідувач першого сектора комісії, але був він у такому стані, що бухгалтера не впізнав, і пропав без сліду. Приголомшений усім цим бухгалтер дійшов до секретарської кімнати, яка передувала кабінетові голови комісії, і цілковито оторопів.

Через зачинені двері кабінету долинав грізний голос, який без сумніву належав Прохорові Петровичу — голові комісії. «Шпетить когось, чи що?» — подумав спантеличений бухгалтер і, озирнувшись, побачив інше: в шкіряному кріслі, закинувши голову на його спинку, невтримно ридаючи, з мокрою хусточкою в руках, лежала, витягнувши ноги майже на середину кімнати, особиста секретарка Прохора Петровича — красуня Анна Річардівна.

Всеньке підборіддя Анни Річардівни було вимазане губною помадою, а персиковими шоками повзли з вії чорні ручаї розмоклої фарби.

Побачивши, що хтось увійшов, Анна Річардівна схопилася на ноги, кинулася до бухгалтера, вчепилась у лацкани його піджака, почала трясти бухгалтера й волати:

— Слава богу! Знайшовся бодай один сміливець! Усі порозбігались, усі відступилися! Ходімте, ходімте до нього, я не знаю, що почати! — І, безнастанно ридаючи, вона потягла бухгалтера в кабінет.

Опинившись у кабінеті, бухгалтер найперше випустив з рук портфель, а всі його думки пішли шкереберть. І треба сказати, що було від чого.

За величезним письмовим столом з масивною чорнильницею сидів порожній костюм і неумоченим у чорнило сухим пером водив по аркушу. Костюм був при краватці, з кишеньки костюма стриміла самописка, але над комірком не було ані шиї, ані голови, так само як з манжетів не виглядали кисті рук. Костюм поринув у роботу і зовсім не помічав тієї круговерті, яка панувала довкола. Почувши, що хтось зайшов, костюм відкинувся у кріслі, й над комірцем пролунав добре знайомий бухгалтерові голос Прохора Петровича:

— У чому справа? Адже на дверях написано, що я не приймаю.

Красуня-секретарка верескнула і, заламуючи руки, заводала:

— Ви бачите? Бачите?! Нема його! Нема! Поверніть його, поверніть!

Тут у двері кабінету хтось поткнувся, охнув і вилетів геть. Бухгалтер відчув, що ноги йому тремтять, і сів на краєчок стільця, але не забув підняти портфеля. Анна Річардівна стрибала довкола бухгалтера, терзаючи його піджак, і скрикувала:

— Я завжди, завжди зупиняла його, коли він сипав чортами! От і досипався! — Тут красуня підбігла до письмового стола і музикальним ніжним голосом, трохи гундосим від плачу, вигукнула: — Прошо! Де ви?

— Хто вам тут «Проша»? — спитав бундючно костюм, ще глибше відкидаючись у кріслі.

— Не пізнає! Мене не впізнає! Ви розумієте! — пороснула слізьми секретарка.

— Попрошу не ридати в кабінеті! — вже з серцем сказав дратівливий костюм у смужечку і рукавом підтягнув до себе свіжий стос паперів, виразно наміряючись поставити на них резолюції.

— Ні, несила бачити таке, ні, не можу! — заволатала Анна Річардівна і вибігла в секретарську, а за нею кулею вилетів і бухгалтер.

— Уявіть собі, сиджу, — розповідала, тремтячи від збудження, Анна Річардівна, знов учепившись у рукав бухгалтера, — і заходить кіт. Чорний, здоровенний, як бегемот. Я, певно, кричу йому «тпрусь!» Він — драла, а замість нього увиходить товстун, також з котячою якоюсь пікою, і каже: «Що ж це ви, громадяночко, відвідувачам «тпрусь!» кричите?» — і простісінько шмиг до Прохора Петровича, я, певно, за ним, кричу: «Ви з глузду з'їхали?» А він, нахаба, уявіть, просто до Прохора Петровича і сідає навпроти нього в крісло! Ну, той... він — делікатний душею чоловік, але нервовий. Скипів! Не заперечуватиму. Нервова людина, працює, як віл, — скипів. «Ви чого, каже, без доповіді влізаєте?» А той нахаба, уявіть собі, розсівся в кріслі й каже, посміхаючись: «А я, каже, прийшов з вами в одній справі погомоніти». Прохор Петрович скипів знову-таки: «Я зайнятий!» А той, подумати лишень, відказує: «Нічим ви не зайняті...» Га? Ну тут уже терпець Прохорові Петровичу луснув, і він загорлав: «Та що ж це таке? Видалити його геть, чорти б мене взяли?» А той, уявіть, посміхнувся й каже: «Чорти щоб взяли? А що ж, це можна!» І, трах, я не встигла й скрикнути, дивлюсь: нема того з котячою мордою і си... сидить... костюм... Геее! — роззявивши рота, який цілковито втратив усякі обриси, завила Анна Річардівна.

Похлинувшись плачем, вона перевела дух, але і далі верзла щось геть-чисто несосвітенне:

— І пише, пише, пише! Збожеволіти можна! У телефон говорить! Костюм! Усі врозтіч, як зайці!

Бухгалтер тільки стояв і трясся. Але доля тут його порятувала. До секретарської спокійною, діловою ходою входила міліція в числі двох чоловіків. Побачивши їх, красуня заридала ще дужче, тикаючи рукою в двері кабінету.

— Облишмо сльози, громадянко, — спокійно сказав перший, а бухгалтер, відчуваючи, що він тут зовсім зайвий, вискочив із секретарської і за хвилину опинився вже на чистому повітрі. В голові у нього був якийсь протяг, гуло, як у комині, й у цьому гудінні чулись обривки капельдинерських розповідей про вчорашнього kota, що брав участь у сеансі. «Е-ге-ге! Та чи не наш це коточок?»

Не дібравши пугтя в комісії, сумлінний Василь Степанович вирішив побувати в її філії, яка містилась у Баганьковському провулку. І, щоб трохи заспокоїтись, дорогу до філії подолав пішки.

Міська видовищна філія розташовувалася в облупленій від часу віллі в глибині двору і славилася своїми порфіровими колонами у вестибюлі.

Але не колони вражали в цей день відвідувачів філії, а те, що діялося під ними.

Декілька відвідувачів стояли, заціпенівши, і видивлялися на дівчину, що, плачучи, сиділа за столиком, заваленим спеціальною видовишною літературою на продаж. Та під цю пору дівчина нікому нічого не пропонувала з цієї літератури і на співчутливі розпити лише відмахувалась, тоді як і згори, і знизу, і з боків, з усіх відділів філіалу сипалося телефонне дзеленчання принаймні двадцяти апаратів, які тріщали, аж надсаджувалися.

Поплакавши, дівчина раптом здригнулася, істерично скрикнула:

— От знову! — і неждано заспівала тремтливим сопрано:

Море славетне священний Байкал...

Кур'єр, який з'явився на сходах, насварився комусь кулаком і заспівав разом із дівчиною негучним, тьмяним баритоном:

Славне судно, омулевая бочка!..

До голосу кур'єра прилучилися дальні голоси, хор почав розростатися, і нарешті пісня заgrimіла в усіх кутках філії. В найближчій кімнаті № 6, де містився відділ перевірки рахунків, особливо вирізнялася чиясь могутня хрипкувата октава. Акомпанував хору все гучніший передзвін телефонних апаратів.

Гей, Баргузин... повертай же бо вал!.. —

горлопанив кур'єр на сходах.

Сльози текли по обличчю дівчини, вона силкувалася зціпити зуби, але рот її розкривався сам собою, і вона співала октавою вище кур'єра:

Молодець ось недалечко!

Вражало мовчазних відвідувачів філії те, що хористи, розпорошені по різних місцях, співали дуже влад, начебто весь хор стояв, не відводячи очей з невидимого диригента.

Перехожі у Ваганьковському зупинялися коло огорожі двору, дивуючись веселошам, які панували у філії.

Тільки-но перший куплет дійшов кінця, спів ушух раптово, знову ж таки наче за паличкою диригента. Кур'єр тихо лайнувся і заховався.

Тут парадні двері розчинились, і в них з'явився громадянин у літньому пальті, з-під якого стирчали поли білого халата, а з ним міліціонер.

— Вжійте заходів, лікарю, благаю! — істерично вокала дівчина.

На сходи вискочив секретар філії і, видно, перегораючи від сорому та ніяковості, проказав, затинаючись:

— Бачте, лікарю, у нас випадок масового якогось гіпнозу... Так ось, необхідно... — він не докінчив фрази, почав давитися словами і раптом заспівав тенором:

Шилка і Нерчинськ...

— Дурень! — устигла вигукнути дівчина, але не з'ясувала, кого вона лає, а натомість вивела вимушену руладу і сама заспівала про Шилку та Нерчинськ.

— Тримайте себе в руках! Припиніть спів! — звернувся лікар до секретаря.

З усього було видно, що секретар і сам віддав би що завгодно, аби припинити спів, але зупинитися він не міг і разом з хором звідомив перехожих у провулкові про те, що в нетрях його не зачепив хижий звір і куля стрільців не здогнала!

Щойно куплет цей закінчився, дівчина першою дістала порцію валер'янки від лікаря, а потім він побіг за секретарем до інших — пойти і тих.

— Вибачайте, громадяночко, — раптом звернувся Василь Степанович до дівчини, — кіт до вас чорний не заходив?..

— Який там кіт? — з люттю закричала дівця. — Осел у нас у філії сидить, осел! — І, додавши до цього: — Хай чує! Я все розповім, — справді розповіла про те, що сталося.

Виявилось, що завідувач міської філії, «який до краю занедбав полегшені розваги» (зі слів дівці), страждав на манію організовувати всілякі гуртки.

— Очі замилював начальству! — горлопанила дівця.

Протягом року завідувач устиг організувати гуртки для вивчення Лермонтова, шахово-шашковий, пінг-понговий та ще гурток верхової їзди. На літо погрожував організувати гурток веслування на прісних водах і гурток альпіністів.

І от сьогодні, в обідню перерву, входить він, завідувач...

— І веде під руку якогось сучого сина, — розповідала дівчина, — що невідь звідки взявся, в картатих штанцях, у надтріснутому пенсне і... мармиза цілковито неймовірна!

І тут же, згідно з оповіддю дівці, відрекомендував його всім, хто обідав у ідальні філії, як визначного фахівця з організації хороших гуртків.

Обличчя майбутніх альпіністів спохмурніли, але завідувач тут же закликав усіх до бадьорості, а фахівець і пожартував, і кинув дотеп, і заприсягся, що часу співи відбирають лише дещицю, а користі від цих співів, між іншим, ціла хура.

Ну, безперечно, ясувала дівчина, першими вискочили Фанов і Косарчук, відомі на всю філію лакизи, і оголосили, що записуються. Тепер решта службовців упевнилася, що співів не уникнути, довелось записуватись і їм у гурток. Співати вирішили в обідню перерву, позаяк весь інший час був розподілений між Лермонтовим і шашками. Завідувач, аби показати приклад, оголосив, що в нього тенор, і далі все покотилось, як у поганому сні. Картатий фахівець-хормейстер загорлав:

— До-мі-соль-до! — повитягував найсором'язливіших з-за шаф, де вони намагалися врятуватися від співів, Косарчуку сказав, що в того абсолютний слух, заскімлив, заскиглив, просив пошанувати старого регента-співаку, постукав камертоном по пальцях, благаючи grimнути «Море славетне».

Гримнули. І славно гримнули. Картатий справді тямив на своїй справі. Доспівали перший куплет. Тут регент вибачився, сказав: «Я на хвилинку!» — і... шез. Думали, що він справді повернеться за хвилину. Але збігло і десять хвилин, а його немає. Радість охопила філійців — утік.

І раптом якось самі собою заспівали другий куплет, усіх повів за собою Косарчук, в якого, можливо, і не було абсолютного слуху, але був досить приємний високий тенор. Проспівали. Регента немає! Рушили по своїх місцях, але не встигли повсідатися, як, проти свого бажання, знов заспівали. Зупинитися — де там. Помовчать хвилини три і знову гримнуть! Тут збагнули, що біда. Завідувач замкнувся в себе в кабінеті від сорому!

На цьому місці розповідь дівчини урвалась. Анітрохи валер'янка не допомогла.

Через чверть години до ґратованої огорожі у Ваганьковому під'їхали три вантажні авта, і на них повантажився весь склад філії на чолі з завідувачем.

Тільки-но перша вантажівка, гойднувшись у воротах, виїхала в провулок, службовці, які стояли на платформах і тримали одне одного за плечі, розкрили роти, і весь провулок виповнила популярна пісня. Підхопили її в другій машині, а потім і в третій. Так і поїхали. Перехожі, швидкокуючи у своїх справах, кидали на вантажні авта лише побіжні погляди, анітрохи не дивувалися, гадаючи, що це екскурсія їде за місто. Їхали справді за місто, тільки не на екскурсію, а в клініку професора Стравінського.

Через півгодини зовсім збитий з плигу бухгалтер дістався до фінвидовищного сектора, сподіваючись, нарешті, позбутись казенних грошей. Навчений уже досвідом, він насамперед обережно заглянув у видовжену залу, де за матовими шибками із золотими написами сиділи службовці. Жодних ознак тривоги чи неподобства бухгалтер тут не завважив. Було тихо, як і годиться в пристойному закладі.

Василь Степанович усунув голову в те віконечко, над яким було написано: «Прийом сум», — привітався з якимсь незнайомим йому службовцем і ввічливо попрохав прибутковий ордерок.

— А вам для чого? — запитав службовець у віконечку. Бухгалтер вразився.

— Хочу здати суму. Я з Вар'єте.

— Хвилинку, — відповів службовець і поспіхом зачинив ґратками отвір у склі.

«Дивина!» — подумав бухгалтер. Зачудування його було цілком природне. Уперше в житті він зустрівся з таким. Усім відомо, як важко одержати гроші; для такого завше можуть відшукатися перепони. Але в тридцятирічній практиці бухгалтера не було випадку, щоб хоч би хто, юридична чи приватна особа, вагалася б узяти гроші.

Але нарешті ґратки розсунулися, і бухгалтер приправ до віконечка.

— А чи багато у вас? — запитав службовець.

— Двадцять одна тисяча сімсот одинадцять рублів.

— Ого! — чомусь іронічно відповів службовець і простягнув бухгалтерові зелений аркушик.

Добре знаючи форму, бухгалтер миттю заповнив її і почав розв'язувати шворочку на пакункові. Коли він розпакував свою ношу, в очах йому замиготіло, він щось болісно пробелькотав.

Перед очима його заряблили іноземні гроші. Тут були сто-сикки канадських доларів, англійських фунтів, голландських гульденів, латвійських лат, естонських крон...

— Ось він, один з тих штукарів із Вар'єте! — почувся грізний голос над заціпенілим бухгалтером. І ту ж мить Василя Степановича заарештували.

Розділ 18

НЕВДАТНІ ВІЗИТЕРИ

У той самий час, коли запопадливий бухгалтер нісся таксомотором, щоб наразитися на самописний костюм, з плацкартного вагона № 9 київського потяга, який прибув до Москви, серед інших пасажирів вийшов пристойний чоловік з маленькою фібровою валізкою в руці. Пасажир цей був не хто інший, як дядечко покійного Берліоза, Максиміан Андрійович Поплавський, економіст-планувальник, що мешкав у Києві на колишній Інститутській вулиці. Спричинилася до приїзду Максиміана Андрійовича одержана ним позавчора пізно ввечері телеграма такого змісту:

«Мене щойно зарізало трамваем на Патріарших. Похорон п'ятницю, три години дня. Приїзди. Берліоз».

Максиміліан Андрійович вважався, і заслужено, одним з найрозумніших людей у Києві. Але і найрозумнішого чоловіка така телеграма здатна загнати в глухий кут. Раз людина телеграфує, що її зарізало, то цілком очевидно, що її зарізало не на смерть. Але до чого ж тоді похорон? Чи він дуже плохий і передчуває, що помре? Це ймовірно, але надзвичайно дивна ця достеменність — відки йому знати, що ховатимуть його в п'ятницю о третій годині? Дивовижна телеграма!

Проте розумні люди на те й розумні, щоб тямитися на заплутаних речах. Дуже просто. Сталася помилка, і депешу передали, перекрутивши. Слово «мене», без сумніву, потрапило сюди з іншої телеграми, замість слова «Берліоза», яке набуло вигляду «Берліоз» і опинилося в кінці телеграми. З таким виправленням зміст телеграми ставав ясним, але, безперечно, трагічним.

Коли стихився вибух горя, що вразив дружину Максиміліана Андрійовича, той негайно почав лагодитися в Москву.

Належить розкрити одну таємницю Максиміліана Андрійовича. Що й казати, йому було шкода жінчиного небожа, який загинув у розповні літ. Але, певно, як людина практична, він розумів, що якоїсь особливої потреби в його присутності на похороні немає. Та все ж таки Максиміліан Андрійович дуже квапився до Москви. В чому ж річ? В одному — у квартирі. Квартира в Москві! Це серйозно. Невідомо чому, але Київ був не до вподоби Максиміліанові Андрійовичу, і думка про переїзд до Москви так точила його останнім часом, що він навіть почав погано спати.

Його не тишили весняні повені на Дніпрі, коли, затоплюючи острови на низькому березі, вода зливалася з виднокругом. Його не тишив той незрівнянний ні з чим краєвид, що відкривався від підніжжя пам'ятника князю Володимирові. Його не звеселяли сонячні плями, які мерехтіли о провесні на цегляних хідниках Володимирської гірки. Нічого цього він не хотів, йому праглося одного — перебраться до Москви.

Оголошення в газетах про обмін квартири на Інститутській вулиці в Києві на менше помешкання в Москві не

давали жодних наслідків. Охочі не зголошувалися, а якщо зрідка хто і заявлявся, то їхні пропозиції були недоброчесні.

Телеграма збурила Максиміліана Андрійовича. Це була нагода, пропустити яку був би гріх. Люди практичні знають, що такі моменти не повторюються.

Одним словом, незважаючи на будь-які труднощі, треба було зуміти успадкувати квартиру небожа на Садовій. Так, це було складно, неймовірно складно, але ці складнощі потрібно було за всяку ціну перебороти. Досвідчений Максиміліан Андрійович знав, що для цього першим і неодмінним кроком має бути таке: потрібно прописатись, бодай тимчасово, в трьох кімнатах покійного небожа.

У п'ятницю серед дня Максиміліан Андрійович увійшов у двері кімнати, де містилося управління будинку № 302-біс по Садовій вулиці в Москві.

У вузькій кімнаті, де на стіні висів старий плакат, що зображував у кількох малюнках способи оживлення потонулих у ріці, за дерев'яним столом самотою сидів середнього віку неголений чоловік з бентежними очима.

— Чи можу я бачити голову правління? — гречно звідався економіст-планувальник, знімаючи капелюха і ставлячи свою валізу на вільний стілець.

Це, здавалося б, простісіньке запитання чомусь так стурбувало того сидня, що він навіть перемінився на виду. Косуючи в тривозі очима, він промимрив невиразно, що голови немає.

— Він у себе на квартирі? — спитав Поплавський. — У мене нагальна справа.

Сидень відповів знову-таки дуже невиразно. Але все ж можна було здогадатися, що голови на квартирі нема.

— А коли він буде?

Сидень нічого не відповів на це, а якось тоскно подивився у вікно.

«Ага!» — сказав сам до себе промітний Поплавський і спитав про секретаря.

Дивний чоловік за столом навіть побуряковів від натуги і сказав нерозбірливо знову-таки, що секретаря також немає... коли він прийде, невідомо і... що секретар ослаб...

«Ага!» — сказав собі Поплавський. — Але ж хто-небудь є в правлінні?

— Я, — слабким голосом відгукнувся чоловік.

— Бачте, — ваговито заговорив Поплавський, — я єдиний спадкоємець покійного Берліоза, мого небожа, що загинув, як вам відомо, на Патріарших, і я маю обов'язком, згідно з законом, перебрати спадщину, що міститься в нашій квартирі номер п'ятдесят...

— Нічого я не знаю, товаришу, — тоскно перервав чоловік.

— Але, зважайте, — гучним голосом сказав Поплавський, — ви член правління і зобов'язані...

І цієї миті до кімнати зайшов якийсь громадянин. Побачивши приходня, сидень за столом зблід.

— Член правління П'ятнажко? — спитав приходень у сидня.

— Я, — ледве чутно відповів той.

Приходень щось пошептав сидню, і той, цілковито знечений, піднявся зі стільця, і через кілька секунд Поплавський залишився сам у порожній кімнаті правління.

«Ото халепа! І треба ж було, щоб їх відразу всіх...» — прикро думав Поплавський, перетинаючи асфальтовий двір і поспішаючи у квартиру № 50.

Тільки-но економіст-планувальник подзвонив, двері розчинилися, і Максиміліан Андрійович увійшов у напівтемний передпокій. Здивувала його дещо та притичина, що незрозуміло було, хто йому відчинив: у передпокої нікого не було, крім величезного чорного kota, який сидів на стільці.

Максиміліан Андрійович кахикнув, потунав ногами, і тоді двері кабінету розчинилися і до передпокою увійшов Коров'єв. Максиміліан Андрійович уклонився йому чемно, але з гідністю, і проказав:

— Моє прізвище Поплавський. Я доводжуся дядечком...

Але не встиг він договорити, як Коров'єв вихопив з кишені брудну хусточку, уткнувся у неї носом і заплакав.

— ...покійному Берліозові...

— Як же, як же! — перервав Коров'єв, віднімаючи хустку від обличчя. — Тільки-но глипнув на вас, здогадався, що це ви! — Тут він затрясся від сліз і почав вигукувати: — Горе яке, га? Що ж це воно таке діється? Га?

— Трамваєм задавило? — пошепки запитав Поплавський.

— Начисто! — крикнув Коров'єв, і сльози в нього ручаями побігли з-під пенсне. — Начисто! Я був свідком.

Вірите — раз! Голова — геть! Права нога — хруп, надвоє! Ліва — хруп, надвоє! Ось до чого ці трамваї доводять! — І, не мавши, очевидно, сили стримувати себе, Коров'єв ткнувся носом у стіну біля дзеркала і почав здригатися в риданнях.

Берліозів дядечко був щиро вражений такою поведінкою невідомця. «Ось, кажуть, не буває в наш час співчутливих людей!» — подумав він, відчуваючи, що в нього самого починають свербіти очі. Але водночас неприємна хмарка набігла на його душу, і тут же майнула полозом думка, а чи не прописався вже цей сердечний чолов'яга у квартирі небіжчика, позаяк і такі приклади життя подавало.

— Вибачте, ви були другом мого покійного Міші? — спитав він, утираючи рукавом ліве сухе око, а правим вивчаючи Коров'єва, яким стрясала печаль. Але той до того розридався, що немога була щось зрозуміти, окрім повторюваних слів «хруп — і надвоє!» Нарившись досхочу, Коров'єв відклеївся нарешті від стіни і промовив:

— Ні, не можу більше! Піду вживу триста крапель ефірної валер'янки!.. — І, повернувши до Поплавського цілковито заплакане обличчя, докинув: — Ось вони, трамваї, які!

— Я перепрошую, це ви мені дали телеграму? — попитав Максиміліан Андрійович, натужно гадаючи, хто він за один, цей дивовижний плаксій.

— Він! — відповів Коров'єв і показав пальцем на кота. Поплавський витріщився, думаючи, що не розчув.

— Ні, не можу, бракне сили, — сьорбаючи носом, вів далі Коров'єв, — як згадаю: колесо по носі... Одне колесо пудів десять має ваги... Хруп!.. Піду ляжу в постіль, забудує уві сні, — та й зник з передпокою.

Кіт же поворухнувся, зіскочив зі стільця, став на задні лапи, взявся в боки, розкрив писок і сказав:

— Ну, я дав телеграму. Далі що?

У Максиміліана Андрійовича відразу пішла обертом голова, руки й ноги віднялися, він випустив валізку і сів на стілець навпроти кота.

— Я, здається, людською мовою питаю, — суворо сказав кіт, — далі що?

Але Поплавський не дав жодної відповіді.

— Паспорт! — ревнув кіт і простяг пухку лапу.

Нічого не тямлячи і нічого не бачачи, окрім двох іскр, що горіли в котячих очах, Поплавський вихопив з кишені паспорт, як кинджал. Кіт підчепив зі столика біля дзеркала окуляри в товстій чорній оправі, насунув їх на морду, від чого став ще показнішим, і витяг з тремтливої руки Поплавського паспорт.

«От цікаво, знепритомнію я чи ні?...» — подумав Поплавський. Здалеку долиналио хлипання Коров'єва, весь передпокій наповнився запахом ефіру, валер'янки та ще якоїсь нудотної гидоти.

— Яким відділком видано документ? — попитав кіт, дивляючись у сторінку. Відповіді не було.

— Чотириста дванадцятим, — сам до себе сказав кіт, водячи лапою по паспорту, якого він тримав догори низом, — так воно і є! Добре знаю цей відділок! Там усім без розбору видають паспорти! А я, приміром, не видав би такому, як ви! Ні за що не видав би! Глянув би тільки раз в обличчя і тут же відмовив би! — Кіт до того розсердився, що швиргонув паспорт об підлогу. — Ваша присутність на похороні відмінюється, — продовжував кіт офіційним голосом, — завдайте собі труда від'їхати до місця мешкання. — І ревно у двері: — Азazelло!

На його поклик у передпокій вибіг маленький, кульгавець, обтягнутий чорним трико, з ножем, засунутим за шкіряний пояс, рудий, з жовтим іклом, з більмом на лівому оці.

Поплавський відчув, що йому бракне повітря, підвівся зі стільця і позадкував, тримаючись за серце.

— Азazelло, випровадь! — наказав кіт і вийшов з передпокою.

— Поплавський, — тихо прогундосив той, що увійшов, — сподіваюсь, уже все зрозуміло?

Поплавський кивнув головою.

— Повертайся негайно у Київ, — вів далі Азazelло, — сиди там тихше води, нижче трави і про жодні квартири в Москві не мрій, ясно?

Цей малюк, що наганяв на Поплавського смертельний жах своїм іклом, ножем і кривим оком, сягав економістові лише до плеча, але діяв енергійно, вправно і організовано.

Насамперед він підняв паспорт і простягнув його Максиміліану Андрійовичу, а той узяв книжечку мертвою ру-

кою. Потім названий Азазеллом однією рукою підняв валіжку, другою розчахнув двері й, узявши під руку Берліозового дядечка, вивів його на майданчик сходів. Поплавський прихилився до стіни. Без будь-якого ключа Азазелло розкрив валіжку, витяг з неї величезну засмажену курку без однієї ноги, загорнуту в просяклу жиром газету, і поклав її на майданчику. Потім витягнув два комплекти білизни, ремінь до гостріння бритви, якусь книжечку і футляр, і все це зіпхнув ногою в колодязь сходів, окрім курки. Туди ж полетіла і спорожніла валіза. Чутно було, як вона лягнулася вниз, і за звуком можна було виснувати, що від неї відірвалася покришка.

Затим рудий розбійник ухопив за ногу курку і всією цією куркою навідліг, дуже й страшно так торохнув по шиї Поплавського, що тулуб курки відскочив, а нога лишилася у руках Азазелло. Все пішло шкереберть у домі Облонських, як слушно висловився славетний письменник Лев Толстой. Саме так і сказав би він за таких обставин. Так! Усе пішло шкереберть в очах Поплавському. Довга іскра проскочила в нього перед очима, потім змінилася якоюсь траурною змією, що погасила на мить травневий день, — і Поплавський полетів униз сходами, тримаючи в руках паспорт. Долетівши до повороту, він вибив на сусідньому майданчику шибку вікна і сів на сходинці. Повз нього проскакала безнога курка й упала в колодязь. Азазелло, що залишився нагорі, миттю обгриз курячу ногу, а кістку засунув у бічну кишеньку трико, повернувся у квартиру і з грюкотом зачинився. В цей час знизу почали долимати обережні кроки людини, що йшла нагору.

Збігши ще на один марш нижче, Поплавський сів на дерев'яний тапчанчик на майданчику і перевів дух.

Якийсь малесенький чоловічок, у літах, з надзвичайно журним обличчям, у чесучевому старовинному костюмі й твердому солом'яному капелюсі, оперезаному зеленою стрічкою, йдучи угору сходами, зупинився коло Поплавського.

— Дозвольте вас запитати, громадянине, — сумно поцікавився чоловічок у чесучі, — де квартира номер п'ятдесят?

— Вище! — уривчасто відповів Поплавський.

— Велике спасибі вам, громадянине, — так само журно сказав чоловічок і подався далі нагору, а Поплавський підвівся і побіг униз.

Постає питання, чи ж не в міліцію поспішався Максиміліан Андрійович скаржитись на розбійників, які вчинили над ним дикий гвалт серед білого дня? Ні, в жодному разі, про це можна казати з певністю. Прийти в міліцію і сказати, що ось, мовляв, кіт в окулярах читав мій паспорт, а потім чоловік у трико з ножем... ні, громадянство, Максиміліан Андрійович навсправжки був розумною людиною!

Він був уже внизу і коло самого виходу нагледів дверцята до якоїсь комірчини. Шибку в тих дверцятах було вибито. Поплавський заховав паспорт у кишеню, розглянувся, сподіваючись побачити скинуті речі. Але від них не лишилося й сліду. Поплавський і сам подивувався, наскільки це мало його засмутило. Його охопила інша цікава й спокуслива думка: перевірити на цьому чоловічкові ще раз клятву квартиру. І справді, раз він довідувався, де вона, то йшов до неї вперше. Отож він зараз попрямував прямісінько в лабеті тій компанії, що засіла у квартирі № 50. Щось підказувало Поплавському, що чоловічок цей дуже скоро вийде з тієї квартири. Ні на який похорон ніякого небожа Максиміліан Андрійович, певно, вже не збирався, а до потяга на Київ часу було доста. Економіст озирнувся і шмигнув до комірчини.

У цей час далеко вгорі стукнули двері. «Це він увійшов...» — із завмиранням серця подумав Поплавський. У комірчині було прохолодно, тхнуло мишами і чобітьми. Максиміліан Андрійович уместився на якомусь дерев'яному обрубкові й вирішив чекати. Позиція була придобна, просто з комірчини було видно вихідні двері шостого парадного.

Проте чекати довелося довше, ніж сподівався киянин. Сходи весь час замищались чогось безлюдні. Чути було добре, і ось нарешті на п'ятому поверсі хряснули двері. Поплавський завмер. Так, його крочки. «Сходить униз». Відчинилися двері поверхом нижче. Кроки стихли. Жіночий голос. Голос зажуреного чоловіка... так, це його голос... Промовив щось наче «облиш, Христа ради...» Вухо Поплавського стриміло у розбчтій шибці. Це вуха вловило жіночий сміх. Швидка й енергійна хода вниз; і ось майнула

спина жінки. Ця жінка з цераговою зеленою сумкою в руках вийшла у двір. А крочки того чоловіка залунали знову. «Дивно! Він повертається назад у квартиру! Чи не з цієї ж ватаги він сам? Так, повертається! Ось знову нагорі розчинили двері. Ну що ж, почекаємо ще...»

Цього разу чекати довелося недовго. Скрип дверей. Крочки. Крочки затихли. Відчайдушний зойк. Нявкіт kota. Крочки квапливі, дрібні, вниз, униз, униз!

Поплавський дочекався. Хрестячись та щось проказуючи, промчав журний чоловічок, без капелюха, з божевільним обличчям, подряпаною лисиною та в зовсім мокрих штанях. Він почав рвати клямку вихідних дверей, у страсі не розбираючи, куди вони відчиняються, назовні чи досередини, — нарешті опанував ними і вилетів на сонце у двір.

Перевірку квартири було доконано. Не думаючи більше ані про покійного небожа, ані про квартиру, жахаючись на згадку про ту небезпеку, на яку він наражався, Максиміліан Андрійович, шепочучи лише два слова: «Все зрозуміло! Все зрозуміло!» — вибіг у двір. За кілька хвилин тролейбус мчав економіста-планувальника у бік Київського вокзалу.

З маленьким же чоловічком, поки економіст сидів у комірчині внизу, приключилася найнеприємніша історія. Чоловічок був буфетником у Вар'єте і називався Андрій Фокович Соков. Доки тривало слідство у Вар'єте, Андрій Фокович тримався осторонь усіх подій, і помітили тільки, що він став ще журнішим, аніж взагалі бував завжди, і, окрім того, що він довідувався у кур'єра Карнова про те, де зупинився заїжджий маг.

Отож, розійшовшись на майданчику з економістом, буфетник дістався п'ятого поверху і подзвонив у квартиру № 50.

Йому негайно відчинили, але буфетник обімлів, позадкував і увійшов не відразу. Та й не диво. Відчинила двері дівуля, на якій нічого не було, окрім кокетливого мереживного фартушка і білої наколки на голові. На ногах, правда, були золоті черевички. Будовою тіла дівчина була без ганджу, і за єдиний дефект її зовнішності можна було взяти бурий шрам на шії.

— Ну що ж, заходьте, коли добивалися, — сказала дівуля, впіривши в буфетника зелені розпусні очі.

Андрій Фокович охнув, закліпав очима і ступив у передпокій, скидаючи капелюха. Саме в цей час у передпокої задзеленчав телефон. Безсоромна покоївка, поставивши одну ногу на стілець, зняла рурку з важілька і сказала в неї:

— Алло!

Буфетник не знав, куди подіти очі, переступав з ноги на ногу і думав: «Оце так покоївка в чужоземця! Тьху ти, мерзота яка!» І, щоб порятуватися від мерзоти, почав роззиратися по боках.

Увесь великий та напівтемний передпокій був захарашений незвичайними речами та одягом. Так, на спинку стільця було накинуто траурний плащ, підбитий вогненною тканиною, на столику коло дзеркала лежала довга шпага з блискітливим золотим руків'ям. Три шпаги з руків'ями срібними стояли в кутку так само звичайно, як будь-які парасольки чи тростини. А на оленячих рогах висіли берети з орлиним пір'ям.

— Так, — говорила покоївка в телефон, — як? Барон Майгель? Слухаю. Так! Добродій артист сьогодні вдома. Так, буде радий бачити вас. Так, гості... Фрак або чорний піджак. Що? На дванадцятю годину ночі. — Закінчивши розмову, покоївка поклала рурку і звернулася до буфетника: — Чого зволите?

— Мені необхідно бачити громадянина артиста.

— Як? Так-таки його самого?

— Його, — відповів буфетник сумовито.

— Запитаю, — сказала, видимо вагаючись, покоївка і, прочинивши двері в кабінет покійного Берліоза, доповіла: — Лицарю, тут з'явився маленький чоловік, який говорить, що йому потрібен мессієр.

— А хай заходить, — пролунав з кабінету надтріснутий голос Коров'єва.

— Пройдіть до вітальні, — сказала дівуля так просто, наче була зодягнута по-людськи, прочинила двері до вітальні, а сама пішла з передпокою.

Увійшовши туди, куди його запрошено, буфетник навіть про справу свою забув, так його вразила обстава кімнати. Крізь кольорові шибки великих вікон (фантазія безслідно зниклої ювелірші) лилося надзвичайне, подібне до церковного, світло. В старовинному величезному каміні, незважа-

ючи на спекотлий весняний день, палали дрова. А душно все ж таки не було в кімнаті анітрохи, ба, навіть навпаки, того, хто входив, огортала якась підземельна вільгість. Перед каміном на тигровій шкурі сидів, благодушно мружачись на вогонь, чорний котище. Був стіл, глянувши на який, богобоязний буфетник здригнувся: стіл покривала церковна парча. На парчевій скатертині стояла сила-силенна пляшок — череватих, запилених і запліснявілих. Між пляшками зблискувала таріль, і відразу було видно, що ця таріль зі щирого золота. Коло каміна маленький рудий, з ножом за поясом, на довжелезній шпазі смажив шматки м'яса, і сік скапував у вогонь, а в димар струмував дим. Пахтіло не лише смаженою, але ще якимись міцними парфумами і ладаном, від чого в буфетника, який знав з газет про загибель Берліоза і про місце його мешкання, майнула думка про те, чи не правлено тут, чого доброго, по Берліозові церковної панахиди, втім, таку гадку він тут-таки відігнав від себе, як вочевидь нісенітну.

Приголомшений буфетник несподівано почув густий бас:

— Отож, чим я вам міг би прислужитись?

Тієї миті буфетник і завважив у тіні того, хто був йому потрібен.

Чорний маг розташувався на якомусь неосяжному дивані, низькому, з розкиданими на ньому подушками. Як здалося буфетникові, на артистові була лише чорна білизна і чорні ж гостроносі черевики.

— Я, — гірко заговорив буфетник, — є завідувач буфету в театрі Вар'єте...

Артист витягнув уперед руку, на пальцях якої грало каміння, начебто загороджуючи вуста буфетнику, і палко заговорив:

— Ні, ні, ні! Ні слова більше! Ніколи й нізащо! В рот нічого не візьму з вашого буфету! Я, шановний, проходив повз ваш шинквас і досі не можу забути ні осетрини, ні бринзи! Найдорожчий мій! Бринза не буває зелена на колір, це вас хтось обкрутив. Їй належить бути білою. Так, а чай! Адже це помий! Я своїми очима бачив, що якась неохайна дівчина підливала з відра у ваш величезний самовар сиру воду, а чай, проте, все одно продовжували розливати. Ні, любенький, так негоже!

— Вибачте, — заговорив ошелешений цим нежданим нападом Андрій Фокович, — я не в цій справі, й осетрина сюди не тичеться.

— Тобто як це не тичеться, коли вона зіпсована?

— Осетрину прислали другої свіжості, — ознаймив буфетник.

— Голубе, це нісенітниця!

— Чому нісенітниця?

— Друга свіжість — ось що нісенітниця! Свіжість буває лише одна — перша, вона ж і остання. А коли осетрина другої свіжості, то це значить, що вона тухла!

— Вибачте... — почав був знову буфетник, не знаючи, як скараскатися причіпок артиста.

— Вибачити не могу, — твердо сказав той.

— Я не в цій справі прийшов, — зовсім зів'янувши, проговорив буфетник.

— Не в цій? — здивувався іноземний маг. — А яка ще справа могла привести вас до мене? Якщо пам'ять не зраджує мені, з осіб, близьких вам за фахом, я знався лише з одною маркітанткою, і то давно, коли вас ще не було на світі. Втім, я радий. Азazelло! Табурет добродієві завідувачу буфету!

Той, хто смажив м'ясо, обернувся, вжахнувши буфетника своїми іклами, і спритно підсунув йому один з темних дубових низеньких табуретів, інших стільців у кімнаті не було.

Буфетник мовив:

— Сердечно дякую, — і опустився на стільчик. Задня його ніжка тут же з хрустом підломилась, і буфетник, охнувши, преболяче гепнувся задом об долівку. Падаючи, він підчепив ногою інший ослінчик, який стояв перед ним, і з нього вивернув собі на штани повну чашу червоного вина.

Артист вигукнув:

— Ой! Чи не забилися ви?

Азazelло допоміг буфетникові звестися, присунув ще один стілець. Сповненим горя голосом буфетник відмовився від пропозиції господаря скинути штани й просушити їх перед вогнем і, почувачи себе невимовно зле в мокрій білизні й одязі, сів на другий стільчик з острахом.

— Я люблю сидіти низько, — заговорив артист, — з низького не так небезпечно падати. Отже, ми зупинилися

на осетрині? Голубе мій! Свіжість, свіжість і свіжість, ось що має бути гаслом кожного буфетника. Та ось, чи не зволите скуштувати...

Вмить у червоному світлі від каміна блиснула перед буфетником шпага, і Азазелло виклав на золоту тарілку шматок м'яса, який ще шкварчав, полив його лимонним соком і підніс буфетникові золоту двозубу виделку.

— Уклінно... я...

— Ні, ні, покуштуйте!

Буфетник з гречності поклав у рот шматочок і відразу збагнув, що жує справді щось вельми свіже і, головне, надзвичайно смаковите. Але прожовуючи духмяне, соковите м'ясо, буфетник мало не подавився і не впав удруге. З сусідньої кімнати влетіла велика темна птаха і тихенько крилом зачепила лисину буфетникові. Сівши на камінну полицю поряд з годинником, птаха виявилася совою. «Господи Боже мій!.. — подумав нервовий, як усі буфетники, Андрій Фокович. — Оце квартирка!..»

— Чашу вина? Біле, червоне? Вину якої країни ви надаєте перевагу о такій порі?

— Уклінно... я не п'ю...

— Даремно! То чи не зволите партію в кості? Чи ви кохаєтеся в яких інших іграх? Доміно, карти?

— Не граю, — вже стомлений, відізався буфетник.

— Препогано, — виснував господар. — Щось, воля ваша, недобре криється в мужчинах, які уникають вина, ігор, товариства чудових жінок, застільної бесіди. Такі люди або важко хворі, або потай ненавидять оточення. Щоправда, можливі винятки. Серед осіб, що сідали зі мною за бенкетний стіл, траплялися іноді дивовижні підлотники! Отже, слухаю вашу справу.

— Вчора ви зволіли фокуси робити...

— Я? — вигукнув уражено маг. — Майте милосердя! Хіба таке мені личить!

— Даруйте, — сказав, збентежившись, буфетник. — Так сеанс чорної магії...

— Ах, он воно що, он що! Любий мій! Я відкрию вам таємницю: я зовсім не артист, а просто мені хотілося побачити москвичів у гурті, а найзручніше це було зробити в театрі. Так ось, мій почет, — він кивнув у бік кота, — і влаштував цей сеанс, я ж тільки сидів і розглядав моск-

вичів. Але не міняйтеся з обличчя, а скажіть, що ж у зв'язку з цим сеансом привело вас до мене?

— Бачите, серед іншого, папірці напали зі стелі, — буфетник стишив голос і ніяково озирнувся, — ну, їх усі й похапали. І ось заходить до мене в буфет молодик, дає червінець, я — решти йому вісім п'ятдесят... Потім другий...

— Також молодик?

— Ні, літній чоловік. Третій, четвертий. Я все даю решту. А сьогодні перевіряв касу, глядь, а замість грошей — різаний папір. На сто дев'ять рублів прогорів буфет.

— Гай-гай! — гукнув артист. — Та невже вони думали, що то справжні паперові гроші? Я не припускаю думки, щоб вони це зробили свідомо.

Буфетник якимось криво й тоскно оглянувся, але нічого не сказав.

— Невже шахраї? — тривожно спитав у гостя маг. — Невже серед москвичів є шахраї?

У відповідь буфетник так гірко посміхнувся, що відпали будь-які сумніви: так, серед москвичів є шахраї.

— Це ницо! — обурився Воланд. — Ви людина бідна... Адаже ви — бідна людина?

Буфетник утягнув голову в плечі, так що стало видно, що він чоловік бідний.

— У вас скільки є заощаджень?

Запитання було поставлене співчутливим тоном, але все ж таке запитання не можна не визнати неделікатним. Буфетник запнувся.

— Двісті сорок дев'ять тисяч рублів у п'яти ошадкасах, — відгукнувся з сусідньої кімнати деренчливий голос, — і вдома, під підлогою, двісті золотих десятків.

Буфетник ніби прикипів до свого табурета.

— Ну, безперечно, це не гроші, — поблажливо сказав Воланд своєму гостеві, — хоча, власне, вони вам і потрібні. Ви коли маєте померти?

Тут уже буфетник обурився.

— Такого ніхто не знає, і нікого таке не стосується, — відказав він.

— Отак і не знає, — почувся все той же паскудний голос з кабінету, — подумаєш, біном Ньютона! Помре він через дев'ять місяців, у лютому наступного року, від раку печінки в клініці Першого МДУ, в четвертій палаті.

Буфетник зжовк на обличчі.

— Дев'ять місяців... — задумливо рахував Воланд. — Двісті сорок дев'ять тисяч... це виходить, щось з двадцять сім тисяч на місяць? Малувато, але для скромного життя стане... Та ще ці десятки...

— Десяток реалізувати не пощастить, — ув'язався той самий голос, холодячи серце буфетникові, — по смерті Андрія Фоковича дім негайно повалять і десятки буде передано в Держбанк.

— І не радив би я вам лягати в клініку, — вів далі артист, — який сенс помирати в палаті під стогін та хрипіння безнадійно хворих? Чи не краще влаштувати бенкет на ці двадцять сім тисяч і, заживши отрути, перейти в інший світ під звуки струн, в оточенні сп'янілих красунь і друзів-одчайдухів?

Буфетник сидів нерухомо і дуже зістарівся. Темні круги залягли під його очима, щоки обвисли, нижня щелепа відвалилася.

— Втім, ми розмріялися, — спохопився господар, — до справи! Покажіть ваші нарізані папірці.

Буфетник, хвилюючись, витягнув із кишені паку, розгорнув її та так і остовпів. У шматковій газеті лежали червінці.

— Любий мій, ви справді недужий, — сказав Воланд, низуючи плечима.

Буфетник, дико посміхаючись, підвівся з табурета.

— А, — заникуючись, проговорив він, — а якщо вони знову тее...

— Гм... — задумався артист, — ну, тоді приходьте до нас знову. Ласкаво просимо! Радий був познайомитися.

Вмить вискочив з кабінету Коров'єв, учепився буфетникові в руку, почав трясти її та упрохувати Андрія Фоковича всім, усім передати вітаннечка. Знетямлений буфетник рушив до передпокою.

— Гелло, проведи! — кричав Коров'єв.

Знову-таки ця руда гола в передпокої! Буфетник протиснувся у двері, писнув «до побачення» — і лішов, як п'яний. Пройшовши трохи вниз, він зупинився, сів на сходинку, витяг пакунок, перевірів — червінці були на місці.

Тут з квартири, що виходила на цей майданчик, вийшла жінка з зеленою сумкою. Побачивши чоловіка, який сидів

на сходинці й тупо дивився на червінці, вона посміхнулася і сказала задумливо:

— Що це у нас за будинок такий! І цей зранку п'яний. Шибку вибили знову на сходах, — приглянувшись уважніше до буфетника, вона докинула: — Е, та у вас, громадянине, червінців і кури не клюють! Ти б зі мною поділився, га?

— Облиш ти мене, Христа ради! — перелякався буфетник і хутенько приховав гроші. Жінка розсміялася:

— Та дідько б тебе побрав, скупердяй! Я пожартувала... — і рушила вниз.

Буфетник повільно підвівся, підняв руку, щоб підрівняти капелюх, і переконався, що його на голові немає. Страшенно не хотілося йому повертатись, але капелюха було шкода. Недовго повагавшись, він усе-таки вернувся і подзвонив.

— Чого вам ще? — спитала його проклята Гелла.

— Я капелюшок забув, — шепнув буфетник, тицяючи себе в лисину. Гелла обернулася. Буфетник подумки сплюнув і заплющив очі. Коли він їх розплющив, Гелла простягала йому його капелюха так ще шпагу з темним руків'ям.

— Не мое, — шепнув буфетник, відводячи шпагу і швиденько надягаючи капелюха.

— Хіба ви без шпаги прийшли? — подивувалася Гелла.

Буфетник шось буркнув і швидко пішов униз. Голові його було чомусь незручно і надто тепло в капелюсі; він скинув його й, підскачівши від страху, тихо зойкнув. У руках у нього був оксамитовий берет з півнячим обстріпаним пером. Буфетник перехрестився. Тієї ж миті берет нявкнув, перетворився на чорне кошеня і, вискочивши знов на голову Андрієві Фоковичу, всіма кігтями вп'явся йому в лисину. Відчайдушно верескнувши, буфетник кинувся бігти вниз, а кошеня звалилося з голови і шугнуло вгору сходами.

Вирвавшись на повітря, буфетник підтюпцем пробіг до воріт і назавжди облишив чортів будинок № 302-біс.

Докладно відомо, що з ним сталося далі. Вибігши з підворіття, буфетник дикувато озирнувся, наче шукаючи щось. За хвилину він був на іншому боці вулиці в аптеці. Тількино він промовив слова: «Скажіть, будь ласка...» — як жінка за прилавком вигукнула:

— Громадянине, у вас же вся голова порізана!

Хвилини через п'ять буфетника було перев'язано марлею, і він дізнався, що найкращими фахівцями з хвороб печінки вважаються професори Бернадський та Кузьмін, спитав, хто з них ближче, загорівся від радості, коли дізнався, що Кузьмін живе ось тут через двір у маленькій біленькій віллі, й хвилини за дві був уже там. Помешканнячко було старовинне, але дуже, дуже затишне. Запам'яталося буфетникові, що перша трапилася йому назустріч старенька нянька, що хотіла взяти в нього капелюха, але позаяк капелюха в нього не було, то нянька, шамкаючи порожнім ротом, кудись пішла.

Замість неї опинилася коло дзеркала і, здається, під якоюсь аркою жінка середнього віку і тут-таки сказала, що можна записатися тільки на дев'ятнадцяте, не раніше. Буфетник відразу змикитив, у чому рятунок. Заглянувши пригаслим поглядом за арку, де в якомусь очевидному передпокої дожидалися троє людей, він шепнув:

— Смертельно хворий...

Жінка здивовано подивилася на забинтовану голову буфетника і, повагавшись, сказала:

— Ну що ж... — і перепустила його за арку.

Тієї миті протилежні двері розчинилися, в них зблиснуло золоте пенсне. Жінка в халаті сказала:

— Громадяни, цей хворий піде поза чергою.

І не встиг буфетник огледітись, як уже опинився в кабінеті професора Кузьміна. Нічого страшного, врочистого і медичного не було в цій продовгуватій кімнаті.

— Що з вами? — спитав приємним голосом професор Кузьмін і трохи тривожно подивився на забинтовану голову.

— Ось щойно з певних вуст дізнався, — відповів буфетник, загнуто поглядаючи на якусь фотографічну групу під склом, — що в лютому наступного року я помру від раку печінки. Благаю зупинити.

Професор Кузьмін як сидів, так і відкинувся на високу шкіряну готичну спинку крісла.

— Даруйте, не розумію вас... ви що, були у лікаря? Чому у вас голова забинтована?

— Якого там лікаря?.. Бачили б ви цього лікаря!.. — відповів буфетник і раптом зацокотів зубами. — А на го-

лову не зважайте, не має стосунку. На голову плюньте, вона тут ні до чого. Рак печінки, прошу зупинити!..

— Та вибачайте, хто вам таке сказав?!

— Вірте йому! — палко попрохав буфетник. — Він знає напевне!

— Нічого не розумію, — знизуючи плечима і від'їжджаючи з кріслом від стола, говорив професор. — Як же він може знати, коли ви помрете? Тим паче, що він не лікар!

— У четвертій палаті, — відповів буфетник.

Тут професор подивився на свого пацієнта, на його голову, на вогкі брюки і подумав: «Цього ще бракувало! Божевільний!» Спитав:

— Ви п'єте горілку?

— Ніколи не торкався, — відповів буфетник.

Через хвилину його роздягли, поклали на холодну ператову канапку, і професор м'яв йому живіт. Тут, слід сказати, буфетник значно повеселішав. Професор категорично стверджував, що зараз, принаймні в цю хвилину, жодних ознак раку в буфетника немає. Але якщо так... раз він боїться і якийсь шарлатан його налякав, то потрібно зробити всі аналізи... Професор черкав щось на аркушиках паперу, пояснюючи, куди піти, що віднести. Окрім цього дав записку до професора-невропатолога Буре, пояснюючи буфетнику, що нерви його геть-чисто розладнані.

— Скільки вам платити, професоре? — ніжним і тремливим голосом попитав буфетник, витягуючи пухке портмоне.

— Скільки хочете, — коротко й сухо відновів професор.

Буфетник витяг тридцять рублів і виклав їх на стіл, а потім нараз м'яко, наче кошачою лапою орудуючи, поклав поверх червінців стосик у газетному папірці, який тихо дзенькнув.

— А це що таке? — спитав Кузьмін і підкрутив вус.

— Не зневажте, громадянине професоре, — прошепотів буфетник, — благаю, зупиніть рак!

— Заберіть зараз же своє золото, — сказав професор, лишаючись собою, — ви б краще за нервами стежили. Завтра ж дайте сечу на аналіз, не пийте багато чаю та їжте зовсім без солі.

— Навіть суп не солити? — попитав буфетник.

— Нічого не солити, — наказав Кузьмін.

— Ехх!.. — тоскно вигукнув буфетник, розчулено дивлячись на професора, забираючи десятки і задкуючи до дверей.

Хворих того вечора у професора було небагато, і з наближенням сутінок пішов останній. Скидаючи халат, професор глянув на те місце, де буфетник залишив червінці, й побачив, що жодних червінців немає, а лежать три етикетки з пляшок Абрау-Дюрсо.

— Чортзна-що таке! — пирхнув Кузьмін, волочачи полу халата підлогою і обмацуючи папірці. — Він, виявляється, не лише шизофренік, але й шахрай! Не можу збагнути, чого йому було треба від мене? Невже записка на аналіз сечі? О! Він украв пальто! — І професор кинувсь у передпокій, знову-таки в халаті на один рукав. — Ксеніє Микитівно! — пронизливо закричав він у дверях передпокою. — Погляньте, пальто на місці?

З'ясувалося, що всі пальто цілі. Проте, коли професор повернувся в кабінет, зірвавши нарешті з себе халат, він наче вріс у паркет, прикипівши поглядом до свого стола. На тому місці, де лежали етикетки, сиділо чорне кошеня-сирота з нещасною мордочкою і нявчало над блюдечком з молоком.

— Це що ж таке, дозвольте?! Це вже... — Кузьмін відчув, як у нього похолола потилиця.

На тихий і жалісний зойк професора надбігла Ксенія Микитівна і цілком його заспокоїла, відразу сказавши, що це, безперечно, хтось із пацієнтів підкинув кошеня, що таке нерідко трапляється в професорів.

— Живуть, напевно, бідно, — пояснювала Ксенія Микитівна, — ну, а в нас, звичайно...

Почали думати-гадати, хто б то міг підкинути. Підозра впала на стареньку жінку з виразкою шлунка.

— Вона, певно, — говорила Ксенія Микитівна, — вона думає так: все одно помру, а кошенят шкода.

— Але стривайте! — закричав Кузьмін. — А що ж молоко?! Вона теж принесла? У блюдечку?!

— Вона в пляшечці принесла, тут вилила в блюдечко, — пояснила Ксенія Микитівна.

— Як там не було, заберіть і кошеня, і блюдечко, — сказав Кузьмін і сам супроводив Ксенію Микитівну до дверей. Коли він повернувся, ситуація перемінилась.

Вішаючи халат на кілочок, професор почув у дворі регіт, виглянув і, натурально, сторопів. Через двір перебігала в протилежний флігельок дама в самій сорочці. Професор навіть знав, як її звать — Мар'я Олександрівна. Реготався хлопчак.

— Що це? — презирливо проказав Кузьмін.

У ту ж мить за стіною, в кімнаті дочки професора, патефон заграв фокстрот «Алілуя», і відразу почулося гороб'яче цвірінкання за спиною професора. Він обернувся і побачив, що на його столі скаче великий горобець.

«Гм... спокійно... — подумав професор, — він улетів, коли я відходив від вікна. Все гаразд!» — наказав собі професор, відчуваючи, що все пішло шкереберть і, головним чином, через цього горобця. Придивившись до нього, професор відразу пересвідчився, що цей горобець — не зовсім простий горобець. Паскудне горобчище припадало на ліву лапку, видимо кривлялося, волочачи її, виробляло синкопи, одне слово, — пританцьовувало фокстрот під звуки патефона, як п'яний коло шинквасу. Грубіянив, як умів, зухвало позираючи на професора.

Професорова рука лягла на телефон, і він хотів був подзвонити своєму однокурсникові Буре, щоб запитати, що означають такі горобчики в шістдесят років, та ще коли раптом паморочиться голова?

Горобчище тим часом сіло на подаровану чорнильницю, нагидило в неї (я не вигадую!), потім пурхнуло вгору, зависло в повітрі, а тоді з розгону, наче сталевим дзьобом, стукнуло в скло фотографії, яка зображувала повний університетський випуск 94-го року, розбило скло на друзки і після всього вилетіло у вікно.

Професор перемінив номер на телефоні й, замість подзвонити Буре, подзвонив у бюро п'явок, сказав, що говорить професор Кузьмін і що просить терміново прислати йому на квартиру п'явок. Поклавши рурку на важільок, професор знову повернувся до столу і тут же зойкнув. За столом цим сиділа в хусточці сестри-жалібниці жінка з сумочкою, на якій був напис «П'явки». Зойкнув професор,

пригледівшись до її рота. Він був чоловічий, кривий, аж до вух, з одним іклом. Очі в сестри були мертві.

— Грошики я приберу, — чоловічим басом проказала сестра, — нема чого їм тут валятись. — Згребла пташиною лапкою етикетки й почала танути в повітрі.

Минуло години дві. Професор Кузьмін сидів у спальні на ліжкові, а п'явки висіли в нього на скронях, за вухами та на шиї. В ногах у Кузьміна, на шовковій стьобаній ковдрі, сидів сивовусий професор Буре, співчутливо дивився на колегу і втішав його, що все це дурниці. За вікном уже була ніч.

Що діялося ще дивовижного в Москві тієї ночі, ми не знаємо і дошукуватись, певно, не будемо, — тим паче, що надходить час нам братися за другу частину цієї правдивої оповіді. За мною, читачу!

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ 19

МАРГАРИТА

За мною, читачу! Хто сказав тобі, що немає на світі справжнього, вірного, вічного кохання? Хай відріжуть брехунів його мерзенний язик!

За мною, мій читачу, тільки за мною, і я покажу тобі таке кохання!

Ні! Майстер помилявся, коли в лікарні о тій опівнічній порі з гіркою казав Іванкові, що вона забула його. Такого не могло бути. Вона його, безперечно, не забула.

Насамперед розкриємо таємницю, котру майстер волів не розкривати Іванкові. Кохану його звали Маргаритою Миколаївною. Все, що майстер казав про неї бідолашному поетові, було суцєю правдою. Він змалював свою кохану правдиво. Вона була вродлива і розумна. До цього треба додати ще одне: з упевненістю можна казати, що багато хто з жінок усе що завгодно віддали б за те, щоб проміняти своє життя на життя Маргарити Миколаївни. Бездітна, тридцятирічна Маргарита була дружиною великого значного фахівця, котрий до того ж зробив важливе відкриття державного значення. Чоловік її був молодий, вродливий, добрий, чесний і обожнював свою дружину. Маргарита Миколаївна зі своїм чоловіком удвох посідали весь поверх прекрасної вілли серед садка в одному з провулків коло Арбату. Чарівне місце! Кожен може в цьому

пересвідчитися, якщо захоче піти в той садок. Хай звернеться до мене, я надам йому адресу, вкажу дорогу — вілла заціліла донині.

Маргариті Миколаївні не бракувало грошей. Маргарита Миколаївна могла купити все, що їй би забаглося. Серед знайомих її чоловіка траплялися цікаві люди. Маргарита Миколаївна ніколи не торкалася до примуса. Маргарита Миколаївна не знала страхіть життя в спільній квартирі. Словом... вона була щаслива? Жодної хвилини! Відтоді, коли вона дев'ятнадцятирічною вийшла заміж і потрапила на віллу, вона не знала щастя! Боги, боги мої! Що ж треба було цій жінці?! Що ж треба було цій жінці, в очах якої завше горів якийсь незбагнений вогник! Що треба було цій ледь косуватій на одне око відьмі, яка прикрасила себе тоді весною мімозами? Не знаю. Не відаю. Мабуть, вона казала правду, їй потрібен був він, майстер, і аж ніяк не готична вілла, і не окремих сад, і не гроші. Вона кохала його, вона казала правду.

Навіть у мене, правдивого оповідача, але сторонньої людини, стискається серце на думку про те, чого зазнала Маргарита, коли прийшла наступного дня в будиночок майстра, на щастя, не мавши змоги переговорити з чоловіком, який не повернувся в означений термін, і дізналася, що майстра вже немає. Вона зробила все, прагнучи дізнатись щось про нього, і, звісно, не дізналась нічого. Тоді вона повернулася на віллу і продовжувала жити на старому місці.

Але тільки-но щез брудний сніг з тротуарів і бруків, тільки-но потягнуло з кватирок гнилуватим бентежним запахом весни, Маргарита Миколаївна затужила ще дужче, ніж узимку. Вона часто плакала тайкома, плакала довго й гірко. Вона не знала, кого любить: живого чи мертвого? І з ходою гнітючих днів дедалі частіше, і особливо в сутінках, їй спадало на думку, що вона пов'язана з мертвим.

Треба було або забути його, або самій померти. Неможливо було так нидіти довше. Неможливо! Забути його, чого б це не коштувало — забути! Але він не йде з пам'яті, ось у чому горе.

— Так, так, так, ота сама помилка! — говорила Маргарита, сидячи коло грубки і дивлячись у вогонь, запалений на спомин того вогню, що горів тоді, коли він писав Понтія Пілата. — Навіщо я тієї ночі пішла від нього? Навіщо?

Яке безумство! Я повернулася наступного дня, чесно, як обіцяла, але було вже запізно. Так, я повернулася, як нещасний Левій Матвій, надто пізно!

Усі ці слова були, певно, неслухні, бо й справді, що б змінилося, якби вона в ту ніч залишилася у майстра? Хіба врятувала б вона його? Смішно! — вигукнули б ми, але ми цього не робитимемо перед доведеною до відчаю жінкою.

Того самого дня, коли відбувалася безглузда круговерть усіляких подій, спричинена з'явою чорного мага в Москві, в п'ятницю, коли було спроваджено назад до Києва Берліозового дядечка, коли було арештовано бухгалтера і сталося ще багато безглузких і незбагнених речей, Маргарита прокинулася десь опівдні у своїй спальні, яка застеленою стелею виходила у башту вілли.

Прокинувшись, Маргарита не заплакала, як це бувало часто, бо прокинулася з передчуттям, що сьогодні, нарешті, щось станеться. Завваживши в собі це передчуття, вона почала його підігрівати і плекати у своїй душі, боячись, щоб воно її не покинуло.

— Я вірую! — шептала Маргарита врочисто. — Я вірую! Щось станеться! Не може не статися, бо ж за що, насправді, мені послана довічна ця мука? Зізнаюся, що я брехала і обманювала і жила таємним життям, прихованим від людей, але все ж таки не можна за це карати так жорстоко. Щось станеться неодмінно, бо не буває так, щоб будь-що тяглося вічно. А понад усе, мій сон був віщий, за це я поручусь.

Так шептала Маргарита Миколаївна, дивлячись на яскраво-червоні штори, які наливалися сонцем, неспокійно вдягаючись, розчісуючи перед потрійним дзеркалом коротке завите волосся.

Сон, який приснився у цю ніч Маргариті, був справді незвичайний. Річ у тім, що протягом своїх зимових терзань вона ніколи не бачила уві сні майстра. Вночі він покидав її, і мучилася вона лише вдень. А тут приснився.

Приснилася невідома Маргариті місцина — безнадійна, понура, під хмарним небом ранньої весни. Приснилося це подерте на клоччя вируюче сіреньке небо, а під ним безгомінна зграйка граків. Якийсь кострубатий місток, під ним мугна весняна річечка. Безрадісні миршавенькі напівголі дерева. Самотня осика, а далі, між деревами, за якимсь городом, — складена з обаполів хижка, не то — окрема кух-

ня, не то лазня, не то біс його зна що. Неживе все довкола якесь і до того безрадісне, що так і тягне повіситися на цій осичині біля містка. Ні подмуху вітерця, ні поруху хмара, ані душі. Ото пекельне місце для живої людини!

І ось, уявіть, розчахуються двері цього дерев'яного будиночка, і з'являється він. Далеченько, але виразно його видно. Обірваний він, не добереш, що на ньому за одяг. Волосся розпатлане, неголений. Очі хворі, бентежні. Робить їй знаки, кличе. Захлинаючись у неживому повітрі, Маргарита по купинах побігла до нього і в цей час прокинулася.

«Сон цей може означати лише щось одне з двох, — міркувала собі Маргарита Миколаївна, — якщо він мертвий і кликав мене, то це знаймує, що він приходив по мене, і я невдовзі помру. Це дуже добре, бо мукам тоді прийде край. Або він живий, тоді сон знаймує тільки те, що він дає про себе знати! Він хоче сказати, що ми ще побачимося. Так, ми побачимося дуже скоро!»

Усе в тому ж стані нервового збудження Маргарита вдяглася і почала умовляти себе, що, далєбі, все складається дуже вдало, а такі слушні нагоди потрібно вміти ловити і користати з них. Чоловік поїхав у відрядження на цілих три дні. Три доби вона сама собі господиня, ніхто не заважатиме їй думати про що завгодно, мріяти про те, чого прагне душа. Всі п'ять кімнат на горішньому поверсі вілли, вся ця квартира, на яку позаздрили б у Москві десятки тисяч людей, під її повною орудою.

Проте, діставши свободу на повних три дні, з усієї цієї розкішної квартири Маргарита вибрала далеко не найкраще місце. Напившись чаю, вона забилася в темну, без вікон, кімнату, де зберігалися у двох величезних шафах валізи та всілякий мотлох. Сівши навпочіпки, вона висунула нижню шухляду першої з них і з-під купи шовкових обрізків дістала те єдине вартісне, що мала в житті. В руках у Маргарити опинився старий альбом з коричневої шкіри, в якому була фотографічна картка майстра, книжечка ощадної каси з внеском у десять тисяч на його ім'я, спресовані поміж аркушиками цигаркового паперу пелюстки засушеної троянди і частина зшитку в повний аркуш, списаного на друкарській машинці й з обгорілим нижнім краєм.

Повернувшись із цим скарбом до себе в спальню, Маргарита Миколаївна поставила на трійчатому дзеркалі фотокартку і просиділа близько години, тримаючи на колінах пошкоджений вогнем зошит, гортаючи його й перечитуючи те, в чому після паління не було ні початку, ані кінця: «...Пітьма, що надійшла від Середземного моря, накрила ненависний прокураторові гóрод. Щезли висячі мости, які едали храм зі страшною Антонієвою вежею, опустилася з неба хлань і залила крилатих богів над гіподромом, Хасмонейський палац з бійницями, базари, караван-сараї, провулки, ставки... Пропав Єршалаїм — великий город, наче і не було його на світі...»

Маргариті хотілося читати далі, але далі нічого не було, крім нерівних вугільних торочок.

Утираючи сльози, Маргарита Миколаївна облишила зошит, лікті поставила на піддзеркальний столик і, відбиваючись у дзеркалі, довго сиділа, не спускаючи очей з фотографії. Потім сльози висохли. Маргарита акуратно склала своє майно, і через кілька хвилин воно знову було поховане під шовковим ганчір'ям, і, дзенькнувши, в темній кімнаті заклацнув замок.

Маргарита Миколаївна одягала в передпокої пальто, щоб іти гуляти. Вродливиця Наташа, її хатня робітниця, запитала, яку страву готувати на друге, і, діставши відповідь, що це однаковісінько, щоб розважити саму себе, стала до розмови зі своєю господинею і почала розповідати казна-що, на кшталт того, що вчора в театрі якийсь фокусник такі фокуси показував, що всім очі полізли рогом, усім роздав по два флакони закордонних парфумів і панчохи безплатно, а потім, як сеанс закінчився, публіка вийшла на вулицю, і — глип — усі голісінькі! Маргарита Миколаївна повалилася на стілець під дзеркалом у передпокої і розреготалася.

— Наташо! Ну як вам не соромно, — говорила Маргарита Миколаївна, — ви письменна, розумна дівчина, в чергах патякають чортзна-що, а ви повторюєте!

Наташа зашарілася і палко заперечила, що зовсім не патякають і що вона сама на свої очі бачила сьогодні в гастрономі на Арбаті одну громадянку, яка прийшла в гастроном у туплях, а як почала коло каси платити, туплі в неї з ніг зникли, і вона залишилася в самих панчохах. Очі ви-

лупила, на п'яті діра! А туфлі ті чаклунські, з того самого сеансу.

— Так і пішла?

— Так і пішла! — вигукувала Наташа, все більше шаріючись від того, що їй не ймуть віри. — Та вчора, Маргарито Миколаївно, міліція чоловік сто уночі забрала. Громадянки з того сеансу в самих панталонах бігли Тверською.

— Ну, звичайно, це Дарина розказувала, — говорила Маргарита Миколаївна, — я давно вже помічала, що вона страшенна брехуха.

Смішна розмова закінчилася приємним сюрпризом для Наташі. Маргарита Миколаївна пішла в спальню і вийшла звідти, тримаючи в руках пару панчіх і флакон одеколону. Сказавши Наташі, що й вона хоче показати фокус, Маргарита Миколаївна подарувала їй і панчохи й пляшечку і сказала, що просить її лише про одне — не бігати в самих панчохах Тверською і не слухати Дарки. Розцілувавшись, господиня і хатня робітниця розійшлися.

Відкинувшись на зручну, м'яку спинку сидіння в троллейбусі, Маргарита Миколаївна їхала Арбатом і то думала про своє, то прислуховувалася до того, про що шепталися двоє громадян, що сиділи попереду неї.

А ті, зрідка оглядаючись застережливо, чи була хто не чує, перешіптувалися про якесь казна-що. М'ясистий здоровань зі швидкими свинячими очима, сидячи коло вікна, тихо говорив маленькому своєму сусідові про те, що довелося труну запнути чорним запиналом...

— Та не може бути! — вражено шептав маленький. — Це щось нечуване... А що Желдибін почав?

Через рівномірне гудіння троллейбуса долинали слова від вікна:

— Карний розшук... скандал... ну, просто містика!

З цих рваних шматків Маргарита Миколаївна сяк-так стулила щось докупи. Громадяни шепталися про те, що в якогось мерця, а в якого — вони не називали, сьогодні вранці з труни викрали голову! Саме через це той Желдибін так і хвилюється тепер. А ці, що шепочуться в троллейбусі, також якось причетні до обікраденого мерця.

— Встигнемо ще за квітами заїхати? — непокоївся маленький. — Кремація, ти кажеш, о другій?

Врешті Маргариті Миколаївні набридло слухати це таємниче варнякання про вкрадену з труни голову, і вона зраділа, що їй наспів час виходити.

За кілька хвилин Маргарита Миколаївна вже сиділа під Кремлівською стіною на одній із лав, розташувавшись так, щоб їй було видно манеж.

Маргарита мружилася на яскраве сонце, пригадувала свій сьогоднішній сон, пригадувала, як рівно рік, день у день і година в годину, на цій же лаві вона сиділа поруч з ним. І так само, як тоді, чорний ридикюль лежав коло неї на сидінні. Його не було поруч у цей день, але розмовляла подумки Маргарита Миколаївна все ж таки з ним: «Якщо тебе заслали, то чому ж ти не даєш знати про себе? Адже люди дають знати. Ти розлюбив мене? Ні, я чомусь не вірю в це. Отож ти був засланий і помер... Тоді, прошу тебе, відпусти мене, дай мені нарешті волю жити, дихати повітрям!» Маргарита Миколаївна сама відповідала собі за нього: «Ти вільна... Хіба я тримаю тебе?» Потім заперечувала йому: «Ні, що ж це за відповідь? Ні, ти піди з моєї пам'яті, тоді я стану вільною».

Люди проходили повз Маргариту Миколаївну. Якийсь чоловік пас очима добре зодягнуту жінку, ваблений їй вродою та самотністю. Він кашлянув і присів на краєчок тієї ж лави, на якій сиділа Маргарита Миколаївна. Набравшись духу, він заговорив:

— Таки не кепська сьогодні погода...

Але Маргарита так понуро зиркнула на нього, що він підвівся і пішов.

«Ось і потвердження, — подумки казала Маргарита тому, хто володів нею, — чому, власне, я прогнала цього чоловіка? Мені тоскно, а в цьому джентджикові немає нічого відворотного, хіба лише оте дурнувате «таки не кепська...» Чому я сиджу, як сова, під стіною одна? Чому я вилучилася з життя?»

Вона зовсім зажурилася і похнюпилася. Але тут раптовно та сама вранішня хвиля сподівання і збудження штовхнула її в груди. «Так, станеться!» Хвиля штовхнула її вдруге, і тут вона збагнула, що це хвиля звукова. Крізь міський гамір усе виразніше, близьачись, чулися удари барабана і фальшуваті гуки труб.

Першим з'явився кінний міліціонер, який їхав кроком уздовж ґратчастої огорожі саду, а за ним троє піших. Потім повільно посунувся вантажний автомобіль з музиками. Далі — новісінька відкрита похоронна машина, на ній труна вся у вінках, а по кутах платформи стояло четверо людей: троє чоловіків і одна жінка.

Навіть на віддалі Маргарита розгледіла, що обличчя тих, хто, стоячи в похоронній машині, проводжали в останню путь покійного, якісь дивно розгублені. Особливо це було помітно на громадянці, яка стояла в лівому задньому кутку автокатафалка. Товсті щоки їй аж наче ще більше розпирало десь ізсередини якоюсь пікантною таємницею, в заплалих очицях палали двозначні вогники. Здавалося, що ось-ось, ще трохи, і громадянка, не втерпівши, підморгне на мерця і скаже: «Чи ви коли таке бачили-чули? Чиста тобі містика!» Такі ж розгублені обличчя були і в піших учасників процесії, які, приблизно триста, повільно йшли за похоронною машиною.

Маргарита проводжала очима кортеж, прислухаючись до того, як затихає вдалині тужливий турецький барабан, видаючи все однаковісінько «бумс, бумс, бумс», і думала: «Який дивний похорон... І яка туга від цього «бумса»! Далебі, дияволу б я запродала душу, аби тільки дізнатися, живий він чи ні? Цікаво знати, кого це ховають з такими дивовижними обличчями?»

— Берліоза Михайла Олександровича, — раптом почувся поруч дещо гугнявий чоловічий голос, — голову МАСОЛІТУ.

Здивована Маргарита Миколаївна обернулася і побачила на своїй лаві громадянина, який, напевно, нишком підсів у той час, коли Маргарита задивилася на процесію і, треба гадати, несамохіть уголос промовила своє останнє запитання.

Процесія тим часом почала зупинятися, мабуть, стримувана попереду світлофорами.

— Так, — вів далі невідомий громадянин, — дивний у них настрій. Везуть мерця, а думають лише про те, куди заподілася його голова.

— Яка голова? — спитала Маргарита, приглядаючись до несподіваного сусіда. Він був невисокий на зріст, вогненно-рудий, з іклом, у накрохмаленій білизні, в смугастому

добротному костюмі, в лакованих черевиках і з котелком на голові. Краватка була яскрава. Дивовижно, що з кишеньки, де звичайно чоловіки носять хусточку або самописку, в цього громадянина стриміла обгризена куряча кістка.

— Та, бачите, — ясував рудий, — сьогодні вранці в грибодавському домі голову в мерця поцупили з труни.

— Як же це може бути? — мимохіть спитала Маргарита, в той же час пригадавши перешепти в тролейбусі.

— Чорти їх маму знають як! — пашекував рудий. — Втім, я гадаю, про це Бегемота непогано було б запитати. Страшенно ловко поцупили. Неймовірний скандал! І, головне, не взяти в тям, кому й навіщо вона потрібна, ця голова!

Хоч як була поглинута своїм Маргарита Миколаївна, її, однак, вразили дивовижні брехні невідомого громадянина.

— Даруйте! — раптом вигукнула вона. — Якого Берліоза? Це, що в газетах сьогодні...

— А, так, так...

— Отож це літератори за труною йдуть? — запитала Маргарита і враз ошкірилась.

— Так-таки, вони самісінькі!

— А ви їх знаєте на обличчя?

— Всіх до єдиного, — відповів рудий.

— Скажіть, — заговорила Маргарита, і голос її зробився глухим, — серед них нема критика Латунського?

— Як же його може не бути? — відповів рудий. — Он він з краю в четвертій шерензі.

— Це блондин отой? — мружачись, запитала Маргарита.

— Попелястий... Бачите, він очі закотив до неба.

— На патера скидається?

— Ото-то.

Більше Маргарита нічого не запитала, приглядаючись до Латунського.

— А ви, я бачу, — посміхаючись, заговорив рудий, — ненавидите цього Латунського.

— Я ще декого ненавиджу, — крізь зуби відповіла Маргарита, — але про це нецікаво говорити.

Процесія в цей час рушила далі, за пішми потягнулися переважно порожні автомобілі.

— Так, звісно, що тут цікавого, Маргарито Миколаївно!

Маргарита вразилася:

— Ви мене знаєте?

Замість відповіді рудий скинув котелок і широким рухом відвів його вбік.

«Ну й розбишацька пика!» — подумала Маргарита, приглядаючись до свого вуличного співбесідника.

— А я вас не знаю, — сухо сказала Маргарита.

— Звідки ж вам мене знати! А я, щоб ви знали, посланий до вас у справі.

Маргарита зблідла і сахнулася.

— З цього безпосередньо і треба було починати, — заговорила вона, — а не молоти чортзна-що про відрізану голову! Ви хочете заарештувати мене?

— Поцілила пальцем у небо, — вигукнув рудий, — що це таке: раз заговорив, так уже неодмінно маю арештовувати! Просто справа є до вас.

— Нічого не втямлю, яка справа?

Рудий розглянувся і сказав таємничо:

— Мене прислано, щоб вас сьогодні ввечері запросити в гості.

— Що ви верзете, які гості?

— До одного дуже значного іноземця, — з притиском сказав рудий, прискаливши око.

Маргарита дуже розгнівалася.

— Нова порода об'явилася: вуличний звідник! — підводячись, щоб іти геть, сказала вона.

— Красно дякую за такі доручення! — образившись, вигукнув рудий і буркнув у спину Маргариті, яка відходила: — Дурепа!

— Мерзотник! — відказала та, обертаючись, і тієї ж миті почула за собою голос руданя:

— Пітьма, що надійшла від Середземного моря, накрила ненависний прокураторові город. Щезли висячі мости, які єднали храм зі страшною Антонієвою вежею... Пропав Єршалаїм, великий город, наче й не було його на світі... Так пропадять же ви пропадом з вашим обгорілим зшитком і сущеною трояндою! Сидіть тут на лаві сама і благайте його, щоб відпустив вас на волю, дав дихати повітрям, пішов би з пам'яті!

Побілівши обличчям, Маргарита вернулася до лави. Рудий зирив на неї, прискалившись.

— Я нічого не збагну, — тихо заговорила Маргарита Миколаївна, — про аркушки ще можна дізнатися... промкнутися, піддивитися... Наташу підкуплено, так? Але як ви могли дізнатися про мої думки? — Вона страдницьки скривилась і додала: — Скажіть мені, хто ви такий? З якої ви установи?

— Ото нудота... — буркнув рудий і заговорив голосніше: — Даруйте, адже я сказав вам, що ні з якої я не установи! Сядьте, будь ласка.

Маргарита беззастережно підкорилася, але все-таки, сідаючи, запитала ще раз:

— Хто ви такий?

— Гарзд, зовуть мене Азazelло, але це однаково вам нічого не з'ясує.

— А ви мені не скажете, звідки ви дізналися про аркуші та про мої думки?

— Не скажу, — сухо відповів Азazelло.

— Але ви хоч що-небудь знаєте про нього? — благально шелнула Маргарита.

— Ну, скажімо, знаю.

— Благаю: скажіть мені лишень одне, він живий? Не мучте.

— Ну, живий, живий, — неохоче відгукнувся Азazelло.

— Боже!..

— Прошу, без емоцій і вигуків, — насупившись, сказав Азazelло.

— Вибачте, вибачте, — мимрила покірна тепер Маргарита, — я, певно, розсердилася на вас. Але, погодьтесь, коли серед вулиці запрошують жінку кудись у гості... У мене немає жодних упереджень, я запевняю вас, — Маргарита невесело усміхнулась, — але я ніколи не бачу ніяких чужоземців, спілкуватися з ними я не маю жодної охоти... а крім того, мій чоловік... Моя драма полягає в тому, що я живу з тим, кого не люблю, але псувати йому життя вважаю негідною справою. Я від нього нічого не бачила, окрім добра...

Азazelло з видимою нудьгою вислухав цю безладну мову і проказав суворо:

— Прошу вас на хвильку вмовкнути.

Маргарита покірно замовкла.

— Я запрошую вас до чужоземця цілковито безпечно-го. І жодна душа не знатиме про ці відвідини. За це я вам поручуся.

— А для чого я йому знадобилася? — вкрадливо спитала Маргарита.

— Ви про це дізнаєтеся пізніше.

— Розумію... Я повинна віддатися йому, — проказала Маргарита задумливо.

На це Азazelло якось зверхньо гмикнув і відповів так:

— Будь-яка жінка в світі, могу вас запевнити, мріяла б про це, — Азazelлову мармизу перекосило смішком, — але я вас розчарую, цього не буде.

— Що за чужоземець такий?! — у замішанні вигукнула Маргарита так голосно, що на неї озирнулися ті, хто проходив повз лаву. — Яка мені спонука йти до нього?

Азazelло нахилився до неї і шепнув багатозначно:

— Ну, спонука дуже велика... Ви скористаєтеся нагодою...

— Що? — гукнула Маргарита, і очі її заокруглилися. — Якщо я вас правильно розумію, ви даєте мені наздогад, що там я зможу дізнатися про нього?

Азazelло мовчки кивнув головою.

— Піду! — з притиском вигукнула Маргарита і ухопила Азazelла за руку. — Піду, куди завгодно!

Азazelло, полегшено віддихнувши, оберся на спинку лави, затуливши спиною велике вирізане на ній слово «Нюра», і заговорив іронічно:

— Ото морочливий народ оці жінки! — він засунув руки в кишені й далеко вперед витягнув ноги. — Чому саме мене послали в цій справі? Хай би їхав Бегемот, він чарівливий...

Маргарита заговорила, криво та гірко посміхаючись:

— Киньте ви мене містифікувати і мучити вашими загадками... Адже я людина нещасна, а ви користуєтеся з цього. Лізу я в якусь дивну історію, але, клянусь, лише через те, що ви мене поманили словами про нього! У мене голова йде обертом від усіх цих дивовиж...

— Без драм, без драм, — гримасуючи, відгукнувся Азazelло, — мені теж доводиться не з медом. Затопити адміністраторові в пику, чи потурити дядечка з квартири, чи підстрелити когось там, чи ще яка подібна дурничка, це за

моїм безпосереднім фахом, але розбалакувати з закоханими жінками — вибавте, будь ласка. Адже я вас уже півгодини умовляю... Отож підете?

— Піду, — просто відповіла Маргарита Миколаївна.

— Тоді звольте отримати, — сказав Азазелло і, доставши з кишені кругле золоте пуделко, простяг його Маргариті зі словами: — Та ж ховайте, а то перехожі зирять. Воно вам знадобиться, Маргарито Миколаївно, ви добряче-таки постарілися з горя за ці півроку. — Маргарита спалахнула, але промовчала, а Азазелло вів далі: — Сьогодні увечері, якраз о пів на десяту, завдайте собі труда, роздягнувшись догола, натерти цією мастю обличчя і всеньке тіло. Далі робіть що знаєте, але не відходьте від телефону. О десятій я вам зателефоную і все, що потрібно, скажу. Вам нічим не доведеться сушити голову, вас допровадять куди слід, і вам не завдадуть ніякого клопоту. Зрозуміли?

Маргарита помовчала, потім відповіла:

— Зрозуміла. Ця річ зі щирого золота, он як руку обтяжує. Та хай, я добре розумію, що мене підкупляють і затягують у якусь темну історію, за яку я дорого розплачуватимусь.

— Це що ж таке, — майже засичав Азазелло, — ви знову?..

— Ні, стривайте!

— Віддайте назад крем!

Маргарита міцніше затисла в руці пуделко і продовжувала:

— Ні, зачекайте... Я знаю, на що я йду. Але йду на все заради нього, бо ні на що у світі більше не маю надії. Але я хочу вам сказати, що, коли ви мене занапастите, вам буде ганьба! Так, ганьба! Я гину через любов! — і, вдаривши себе в груди, Маргарита глянула на сонце.

— Віддайте назад! — злостячись, закричав Азазелло, — віддайте назад, і до біса все це. Хай посилають Бегемота.

— О ні! — вигукнула Маргарита, вражаючи перехожих. — Я згодна на все, згодна dokonати цю комедію з натиранням мастю, згодна йти навіть до чорта в зуби. Не віддам!

— Ба! — раптом ревнув Азазелло і, витріщивши очі на огорожу саду, почав тицяти кудись пальцем.

Маргарита обернулася туди, куди показував Азазелло, але нічого примітного там не угледіла. Тоді вона поверну-

лася до Азазелло, аби дістати пояснення цьому недоречному «Ба!», але давати пояснень не було кому: таємничий співбесідник Маргарити Миколаївни шезнув.

Маргарита швиденько сунула руку в ридикюлик, до якого перед викриком сховала пуделко, і пересвідчилась, що воно там. Тоді, не довго роздумуючи, Маргарита поспіхом побігла з Александрівського саду геть.

Розділ 20

КРЕМ АЗАЗЕЛЛО

Місяць у вечірньому чистому небі висів повний, проглядаючи крізь віття клена. Липи та акації помережили землю в саду складним візерунком плям. Трійчасте вікно в башті, розчинене, але завішене шторою, світилося шаленим електричним світлом. У спальні Маргарити Миколаївни горіли всі вогні й заливали світлом розгардіяш у кімнаті. На ліжковій поверх ковдри лежали сорочки, панчохи й білизна, зібгана ж білизна валялася долі поряд з розчавленою у хвилюванні коробкою цигарок. Черевички стояли на нічному столикові поряд з недопитою філіжанкою кави й попільничкою, в якій курівся недопалок. На спинці стільця висіла чорна вечірня сукня. В кімнаті пахло парфумами. До того ж сюди завівало звідкись запах розжареної праски.

Маргарита Миколаївна сиділа перед трюмо в самому купальному халаті, накинутому на голе тіло, і в замшевих чорних черевичках. Золотий браслет з годинничком лежав перед Маргаритою Миколаївною поряд з пуделком, отриманим від Азазелло, і Маргарита не зводила очей з циферблата. Час від часу їй починало здаватися, що годинник зламався і стрілки нерухомі. Але вони рухалися, хоча і дуже повільно, наче прилипаючи, і нарешті довга стрілка упала на двадцять дев'яту хвилину десятої. Серце Маргарити страшно стріпнулося, так що вона не змогла навіть відразу взятися за пуделко. Опанувавши себе, Маргарита відкрила його й побачила в ньому масний жовтуватий крем. Їй вчулося, що він тхне болотяним намулом. Кінчиком пальця Маргарита поклала невелику грудочку крему на долоню, тепер дужче запахло болотними травами і лісом, а потім долонею почала втирати крем у лоб і щоки.

Крем легко мастився і, як здалося Маргариті, тут же випаровувався. Мазнувши кілька разів, вона глянула в дзеркало й упустила луделко просто на скельце годинника, від чого воно вкрилося тріщинами. Маргарита заплющила очі, потім глянула ще раз і бурхливо розреготалася.

Повискубувані пінцетом з країв у шнурочок брови погустішали і чорними рівними дугами пролягли над позеленілими очима. Тонка прямовисна зморшка, яка перерізала перенісся тоді, в жовтні, коли пропав майстер, зникла без сліду. Зникли і жовтенькі тіні коло скронь, і дві ледве помітні павутинки довкола зовнішніх кутиків очей. Шкіра щік налилася рівною рожевою барвою, чоло стало біле та чисте, а в перукарні завите волосся розпросталося.

На тридцятирічну Маргариту з люстра дивилася від природи кучерява, чорноволоса жінка років двадцяти, яка нестримно реготала, показуючи зуби.

Насміявшись, Маргарита вискочила з халата одним скоком, широко зачерпнула легкий масний крем і дужими рухами почала втирати його в шкіру тіла. Воно відразу порожевіло і загорілося. Потім умить, так наче з мозку висмикнули голку, вшух біль у скроні, яка нила весь вечір після побачення в Александрівському саду, м'язи рук і ніг стали пружними, а потім тіло Маргаритине втратило вагу.

Вона підскочила і зависла в повітрі невисоко над килимком, потім її повільно потягнуло вниз, і вона опустилася.

— Ну й крем! Ну ж і крем! — закричала Маргарита, падаючи в крісло.

Мастіння перемінило її не тільки зовні. Тепер у ній у всій, у кожній часточці тіла збулькувала радість, і вона відчувала, як ці бульки поколюють і лоскочуть усе її тіло. Маргарита відчула себе вільною, вільною від усього. Крім того, вона ясно збагнула, що сталося саме те, про що їй вранці говорило передчуття, і що вона покидає віллу і своє дотеперішнє життя назавжди. Але від цього старого життя все ж таки відкололася думка про те, що потрібно доклати лише один останній обов'язок перед початком чогось нового, незвичайного, яке поривало її вгору, в повітря. І вона, як була гола, зі спальні, підлітаючи час від часу в повітря, перебігла до чоловічого кабінету і, освітивши його, метнулася до письмового столу. На вирваному з нотатника аркушику вона враз розмашисто олівцем написала щидулку:

«Прости мене і якнайшвидше забудь. Я від тебе йду навіки. Не шукай мене, це марна справа. Я стала відьмою від горя і біди, що впали на мене. Мені пора. Прощай.

Маргарита».

З цілковито полегшеною душею Маргарита прилетіла в спальню, і слідом за нею туди ж убігла Наташа, несучи купу одягу. І тут же всі ці речі, дерев'яні плічка з сукнями, мереживні хусточки, сині шовкові черевички на колодках і поясок — усе це посипалося на підлогу, і Наташа сплеснула вільними руками.

— Що, гарна? — на весь голос гукнула хрипко Маргарита Миколаївна.

— Як же це? — шептала Наташа, задкуючи. — Як ви це робите, Маргарито Миколаївно?

— Це крем! Крем, крем! — відповіла Маргарита, показуючи на сяюче золоте пуделко і повертаючись перед дзеркалом.

Наташа, забувши про жмаканий одяг, який валявся на підлозі, підбігла до трюмо і жадібними вогнистими очима уп'ялася у залишки мастила. Губи її щось шептали. Вона знову повернулася до Маргарити і проговорила з якимось благоговінням:

— Шкіра ж бо! Шкіра, га! Маргарито Миколаївно, адже ваша шкіра світиться. — Але тут вона опам'яталася, підбігла до одягу, підняла і почала обтрушувати його.

— Киньте! Киньте! — кричала їй Маргарита. — До біса його, все покиньте! Втім, ні, беріть його собі на згадку. Кажу, беріть на згадку. Все забирайте, що є в кімнаті.

Наче втративши розум, знерухоміла Наташа якийсь час дивилася на Маргариту, потім повисла в неї на шиї, цілуєючи і гукаючи:

— Оксамитна! Світиться! Оксамитна! А брови, брови які!

— Беріть усе ганчір'я, беріть парфуми і тягніть до себе в скриню, ховайте, — кричала Маргарита, — але коштовностей не руште, а то вас у крадіжці звинуватять!

Наташа згребла у вузол усе, що їй потрапило під руки, сукні, черевички, панчохи й білизну, і побігла геть зі спальні.

У цей час звідкись із іншого боку провулка, з відчиненого вікна, вирвався і полетів гучний віртуозний вальс, і почулося чахкання машини, яка підкотилася до воріт.

— Зараз дзвонитиме Азazelло! — вигукнула Маргарита, слухаючи вальс, що сипавсь у провулку. — Він зателефонує! А чужоземець безпечний. Так, тепер я розумію, що він безпечний!

Машина загурчала, віддаляючись від воріт. Стукнула хвіртка, і на плитах доріжки почувся кроки.

«Це Микола Іванович, по кроках упізнаю, — подумала Маргарита, — треба буде утнути на прощання щось дуже смішне й потішне».

Маргарита смикнула штору вбік і сіла на підвіконня боком, охопивши коліно руками. Місячне світло лизнуло її з правого боку. Маргарита підвела голову до місяця, зробила задумливе й поетичне обличчя. Кроки стукнули ще разів зо два і потім раптом стихли. Ще помилувавшись місяцем, зітхнувши для годиться, Маргарита повернула голову в сад і справді побачила Миколу Івановича, який мешкав на нижньому поверсі тієї самої вілли. Місяць яскраво заливав Миколу Івановича. Він сидів на лаві, й з усього було знати, що він опустився на неї, як стій. Пенсне на його обличчі перехнябилося, а свій портфель він обіймав руками.

— А, здоровенькі були, Миколо Івановичу, — сумовито сказала Маргарита, — добри вечір вам! Ви із засідання? Микола Іванович ані пари з вуст на це.

— А я, — вела далі Маргарита, побільше висовуючись у сад, — сиджу сама, як бачите, нудьгую, дивлюся на місяць і слухаю вальса.

Лівою рукою Маргарита провела по скроні, поправляючи пасмо волосся, потім сказала сердито:

— Це нечемно, Миколо Івановичу! Все ж таки я дама, зрештою! Адже це хамство не відповідати, коли до вас звертаються!

Микола Іванович, якого було видно в місячному світлі до останнього гудзичка на сірій жилетці, до останньої волосинки у світлій клинцем бороді, раптом посміхнувся дикою посмішкою, підвівся з лави і, певно, не пам'ятаючи себе від збурення, замість скинути капелюха, махнув портфелем убік і ноги зігнув, ніби наміряючись піти навприсядки.

— Ох, і нудний же ви тип, Миколо Івановичу! — далі вела Маргарита. — Взагалі ви всі мені так остогидли, що

я й слова підібрати на мою, і я така щаслива, що з вами розлучаюсь! Ну вас до бісової матері!

У цей час за спиною Маргарити у спальні заgrimів телефон. Маргарита зірвалася з підвіконня і, забувши про Миколу Івановича, ухопила рурку.

— Говорить Азazelло, — сказали в слухавці.

— Любий, любий Азazelло! — вигукнула Маргарита.

— Пора! Вилітайте, — заговорив Азazelло в рурці, з його тону було чути, що йому до душі щирий, радісний вигук Маргаритин. — Коли будете пролітати над ворітьми, крикніть: «Невидима!» Потім політайте над містом, щоб освоїтись, а там на південь, геть з міста, і просто на річку. На вас чекають!

Маргарита повісила слухавку, і у ту мить у сусідній кімнаті щось дерев'яно зашкунтильгало і почало битись у двері. Маргарита розчахнула їх, і щітка для підлоги, щетиною догори, танцюючи влетіла до спальні. Кінцем держална вона вибивала дрібушки об підлогу, хвицала і поривалась у вікно. Маргарита верескнула від захвату і вискочила на щітку верхи. Тут тільки у вершинці промайнула думка, що вона в цій метушні забула одягтись. Вона скоком дісталася ліжка і схопила перше-ліпше, якусь блакитну сорочку. Змахнувши нею, як штандартом, вона вилетіла у вікно. І вальс над садом заgrimів ще гучніше.

З вікна Маргарита сковзнула донизу і побачила Миколу Івановича на лаві. Той наче заціпенів на ній і в цілковитому запамороченні вслухався до гуку та гвалту, що линули з освітленої спальні горішніх мешканців.

— Прощайте, Миколо Івановичу! — закричала Маргарита, пританцьовуючи перед ним.

Той охнув і поповз по лаві, перебираючи по ній руками і збивши додолу свій портфель.

— Прощайте назавжди! Я відлітаю! — гукала Маргарита, перекриваючи вальс. Тут вона усвідомила, що сорочка їй ні до чого і, лиховісно реготнувши, накрила нею голову Миколі Івановичу. Засліплений Микола Іванович гримнувся з лави на цеглини доріжки.

Маргарита обернулася, щоб востаннє глянути на віллу, де вона так довго страждала, і побачила в сяючому вікні знезямлене від подиву обличчя Наташі.

— Прощавай, Наташо! — прокричала Маргарита і смикнула щітку. — Невидима! Невидима! — ще гучніше крикнула вона і поміж віттям клена, яке хльоснуло її по обличчю, понад ворітьми вилетіла у провулок. І слідом за нею полетів цілковито ошалілий вальс.

Розділ 21

ПОЛІТ

Невидима і вільна! Невидима і вільна! Пролетівши по своєму провулку, Маргарита потрапила в наступний, який перетинав під прямим кутом перший. Цей облатаний, обштопаний, кривулястий та довгий провулок з перехнябленими дверима газової крамнички, де кухлем-міркою продають гас і рідину від паразитів у пляшечках, вона перетнула вмить і тут усвідомила, що навіть, будучи цілком вільною і невидимою, все ж таки і в утіхах треба бути хоч трохи розважнішою. Тільки якимось чудом загальмувавши, вона не розбилася на смерть об старий похилий ліхтар на розі. Ухилившись від нього, Маргарита міцніше стиснула щітку і полетіла повільніше, приглядаючись до електричних дротів і вивісок, які висіли поперек тротуару.

Третій провулок вів просто до Арбату. Тут Маргарита цілком опанувала кермування щіткою, зрозуміла, що та кориться найслабшому доторку рук або ніг і що, летячи над містом, слід бути вельми уважною і не дуже вибрикувати. Крім того, цілком ясно стало вже у провулку, що перехожі літунку не бачать. Ніхто не задирав голови, не кричав «диви, диви!», не шарахався вбік, не верещав і не падав неприємним, диким реготом не заходився.

Маргарита летіла безгучно, дуже повільно і невисоко, приблизно на рівні другого поверху. Але і за повільного льоту, коло самого виходу на сліпуче освітлений Арбат, вона трохи промахнулася і плечем ударилася об якийсь світляний диск, що на ньому було намальовано стрілу. Це розсердило Маргариту. Вона присадила слухняну щітку, відлетіла вбік, а потім, кинувшись на диск, враз кінцем щітки розбила його на друзки. Посипалися з брязкотом уламки, перехожі метнулися врзнобіч, десь засюрчали, а Маргарита, доконавши цей непотрібний вчинок, розсмія-

лася. «На Арбаті слід бути ще обережнішою, — подумала Маргарита, — тут такого понаплутувано, що й не розберешся». Вона заходилася пірнати поміж дротами. Під Маргаритою пливли дахи тролейбусів, автобусів і легковиків, а тротуарами, як здавалося Маргариті згори, пливли ріки кепок. Від цих рік відпливали ручаї і вливалися у вогненні пащі нічних крамниць.

«Фе, яке місиво! — сердито подумала Маргарита. — Тут ніде навіть повернутись». Вона перетнула Арбат, піднялася вишенько, до четвертих поверхів, і повз сліпуче сяючі рурки на наріжній будові театру пропливла у вузький провулок з високими будинками. Усі вікна в них були порозчинювані й усюди з них линула радіомузика. З цікавості Маргарита зазирнула в одне з них. Побачила кухню. Два примуси ревли на плиті, коло них стояли дві жінки з ложками в руках і пересварювались.

— Світло годиться за собою гасити в убиральні, ось що я вам скажу, Пелагее Петрівно, — говорила та жінка, перед якою була каструля з якимось їдлом, що від нього валувала пара, — а то ми вас на виселення подамо!

— Самі ви дуже гарні, — відповідала друга.

— Ви обоє рябоє, — гучно сказала Маргарита, переваляючись через підвіконня на кухню. Сперечальниці повернулися на голос і знерухоміли з брудними ложками в руках. Маргарита обережно просунула поміж ними руку, повернула крани на обох примусах і погасила їх. Жінки охнули і пороззявляли роти. Але Маргарита вже знудилася на кухні й вилетіла в провулок.

У кінці провулка її увагу привернуло пишне громаддя восьмиповерхового, очевидно, недавно вимуруваного будинку. Маргарита спурхнула донизу, стала на землю і побачила, що фасад будівлі ушито чорним мармуром, що двері широкі, що за їх шибками бовваніє фуражка з золотим шнуром та гудзиками швейцара і що над дверима золотом виведено напис: «Дім Драмліту».

Маргарита прискалила око на напис, метикуючи, що б могло означати слово «Драмліт»? Узнявши шітку під пахву, Маргарита ввійшла в двері, штовхнувши створкою враженого швейцара, і побачила поряд з ліфтом на стіні чорну велику дошку, а на ній виписані білим номери квартир і прізвища мешканців. Напис «Дім Драматурга і Літератора»,

який увінчував реєстр, видобув з Маргарити хижий здушений крик. Піднявшись у повітря вище, вона жадібно почала читати прізвища: Хустов, Двобратський, Квант, Бескудніков, Латунський...

— Латунський! — верескнула Маргарита. — Латунський! Та це ж він... Це він занапастив майстра!

Швейцар коло дверей, витріщивши очі та навіть підскакуючи від подиву, дивився на чорну дошку, силкуючись збагнути таке диво: з якої це речі заверещав раптом список мешканців?

А Маргарита в цей час уже летіла стрімголов сходами вгору, повторюючи в якомусь захваті:

— Латунський — вісімдесят чотири... Латунський — вісімдесят чотири...

Ось наліво — 82, направо — 83, ще вище, наліво — 84! Тут! Ось і картка — «О. Латунський».

Маргарита зіскочила зі щітки, і її розпашілі підощви приємно охолодив кам'яний майданчик. Маргарита подзвонила, раз, другий. Але ніхто не відчиняв. Маргарита почала дужче тиснути гудзик і сама чула дзеленчання, що зчинилось у квартирі Латунського. Так, поки його віку має дякувати покійнику Берліозу мешканець квартири № 84 на восьмому поверсі за те, що голова МАСОЛІТу потрапив під трамвай, і за те, що траурне засідання призначили якраз на цей вечір. Під щасливою зіркою народився критик Латунський. Вона порятувала його від зустрічі з Маргаритою, що стала відьмою в ту п'ятницю.

Ніхто не відчиняв. Тоді Маргарита чимдуж гайнула назад, пролітаючи поверхи, дісталася низу, вирвалася на вулицю і, дивлячись угору, відрахувала і перевірила поверхи ззовні, визначаючи вікна квартири саме Латунського. Безперечно, що це були п'ять темних вікон на розі будинку, на восьмому поверсі. Впевнившись у цьому, Маргарита піднеслась у повітря і за кілька секунд входила в розчинене вікно до неосвітленої кімнати, в якій сріблилася лише вузенька стежка від місяця. По ній пробігла Маргарита, намацала вимикач. Через хвилину вся квартира була освітлена. Щітку було поставлено в куток. Пересвідчившись, що вдома немає нікого, Маргарита відчинила двері на сходи і перевірила, чи тут картка. Картка була на місці, Маргарита втрапила куди слід.

Так, кажуть, що й досі критик Латунський блідне, згадуючи той жахливий вечір, і досі святобливо вимовляє ім'я Берліоза. Цілковито невідомо, яким темним і моторошним злочинством позначився б цей вечір, — коли Маргарита повернулася з кухні, у неї в руках був важкий молоток.

Гола й невидима літунка стримувала й умовляла себе, руки її тряслися від нетерплячки. Старанно націлившись, Маргарита вдарила по клавішах рояля, і по всій квартирі загучав перший жалібний зойк. Надривно ячав ні в чому не винний беккерівський кабінетний інструмент. Клавіші в ньому провалювалися, кістяні накладки відскакували навсібіч. Інструмент гув, хрипів, дзвенів, вив. Зі звуком револьверного пострілу тріснула під ударом молотка верхня полірована дека. Важко сапаючи, Маргарита рвала і м'яла молотком струни. Врешті, втомившись, відступилася й гепнулася у крісло, щоб перевести подих.

У ванній страшенно ревля вода і на кухні також. «Здається, вже полилося на підлогу...» — подумала Маргарита і докинула вголос:

— Але розсиджуватися нема чого.

З кухні в коридор уже біг потік. Шльопаючи босими ногами у воді, Маргарита відрами носила воду з кухні в кабінет критика і виливала її в шухляди письмового столу. Потім, розламавши молотком дверцята шафи в тому ж кабінеті, метнулася в спальню. Розбивши дзеркальну шафу, вона витягла з неї костюм критика і втопила його у ванні. Повну чорнильницю чорнила, захоплену в кабінеті, вилила в пишно підбите двоспальне ліжко у спальні. Руйнація, котру вона вчиняла, давала їй гостру насолоду, але разом з тим весь час їй здавалося, що наслідки погрому — мізерні. Тому вона почала робити що попало. Вона біла вазони з фікусами в тій кімнаті, де був рояль. Не скінчивши це, поверталася в спальню і кухонним ножем різала простирадла, біла засклені фотографії. Втоми вона не відчувала, і лише піт дзюрком стікав по ній.

У цей час у квартирі № 82, під квартирою Латунського, хатня робітниця драматурга Кванта пила чай на кухні, не виходячи з дива від того, що згори долинає якийсь гуркіт, біганина і брязкіт. Піднявши голову до стелі, вона раптом побачила, що та на очах у неї перемінює свій білий колір на якийсь мертвотно-синюватий. Пляма ширилася на

очах, і раптом на ній понабухали краплі. Хвилини зо дві сиділа хатня робітниця, торопіючи від такого з'явища, доки, нарешті, зі стелі не сипнув справжній дощ і не залопотів по підлозі. Аж тепер вона схопилася, підставила під зливу миску, що анітрохи не зарадило, бо дощ поширився й почав заливати і газову плиту, і стіл із посудом. Тоді, скрикнувши, хатня робітниця Кванта вибігла з квартири на сходи, і притьмом у квартирі Латунського почалося дзеленчання.

— Ну, задзвонили... Пора збиратися, — сказала Маргарита. Вона сіла на щітку, прислухаючись до того, як жіночий голос кричить у щілину дверей:

— Відчиніть, відчиніть! Дусю, відчини! У вас, чи що, вода тече? Нас затопило!

Маргарита піднялася на метр угору і вдарила по люстрі. Дві лампочки вибухнули, в усі боки бризнули дармовиси. Крики в щілині затихли, на сходах почувся тупіт. Маргарита випливла у вікно, опинилася зовні, розмахнулася легко і молотком ударила в шибку. Вона схлипнула, і обшитою мармуром стіною каскадом побігли донизу скалки. Маргарита підлетіла до наступного вікна. Далеко вниз забігали люди по тротуару, одна з двох машин, що стояла коло будинку, тукнула й від'їхала.

Скінчивши з вікнами Латунського, Маргарита попливла до сусідньої квартири. Удари почастішали, провулок виповнився брязкотом та громом. З першого під'їзду вибіг швейцар, подивився вгору, трохи повагався, видно, не зметикнувши відразу, що йому чинити, всунув у рот сюрчок і шалено засвистів. З особливим азартом під цей свист розгативши останнє вікно на восьмому поверсі, Маргарита спустилася до сьомого і почала й там висаджувати шибки.

Змучений довгим байдикуванням за дзеркальними дверима під'їзду, швейцар вкладав у сюрчання всю душу, причому чітко йшов за Маргаритою, ніби акомпануючи їй. У паузах, коли вона перелітала від вікна до вікна, він набирив духу, а з кожним Маргаритиним ударом, надимаючи щоки, заходився, свердлюючи нічне повітря до самого неба.

Його зусилля, еднаючись зі стараннями розшаленілої Маргарити, дали великі наслідки. В будинку йшла паніка.

Цілі ще вікна розчинялися, в них з'являлись людські голови і відразу ховалися, відчинені ж вікна, навпаки, зачинялись. В протилежних будинках у вікнах на тлі освітлених кімнат виникали темні силуети людей, що намагалися збагнути, чому безпричинно тріскаються шибки в новій споруді Драмліту.

У провулкові народ біг до будинку Драмліту, а всередині його усіма сходами тупотіли люди, носячись сюди-туди без ладу й сенсу. Хатня робітниця Кванта кричала до них, що їх залило, а згодом до неї прилучилася хатня робітниця Хустова з квартири № 80, яка була під квартирою Кванта. У Хустових полилося зі стелі, й на кухні, й у вбиральні. Нарешті, у Квантів на кухні обвалився величезний шмат тиньку зі стелі, розбивши весь брудний посуд, після чого пішла справжня злива: з-під ґраток мокрої обвислої драмки ринуло, як з відра. Тоді на сходах першого під'їзду залунали крики. Пролітаючи повз передостаннє вікно четвертого поверху, Маргарита заглянула в нього і побачила чоловіка, який у паніці нацупив на себе протигаз. Ударивши молотком у його шибку, Маргарита сполохала його, і він здимів із кімнати.

Та несподівано дикий погром ущух. З'їхавши до третього поверху, Маргарита заглянула в крайнє вікно, завішене легенькою темною фіранкою. В кімнаті горіла слабенька лампочка під ковпачком. У маленькому ліжечку із затягнутими сіткою боками сидів хлопчик років чотирьох і налякано прислухався. Дорослих нікого не було в кімнаті. Напевно, всі повибігали з квартири.

— Шибки б'ють, — проговорив хлопчик і покликав: — Мамо!

Ніхто не відгукнувся, і тоді він сказав:

— Мамо, я боюсь.

Маргарита відкинула фіранку і влетіла у вікно.

— Я боюся, — повторив хлопчик і затремтів.

— Не бійся, не бійся, маленький, — сказала Маргарита, силуючись пом'якшити свій захриплий на вітрі, злочинницький голос, — це хлопчиська шибки били.

— З рогатки? — запитав хлопчик, переставши тремтіти.

— З рогатки, з рогатки, — повторила Маргарита, — а ти спи!

— Це Ситник, — сказав хлопчик, — у нього є рогатка.

— Ну, певно, він!

Хлопчик подивився лукаво кудись убік і запитав:

— А ти де, тьотю?

— А мене немає, — відповіла Маргарита, — я тобі сніюся.

— Я так і думав, — сказав хлопчик.

— Ти лягай, — наказала Маргарита, — підклади руку під شوку, а я тобі буду снитися.

— Ну, снись, снись, — погодився хлопчик, відразу ліг і підсунув руку під شوку.

— Я тобі казку розповім, — заговорила Маргарита і поклала розвогнену руку на стрижену голову. — Була на світі одна тьотя. І в неї не було дітей, і щастя взагалі так само не було. Отож спочатку вона довго плакала, а потім зробилася злою... — Маргарита вмовкла, зняла руку — хлопчик спав.

Маргарита тихенько поклала молоток на підвіконня і вилетіла з вікна. Коло будинку вирувало. Асфальтованим тротуаром, вкритим битим склом, бігали і щось вигукували люди. Серед них уже мелькали міліціонери. Раптовно вдарив дзвін, і з Арбату в провулок вкотилася червона пожежна машина з драбиною...

Але подальше вже не цікавило Маргариту. Примірявшись, щоб не зачепитися за який дріт, вона міцніше затисла щітку і вмить опинилася вище неfortunного будинку. Провулок під нею похилився набік і провалився вниз. Замість нього одного під ногами у Маргарити вродилося скупчення дахів, навскоси перерізуване сьйними стежками. Все це неждано поїхало вниз, і смуги вогнів змазались і злилися.

Маргарита ще пришвидшила щітку, і тоді все скупчення дахів кануло під землю, а замість нього з'явилося внизу озеро тремтливих електричних вогнів, і це озеро раптово піднялося вертикально, а згодом опинилося над головою у Маргарити, а під ногами зблиснув місяць. Збагнувши, що вона перевернулася у повітрі, Маргарита вирівнялась і, обернувшись, побачила, що й озера вже немає, а що там унизу, позад неї, залишилася тільки рожевата заграва на виднокрузі. Та й вона зчезла через секунду, і Маргарита постерегла, що вона сам на сам з місяцем, який летів вище

і лівіше від неї. Маргаритине волосся давно стояло копицею, а місячне сяйво зі свистом омивало її тіло. З того, як унизу дві низки негустих вогнів злилися у дві суцільні вогненні смуги, з того, як швидко вони зникли позаду, Маргарита здогадувалася, що вона летить зі страхітливою швидкістю, і подивувалася тому, що вона не задихається.

Через кілька секунд далеко внизу, в земній чорноті, спалахнуло нове озеро електричного світла і підвалилося під ноги літунки, але воно тут же закрутилося гвинтом і провалилось у землю. Ще кілька секунд — і знов таке саме видиво.

— Міста! Міста! — прокричала Маргарита.

Після цього разів зо два чи зо три вона бачила під собою тьмяні зблиски якихось шабел, що лежали в розкритих чорних футлярах, і зметикувала, що це ріки.

Повертаючи голову вгору і вліво, літунка милувалася тим, що місяць шалено летить над нею назад у Москву і водночас дивовижно стоїть на місці, так що на ньому виразно проступав якийсь таємничий, темний — чи то дракон, чи то горбокони́к, гострою мордою звернений до залишеного міста.

Тієї миті Маргариті сяйнула думка, що, по суті, вона даремно так несамовито жене щітку. І що вона позбавляє себе змоги бодай дещо розгледіти як слід, повною мірою насититися польотом. Їй щось підказувало, що там, куди вона поспішає, її почекають і що нема сенсу їй нудьгувати від такої шаленої швидкості й висоти.

Маргарита нахилила щітку щетиною вперед, так що хвіст її піднявся догори, і, набагато уповільнившись, пішла до самої землі. І це сковзування, як на повітряних санках, вниз принесло їй найбільшу насолоду. Земля піднялася до неї, і в безформній досі чорній гуші позначилися її таємниці та приваби під час місячної ночі. Земля підійшла до неї, і Маргариту вже обдавало пахощами зазелених лісів. Маргарита летіла над самісінькими туманами росяного лу́гу, потім над ставком. Під Маргаритою хором співали жаби, а десь удалині, чомусь гаряче хвилюючи серце, шумів потяг. Маргарита невдовзі побачила його. Він повз повільно, як гусінь, сиплючи в повітря іскри. Обігнавши його, Маргарита пройшла ще над одним водним дзеркалом, в яко-

му проплив під ногами другий місяць, ще знизилась і пішла, ледь-ледь не зачіпаючи ногами верхівки величезних сосон.

Важкий шум розпорюваного повітря почувся позаду й почав здоганяти Маргариту. Поступово до цього шуму чогось, що летить, як набій, долучивсь і чутний на багато верст жіночий регіт. Маргарита озирнулася і побачила, що її доганяє якийсь складний темний предмет. Доганяючи Маргариту, він усе більше виразнішав, стало ясно, що це хтось летить верхи. А зрештою він і цілковито вималювався. Уповільнюючи лет, Маргариту наздогнала Наташа.

Вона, гола-голісінька, з розвіяним за вітром волоссям, летіла верхи на гладкому кнурові, який затис у передніх ратицях портфель, а задніми на одчай душі молотив повітря. Час від часу зблискувало і гасло в місячному світлі пенсне, яке спало з носа і летіло коло кнура на шнурі, а капелюх усе зсовувався кнурові на очі. Добре приглянувшись, Маргарита впізнала у кнурові Миколу Івановича, і тоді регіт її заgrimів над лісом, змішавшись із Наталчиним гіготінням.

— Наташко! — пронизливо закричала Маргарита. — Ти намастилася кремом?

— Серденько! — колошкаючи своїм вереском заснулий сосновий бір, відповідала Наташа. — Королево моя французька, адже я і йому намазала лисину, і йому!

— Принцесо! — плаксиво прогорлав кнур, ускач несучи вершницю.

— Серденько! Маргарито Миколаївно! — кричала Наташа, скачучи поряд з Маргаритою. — Зізнаюсь, я взяла крем. Таж і ми хочемо жити й літати! Простіть мене, повелителько, а я не повернуся, ні за що не повернуся! Ах, добре, Маргарито Миколаївно!.. Сватався до мене. — Наташа почала тицяти пальцем у ший кнура, який конфузливо сопів, — сватався! Ти як мене називав, га? — кричала вона, нахилившись до вуха кнурові.

— Богине! — завивав той. — Не можу я так прудко летіти! Я папери можу важливі розгубити. Наталю Прокопівно, я протестую.

— Та ну тебе до біса з твоїми паперами! — виклично регочучи, кричала Наташа.

— Що ви, Наталю Прокопівно! Нас ще почує хто! — благально горлав кнур.

Летячи галопом поряд з Маргаритою, Наташа, регочучись, розповідала їй про те, що відбувалося у віллі після того, як Маргарита Миколаївна вилетіла поверх воріт.

Наташа призналась у тому, що, не доторкнувшись більше до жодної з подарованих речей, вона поскидала з себе одіж і кинулась до крему і негайно вимастилася ним. І з нею сталося те, що і з її господинею. В той час, як Наташа, сміючись з утіхи, милувалася перед дзеркалом своєю чарівною красою, двері розчинилися і перед хатньою робітницею станув Микола Іванович. Він був збуджений, у руках тримав сорочку Маргарити Миколаївни та власного свого капелюха і портфель. Побачивши Наталку, Микола Іванович очамрів. Трохи оговтавшись, весь червоний як рак, він ознаймив, що вважав за свій обов'язок підняти сорочечку й особисто принести її...

— А що казав цей негідник! — верещала й реготала Наташа. — Що казав, на що підбивав! Які гроші приобіщював! Казав, що Клавдія Петрівна нічого не дізнається. Що, скажеш, брешу? — кричала Наташа кнурові, а той лише присоромлено відвертав рило.

Розходившись у спальні, Наташа мазнула кремом Миколу Івановича і сама оторопіла від дива. Обличчя шановного нижнього мешканця збіглося в рильце, а руки й ноги виявилися з копитцями. Глянувши на себе в дзеркало, Микола Іванович відчайдушно та дико завив, але було вже пізно. За кілька секунд він, засідланий, летів кудись до біса з Москви, скімлячи від горя.

— Вимагаю повернення моєї звичайної подобі! — раптом не то нестямно, не то благально прохрипів і зарохкав кнур, — я не хочу летіти на незаконне зборище! Маргарито Миколаївно, ви маєте обов'язком утихомирити свою хатню робітницю!

— О, так я тобі тепер хатня робітниця? Хатня робітниця? — вигукувала Наташа, мнучи вуха кнурові. — А була богинею? Ти мене як називав?

— Венера! — плаксиво відповідав кнур, пролітаючи над струмком, що дзюрчав поміж камінням, і копитцями з шелестом черкаючи об куші горішини.

— Венера! Венера! — переможно вигукнула Наташа, однією рукою взявшись за бік, а другу простягаючи до місяця. — Маргарито! Королево! Упрохайте за мене, щоб відьмою залишили. Для вас усе зроблять, вам владу дано!

Маргарита обізвалася:

— Гаразд, я обіцяю!

— Дякую! — прокричала Наташа і раптом загукала різко і якимось тоскно: — Гей! Гей! Швидше! Швидше! А ну, наддай! — Вона стисла п'ятами запалі в шаленій гонитві боки кнура, і той надав ходи так, що знову розпоролو повітря, і за мить Наталку вже було видно попереду, як чорну цятку, яка потім і зовсім зникла, і шум її льоту розтанув.

Маргарита продовжувала летіти повільно в пустельній і невідомій місцевості, над пагорбами, засіяними подекуди валунами, які лежали поміж окремих величезних сосон. Маргарита летіла і думала про те, що вона, напевно, десь дуже далеко від Москви. Щітка летіла не над вершечками сосон, а вже поміж їх стовбурів, які з одного боку повисріблював місяць. Легка тіль літунки плівла землею попереду — тепер місяць світив у спину Маргариті.

Маргарита відчувала близькість води і здогадувалася, що мета недалеко. Сосни розійшлися, і Маргарита тихо підїхала по повітряю до крейдяного урвища. За ним унизу в тіні лежала ріка. Туман висів і чіплявся за куші внизу прямовисного урвища, а протилежний берег був низький, рівнинний. На ньому, під одинокою купою якихось розлогих дерев, тріпотіло світло від вогнища і снували якісь постаті. Маргариті здавалося, що звідти долинає якась навріпіста веселенька музика. Далі, наскільки сягало око, на висрібленій рівнині не добачалось жодних ознак ні житла, ні людей.

Маргарита зіскочила з урвища вниз і швидко дісталася води. Вода надила її після повітряної гонитви. Відкинувши від себе щітку, вона з розгону кинулась у воду сторч головою. Легке її тіло, як стріла, розкраяло воду, а стовп води викинуло мало не до самого місяця. Вода була теплою, як у лазні, й, виринувши з глибини, Маргарита досхочу наплавалася сама-самісінька вночі в цій річці.

Поряд з Маргаритою нікого не було, але трохи поодаль з-за кушів долиналио хлюпання і пирскання, там теж хтось купався.

Маргарита вискочила на берег. Тіло її палало після купелі. Втоми вона ніякої не відчувала і радісно пританцювувала на вологій траві. Враз вона припинила танці й насторожилася. Пирскання наблизилось, і з-за кущів верболозу виліз якийсь голий товстун у чорному шовковому циліндрі, зсунутому на потилицю. Ступні його ніг були в намулі, отож здавалося, що купальник у чорних черевиках. З того, як він гикав та відсапувався, виходило, що він був добре напідпитку, це, між іншим, потверджувалось і тим, що від річки раптом потягло коньяком.

Побачивши Маргариту, товстун почав приглядатися, а потім радісно заволав:

— Що таке? Чи ж не її бачу? Клодіно, та це ж ти, весела вдово? І ти тут? — і він поліз здоровкатися.

Маргарита відступила і з гідністю відказала:

— Пішов-но ти к бісовій матері. Яка я тобі Клодіна? Ти приглядайся, з ким заводиш мову, — і, подумавши хвилю, вона додала до своїх слів розлогу нецензурну лайку. Все це отверезило легковажного товстуна.

— Ой! — тихо гукнув він і стенувся. — Даруйте великодушно, світла королево Марго! Я помилився. А виною коньяк, щоб йому лихо! — Товстун опустил на одне коліно, циліндр відніс убік, уклонився і залепетав, змішуючи російські фрази з французькими, якусь нісенітницю про криваве весілля свого друга в Парижі Гессара, і про коньяк, і про те, що його гнітить прикра помилка.

— Ти штани натягнув би, сучий сину, — сказала, добріючи, Маргарита.

Товстун радісно вишкірився, бачачи, що Маргарита не сердиться, і розчулено повідомив, що опинився оце тут без штанів, позаяк з неухважності залишив їх на березі Єнісею, де купався перед цим, і що він зараз же летить туди, добре, це близенько, а потім, віддавши себе її прихильності та опіці, почав відступати і задкував доти, поки не посковзнувся і навзник не упав у воду. Але й падаючи, зберіг на обличчі, отороченому невеликими бакенбардами, усмішку захвату і відданості.

Маргарита ж пронизливо свиснула і, осідлавши щітку, яка тут жє підлетіла, подалася над річкою на протилежний берег. Тінь крейдяної гори сюди не сягала, і увесь берег заливав місяць.

Тільки-но Маргарита торкнулася вологої трави, музика під вербами загучала дужче і веселіше сплахнув сніп іскор над вогнищем. Під гіллям верб, усипаних ніжними пухнастими сережками, що їх було видно в місячному сяйві, сиділи у дві лави товстопикі жаби і, роздуваючись, мов гумові, грали на дерев'яних дудах бравурний марш. Світні трухлячки висіли на вербових галузочках перед музиками й освітлювали ноти, а на жаб'ячих пичках мінілося колихке світло ватри.

Марш гралося на пошанування Маргариті. Зустрічали її якнайвручистіше. Прозірчасті русалки зупинили свій танок над річкою й замахали Маргариті водоростями, і над пустельним зеленкуватим берегом простогнали далеко чутні їхні вітання. Голі відьми, вискочивши з-поміж верб, вишикувалися лавою і почали присідати та вклонятися придворними поклонами. Хтось козлоногий підлетів і припав до руки, розкинув на траві шовк, поцікавився, чи добре купалося королеві, запросив прилягти й відпочити.

Маргарита так і вчинила. Козлоногий підніс їй келих із шампанським, вона випила його, і серце її відразу пойнялося літеплом. Запитавши, де Наташа, вона дістала відповідь, що Наташа вже викупалась і полетіла на своєму кнурові вперед, у Москву, щоб звітувати про швидке прибуття Маргарити й допомогти приготувати їй вбрання.

Недовге перебування Маргаритине під вербами позначилось одним епізодом. У повітрі розтявся свист, і чорне тіло, вочевидь схибивши, шугнуло у воду. За якусь хвилю перед Маргаритою став той самий товстун-бакенбардист, що так невдатно знайомився на тому березі. Він явно встиг уже переметнутися на Єнісей, бо був у фракному вбранні, але мокрий з голови до ніг. Коньяк вдруге підвів його: висідаючи, він усе-таки опинився у воді. Але усмішки своєї він не втратив і в цьому прикрому випадку, і Маргарита, розвеселившись, допустила його до своєї руки.

Потім усі почали збиратися. Русалки дотанцювали свій танок у місячному сяйві та й розтанули в ньому. Козлоногий поштиво спитає у Маргарити, на чому вона дісталася на річку. Дізнавшись, що вона з'явилася верхи на щітці, сказав:

— О, навіщо ж, це незручно, — і миттю спорудив із двох сучків якийсь сумнівний телефон і зажадав у когось негайно прислати машину, що й справді за хвилину було виконано. На острів упала булана відкрита машина, тільки на шоферському місці сидів не звичайний водій, а чорний довгоносий грак у цератовій фуражці і в рукавицях з відлогами. Острівець порожнів. У місячному сяйві розтанули на льоту відьми. Ватра догорала, і жариння затягувало сивим попелом.

Бакенбардист і козлоногий підсадили Маргариту, і вона опустила на широке задне сидіння. Машина гуркнула, скакнула і піднялася мало не до самого місяця, острів зник, зникла річка, Маргарита помчала в Москву.

Розділ 22

ПРИ СВІЧКАХ

Рівне гудіння машини, яка високо летіла над землею, заколисувало Маргариту, а місячне світло приємно гріло її. Стуливши очі, вона віддала обличчя вітру і думала з якимось сумом про покинутий нею невідомий берег річки, якої, здавалось їй, вона більше ніколи не побачить. Після всіх див і чаклунств сьогоднішнього вечора вона вже здогадувалася, до кого саме в гості її везуть, але це не викликало в ній страху. Надія на те, що там їй поталанить домогтися повернення свого щастя, робила її безстрашною. Втім, довго мріяти в машині про це щастя їй не привелося. Чи то грак добре знав свою справу, чи така вже добряча була машина, та невдовзі, розімкнувши очі, Маргарита побачила під собою не темні ліси, а тремтливе озеро московських вогнів. Чорний птах-шофер на льоту відгвинтив переднє праве колесо, а потім посадив машину на якомусь цілком безлюдному кладовищі в районі Дорогомилова.

Висадивши Маргариту, яка ні про що не питала, коло одного з надгробків разом з її шіткою, грак запустив машину, спрямувавши її просто в яр за кладовищем. Туди вона з гуркотом зірвалася і згнулася. Грак поштиво відсалютував, сів на колесо верхи і відлетів.

У ту ж мить від одного з пам'ятників відокремилася чорна кирея. Ікло зблиснуло проти місяця, і Маргарита впізна-

ла Азазелло. Той рухом запросив Маргариту сісти на шітку, сам скочив на довгу рапіру, обоє стрімко злетіли і за кілька секунд, не побачені жодною живою душею, зсіли коло будинку № 302-біс на Садовій вулиці.

Коли, несучи під пахвами шітку та рапіру, подорожани проходили підворіттям, Маргарита завважила тут змуженого чоловіка в кепці й високих чоботях, який, очевидно, очікував на когось. Хоч як легко ступали Азазелло та Маргарита, самотній чоловік почув їхню ходу й насторожено скинувся, не тямлячи, хто видає ці звуки.

Другого чоловіка, що був на диво подібний до першого, зустріли коло шостого під'їзду. І знову повторилася та сама історія. Хода... Чоловік бентежно роззирнувся і наступився. Коли ж двері прочинилися і закрилися, метнувся слідом за невидимими приходнями, заглянув у під'їзд, але нічого, певно, не добачив.

Третій, точнісінька копія другого, а отже й першого, вартував на майданчику третього поверху. Він палив міцні цигарки, і Маргарита закашлялася, проходячи повз нього. Курець, ніби його штрикнули, схопився з лави, на якій сидів, почав збентежено озиратися, підійшов до перил, подивився вниз. Маргарита зі своїм проводжатим у цей час уже була коло дверей квартири № 50. Дзвонити не стали, Азазелло безгучно відкрив двері своїм ключем.

Перше, що вразило Маргариту, це та пільма, в яку вона потрапила. Нічого не було видно, як у підземеллі, й Маргарита несамохіль уцепилася в Азазеллів плащ, боячись спіткнутися. Але тієї миті віддалеки і вгорі заблищав вогник якоїсь лампадки і почав наближатись. Азазелло на ходу витяг у Маргарити з-під руки шітку, і та щезла в пільмі без жодного звуку. Почали підніматися якимись широкими приступками, і Маргариті видалося, що їм не буде кінця. Її вражало, як у передпокої звичайної московської квартири можуть вміститися ці надзвичайні безкраї сходи, яких вона не могла бачити, проте добре відчувала. Але сходження закінчилося, і Маргарита зрозуміла, що вони стоять на майданчику. Вогник наблизивсь упритул, і Маргарита побачила освітлене обличчя чоловіка, високого й чорного, який тримав у руках оту лампадку. Ті, хто мав уже безталання в ці дні трапитися йому на дорозі, навіть у цьому слабкому

світлі язичка в лампадці, певно, відразу ж упізнали б його. Це був Коров'єв, він же Фагот.

Щоправда, зовнішня подоба Коров'єва вельми змінилася. Хиткий вогник відбивався не в надтріснутому пенсне, яке давно слід було б викинути на смітник, а в моноклі, правда, також надтріснутому. Вусики на нахабному виду було підкручено і намащено, а чорнота Коров'єва пояснювалася дуже просто — він був убраний у фрак. Білили лише його груди.

Маг, регент, чародій, перекладач чи біс його зна хто навсправжки — словом, Коров'єв — уклонився і, широко повівши лампадкою в повітрі, запросив Маргариту йти слідом за ним. Азazelло зник.

«Ото дивовижний вечір, — думала Маргарита, — я всього сподівалась, але лише не цього! Електрику, чи що, у них вимкнули? Але найчудніше — розміри цього приміщення. Яким робом усе це може увіпхатись у московську квартиру? А таки зовсім не може!»

Хоч як мало світла давала коров'євська лампадка, Маргарита збагнула, що вона перебуває в просто неосяжній залі, та ще й з колонадою, темною і з першого враження безкінечною. Коло якоїсь канапки Коров'єв зупинився, поставив свою лампадку на якусь тумбу, рухом запропонував Маргариті сісти, а сам примостився поруч у мальовничій позі — обпершися ліктем на тумбу.

— Дозвольте мені відрекомендуватися вам, — зарипів Коров'єв, — Коров'єв. Вас дивує, що немає світла? Економія, як ви, безперечно, подумали? Ні, ні, та й ще раз ні. Хай перший-ліпший кат, хоч би один з тих, котрі сьогодні трохи пізніше матимуть честь прикладатися до вашого коліна, на цій же тумбі зітне мені голову, якщо воно так! Просто мессієр не любить електричного світла, і ми вдамося до нього в найостанніший момент. І тоді його, йміть віри, не бракуватиме. Навіть, мабуть, було б добре, щоб його було менше.

Коров'єв сподобався Маргариті, й тріскуче його патякання заспокійливо вплинуло на неї.

— Ні, — відповіла Маргарита, — найбільше мене вражає, де все це вміщається. — Вона повела рукою, підкреслюючи цим неосяжність зали.

Коров'єв солодко вишкірився, від чого тіні ворухнулись у складках коло його носа.

— Найпростіше зі всього! — відповів він. — Тому, хто знається на п'ятому вимірові, нічого не варт розсунути приміщення до бажаних розмірів. Скажу вам більше, шановна господине, до чорт знає яких меж! Я, проте, — торохтів далі Коров'єв, — знав людей, які не мали уявлення не лише про п'ятий вимір, але й взагалі ні в чому нічого не петрали, та все ж таки витворяли справжнісінькі дива щодо розширення свого помешкання. От, до прикладу, один городянин, як мені розповідали, одержавши трикімнатну квартиру на Земляному валу, без жодного п'ятого виміру та інших речей, що від них макітриться в голові, як стій перетворив її на чотирикімнатну, перегородивши одну з кімнат надвоє.

Відтак цю обміняв він на дві окремі квартири в різних районах Москви — одну на три і другу на дві кімнати. Погодьтеся, що їх стало п'ять. Трикімнатну він обміняв на дві окремі по дві кімнати і став власником, як ви самі бачите, шести кімнат, правда, розкиданих у цілковитому безладді по всенькій Москві. Він уже намірявся доконати останню й найблискучішу штуку, вмістивши в газеті оголошення, що міняє шість кімнат у різних районах Москви на одну п'ятикімнатну квартиру на Земляному валу, як його діяльність, з не залежних від нього причин, дійшла краю. Може, він і має нині якусь там кімнату, тільки, запевняю вас, не в Москві. Оце проноза, а ви зволите правити про п'ятий вимір!

Маргарита, хоча і зовсім не правила про п'ятий вимір, а правив про нього сам Коров'єв, весело розсміялася, прослухавши розповідь про обладнання квартирної пронози. Коров'єв же вів далі:

— Але вертаймося до справи, Маргарито Миколаївно. Ви жінка вельми розумна і, безперечно, вже здогадалися про те, хто наш хазяїн.

Маргаритине серце стукнуло, і вона ствердно хитнула головою.

— Отож-бо, отож-бо, — казав Коров'єв, — ми вороги будь-яких недомовок і таємничостей. Щорік мессір дає один бал. Він зветься весняним балом повні, або балом ста королів. Народу! — тут Коров'єв ухопився за شوку, наче

в нього засіпав зуб. — Втім, я сподіваюся, ви на власні очі пересвідчитесь. Так ось: мессієр парубкує, як ви, певно, розумієте й самі. Але потрібна господиня, — Коров'єв розвів руками, — погодьтеся, що без господині...

Маргарита слухала Коров'єва, пильнуючи, щоб не пропустити яке слово, під серцем у неї було холодно, надія на щастя паморочила голову.

— Усталилася традиція, — говорив далі Коров'єв, — господиня балу має неодмінно називатися Маргаритою, поперше, а по-друге, вона має бути з місцевих. А ми, ось самі бачите, подорожуємо та й якраз перебуваємо в Москві. Сто двадцять одну Маргариту знайшли ми в Москві, а, чи вірите, — тут Коров'єв з розпучкою ляснув себе по стегну, — жодна не придатна! І, нарешті, щаслива доля...

Коров'єв промовисто всміхнувся, нахилиючись станом, і знову похолоділо серце Маргаритині.

— Досить балаканини! — гукнув Коров'єв. — Геть балачки: ви не відмовитесь перебрати на себе цей обов'язок?

— Не відмовлюся! — твердо відповіла Маргарита.

— Баста! — сказав Коров'єв і, піднявши лампадку, додав: — Прошу за мною.

Вони пішли поміж колонами і нарешті дістались якоїсь іншої зали, в котрій чомусь дуже пахло лимонами, де чулося якесь шарудіння і де щось черкнуло Маргариту по голові. Вона стенулася.

— Не лякайтесь, — солодко заспокоїв Коров'єв, беручи Маргариту під руку. — Це бальні вигадки Бегемота, нічого більше. І взагалі я насмію порадити вам, Маргарито Миколаївно, ніколи і нічого не боятися. Це нерозумно. Бал буде бучний, не приховуватиму від вас цього. Ми побачимо осіб, засяг влади яких свого часу був надзвичайно великий. Але, бігме, як здумаєш про те, наскільки мікроскопічно малі їхні можливості порівняно з можливостями того, в чиему почті я маю честь перебувати, робиться смішно і навіть, я б сказав, сумно. До того ж і самі ви — королівської крові.

— Чому це королівської крові? — налякано шепнула Маргарита, горнучись до Коров'єва.

— О королево, — грайливо заторохтів Коров'єв, — питання крові — найскладніші питання у світі! І якби розговорити декотрих прабабусь, а особливо тих із них, що мали

репутацію скромниць, предивні таємниці розкрилися б, шановна Маргарито Миколаївно. Я анітрохи не схиблю, якщо, кажучи про це, нагадаю примхи тасованої колоди карт. Є речі, в яких цілковито неспроможні ані бар'єри між станами, ані кордони між державами. Дам наздогад: одна з французьких королев, що жила в шістнадцятому сторіччі, напевно, страшенно вразилася б, якби хтось сказав їй, що її премилу прапрапраправнучку я через багато-багато літ вестиму під руку в Москві бальними залами. Але ми прийшли!

Тут Коров'єв задув свою лампаду, і вона зникла в нього з рук, а Маргарита побачила перед собою на долівці смужку світла під якимись темними дверима. У ці двері Коров'єв тихо стукнув. Умить Маргарита розхвилювалася так, що в неї зацокотіли зуби, а спину обсипало морозом. Двері розчинилися. Кімната була дуже невелика. Маргарита побачила широке дубове ліжко з пожмаканими брудними простирадлами і подушкою. Перед ліжком стояв дубовий на різьблених ніжках стіл, на якому містився канделябр із гніздами у вигляді пташиних лап із кігтями. В цих семи золотих лапах горіли товсті воскові свічі. Крім того, на столику була велика шахівниця з фігурками, надзвичайно мистецьки виробленими. На невеличкому витертому килимку стояв низенький ослінчик. Був ще один стіл з якоюсь золотою чашею та з іншим канделябром, гілки якого були вироблені у вигляді змії. У кімнаті тхнуло сіркою та смолою, тіні від світочів перехрещувалися на долівці.

Серед присутніх Маргарита відразу впізнала Азazelло, який тепер уже був зодягнутий у фрак і стояв коло спинки ліжка. Причепурений Азazelло вже не нагадував того розбійника, у вигляді якого з'являвся Маргариті в Александрівському саду, і вклонився він їй вельми галантно.

Гола відьма, ота Гелла, котра так збентежила статечно-го буфетника Вар'єте, і, гай-гай, та сама, яку, на велике щастя, відстрашив півень у ніч голосного сеансу, сиділа на килимку на підлозі коло ліжка, мішаючи в каструлі щось, від чого бухкали сірчані випари.

Окрім цих, був ще в кімнаті величезний чорний котяра, який сидів на високому табуреті перед шаховим столиком і тримав у правій лапі шахового коня.

Гелла підвелася і уклонилася Маргариті. Те саме зробив і кіт, зіскочивши з табурета. Шаркаючи правою задньою лапою, він упустив коня і поліз за ним під ліжко.

Усе це Маргарита, завмираючи від страху, ледве роздивилася в оманливих тінях свічок. Погляд її притягувало ліжко, на якому сидів той, кого ще зовсім недавно бідолашний Іван на Патріарших переконував у тому, що диявола не існує. Цей неіснуючий якраз і сидів на ліжкові.

Два ока увігналися Маргариті в обличчя. Праве із золотою іскрою на дні, просвердлювало будь-кого до дна душі, і ліве — порожнє й чорне, ніби вузьке вушко голки, ніби вихід у бездонну криницю всілякої пільми і тіней. Воландове обличчя було скошене набік, правий кутік рота відтягнуто донизу, на великому лисому лобі було прорізанно глибокі паралельні гострим бровам зморшки. Шкіру Воландового обличчя ніби навечно спалила смага.

Воланд широко розлігся на ліжку, був він у самій нічній довгій сорочці, брудній і залатаній на лівому плечі. Одну голу ногу він підібгав під себе, другу витягнув на ослінчик. Коліно цієї темної ноги Гелла натирала якоюсь димлящою мастю.

Ще розгледіла Маргарита на розкритих безволосих грудях Воланда мистецьки з чорного каменя вирізаного жука на золотому ланцюжку і з якимись письменами на спинці. Коло Воланда на ліжку, на важкому постаменті, стояв дивовижний, наче живий і освітлений з одного боку сонцем глобус.

Кілька секунд тривала мовчанка. «Він вивчає мене», — подумала Маргарита, зусиллям волі силкуючись утримати дрож у ногах.

Нарешті Воланд заговорив, посміхнувшись, від чого його іскристе око наче спалахнуло:

— Вітаю вас, королево, і прошу дарувати мені оцей домашній убір.

Голос Воланда був настільки низький, що на декотрих складах його відтягувало на хрип.

Воланд узяв з постелі довгу шпагу, нахилився, повернувши нею під ліжком і сказав:

— Вилізай! Партія відмінється. Прибула гостя.

— Ні в якому разі, — тривожно писнув по-суфлерському над вухом Маргарити Коров'єв.

— Ні в якому разі... — почала Маргарита.

— Мессіре... — дихнув Коров'єв у вухо.

— Ні в якому разі, мессіре, — опанувавши себе, тихо, але ясно відповіла Маргарита і, усміхнувшись, додала: — Я благаю вас не переривати партії. Я тієї думки, що шахові журнали заплатили б добрячі гроші, аби тільки дістати змогу її надрукувати.

Азазелло неголосно і схвально кречував, а Воланд, уважно подивившись на Маргариту, докинув наче про себе:

— Так, має рацію Коров'єв! Як примхливо тасується колода! Кров!

Він простягнув руку і поманив до себе Маргариту. Та підійшла, не чуючи долівки під босими ногами. Воланд поклав свою важку, наче кам'яну, і водночас гарячу, як вогонь, руку на плече Маргариті, смикнув її до себе і посадив на ліжко поруч із собою.

— Ну, якщо ви так чарівливо люб'язні, — мовив він, — а я нічого іншого не чекав, так будьмо без церемоній, — він знову нахилився до краю ліжка і крикнув: — І довго буде триватиме оце блазенство під ліжком? Вилізай, окаянний Гансе!

— Коня не можу налапати, — здушеним і фальшивим голосом відізався з-під ліжка кіт, — поскакав кудись, а замість нього все якесь жаб'я надibuється.

— Чи не забрав ти собі в голову, що тут тобі якийсь ярмарок? — вдаючи сердитого, спитав Воланд. — Жодних жаб не було під ліжком! Облиш ці дешеві фокуси для Вар'єте. Якщо ти зараз же не вилізеши, ми вважатимемо, що ти визнав поразку, проклятуший дезертире!

— Ні за що, мессіре! — загорлав кіт і ту ж мить виліз з-під ліжка, тримаючи в лапі коня.

— Рекомендую вам... — почав був Воланд і сам себе перервав: — Ні, я бачити не можу цього блазня заплішеного. Подивіться, що він там, під ліжком, зробив із собою!

Викачаний у пилюці кіт, стоячи на задніх лапах, тим часом вклонявся Маргариті. Тепер на шиї kota опинилася біла фракна краватка метеликом, а на грудях перламутровий дамський бінокль на ремінці. Окрім того, вуса в kota було визолочено.

— Ну що ж це таке? — вигукнув Воланд. — Навіщо ти позолотив вуса? І на якого біса тобі краватка, якщо на тобі немає штанів?

— Штани коту не належать, мессіре, — з великою гідністю відповів кіт. — Ще, може, ви наказали б узути мене в чоботи? Кіт у чоботях буває лише в казках, мессіре. А от чи бачили ви коли кого на балу без краватки? Я не хочу ставати посміховиськом та наражатися на небезпеку бути вигнаним в заший! Кожен прикрашає себе, чим може. Вважайте, що сказане стосується і бінокля, мессіре!

— Але вуса?..

— Не розумію, — сухо заперечив кіт, — чому, голячись сьогодні, Азazelло та Коров'єв могли посипати себе білою пудрою і чим вона краща золотої? Я напудрив вуса, оце і все! Інша річ, якби я поголився! Голений кіт це, справді, неподобство, тисячу разів ладен погодитися з цим. А взагалі, — тут голос кота забринів образою, — я бачу, що до мене всіляко прискіпуються і що питання переді мною стає руба — чи бути мені взагалі на балу? Що скажете ви мені на це, мессіре?

І кіт від образи так роздувся, що здавалося, ще секунда, і він лусне.

— Ох, крутію, крутію, — хитаючи головою, говорив Воланд, — шоразу, коли в партії заженеш його в глухий кут, він починає заговорювати зуби, наче найпослідущий шарлатан на мосту. Негайно сідай і припини оце блягузкання.

— Я сяду, — відповів кіт, сідаючи, — але заперечу щодо останнього. Мова моя анітрохи не є блягузканням, як ви зволили висловитися в присутності дами, а вервечкою міцно припасованих силогізмів, які гідно поцінували б такі знавці, як Секст Емпірик, Марціан Капелла, а то, чого доброго, і сам Арістотель.

— Шах королю, — сказав Воланд.

— Будь ласка, будь ласка, — обізвався кіт і почав дивитися на дошку в бінокль.

— Отож, — звернувся до Маргарити Воланд, — рекомендую, донно, мій почет. Оцей, що клеїть дурня, — кіт Бегемот. З Азazelло та Коров'євим ви вже зазнайомилися, слугиня моя Гелла — метка й кмітлива, і нема такої послуги, якої б вона не могла справити.

Красуня Гелла усміхалася, звернувши до Маргарити свої зеленаві очі, невпинно зачерпуючи пригорщею мазь і накладаючи її на коліно.

— Оце й усі, — закінчив Воланд і поморщився, коли Гелла дужче натисла на його коліно, — товариство, як ви бачите, невелике, розмаїте і нелукаве. — Він умовк і почав повертати перед собою свій глобус, вироблений так майстерно, що сині океани на ньому ворушилися, а шапка на полюсі лежала, неначе справжня, крижана і сніжна.

На шахівниці тим часом зайшло велике замішання. До краю знервований король у білій мантиї тупцював на клітинці, здіймаючи у відчай руки. Троє білих пішаків-ландскнехтів з алебардами розгублено дивилися на офіцера, що розмахував шпагою і вказував уперед, де в суміжних клітинах, білій та чорній, видніли чорні вершники Воланда на двох гарячих баских конях.

Маргариту надзвичайно зацікавило і вразило те, що шахові фігурки були живі.

Кіт, відставивши від очей бінокля, тихесенько підштовхнув свого короля в спину. Той у відчай затулив обличчя руками.

— Непереливки тобі, любий Бегемоте, — тихо сказав їдким голосом Коров'єв.

— Становище серйозне, але підстав для безнадії нема, — обізвався Бегемот, — більше того: я цілком певен в остаточній перемозі. Варт лишень добряче проаналізувати ситуацію.

Цей аналіз він почав dokonувати досить-таки дивним чином, бо почав корчити якісь гримаси і підморгувати своєму королю.

— Нічого не допомагає, — докинув Коров'єв.

— Ой! — гукнув Бегемот. — Папуги розлетілися, а я ж попереджав!

І справді десь віддалік почувся шум багатьох крил. Коров'єв і Азazelло кинулися геть.

— А, чорт би вас забрав з вашими бальними витівками! — буркнув Воланд, не відволікаючись від свого глобуса.

Тільки-но Коров'єв і Азazelло пішли, підморгування Бегемота посилювалося. Білий король нарешті здогадався, чого від нього хочуть, враз стягнув із себе мантию, кинув

її на клітину і втік з дошки. Офіцер кинув королівське вбрання нап'яв на себе і став на місце короля. Король і Аззелло повернулися.

— Брехні, як завжди, — бурчав Аззелло, косуючи на Бегемота.

— Мені почулося, — відповів кіт.

— Ну, і довго це триватиме? — спитав Воланд. — Шах королю.

— Я, мабуть, не розчув, мій метре, — відповів кіт, — шаха королю немає і бути не може.

— Повторюю, шах королю.

— Мессієре, — затурбовано-фальшивим голосом обізвався кіт, — ви перевтомилися: немає шаха королю!

— Король на клітинці г-два, — не дивлячись на дошку, сказав Воланд.

— Мессієре, я у відчаї, — завив кіт, зображуючи відчай на своїй морді, — на цій клітинці немає короля.

— Як це так? — з недовірою запитав Воланд і почав дивитися на дошку, де офіцер, що стояв на королівській клітині, відвертався й затулявся рукою.

— Ах ти підлотник, — задумливо сказав Воланд.

— Мессієре! Я знову вдаюся до логіки, — заговорив кіт, притискаючи лапи до грудей, — якщо гравець оголошує шах королю, а короля при тому і в помині вже нема на дошці, шах визнається недійсним.

— Ти здаєшся чи ні? — гукнув загрозливим голосом Воланд.

— Дозвольте подумати, — смиренно відповів кіт, поклав лікті на стіл, уткнув вуха в лапи і почав думати. Думав він довго і нарешті сказав: — Здаюсь.

— Убити вперту тварюку, — шепнув Аззелло.

— Так, здаюсь, — сказав кіт, — але здаюся виключно тому, що не можу грати в атмосфері цькування з боку заздрісників! — Він підвівся, і шахові фігурки полізли в скриньку.

— Гелло, вже час, — сказав Воланд, і Гелла зникла з кімнати. — Нога розболілась, а тут цей бал, — вів далі Воланд.

— Дозвольте мені, — тихо попросила Маргарита.

Воланд пронизливо подивився на неї і присунув ближче коліно.

Гаряче, як лава, вариво палило руки, але Маргарита, не морщачись, намагаючись не завдавати болю, втирала його в коліно.

— Наближені твердять, що це ревматизм, — казав Воланд, не спускаючи ока з Маргарити, — але я маю велику підозру, що цей біль у коліні залишила мені в пам'ятку одна чарівна відьма, з якою я близько зазнайомивсь у тисяча п'ятсот сімдесят першому році в Брокенських горах, на Чортовій Кафедрі.

— Ох, чи можливе таке! — сказала Маргарита.

— Пусте! Років через триста це минеться. Мені нараєли силу ліків, але я по-старосвітському тримаюся бабусиних засобів. Дивовижні трави лишила у спадок погана старушенція, моя бабуся! До речі, а ви не маєте якої урази? Може, у вас є яка печаль, що труїть душу, який туск?

— Ні, мессіре, нічого цього немає, — відповіла розумниця Маргарита, — а тепер, коли я у вас, я почувуюсь цілком добре.

— Кров — великий чинник, — невідомо чому весело сказав Воланд і докинув: — Я бачу, що вас цікавить мій глобус.

— О так, я ніколи не бачила такої речі.

— Хороша річ. Я, відверто кажучи, не люблю останніх вістей, передаваних по радіо. Повідомляють їх завжди якісь дівчата, що нерозбірливо вимовляють назви місцевостей. До того ж кожна третя з них трохи недорікувата, начебто таких підбирають навмисне. Мій глобус багато зручніший, тим більше, що події мені потрібно знати достеменно. Ось, до прикладу, бачите той кусень землі, бік якого мие океан? Дивіться, он він наливається вогнем. Там почалася війна. Якщо ви наблизите очі, ви побачите й подробиці.

Маргарита нахилилася над глобусом і побачила, що квадратик землі розрісся, багатобарвно загравав кольорами і перетворився наче на рельєфну мапу. А потім вона побачила і стрічку річки, і якесь селище коло неї. Будиночок, який був завбільшки з горошину, розрісся і став такий, як сірникова коробочка. Нагло і безгучно дах цього будинку підлетів угору разом з опукою чорного диму, а стіни впали, отож від двоповерхової коробочки нічого не залишилося, окрім купки, від якої валував чорний дим. Ще набли-

звивши око, Маргарита розгледіла маленьку жіночу фігурку, яка лежала на землі, а коло неї в калюжі крові мале дитинча з розкиданими рученятами.

— Оце і все, — усміхаючись, сказав Воланд, — воно не встигло нагрішити. Робота Абадонни бездоганна.

— Я не хотіла б бути по тому боці, проти якого цей Абадонна, — сказала Маргарита, — на чиему він боці?

— Що далі говорю з вами, — люб'язно відгукнувся Воланд, — то більше переконуюся в тому, що ви вельми розумна. Я заспокою вас. Він навдивовижу безсторонній і однією мірою співчуває обом супротивним таборам. Отож і наслідки для кожного табору бувають завжди однаковісінькі. Абадонно! — неголосно покликав Воланд, і тут із стіни з'явилася постать якогось кощавого чоловіка в темних окулярах. Ці окуляри чомусь справили на Маргариту таке сильне враження, що вона, тихенько зойкнувши, уткнулася обличчям у ногу Воландові. — Та годі вам! — гукнув Воланд. — Які-бо нервові сучасні люди. — Він з розмаху плеснув Маргариту по спині, так що її тіло аж загуло, як дзвін. — Таж бачите, що він в окулярах. І не було такого жодного випадку, та й не буде, щоб Абадонна з'являвся перед будь-ким передчасно. Врешті, я тут. Ви у мене гостею! Я просто хотів показати його вам.

Абадонна стояв непорушно.

— А можна, щоб він на секунду скинув окуляри? — запитала Маргарита, тулячись до Воланда і здригаючись, але вже з цікавості.

— А ось цього не можна, — серйозно відповів Воланд і махнув рукою Абадонні, й того не стало. — Що ти хочеш сказати, Азazelло?

— Мессіре, — відповів Азazelло, — дозвольте мені сказати. У нас двоє сторонніх: красуня, котра хлипає і благає, щоб її залишили з господинею, а з нею ще, даруйте, її кнур.

— Дивно поводяться красуні, — зазначив Воланд.

— Це Наташа, Наташка! — вигукнула Маргарита.

— Ну, лишіть коло господині. А кнура — до кухарів.

— Зарізати? — перелякано скрикнула Маргарита. — Згляньтесь, мессіре, це Микола Іванович, мешканець з нижнього поверху. Тут непорозуміння, вона, бачите, мазнула його кремом...

— Але даруйте, — сказав Воланд, — якого біса і хто його різатиме? Хай посидить разом з кухарями, оце й усе! Не могу, погодьтесь, я пустити його у бальну залу!

— Ще б пак... — докинув Азazelло і доповів: — Північ надходить, мессіре.

— Гаразд. — Воланд звернувся до Маргарити: — Ну-бо, прошу вас... Наперед вдячний вам. Не розгублюйтесь і нічого не бійтеся. Нічого не пийте, окрім води, а то розімієте і вам буде важко. Час!

Маргарита підвелася з килимка, і тоді в дверях виник Коров'єв.

Розділ 23

ВЕЛИКИЙ БАЛ У САТАНИ

Надходила північ, і доводилося поспішати. Маргарита невиразно бачила довколишнє. Запам'яталися свічки і самоцвітний якийсь басейн. Коли Маргарита стала на дно цього басейну, Гелла й Наташа, що допомагала їй, обдали Маргариту якоюсь гарячою, густою і червоною рідиною. Маргарита відчула солоний смак на губах і зрозуміла, що її миють кров'ю. Кривава мантия змінилася іншою — густою, прозорою, рожевуватою, і в Маргарити пішла обертом голова від запаху трояндової олії. Потім Маргариту кинули на кришталеве ложе й стали до блиску розтирати якимось великим зеленим листям. Тут прискочив кіт і заходився допомагати. Він присів навпочіпки біля Маргаритиних ніг і почав натирати їй ступні з таким виглядом, мовби начищав на вулиці чоботи.

Маргарита не пам'ятає, хто пошив їй із пелюсток блідої троянди черевички і як ці черевички самі собою позашібалися золотими пряжками. Якась сила підкинула Маргариту й поставила перед дзеркалом, і в її волоссі сяйнула королівська діамантова корона. Звідкілься узявся Коров'єв і повісив на груди Маргариті важке, в овальній оправі зображення чорного пуделя на важезному ланцюгу. Ця краса надзвичайно обтяжила королеву. Ланцюг тут-таки почав натирати шию, зображення гнуло її донизу. Але дещо винагородило Маргариту за незручності, спричинювані

ланцюгом з чорним пуделем. Це — та шанобливість, з якою почали ставитися до неї Коров'єв і Бегемот.

— Нічого, нічого, нічого! — примовляв Коров'єв коло дверей кімнати з басейном, — нічого не вдієш, треба, треба, треба... Дозвольте, королево, дати вам останню пораду. Гості будуть розмаїті, ох, дуже розмаїті, але жодному, королево Марго, ані тіні переваги! Якщо хтось і буде не до вподоби... я певен, що ви, безперечно, не дасте цьому промайнути на своєму обличчі... Ні, ні — не можна й помислити про таке! Помітять, помітять у ту ж мить! Треба полюбити його, полюбити, королево! Сторицею буде винагороджена за це господиня балу. І ще: не проминіть жодного! Хоча б усмішечку, як не стане часу кинути слово, хоча б легесенький порух голови. Все, що завгодно, аби лише не брак уваги. Від цього вони захиріють...

Тієї миті Маргарита в супроводі Коров'єва та Бегемота ступила з басейнової в цілковиту темряву.

— Я, я, — шепнув кіт, — я подам сигнал!

— Подавай! — відповів у темряві Коров'єв.

— Бал! — пронизливо верескнув кіт, і тут-таки Маргарита скрикнула й на кілька секунд заплющила очі. Бал обпав її вмить — вибухнув світлом, а водночас звуком і запахом. Ведена під руку Коров'євим, Маргарита побачила себе в тропічному лісі. Червоногруді зеленохвості папуги чіплялися за ліани, перескакували по них і оглушливо репетували: «Я в захопленні!» Але ліс швидко закінчився, і його паркість одразу змінилася прохолодою бальної зали із колонами з якогось жовтуватого іскристого каменю. Ця зала, як і ліс, була зовсім порожня, і лише при колонах стояли оголені негри в срібних пов'язках на головах. Обличчя їхні стали брудно-бурими від хвилювання, коли в залу влетіла Маргарита зі своїм почтом, серед якого десь узявся Азazelло. Тут Коров'єв випустив руку Маргарити і шепнув:

— Просто на тюльпани!

Невисока стіна білих тюльпанів виросла перед Маргаритою, а за нею вона побачила незліченні прикриті ковпачками вогники і перед ними білі груди й чорні плечі людей, зодягнутих у фраки. Тоді Маргарита збагнула, звідки линуло бальне гучання. На неї впало ревище труб, а хвиля скрипок, яка випручалася з-під нього, обдала її тіло,

наче кров'ю. Оркестр у добрих півтори сотні музик грав полонез.

Чоловік у фраківі, який вивищувався над оркестром, побачивши Маргариту, зблід, заусміхався і враз помахом руки підвів увесь оркестр. Ні на мить не перериваючи музики, оркестр, стоячи, обливав Маргариту звуками. Чоловік над оркестром відвернувся від нього і вклонився низько, широко розкинувши руки, і Маргарита, усміхаючись, помахала йому рукою.

— Ні, мало, мало, — зашепотів Коров'єв, — він не спатиме всеньку ніч. Гукніть йому: «Вітаю вас, королю вальсів!»

Маргарита вигукнула це і подивувалася тому, що її голос, повен, як дзвін, перекрив гримотіння оркестру. Чоловік від щастя скинувся і ліву руку приклав до грудей, правою і далі вимахуючи оркестрові білим берлом.

— Мало, мало, — шепотів Коров'єв, — дивіться ліворуч, на перші скрипки, і кивніть так, щоб кожен подумав, що ви впізнали саме його. Тут лише світової слави музики. Ось цьому, за першим пультом, це — В'єтан. Так, дуже добре. Тепер — далі.

— Хто диригент? — відлітаючи, спитала Маргарита.

— Йоганн Штраус! — закричав кіт. — І хай мене повісять у тропічному лісі на ліані, якщо на якомусь балу будь-коли грав такий оркестр! Я запрошував його! І, зважте, жоден не захворів і жоден не відмовився!

У наступній залі не було колон, замість них стояли стіни червоних, рожевих, молочно-білих троянд з одного боку, а з другого — стіна японських повних камелій. Поміж цих стін уже били, шумуючи, фонтани, і шампанське вирувало бульбашками в трьох басейнах, серед яких один був прозоро-бузковим, другий — рубіновим, третій — кришталеvim. Біля них метушилися негри в червоних пов'язках, срібними черпаками наповнюючи з басейнів пласкі чаші. В рожевій стіні проступив вилом, і в ньому на естраді гарячку ав чоловік у червоному з ластів'ячим хвостом фраківі. Перед ним нестерпно гучно надсаджувався джаз. Тількино угледівши Маргариту, диригент зігнувся перед нею, так що руками черкнувся підлоги, потім випростався і пронизливо верескнув:

— Алілуя!

Він лягнув себе по коліну раз, потім навхрест по другому — два, вирвав із рук у крайнього музики тарілку й гачнув нею об колону.

Відлітаючи, Маргарита бачила лише, що віртуоз-джаз-бандист, змагаючись із полонезом, який дув Маргариті в спину, б'є по головах джаз-бандистів своєю тарілкою, а ті присідають з комічним переляком.

Нарешті вилетіли в передпокій, де, як зрозуміла Маргарита, її серед п'яти зустрів Коров'єв з лампадкою. Зараз на цьому майданчику очі сліпли від світла, що лилося з кришталевих виногрон. Маргариту поставили на чільне місце, і під лівою рукою в неї опинилася низенька аметистова колонка.

— Руку можна буде покласти на неї, якщо стане непереливки, — шепотнув Коров'єв.

Якийсь чорношкірий підкинув під ноги Маргариті подушку з вигаптуванням на ній золотим пуделем, і на неї вона, корячись чийсь рукам, поставила, зігнувши в коліні, свою праву ногу.

Маргарита спробувала розглянутися. Коров'єв і Азazelло стояли побіля неї в парадних позах. Поруч з Азazelло — ще трое молодиків, що невизначно чимсь нагадали Маргариті Абадонну. В спину віяло холодом. Озирнувшись, Маргарита побачила, що з мармурової стіни позад неї б'є шумуюче вино і стікає в крижаний басейн. Коло лівої ноги вона відчувала щось тепле й кошлате. Це був Бегемот.

Маргарита була на висоті, з-під її ніг униз збігали грандіозні сходи, вкриті килимом. Унизу, так далеко, начебто Маргарита дивилася в перевернутий бінокль, вона бачила величезну швейцарську з цілковито неоширним каміном, в холодну й чорну пашеку якого могла вільно в'їхати п'ятитонна вантажівка. Швейцарська та сходи, до болю в очах залиті світлом, були порожні. Сурми тепер долинали до Маргарити здалеку. Так простояли непорушно близько хвилини.

— Де ж гості? — спитала Маргарита Коров'єва.

— Будуть, королево, будуть, зараз будуть! Подостатком їх буде. І, далєбі, я волів би рубати дрова, аніж віншувати їх отут на сходах.

— Що рубати дрова, — підхопив балакучий кіт, — я краще найнявся б кондуктором у трамваї, а вже гіршої роботи в цілому світі не знайдеш!

— Усе має бути наготоване задалегідь, королево, — пояснював Коров'єв, поблискуючи оком крізь попсований монокль. — Нема паскудніше, аніж коли гість, що приїхав першим, нудиться, не знаючи, до чого йому вдатися, а законна мегера пошептом гризе його за те, що вони приїхали раніше за всіх. Такі бали слід викидати на смітник, королево.

— Тільки на смітник, — підтвердив кіт.

— До півночі не більше десяти секунд, — сказав Коров'єв, — зараз почнеться.

Ці десять секунд видалися Маргариті страшенно довгими. Мабуть, вони вже проминули, але нічогісінько не почалося. Але в ту мить щось нагло торохнуло вниз у здоровенному каміні, і з нього вискочила шибениця, на якій теліпався напівобпалий прах. Цей прах зірвався з мотузки, брязнувся об підлогу, і з нього вискочив чорноволосий красень у фрак у лакованих черевиках. З каміна вибігла напівзотліла невелика труна, віко її відскочило, і з неї випав інший прах. Красень галантно підскочив до нього і підставив руку калачиком, і цей другий прах склався в голу вертку жіночку в чорних черевичках та з чорним пір'ям на голові, і тоді обое, і чоловік і жінка, пошвидкували нагору сходами.

— Перші! — вигукнув Коров'єв. — Пан Жак з дружиною. Рекомендую вам, королево, це один з найцікавіших чоловіків! Питомий фальшувальник грошей, державний зрадник, але дуже непоганий алхімік. Уславився тим, — шепнув на вухо Маргариті Коров'єв, — що отруїв королівську коханку. А таке не кожному випадає! Пригляньтесь, який файний!

Збліднувши та розкривши рота, Маргарита дивилася вниз і бачила, як щезають у якомусь бічному ході швейцарської і шибениця, і труна.

— Я в захваті! — загорлав кіт просто в обличчя панові Жакові, що піднявся сходами.

У цей час унизу з каміна вигулькнув безголовий, з відірваною рукою скелет, торохнувся долі й перетворився на чоловіка у фрак.

Дружина пана Жака вже вклякла перед Маргаритою і, збілівши від хвилювання, цілувала коліно Маргариті.

— Королево... — лебеділа дружина пана Жака.

— Королева у захваті! — кричав Коров'єв.

— Королево... — тихо мовив красень, пан Жак.

— Ми в захваті, — завивав кіт.

Молодики, супутники Азазелло, усміхаючись безживними, але привітними усмішками, вже відсторонювали пана Жака з дружиною до чаш з шампанським, що їх тримали в руках негри. А сходами бігцем брався нагору одинак-фрачник.

— Граф Роберт, — шепнув Маргариті Коров'єв, — досі ще привабливий. Зважте, яка чудасія, королево, — все навиворіт: цей був коханцем королеви і отруїв свою дружину.

— Ми раді вам, графе, — прокричав Бегемот.

З каміна одна за одною випали, тріскаючись і розпадаючись, три домовини, потім хтось у чорній киреї, котрому наступний приходень з темної пащі затопив у спину ніж. Знизу долинув давучий зойк. Далі з каміна вибіг майже цілковито розкладений труп. Маргарита примружила очі, а чиясь рука піднесла їй до носа пляшечку з білою сіллю. Маргариті здалося, що то була Наташина рука. На сходах ставало все людніше. Тепер уже на кожній приступці було по фрачникові — всі вони віддалеки здавалися однако-вісінькими, а коло них ступали голі жінки, що різнилися одна від одної хіба що кольорами черевичків та пір'ями на головах.

До Маргарити перевальцем наближалася в дивовижному дерев'яному чоботі на лівій нозі дама з по-чернечому опущеними очима, сухенька, скромна і чомусь із широкою зеленою пов'язкою на шиї.

— Хто ця зелена? — машинально спитала Маргарита.

— Найчарівніша і найповажніша дама, — шептав Коров'єв, — рекомендую вам: пані Тофана. Зажила надзвичайної слави серед молодих хулавих неаполітанок, а ще мешканок Палермо, і особливо тих, котрим збридилися їхні шлюбні чоловіки. Адже таке буває, королево, що збридиться муж...

— Ага, — глухо відгукнулася Маргарита, водночас усміхаючись двом гостям у фраках, які один за другим хилилися перед нею, цілуючи коліно та руку.

— Так ось, — примудрявся шепотіти Коров'єв Маргариті, заразом вигукуючи комусь: — Герцого! Бокал шампанського? Я в захопленні! Так ось, ця пані Тофана, співчуваючи цим жінкам у їх гіркій долі, продавала їм якусь водичку в слоїках. Дружина виливала ту водичку мужеві в суп, той виїдав його, дякував за ласку і мався пречудово. Правда, по кількох годинах йому страх як праглося пити, потім він клався в ліжку, а через день прекрасна неаполітанка, що нагодувала свого чоловіченька супом, ставала вільна, як весняний легіт.

— А що це в неї на нозі? — питала Маргарита, невтомно подаючи руку гостям, які обганяли кульгаву пані Тофану, — і навіщо ота зелень на шиї? Блякла шия?

— Я в захваті, князю! — кричав Коров'єв і водночас шепотів Маргариті: — Чудова шия, але їй зле повелось у в'язниці. На нозі в неї, королево, іспанський чобіток, а зелена пов'язка ось від чого: коли тюремники дізналися, що мало не п'ять сотень непридобних мужів покинули Неаполь та Палермо назавжди, вони зопалу придушили пані Тофану в кутузці.

— Яка я щаслива, чорна королево, що мені випала велика честь, — смиренно, як черниця, тихо проказувала Тофана, намагаючись опуститися на коліно. Іспанський чобіт заважав їй. Коров'єв і Бегемот допомогли Тофані підвестися.

— Я рада, — відповіла їй Маргарита, водночас простягаючи руку іншим.

Тепер сходами знизу вгору гості пливли плавом. Маргарита вже не бачила того, що діється в швейцарській. Вона механічно підносила й опускала руку та, одноманітно щирячись, усміхалася гостям. У повітрі над сходами вже стояв гомін, з покинутих Маргаритою бальних зал, як море, виплескувалася музика.

— А ось ця — ото нудна жінка, — вже не шепотів, а на повен го ос говорив Коров'єв, знаючи, що в гаморі голосів його не розчують, — обожнює бали, усе мріє поскаржитися на свою хусточку.

Маргарита виловила поглядом у потоці гостей ту, на яку вказував Коров'єв. Це була молода жінка років двадцяти, надзвичайно гарної статури, але з якимись бентежними й улізливими очима.

— Яку хусточку? — попитала Маргарита.

— До неї камеристка приставлена, — пояснив Коров'єв, — і тридцять років кладе їй на ніч на столик носовичок. Як вона прокинеться, так хусточка вже тут. Вона і палила її в печі й топила в річці, але ніщо не допомагає.

— Яку хусточку? — шептала Маргарита, підносячи й опускаючи руку.

— У синій бережечок хусточка. Річ у тім, що коли вона служила в кав'ярні, хазяїн якось закликав її в комору, а через дев'ять місяців вона народила хлопчика, занесла його в ліс і засунула йому в рот хусточку, а потім закопала дитинча в землю. На суді вона казала, що їй нема чим годувати немовля.

— А де ж хазяїн тієї кав'ярні? — спитала Маргарита.

— Королево, — раптом заскрипів знизу кіт, — дозвольте запитати вас: до чого тут хазяїн? Таж не він душив маля в лісі!

Маргарита, не перестаючи посміхатися і підіймати-опускати праву руку, гострі нігті лівої запустила в Бегемотове вухо і просичала до нього:

— Коли ти, наволоч, іще раз наважишся встряти в розмову...

Бегемот якось не по-бальному пискнув і захрипів:

— Королево... вухо спухне... Нащо ж псувати бал спухлим вухом?.. Я говорив юридично... з юридичного погляду... Мовчу, мовчу... Вважайте, що я не кіт, а риба, лишень пустить вухо.

Маргарита випустила вухо, і влізливі, понурі очі опинилися перед нею.

— Я щаслива, королево-господине, що дістала запросини на великий бал повного місяця!

— А я, — відповіла їй Маргарита, — рада бачити вас. Дуже рада. Ви любите шампанське?

— Що ви зволите робити, королево?! — перестрашено, але безгучно зойкнув на вухо Маргариті Коров'єв. — На сходах зчиниться тиснява!

— Люблю, — благально мовила жінка і раптом механічно почала повторювати: — Фріда, Фріда, Фріда! Мене зовуть Фрідою, о королево!

— Так ви упийтеся сьогодні, Фрідо, і ні про що не думайте, — сказала Маргарита.

Фріда простягла обидві руки Маргариті, але Коров'єв і Бегемот дуже спритно підхопили її під пахви, і натовп потяг її за собою.

Тепер знизу вже стіною йшов народ, мовби штурмуючи майданчик, на якому стояла Маргарита. Голі жіночі тіла сунули вгору поміж фрачних чоловіків. На Маргариту напливали їхні смагляві й білі, і кольору кавового зерна, і зовсім чорні тіла. У волоссі рудому, червоному, каштановому, світлому, як льон, — у зливій світла вигравало й танцювало, розсипало іскри коштовне каміння. І наче хтось окропив навальну колону чоловіків краплями світла — з грудей променисто бризкали діамантові запонки. Тепер Маргарита щосекунди відчувала доторк губ до коліна, щосекунди витягувала вперед руку для поцілунку, а обличчя її стягло в нерухому маску вітання.

— Я в захваті, — монотонно співав Коров'єв, — ми в захваті... Королева в захваті.

— Королева захоплена, — гундосив за спиною Азazelлю.

— Я в захваті, — вигукував кіт.

— Маркіза... — строчив Коров'єв, — отруїла батька, двох братів і двох сестер через спадщину... Королева в захваті!.. Пані Мінкіна... Ох, яка гарна! Трохи нервозна. Навіщо ж було смалити покоївці обличчя шипцями для завивання! Звісно, якщо так, то заріжуть... Королева в захваті!.. Королево, хвильку уваги! Імператор Рудольф, чарівник і алхімік... Ще алхімік — опинився на шибениці... Ох, ось і вона! Ох, який чудовий публічний дім був у неї в Страсбурзі!.. Ми в захваті!.. Московська швачка, ми всі її любимо за невичерпну фантазію... тримала ательє і придумала страшенно смішну штуку: просвердлила дві круглі дірочки в стіні...

— А дами не знали? — спитала Маргарита.

— Всі до одної знали, королево, — відповідав Коров'єв. — Я в захваті!.. Цей двадцятилітній хлопчина з дитинства відзначався дивовижними фантазіями, мрійник і дивак. Його покохала одна дівчина, а він узяв та й продав її в публічний дім...

Знизу текла річка. Їй не було впину. Джерелом річки був величезний камін, що безперестанно живив її. Так минула година й пішла друга. Тут Маргарита почала відчувати,

що ланцюг її поважчав. Щось дивне сталося і з рукою. Тепер, коли треба було піднести її, Маргариті доводилося морщитись. Дотепні коментарі Коров'єва перестали цікавити Маргариту. І розкосі монгольські обличчя, і обличчя білі та чорні зробилися одноманітними, час від часу зливались, а повітря між ними чомусь починало дрижати і струменіти. Гострий біль, наче від голки, нагло прошив Маргаритину праву руку, і вона, зіпвивши зуби, сперлася ліктем на тумбу. Якийсь шерхіт, наче крил по стінах, долинав тепер ззаду із зали, і було ясно, що там танцюють неймовірні юрмища гостей, і Маргариті здавалося, що навіть важенні мармурові, мозаїчні та кришталеві підлоги в тій дивовижній залі ритмічно пульсують.

Ані Гай Кесар Калігула, ні Мессаліна вже не зацікавили Маргариту, як не зацікавив жоден з королів, герцогів, кавалерів, самогубців, отруйниць, повішеників і звідниць, тюремників і шулерів, катів, стукачів, зрадників, вар'ятів, виказувачів, шпиків, розбещувачів. Усі їхні імена сплуталися в голові, обличчя злилися в одну велетенську перепічку, і лише одне болісно засіло в пам'яті лице, оторочене справді вогненною бородою, лице Малюти Скуратова. Ноги Маргариті підгиналися, щохвилини вона боялася, щоб не розплакатися. Найбільше страждань спричиняло їй праве коліно, яке цілували. Воно розпухло, шкіра на ньому посиніла, дарма, що вже декілька разів Наташина рука з'являлася коло цього коліна з губкою і чимось духмяним обтирала його. Наприкінці третьої години Маргарита глянула вниз зовсім безнадійними очима і радісно здригнулася — потік гостей порідшав.

— З'їжджаються на бал за незмінним законом, королево, — прошепотів Коров'єв, — зараз хвиля почне спадати. Клянуся, що ми страждаємо останні хвилини. Он гурт брокенських гуляк. Вони завше приїздять останніми. Таки це вони. Двоє п'яних вампірів... усе? Ой ні, ось ще один. Ні, двоє!

Сходами підіймалися двоє останніх гостей.

— Та це хтось із новеньких, — говорив Коров'єв, мружачись крізь скельце. — Таки так, так. Якимось Азazelло навідав його і за коньяком нашептав йому пораду, як позбутися однієї людини, викриттів якої він страшенно бо-

явся. Отож він велів своєму знайомцеві, що був залежним від нього, поприскати стіни кабінету отрутою.

— Як звуть його? — спитала Маргарита.

— А я й сам ще не знаю, їй-бо, — відповів Коров'єв, — треба запитати Азазелло.

— А з ним хто це?

— Та той самий його запопадливий підлеглий. Я в захваті! — прокричав Коров'єв останнім двом прибульцям.

Сходи спорожніли. З обачності почекали ще трохи. Але з каміна більше ніхто не з'являвся.

Через секунду, не втямивши, як це подіялось, Маргарита опинилася в тій самій кімнаті з басейном, і там, тієї ж миті зайшовшись плачем від болю в руці та нозі, впала просто на підлогу. Але Гелла з Наташею, втішаючи Маргариту, вдруге повели її під кривавий душ, вдруге розім'яли їй тіло, і вона знов ожила.

— Ще, ще, королево Марго, — шепотів Коров'єв, з'явившись поряд, — треба облетіти зали, щоб шановні гості не відчували себе покинутими.

І Маргарита знову вилетіла із кімнати з басейном. На естраді за тюльпанами, де грав оркестр короля вальсів, тепер біснувався мавпячий джаз. Велетенська з кошлатими бакенбардами горила із трубою в руці, важко пританцьовуючи, диригувала. В один ряд сиділи орангутанги, дули в блискучі сурми. На плечах у них верхи примістилися веселі шимпанзе з гармоніями. Два гамадрили з гривами, подібними до лев'ячих, грали на роялях, що їх не було чути в пискотняві й гуркоті й бухканні скрипок, саксофонів і барабанів у лапах гібонів, мандрилів та мавп. На дзеркальній підлозі незліченні пари, наче злившись, вражаючи спритністю та вивіреністю рухів, крутячись в одному напрямку, йшли стіною, погрожуючи змести все на своєму шляху. Живі оксамитні метелики пурхали над полчищами танцюристів, зі стелі сипалися квіти. В капітелях колон, коли гасла електрика, загоралися міріади світлячків, а в повітрі пливли болотяні вогні.

Потім Маргарита опинилась у неймовірному за розмірами басейні, оточеному колонадою. Величезний чорний Нептун викидав із пашеки широкий рожевий струмінь. Запаморочливий пах шампанського підіймався з басейну. Тут

панували невимушені веселощі. Дами, сміючись, скидали туфлі, віддавали сумочки своїм кавалерам чи неграм, які метушилися із простирадлами в руках, а самі з криком кидалися ластівкою в басейн. Піняві стовпи викидало вгору. Кришталеве дно басейну горіло нижнім світлом, яке прошивало товщу вина, і в ньому сріблилися тіла плавців. Вискакували з басейну зовсім п'яними. Гучний сміх дзвенів під колонами і гримів, як у лазні.

Серед усього цього шарварку запам'яталося одне цілковито п'яне жіноче обличчя з безтямними, але й у безтямності своїй благальними очима, і пригадалось одне слово — «Фріда»!

Голова Маргариті пішла обертом від запаху вина, і вона вже хотіла відійти, коли кіт учинив у басейні штуку, яка затримала її. Бегемот почаклував трохи біля Нептунової пащеки, і враз, шумуючи та гуркочучи, хвильна маса шампанського пішла з басейну, а Нептун почав вивергати неспінну й нешумисту хвилю темно-жовтого кольору. Дами з вереском і гуком:

— Коньяк! — метнулися від країв басейну за колони. За кілька секунд басейн заповнився, і кіт, тричі перекрутившись у повітрі, шубовснув у коликкий коньяк. Виліз він, пирскаючи, з розмоклою краваткою, втративши позолоту з вусів і свого бінокля. За прикладом Бегемота зважилася лігти лише ота витівниця-швачка та її кавалер, незнайомий молодий мулат. Обое вони шутонули в коньяк, але в цю мить Коров'єв підхопив Маргариту під руку, і вони облишили купальників.

Маргариті здалося, що вона пролетіла місцями, де бачила у величезних мурованих ставках гори устриць. Потім вона літала над скляною підлогою, що під нею горіли пекельні печі, а між тими печами метушилися диявольські білі кухарі. Згодом вона, вже втрачаючи тяму, бачила десь темні підвали, де горіли якісь світочі, де дівчата подавали м'ясо, яке сичало на розжареному вугіллі, де пили з великих кухлів за її здоров'я. Далі вона бачила білих ведмедів, що вигравали на гармонійках і танцювали камаринського на естраді... Фокусника-саламандру, який не згорав у каміні... І тут удруге сили її почали вичерпуватись.

— Останній вихід, — прошепотів їй заклопотано Коров'єв, — і ми вільні.

Вона, супроводжувана Коров'євим, знов опинилась у бальній залі, але тепер тут не танцювали, і гості незліченними роями купчилися поміж колон, залишаючи вільною середину зали. Маргарита не пам'ятала, хто допоміг їй зійти на поміст, що з'явився посередині цього вільного простору. Коли вона піднялася на нього, то здивовано почула — десь б'є північ, яка вже давно, за її обліком, минула. З останнім ударом годинника, що гучав невідь-звідки, мовчання опало юрби гостей.

Тоді Маргарита знову побачила Воланда. Він ішов, оточений Абадонною, Азазелло та ще кількома схожими на Абадонну, чорними та молодими. Маргарита тепер побачила, що навпроти її помосту наготований другий — для Воланда. Але він ним не скористався. Вразило Маргариту те, що Воланд вийшов у цей останній великий вихід на балу якраз таким, яким був у спальні. Та самісінька брудна латана сорочка висіла йому на плечах, ноги були в стоптаних нічних шкарбанах. Воланд був зі шпагою, але цією оголеною шпагою він користувався як тростиною, спираючись на неї.

Накульгуючи, Воланд зупинився коло свого помосту, і в ту ж мить Азазелло опинився перед ним з тацею в руках, і на тій таці Маргарита побачила відтату людську голову з вибитими передніми зубами. Повне безгоміння тривало, його порушило лише один раз далеке, незбагненне за таких обставин, дзеленчання вхідного дзвоника.

— Михайле Олександровичу, — неголосно звернувся Воланд до голови, і тоді повіки вбитого ледь піднялися, і на мертвому обличчі Маргарита, здригнувшись, побачила живі, сповнені думкою та стражданням очі. — Все сповнилося, чи не так? — вів далі Воланд, дивлячись голові у вічі. — Голова відтята жінкою, засідання не відбулось, і у вашому помешканні живу я. Це — факт. А факт — найупертіша у світі річ. Але тепер вас цікавить подальше, а не цей dokonаний факт. Ви завжди були палким речником тієї теорії, що, коли відтинають голову, життя людини уривається, вона перетворюється на попіл і відходить у небуття. Мені приємно дати вам до відома в присутності моїх гостей, хоч вони засвідчують зовсім іншу теорію, що ваша теорія і поважна, і дотепна. Втім, усі теорії варті одна одної. Є серед них і така, згідно з якою кожному буде дано

за вірою його. Хай же так і буде! Ви відходите в небуття, а мені втішно буде з чаші, в яку ви перетворюєтеся, випити за буття!

Воланд підніс шпагу. Шкіра на голові тут-таки зчорніла і збіглась, а потім повідпадала шматками, очі пропали, і невдовзі Маргарита уледіла на таці жовтавий, зі смарагдовими очима й перлистими зубами, на золотій нозі череп. Кришка черепа відкинулася на завісці.

— Ще мент, мессіре, — сказав Коров'єв, реагуючи на запитальний погляд Воланда, — і він стане перед вами. Я чую серед цієї замогильної тиші, як поскрипують його лаковані черевики та як дзвенить келих, який він поставив на стіл, востаннє в житті випивши шампанського. Та ось і він.

Прямуючи до Воланда, увіходив у залу новий без пари гість. Зовні він нічим не різнився від численних інших гостей-чоловіків, окрім одного: гостя аж хитало від хвилювання, що добачалось уже здалеку. На його щоках горіли плями, а очі бігали, украй збентежені. Гість був ошелешений, і це було цілком природно: його вразило все, і насамперед, безумовно, вбрання Воланда.

Одначе гостя було зустрінuto винятково люб'язно.

— О, любий бароне Майгелю, — привітно усміхаючись, звернувся Воланд до гостя, у котрого очі ставали рогом, — я маю щастя рекомендувати вам, — звернувся Воланд до товариства, — шановного барона Майгеля, службовця Глядацької комісії на посаді ознайомлювача іноземців з визначними пам'ятками столиці.

Тієї миті Маргарита завмерла, бо упізнала враз цього Майгеля. Він кілька разів потрапляв їй на очі в театрах Москви та в ресторанах. «Стривайте... — подумала Маргарита, — він, виходить, також помер, чи що?..» Але тут усе з'ясувалося.

— Любий барон, — вів далі Воланд, радісно посміхаючись, — був такий гречний, що, довідавшись про мій приїзд до Москви, відразу зателефонував мені, пропонуючи свої послуги фахівця, тобто ознайомлювача з визначними місцями. Я, звісна річ, був щасливий запросити його до себе.

У цей час Маргарита побачила, як Азazelло передав тачу з черепом Коров'єву.

— А до речі, бароне, — раптом інтимно стишивши голос, проказав Воланд, — розійшовся поговір про вашу надзвичайну допитливість. Кажуть, що вона, еднаючись із вашою не менш розвинутою балакучістю, почала привертати загальну увагу. Ба навіть більше: лихі язики вже кинули слово — обмовник і шпигун. А понад усе є припущення, що це спричиниться до вашого сумного кінця, десь так за місяць, не пізніше. Так ось, щоб вибавити вас від такого прикрого очікування, ми поклали допомогти вам, скориставшись з тієї обставини, що ви напросились до мене в гості саме з метою підглянути, підслухати все, що можна.

Барон став блідішим за Абадонну, котрий був надзвичайно блідий за своєю природою, а потім подіялась якась дивовижа. Абадонна опинився перед бароном і на секунду скинув свої окуляри. І в ту ж мить щось саянуло вогнем у руках Азazelло, щось негучно ляснуло, як у долоні, барон почав падати навznak, яскраво-червона кров цівкою ударила йому з грудей і залила крохмальну сорочку та жилет. Коров'єв підставив чашу під пружний червоний струмись і передав наповнену чашу Воландові. Безживне тіло барона в цей час лежало вже долі.

— Я п'ю за ваше здоров'я, панове, — неголосно проказав Воланд і, піднісши чашу вгору, пригубив її.

Тоді сталася метаморфоза. Щезли полатана сорочка і стоптані черевики. Воланд виявився в якійсь чорній хламиді з крицевою шпагою при стегні. Він швидко наблизився до Маргарити, підніс їй чашу і звелів:

— Пий!

Маргариті запаморочилося в голові, вона хитнулась, але чаша вже була коло її губ, і чиїсь голоси, а чиї — вона не второпала, шепнули в обидва вуха:

— Не бійтеся, королево... Не бійтеся, королево, кров давно звійшла в землю. І там, де вона проллялася, вже ростуть винограда.

Маргарита, не розплющуючи очей, зробила ковток, і солодкий струм пробіг її жилами, а у вухах постав гук. Їй здалося, що оглушливо кричать півні, що десь грають марш. Юрми гостей почали втрачати свої подоби. І фрачики, і жінки розпались у прах. Тління на очах у Маргарити охопило залу, над нею розплився запах склепу. Колони розпались, позгасали вогні, все зібгалось, і не лишилось жод-

них фонтанів, тюльпанів та камелій. А просто було, що було — скромна ювеліршина вітальня, а з прочинених до неї дверей випадала смужечка світла. І в ці прочинені двері й увійшла Маргарита.

Розділ 24

ВИЛУЧЕННЯ МАЙСТРА

У спальні Воланда все було, як і до балу. Воланд у сорочці сидів на ліжку, тільки Гелла не розтирала йому ногу, а на столі, де раніше грали в шахи, наготовувала вечерю. Коров'єв та Азazelло, скинувши фраки, сиділи коло столу і поряд з ними, певно, примостився кіт, що не хотів розлучатися зі своєю краваткою, хоча вона і перетворилася остаточно на бруднючу ганчірку. Маргарита, хитаючись, підійшла до столу і сперлась на нього. Тоді Воланд повабив її, як тоді, до себе і показав, щоб вона сіла поряд.

— Ну що, вас дуже вимучили? — спитав Воланд.

— О ні, мессіре, — відповіла Маргарита, проте ледь чутно.

— Ноблесс обліж¹, — докинув кіт і налив Маргариті якоїсь прозорої рідини у високу склянку.

— Це горілка? — слабко запитала Маргарита.

Кіт підскачів на стільці від обурення.

— Згляньтесь, королево, — прохарчав він, — хіба я допустився б до того, щоб налити дамі горілки? Це — чистий спирт!

Маргарита усміхнулася і зробила спробу відсунути від себе склянку.

— Сміливо пийте, — сказав Воланд, і Маргарита відразу взяла склянку в руки. — Гелло, сідай, — наказав Воланд і пояснив Маргариті: — Ніч повні — святкова ніч, і я вечерю в тісному колі наближених та слуг. Отож, як почуваетесь ви? Як пройшов цей стомливий бал?

— Запаморочливо! — заторохтів Коров'єв. — Усі зачаровані, закохані, знетямлені! Яка тактовність, гречність, яка принадність і шарм!

---

¹ Noblesse oblige — становище зобов'язує.

Воланд мовчки підняв склянку і цокнувся з Маргаритою. Маргарита покірно випила, гадаючи, що тут же їй прийде край від спирту. Але нічого поганого не сталося. Живе тепло потекло по її нутрощах, щось м'яко стукнуло в потилицю, повернулися сили, наче вона оце підвелася після доброго цілющого сну, і окрім того з'явився вовчий голод. І при гадці про те, що вона і рiски не мала в роті з учорашнього ранку, він ще більше розгорівся. Вона почала жадібно ковтати кав'яр.

Бегемот відрізав шмат ананаса, посолив його, поперчив, з'їв і після усього так віртуозно смикнув другу стопку спирту, що всі заплодували. Після другої стопки, випитої Маргаритою, свічки в канделябрах розгорілися ясніше, а в каміні додалося полум'я. Жодного сп'яніння Маргарита не відчувала. Кусаючи білими зубами м'ясо, Маргарита насолоджувалася соком, що тік з нього, і водночас дивилася, як Бегемот намащував гірчицею устрицю.

— Ти ще винограду зверху поклади, — тихо сказала Гелла, штовхнувши kota в бік.

— Прошу не вчити мене, — відповів Бегемот, — випадало мені сидіти за столом, будьте певні, випадало!

— Ех, як приємно вечеряти ось так, біля каміна, отак по-простому, — деренчав Коров'єв, — серед своїх...

— Ні, Фаготе, — заперечував кіт, — бал має свій чар і розмах.

— Ані чару в ньому немає, ні розмаху також, а ці пришелепкуваті ведмеді, а ще тигри в барі своїм ревом мало не довели мене до мігрені, — сказав Воланд.

— Слухаюсь, мессіре, — сказав кіт, — якщо ви вважаєте, що нема розмаху, то і я відтепер дотримуватимусь цієї ж думки.

— Ти шануйся! — відповів на це Воланд.

— Та я пожартував, — смиренно проказав кіт, — а що стосується тигрів, то я велю їх посмажити.

— Тигрів не можна їсти, — сказала Гелла.

— Ви гадаєте? Тоді прошу послухати, — відгукнувся кіт і, мружачись від вдовolenня, розповів про те, як одного разу він блукав протягом дев'ятнадцяти дiб у пустелі і єдине, що мав за харч, це м'ясо забитого ним тигра. Всі уважливо прослухали таку цікаву оповідку, а коли Бегемот закінчив її, хором гукнули:

— Брехня!

— Найцікавіше в цій брехні те, — сказав Воланд, — що вона — брехня від першого до останнього слова.

— Оце так? Брехня? — вигукнув кіт, і всі подумали, що він почне протестувати, але він лише тихо сказав: — Історія розсудить нас.

— А скажіть, — звернулася Марго, збадьорившись після горілки, до Азazelло, — ви його застрелили, цього колишнього барона?

— Безумовно, — відповів Азazelло, — як же його не застрелити. Його неодмінно треба застрелити.

— Я так схвилювалася! — вигукнула Маргарита. — Це сталося так несподівано.

— Нічого в цьому немає несподіваного, — заперечив Азazelло, а Коров'єв завив і запхивняк:

— Як же не розхвилюватись? У мене самого жижки заструсились! Бабах! Раз! Барон на бік!

— Зі мною мало істерика не сталася, — докинув кіт, облизуючи ложку з кав'яром.

— Ось чого я не збагну, — сказала Маргарита, і золоті іскри від кришталю скакали у неї в очах, — невже зовні не було чути музики і взагалі гримотіння цього балу?

— Певно, не було чути, королево, — пояснював Коров'єв, — це треба робити так, щоб не було чути. Це якнайохайніше треба робити.

— Так, певно... Адже річ у тім, що цей чоловік на сходах... Ото коли ми проходили з Азazelло... І другий у підворітті... Я гадаю, що він стежив за вашою квартирою...

— Правда, правда! — кричав Коров'єв. — Правда, дорога Маргарито Миколаївно! Ви покріплюєте мої підозри. Так, він стежив за квартирою. Я сам спершу сприйняв його за неуважливого приват-доцента чи то закоханого, що умліває на сходах, але ні, ні! Щось ятрило моє серце! Ох, він стежив за квартирою! І той другий коло входу теж! І той, що був у підворітті, так само!

— А ось цікаво, якщо вас прийдуть арештовувати? — спитала Маргарита.

— Неодмінно прийдуть, чарівна королево, неодмінно! — одказував Коров'єв. — Чує моє серце, що прийдуть. Не зараз, певно, та у свій час неодмінно прийдуть. Але гадаю, що нічого цікавого не буде.

— Ох, як я схвилювалася, коли цей барон упав, — казала Маргарита, очевидно, досі переживаючи вбивство, яке вона бачила вперше в житті. — Ви, певно, влучно стріляєте?

— Пристойно, — відповів Азазелло.

— А за скільки кроків? — поставила Маргарита Азазеллові не зовсім чітке запитання.

— Дивлячись у що, — резонно відповів Азазелло, — це різні речі — влучити молотком у шибку критикові Латунському і влучити йому ж у серце.

— У серце! — вигукнула Маргарита, чомусь тулячи руку до свого серця. — У серце! — повторила вона глухим голосом.

— Що це за критик Латунський? — спитав Воланд, примружившись на Маргариту.

Азазелло, Коров'єв і Бегемот якимсь сором'язливо повідводили погляди, а Маргарита відповіла, зашарівшись:

— Є один такий критик. Я цього вечора сплюндрувала йому всю квартиру.

— Оттакої! Навіщо?..

— Він, мессіре, — пояснила Маргарита, — занастив одного майстра.

— А для чого ж було самій труждатися? — запитав Воланд.

— Дозвольте мені, мессіре! — скрикнув радісно кіт, підскакуючи.

— Та сиди ти, — буркнув Азазелло, підводячись, — я зараз сам навідаюся.

— Ні! — гукнула Маргарита. — Ні, благаю вас, мессіре, не треба цього!

— Як хочете, як хочете, — відповів Воланд, а Азазелло сів на своє місце.

— Так на чому ми зупинилися, найдорожча королево Марго? — вів далі Коров'єв. — Ага, серце. В серце він влучить. — Коров'єв витягнув свій довгий палець у напрямку до Азазелло. — За бажанням у будь-яке передсердя або в будь-який шлуночок.

Маргарита не відразу збагнула, а зрозумівши, вигукнула в подиві:

— Таж вони закриті!

— Дорогенька, — деренчав Коров'єв, — у тім-то й річ, що закриті! В цьому ж усе й полягає! А у відкритий предмет може будь-хто влучити!

Коров'єв дістав з шухляди стола винуву сімку, запропонував її Маргариті, просячи назначити нігтем одне з вічок. Маргарита назначила верхнє в правому кутку. Гелла сховала карту під подушку й вигукнула:

— Готово!

Азазелло, який сидів, відвернувшись від подушки, витяг з кишені фракних брюк чорний автоматичний пістолет, поклав щівку його на плече і, не обертаючись до ліжка, вистрелив, викликавши веселий переляк у Маргарити. З-під простреленої подушки витягли сімку. Назначене Маргаритою вічко було пробите.

— Не хотіла б я вам перейти дорогу, коли в руках у вас револьвер, — кокетливо зиркаючи на Азазелло, сказала Маргарита. В ній жило почуття захоплення людьми, котрі роблять будь-що зразково.

— Найдорожча королево, — пищав Коров'єв, — я нікому не раю переходити йому дорогу, навіть якщо в нього і не буде жодного револьвера в руках! Даю слово колишнього регента і заспівувача, що ніхто не позаздрить такому перехожому.

Кіт сидів насупившись під час досліду із влучанням і раптом оголосив:

— Берусь перевершити рекорд із сімкою.

Азазелло у відповідь на це щось прогарчав. Але кіт затявся і наполягав, щоб йому дали не один, а два револьвери. Азазелло витяг другий з другої задньої кишені брюк і разом з першим, презирливо кривлячи рот, простягнув обидва хвалькові. Назначили два вічка на сімці. Кіт довго наготовувався, відвернувшись від подушки. Маргарита сиділа, заткнувши пальцями вуха, і дивилася на сову, яка дрімала на камінній полиці. Кіт стрелив із обох револьверів, після чого відразу верескнула Гелла, убита сова упала з каміна, і зупинився розбитий годинник. Гелла, у якій одна рука була закривавлена, виючи, вчепилася котові у шерсть, а він їй у відповідь у зачіску, і вони, звившись клубком, покотилися по підлозі. Один з бокалів упав зі столу і розбився.

— Відтягніть від мене навісну чортицю! — завивав кіт, відбиваючись від Гелли, що сиділа на ньому верхи. Задерик розняли, Коров'єв дмухнув на прострелений палець Геллин, і той зажив.

— Я не можу стріляти, коли говорять під руку! — волав Бегемот і намагався приладнати на місце видраний у нього на спині величезний жмут шерсті.

— Б'юся об заклад, — сказав Воланд, усміхаючись Маргариті, — що учворив отаке він навмисне. Ціляє він добряче.

Гелла з котом помирилися і на знак цього замирення поцілувалися. Дістали з-під подушки карту, перевірили. Жодне вічко, крім того, що прострелив Азazelло, не було зачеплене.

— Цього не може бути, — наполягав кіт, видивляючись крізь карту проти світла канделябру.

Весела вечеря тривала. Свічки топилися в канделябрах, по кімнаті хвилями розходилося сухе, духмяне тепло від каміну. Наїджену Маргариту охопило почуття блаженства. Вона дивилася, як сизі кільця від Азazelлової сигари відпливають у камін і як кіт ловить їх кінцем шпаги. Їй нікуди не хотілося йти, хоча й було, за її підрахунками, вже пізно. Висновуючи з усього, добігало до шостої години ранку. Skorиставшись паузою, Маргарита звернулася до Воланда і несміливо проказала:

— Напевно, мені вже час... Пізно...

— Куди ж ви поспішаєте? — запитав Воланд увічливо, але сухо. Інші промовчали, вдаючи, що поглинуті спостереженням сигаретних димових кілець.

— Так, час... — зовсім спантелічена цим, повторила Маргарита і розглянулася, наче шукаючи плащ чи покривало. Їй раптом стало незручно бути голою. Вона встала з-за столу. Воланд мовчки стягнув з ліжка свій витертий та засмальцьований халат, а Коров'єв накинув його Маргариті на плечі.

— Дякую, мессіре, — ледве чутно проказала Маргарита і запитально подивилася на Воланда. Той у відповідь посміхнувся їй ввічливо й байдужно. Безпросвітній туск якимось відразу накотив Маргариті на серце. Вона почувалася ошуканою. Ніякої нагороди за всі її послуги на балу ніхто,

вочевидь, їй не збирався пропонувати, як ніхто і не утримував її. Проте вона цілком усвідомлювала, що йти їй звідси не було куди. Побіжна думка про те, що доведеться повернутися до вілли, викликала в ній внутрішній вибух відчаю. Попросити, чи що, самій, як спокусливо радив Азазелло в Александрівському саду? «Нізащо!» — сказала вона собі.

— Всього найкращого, мессіре, — промовила вона вголос, а сама подумала: «Аби тільки вибратися звідси, а там я вже дістануся річки та сторч головою».

— Сідайте-но, — раптом владно сказав Воланд.

Маргарита перемінилася на обличчі й сіла.

— Можливо, хочете щось сказати на прощання?

— Ні, нічого, мессіре, — гордо відповіла Маргарита, — окрім того, що коли я потрібна вам іще, то я ладна охоче виконати все, чого ви забажаєте. Я анітрохи не втомилася і дуже втішалася на балу. Отож, якби він тягнувся і далі, я охоче надала б своє коліно для того, щоб до нього приклалися тисячі вішальників та вбивць, — Маргарита дивилася на Воланда, як через пелену, очі їй наповнювалися слізьми.

— Правильно! Ви маєте рацію! — розкотисто і страшно прокричав Воланд. — Так і треба!

— Так і треба! — як луна, повторив Воландів почет.

— Ми вас випробовували, — сказав Воланд, — ніколи і нічого не просіть! Ніколи і нічого, і особливо в тих, хто дужчий за вас. Самі запропонуйте і самі все дадуть! Сідайте, горда жінко! — Воланд зірвав важкий халат з Маргарити, і знову вона опинилася на ліжку, сидячи поруч з ним. — Отже, Марго, — вів далі Воланд, пом'якшуючи свій голос, — чого ви хочете за те, що сьогодні були в мене господинею? Чого бажаєте за те, що відбули цей бал нагою? Яку ціну складете своєму колінові? Які збитки від моїх гостей, котрих ви зараз узивали вішальниками? Кажіть! І тепер уже кажіть без церемоній, бо запропонував я сам.

Серце Маргарити затіпалося, вона важко зітхнула, на тужно міркуючи.

— Ну, що ж, сміливіше! — заохочував Воланд. — Будіть свою фантазію, підганяйте її! Вже сама присутність при сцені вбивства цього запеклого негідника-барона варта то-

го, щоб людину винагородили, а особливо, якщо ця людина — жінка? Ну-бо?

Подих перехопило Маргариті, вона вже хотіла випалити заповітні й виплекані в душі слова, як вмить зблідла, розкрила рот і витріщила очі. «Фріда! Фріда! Фріда! — прокричав їй у вуха чийсь настирний благальний голос. — Мене зовуть Фріда!» І Маргарита, перечіплюючись на словах, заговорила:

— Так я, отже... можу попросити... одну річ?

— Вимагати, вимагати, моя донно, — відповідав Воланд, спорозуміло усміхаючись, — вимагати однієї речі!

О, як спритно і виразно Воланд наголосив, повторюючи слова самої Маргарити — «однієї речі»!

Маргарита ще раз перевела подих і сказала:

— Я хочу, щоб Фріді більше не підносили ту хусточку, якою вона задушила свою дитину.

Кіт закотив очі під стелю і гучно зітхнув, але промовчав, очевидно, пам'ятаючи накручене на балу вухо.

— З огляду на те, — заговорив Воланд, усміхнувшись, — що можливість одержання вами хабара від цієї дурепа Фріди, безперечно, цілком виключена — адже це було б несумісним з вашою королівською гідністю, — я вже й не знаю, що маю чинити. Лишається, хіба що, єдине: назбирати ганчір'я й затикати ним усі щпарини моєї спальні.

— Ви про що говорите, мессіре? — здивувалася Маргарита, вислухавши ці справді незрозумілі слова.

— Цілковито згоден з вами, мессіре, — втрутився в розмову кіт, — саме ганчір'ям, — і спересердя грюкнув лапою по столу.

— Я про милосердя кажу, — пояснив свої слова Воланд, не спускаючи з Маргарити вогненного ока. — Інколи цілком неждано і підступно воно пролізає в найвужчі щпарини. Отож я й кажу про ганчір'я.

— І я про те саме! — гукнув кіт і на всяк випадок відсторонився від Маргарити, прикривши вимазаними в рожевому кремі лапами свої гострі вуха.

— Геть звідси, — сказав йому Воланд.

— Я ще кави не пив, — відповів кіт, — як же я підую? Невже, мессіре, святкової ночі гостей за столом поділяють на два гатунки? Одні — першого, а інші, як вислов-

люється цей сумовитий скупердяй-буфетник, другої свіжості?

— Помовч, — наказав йому Воланд і, звертаючись до Маргарити, запитав: — Ви, виходячи з усього, людина виятково добра? Високоморальна людина?

— Ні, — з притиском відповіла Маргарита, — я знаю, що з вами можна розмовляти лише відверто, і відверто вам скажу: я легковажна людина. Я попросила вас за Фріду тільки тому, що необачно подала їй певну надію. Вона чекає, мессієре, вона вірить у мою спроможність. І якщо її буде ошукано, я опинюсь у жахливому становищі. Я не матиму спокою все життя. Нічого не вдієш! Так уже сталося.

— А, — сказав Воланд, — це зрозуміло.

— Так ви зробите це? — тихо спитала Маргарита.

— Ні в якому разі, — відповів Воланд, — річ у тім, дорого королево, що тут зайшла деяка плутанина. Кожна управа має пильнувати своїх справ. Не заперечуватиму, наші спроможності досить широкі, вони набагато ширші, ніж гадають декотрі, не дуже далекоглядні люди...

— Авжеж, набагато ширші, — не втерпів і докинув кіт, який видимо пишався цими спроможностями.

— Мовчи, чорти б тебе взяли! — сказав йому Воланд і вів далі, звертаючись до Маргарити: — Але просто яка потреба робити те, що належить робити іншій, як я висловився, управі? Отож я цього не робитиму, а ви зробите самі.

— А хіба вийде по-моєму?

Азazelло глузливо прискалив косо око на Маргариту, непомітно крутнув рудою головою і пирхнув.

— Та робіть уже, ото морока, — буркнув Воланд і, повернувши глобус, почав придивлятися до якоїсь деталі на ньому, очевидно, залагоджуючи під час розмови з Маргаритою ще якусь справу.

— Ну, Фріда, — підказав Коров'єв.

— Фріда! — пронизливо гукнула Маргарита.

Двері розчахнулися, і розкуйовджена, гола, але вже без ознак сп'яніння жінка з несамовитими очима вбігла в кімнату і простягла руки до Маргарити, а та проказала велично:

— Тебе прощають. Не будуть більше підсовувати хусточку.

Розітнувся зойк Фрідин, вона упала на долівку ниць і простяглася хрестом перед Маргаритою. Воланд махнув рукою, і Фріда щезла з очей.

— Дякую вам, прощайте, — сказала Маргарита і підвелася.

— Ну що ж, Бегемоте, — заговорив Воланд, — не будемо наживатися на вчинкові непрактичної людини у святкову ніч, — він повернувся до Маргарити, — отож цього не рахуватимемо, я ж нічого не робив. Що ви хочете для себе?

Запала мовчанка, яку урвав Коров'єв, прошепотівши на вухо Маргариті:

— Діамантова донно, цього разу пораджу вам бути розважнішою! А то фортуна може й випорснути з рук.

— Я хочу, щоб мені зараз же, цієї миті, повернули мого коханця, майстра, — сказала Маргарита, і обличчя її спотворила судома.

Тієї миті в кімнату увірвався вітер, так що полум'я свічок у канделябрах похилилося, важка штора на вікні розчахнулася, прочинилося вікно, і в далекій височині відкрився повний, але не ранішній, а опівнічний місяць. Від підвіконня на долівку простелилася зеленава хустка нічного світла, і в ній з'явився нічний Іванків гість, який називав себе майстром. Він був у своїй лікарняній одежі — в халаті, черевиках і чорній шапочці, з якою не розлучався. Неголене обличчя його пересмикувалося гримасою, він з божевільним переляком приглядався до язичків свічок, а місячна злива вирувала довкола нього.

Маргарита відразу впізнала його, простогнала, сплеснула руками і підбігла до нього. Вона цілувала його в лоб, у губи, тулилася до колючої щоки, і довго стримувані сльози тепер збігали ручаями по її обличчю. Вона проказувала лише одне слово, нестямно повторюючи його:

— Ти... ти... ти...

Майстер відсторонив її від себе і глухо сказав:

— Не плач, Марго, не терзай мене. Я тяжко хворий. — Він ухопився за підвіконня рукою, начебто хотів виплигнути на нього і тікати, вискалив зуби, приглядаючись до присутніх, і закричав: — Мені страшно, Марго! У мене знову почалися галюцинації...

Ридання душили Маргариту, вона шепотіла, давлячись словами:

— Ні, ні, ні... не бійся нічого... я з тобою... я з тобою...

Коров'єв спритно й непомітно підіпхнув до майстра стілець, і той опустився на нього, а Маргарита впала на коліна, притислася збоку до хворого і так занімала. У своїй схвилюваності вона не помітила, що її голизна якось раптом скінчилася, на ній тепер був шовковий чорний плащ. Недужий опустив голову і понуро дивився в землю зболеними очима.

— Так, — заговорив після мовчанки Воланд, — його добряче обробили. — Він наказав Коров'єву: — Дай-но, лицарю, цьому чоловікові чогось випити.

Маргарита благала майстра тремким голосом:

— Випий, випий! Ти боїшся? Ні, ні, вір мені, що тобі допоможуть!

Недужий узяв склянку і випив те, що було в ній, але рука його затремтіла, і спорожніла склянка розбилася коло його ніг.

— На щастя! На щастя! — зашепотів Коров'єв Маргариті. — Дивіться, він уже отямлюється.

Справді, погляд хворого став не таким диким і неспокійним.

— Але це ти, Марго? — спитав місячний гість.

— Не сумнівайся, це я, — відповіла Маргарита.

— Ще! — наказав Воланд.

Після другої випитої склянки майстрові очі ожили і проясніли.

— Оце інша річ, — сказав Воланд, мружачись, — тепер говоритимемо. Хто ви такий?

— Я тепер ніхто, — відповів майстер, і усмішка скривила йому рот.

— Звідки оце ви?

— З дому скорботи. Я — душевнохворий, — відповів приходень.

Цих слів Маргарита не витримала і заплакала знову. Потім, витерши очі, вона закричала:

— Страшні слова! Страшні слова! Він майстер, мессіре, я вас попереджаю про це! Вилікуйте його, він вартий цього!

— Ви знаєте, з ким зараз говорите, — поспитав у приходня Воланд, — у кого ви перебуваєте?

— Знаю, — відповів майстер, — моїм сусідом у божевільні був цей хлопчина, Іван Бездомний. Він розказав мені про вас.

— Атож, атож, — озвався Воланд, — я мав нагоду стрітись з цим молодиком на Патріарших ставках. Він мало мене самого не збив з плигу, доводячи мені, що мене немає! Але ви хоч вірите, що це насправді я?

— Доводиться вірити, — сказав приходень, — але, звичайно, куди спокійніше було б вважати вас виплодом галюцинації. Даруйте, — похопившись, додав майстер.

— Ну, що ж, якщо спокійніше, то й вважайте, — гречно відповів Воланд.

— Ні, ні! — налякано говорила Маргарита і трясла майстра за плече. — Спам'ятайся! Перед тобою насправді він!

Кіт ув'язався і тут:

— А я таки справді схожий на галюцинацію! Зверніть увагу на мій профіль у місячному світлі, — кіт уліз у місячний сніп і хотів ще щось казати, але його попросили замовкнути, і він відповів: — Гарзд, гарзд, я мовчатиму. Я буду мовчазною галюцинацією, — і змовк.

— А скажіть, чому Маргарита називає вас майстром? — спитав Воланд.

Той усміхнувся і сказав:

— Це простима слабкість. Вона надто високої думки про той роман, котрий я написав.

— Про що роман?

— Роман про Понтія Пілата.

Тієї миті знову захитались і затанцювали язики свічок, задеренчав посуд на столі, Воланд зайшовся громохким реготом, але нікого не налякав і сміхом своїм не здивував. Беґемот чомусь заплідував.

— Про що, про що? Про кого? — заговорив Воланд, відсміявшись. — Оце тепер? Неймовірно! І ви не могли знайти іншу тему? Дайте-но подивитися, — Воланд простягнув руку долонею догори.

— Я, на жаль, не можу цього зробити, — відповів майстер, — бо спалив його в грубці.

— Вибачте, не повірю, — відповів Воланд, — цього не може бути. Рукописи не горять. — Він обернувся до Бегемота і сказав: — Ну-бо, Бегемоте, дай сюди роман.

Кіт миттю схопився зі стільця, і всі побачили, що сидів він на товстій паці рукописів. Горішній примірник кіт, вклоняючись, подав Воланду. Маргарита затремтіла і закричала, знову хвилюючись до сліз:

— Ось він, рукопис! Ось він!

Вона метнулася до Воланда і в захваті додала:

— Всемогутній! Всемогутній!

Воланд узяв до рук поданий йому примірник, перевернув його, відклав убік і мовчки, без усмішки, втупився поглядом у майстра. Але той, невідь-чого, занепокоївся, затужив, піднявся зі стільця, заломив руки і, звертаючись до далекого місяця, здригаючись, почав приказувати:

— І вночі при місяці немає мені спокою... Навіщо розтривожили мене? О боги, боги...

Маргарита вчепилася в лікарняний халат, припала до нього і сама почала приказувати тоскно крізь сльози:

— Боже, чому ж тобі не допомагають ліки?

— Нічого, нічого, нічого, — шептав Коров'єв, звиваючись коло майстра, — нічого, нічого... Ще скляночка, і я з вами за компанію.

І скляночка змигнула, зблиснула в місячному промені, й допомогла ця скляночка. Майстра посадили назад, і обличчя хворого прибрало спокійного виразу.

— Огож тепер усе з'ясовано, — сказав Воланд і постукав довгим пальцем по рукопису.

— Цілком ясно, — потвердив кіт, забувши свою обіцянку стати мовчазною галюцинацією, — тепер головна лінія цього опусу мені прозора наскрізь. Що ти кажеш, Азazelло? — звернувся він до мовчазного Азazelло.

— Я кажу, — прогундосив той, — що тебе добре було б утопити.

— Май милосердя, Азazelло, — відповів йому кіт, — і не наводь мого повелителя на цю думку. Повір мені, що кожної ночі я навідував би тебе в такому ж місячному одязі, як і бідолашний майстер, і кивав би тобі, і манив би тебе за собою. Чи добре ти мався б, о Азazelло?

— Ануте, Маргарито, — знову перебрав мову Воланд, — кажіть же ви все, що вам потрібно?

Очі Маргаритині спалахнули, і вона благально звернулася до Воланда:

— Дозвольте мені з ним порадитися?

Воланд кивнув головою, і Маргарита, припавши до вуха майстра, щось пошептала йому. Чутно було, як той відповів їй:

— Ні, пізно. Нічого більше не хочу в житті. Окрім того, щоб бачити тебе. Але тобі вкотре раю — кидай мене. Ти пропадеш зі мною.

— Ні, не покину, — відповіла Маргарита і звернулася до Воланда: — Прошу знову повернути нас у підвал у провулку на Арбаті, і щоб лампа засвітилася, і щоб все стало, як було.

Тут майстер розсміявся і, обхопивши Маргаритину голову з давно випростаним хвилястим волоссям, сказав:

— Ой, не слухайте бідну жінку, мессіре! В цьому підвалі вже давно живе інша людина, і взагалі не буває так, щоб усе стало, як було. — Він притисся щокою до голови своєї подруги, обняв Маргариту і почав приказувати: — Бідна, бідна...

— Не буває, кажете? — сказав Воланд. — Це правильно. Але ми спробуємо. — І він покликав: — Азazelло!

У ту ж мить зі стелі на підлогу обвалився спантелений і мало не збожеволілий громадянин в одній білизні, але чомусь з валізою в руках і в кепці. Від страху цей чоловік трясся і присідав.

— Могарич? — спитав Азazelло в того, хто звалився з неба.

— Алоїзій Могарич, — відповідав той, ловлячи дрижаки.

— Це ви, прочитавши статтю Латунського про роман цього чоловіка, написали на нього скаргу з повідомленням про те, що він зберігає в себе нелегальну літературу? — запитав Азazelло.

Новоявлений громадянин посинів і зайшовся покаючим плачем.

— Ви хотіли перебратись у його кімнати? — якомога задушевніше прогундосив Азazelло.

Шипіння розлюченої кішки розігнулось у кімнаті, й Маргарита, завиваючи:

— Знай відьму, знай! — вчепилася в обличчя Алоїзія Могарича нігтями.

Зчинився шарварок.

— Що ти робиш? — страдницьки прокричав майстер. — Марго, не ганьби себе!

— Протестую, це не ганьба, — горлопанив кіт.

Маргариту відтягнув Коров'єв.

— Я ванну прибудував... — цокотячи зубами, кричав покривавлений Могарич і з великого переляку почав торочити щось несосвітенне, — лише, щоб побілити... сам купорос...

— От і добре, що ванну прибудував, — схвально сказав Азазелло, — йому потрібно ванни брати... — І гукнув: — Геть!

Тоді Могарича перевернуло догори ногами і винесло зі спальні Воланда через відкрите вікно. Майстер витріщився, шепочучи:

— Але ж це, мабуть, дивовижніше за те, що розказував Іван! — до краю вражений, він розглядався на всі боки і нарешті сказав коту: — А, даруйте... це ти... це ви... — він запнувся, не знаючи, як звертатися до кота, на «ти» чи на «ви», — той самий кіт, ви сідали у трамвай?

— Я, — підтвердив потішений кіт і докинув: — Приємно чути, що ви так гречно звертаєтесь до кота. Котам звичайно чомусь кажуть «ти», хоча жоден кіт ні з ким ніколи не пив брудершафта.

— Мені здається чомусь, що ви не такий уже й кіт... — нерішуче відповів майстер. — За мною все одно похопляться в лікарні, — боязко додав він Воланду.

— Та чого це їм похоплюватись! — заспокоїв Коров'єв, і якісь папери та книжки опинилися в його руках. — Це історія хвороби вашої?

— Так.

Коров'єв пошпурив історію хвороби в камін.

— Нема документа, нема й людини, — вдоволено казав Коров'єв, — а це домова книга вашого забудовника?

— Так...

— Кого прописано в ній? Алоїзія Могарича? — Коров'єв дмухнув на сторінку домової книги. — Раз, і нема його, і, майте на увазі, — не було. А коли цей забудовник дивуватиметься, скажіть, що йому Алоїзій наснився. Могарич?

Який там Могарич? Жодного Могарича не було! — Тут прошнурована книга зeszла з рук Коров'єва. — І ось вона вже на столі в забудовника.

— Ви правильно сказали, — говорив майстер, вражений чистотою роботи Коров'єва, — що раз нема документа, нема й людини. Ото саме мене й нема, в мене немає документа.

— Я вибачаюсь, — тукнув Коров'єв, — це якраз галюцинація, ось він, ваш документ, — і Коров'єв подав майстрові документ. Потім він закотив очі й солодко прошепотів Маргариті: — А ось і ваші маєтності, Маргарито Миколаївно, — і передав Маргариті зошит з пообсмалюваними краями, висхлу троянду, фотографію та, з особливою дбайливістю, ошадну книжку, — десять тисяч, як ви зволили внести, Маргарито Миколаївно. Нам чужого не треба.

— Мені швидше лапи повідсихають, аніж я доторкнусь до чужого, — набундючившись, вигукнув кіт, топчучись на валізі, щоб убити в неї всі примірники неfortunного роману.

— І ваш документик також, — вів далі Коров'єв, подаючи Маргариті документ, а потім, звертаючись до Воланда, шанобливо доповів: — Усе, мессіре!

— Ні, не все, — озвався Воланд, відриваючись від глобуса. — Куди накажете, моя дорога донно, подіти ваш почет? Мені особисто він не потрібен.

Тут у розчинені двері вбігла Наташа, як була гола, сплеснула руками і загукала до Маргарити:

— Зичу щастя, Маргарито Миколаївно! — Вона закивала головою майстрові й знову звернулася до Маргарити: — А я ж усе знала, куди ви ходите.

— Хатні робітничі все знають, — докинув кіт, багатозначно піднімаючи лапу, — це помилка гадати, що вони сліпі.

— Чого ти хочеш, Наташо? — спитала Маргарита. — Повертайся на віллу.

— Серденько, Маргарито Миколаївно, — благально заговорила Наташа і стала на коліна, — упросьте їх, — вона зиркнула на Воланда, — щоб мене відьмою залишили. Не хочу я більше на віллу. Ні за інженера, ні за техника не піду!

Мені добродій Жак учора на балу освідчилися. — Наташа розтулила кулак і показала якісь золоті монети.

Маргарита звернула запитальний погляд до Воланда. Той кивнув головою. Тоді Наташа кинулася на шию Маргариті, лунко її розцілувала і з переможним гуком вилетіла у вікно.

На місці Наташі опинився Микола Іванович. Він прибрав свою колишню людську подобу, але був надзвичайно похмурий і навіть, напевно, лихий.

— Ось кого з особливим задоволенням відпущу, — сказав Воланд, з відразою дивлячись на Миколу Івановича, — з винятковим задоволенням, настільки він тут зайвий.

— Я дуже прошу видати мені посвідку, — заговорив, дико оглядаючись, Микола Іванович, але дуже настирливо, — про те, де я перебув попередню ніч.

— А для чого? — суворо запитав кіт.

— А для того, щоб надати міліції й дружині, — твердо проказав Микола Іванович.

— Посвідок ми звичайно не видаємо, — відповів кіт, насупившись, — але для вас, нехай уже так, зробимо виняток.

І не встиг Микола Іванович опам'ятатися, як гола Гелла вже сиділа за друкарською машинкою, а кіт диктував їй.

— Цим свідчиться, що пред'явник сього Микола Іванович перебув згадану ніч на балу в сатани, будучи залучений туди як засіб для пересування... постав, Гелло, дужку! В дужці пиши «кнур». Підпис — Бегемот.

— А дату? — пискнув Микола Іванович.

— Дат ми не ставимо, з датою папір втратить чинність, — озвався кіт, розмашисто підписав документ, звідкись дістав печатку, професійно похукав на неї, відтиснув на папері слово «сплачено» і вручив папір Миколі Івановичу. Після цього Микола Іванович безслідно щез, а на його місці з'явився новий несподіваний чоловік.

— А це ще хто? — гидливо запитав Воланд, рукою затуляючись від світла свічок.

Варенуха опустил голову, зітхнув і тихо сказав:

— Відпустіть назад. Не могу бути вампіром. Адже я тоді Римського мало не на смерть з Геллою перепудив. А я не охочий до крові. Відпустіть.

— Що це ще за маячня? — спитав, морщачи лице, Воланд. — Який такий Римський? Що це за нісенітниця?

— Не клопочіться, мессіє, — озвався Азazelло і звернувся до Варенухи: — Грубіянити не треба по телефону. Брехати не треба по телефону. Зрозуміло? Не будете до такого більше вдаватися?

Від радості в голові у Варенухи замакітрилося, обличчя його засяяло, і він, не тямлячи, що каже, забелькотів:

— Істинним... тобто, я хочу сказати... ваша ясновель... зараз же після обід... — Варенуха притискав руки до грудей, благально дивлячись на Азazelло.

— Добре, додому! — сказав той, і Варенуха розтанув.

— Тепер усі залишіть мене на самоті з ними, — наказав Воланд, показуючи на майстра і Маргариту. Воландового наказу було виконано вмить. Після короткої мовчанки Воланд звернувся до майстра:

— Отож, виходить, в арбатський підвал? А хто ж буде писати? А прозирання, натхнення?

— У мене більше немає жодних прозирань, ані натхнення також, — відповів майстер, — ніщо мене довкола не обходить, окрім неї, — він знову поклав руку на голову Маргарити, — мене зламали, мені тоскно, і я хочу в підвал.

— А ваш роман? Пілат?

— Він мені осоружний, цей роман, — відповів майстер, — я забагато натерпівся через нього.

— Я благаю тебе, — жалібно попросила Маргарита, — не кажи так. За що ти мене мордуєш? Адже ти знаєш, що я все життя вклала в цю твою роботу. — Маргарита додала ще, звернувшись до Воланда: — Не слухайте його, мессіє, він надто вимучений.

— Але ж потрібно щось змальовувати? — говорив Воланд. — Якщо ви вичерпали цього прокуратора, то зачніть зображати хоч би отакого Алоїзія.

Майстер посміхнувся.

— Такого Лапшоннікова не надрукує, та й до того ж це нецікаво.

— А чим же ви будете жити? Адже доведеться злидарювати.

— Залюбки, залюбки, — відповів майстер, пригорнув до себе Маргариту, обхопив її за плечі й додав: — Вона дійде розуму, покине мене...

— Не думаю, — крізь зуби процідив Воланд і вів далі: — Отож людина, котра створила історію Понтія Пілата, йде у підвал, маючи намір розташуватися там коло лампи і злидарювати?

Маргарита відокремилася від майстра і заговорила дуже палко:

— Я зробила все, що могла, і я йому нашептала найспокусливіше. А він відмовляється від цього.

— Те, що ви нашептали йому, я знаю, — заперечив Воланд, — але це не найспокусливіше. А вам скажу, — посміхнувшись, звернувся він до майстра, — що ваш роман вам принесе ще несподіванки.

— Це дуже сумно, — відповів майстер.

— Ні, ні, це не сумно, — сказав Воланд, — нічого страшного вже не буде. Отож, Маргарито Миколаївно, все залагоджено. Чи не маєте ви до мене якої претензії?

— Що ви, о, що ви, мессіре!..

— Так візьміть же це від мене на спомин, — сказав Воланд і дістав з-під подушки невеличку золоту підкову, вкриту діамантами.

— Ні, ні, ні, з якої речі?

— Ви хочете зі мною зайти у сперечку? — посміхнувшись, запитав Воланд.

Маргарита, позаяк у плащі у неї не було кишені, вклала підкову в серветку і зав'язала її вузлом. Тут щось її вразило. Вона озирнулася на вікно, в якому сяяв місяць, і сказала:

— А ось чого я не збагну... Що ж оце все північ та північ, а давно вже мав би бути ранок?

— Святкову ніч приємно трохи і притримати, — відповів Воланд. — Ну, нехай вам щастить!

Маргарита молитовно простягла обидві руки до Воланда, але не насміла наблизитися до нього і тихо вигукнула:

— Прощайте! Прощайте!

— До побачення, — сказав Воланд.

І Маргарита в чорній киреї, майстер у лікарняному халаті вийшли в передпокій ювеліршиної квартири, в якому горіла свічка і де їх дожидався Воландів почет. Коли пішли з передпокою, Гелла несла валізу, в якій був роман і небагатий скарб Маргарити Миколаївни, а кіт допомагав Геллі. Коло дверей квартири Коров'єв розпрощався і зник, а інші

пішли проваджати сходами. Вони були порожні. Коли проходили майданчик третього поверху, щось м'яко стукнуло, але на це ніхто не звернув уваги. Коло надвірних дверей шостого парадного Азazelло дмухнув угору, а вийшовши у двір, в який не заглядав місяць, усі побачили заснулого на ганкові й, певно, заснулого мертвецьким сном, чоловіка в чоботях і кепці, а також велику чорну машину з погашеними фарами, що стояла коло під'їзду. Через переднє скло невиразно проглядали обриси грака.

Вже збиралися сідати, коли Маргарита у відчаї неголосно зойкнула:

— Боже, я загубила підкову!

— Сідайте в машину, — сказав Азazelло, — й зачекайте на мене. Я зараз повернуся, лише з'ясує, в чому тут справа. — І він пішов назад у двері.

Справа ж була ось у чому: за якийсь там час перед виходом Маргарити і майстра з їхніми проваджатими з квартири № 48, що містилася під ювеліршиною, вийшла на сходи висхла жіночка з бідомом і з сумкою в руках. Це була якраз та сама Аннушка, що в середу розлила, на лихо Берліозові, соняшникову олію біля турнікета.

Ніхто не знав, та, напевно, і не дізнається, коло чого туждалась у Москві ця жінка та з чого вона жила. Про неї було відомо тільки те, що бачити її можна було щоденно то з бідомом, то з сумкою, як то з сумкою та бідомом разом — або в газовій крамниці, або на базарі, або в підворітті будинку, або на сходах, а найчастіше в кухні квартири № 48, де і мешкала ця Аннушка. Окрім того і більш за все було відомо, що, хоч би де вона не з'являлася, — тієї ж миті в цьому місці зчинявся скандал і що, на додачу, вона прозивалася «Чума».

Чума-Аннушка вставала чомусь дуже рано, а сьогодні щось її підняло ні світ ні зоря, на початку першої години ночі. Повернувся ключ у дверях, Аннушчин ніс вистромився з них, а потім виткнулася й вона, хряпнула за собою дверима й уже хотіла була рушити кудись, як на горішньому майданчику грюкнули двері, хтось покотився вниз сходами і, налетівши на Аннушку, відкинув її вбік, так що вона вдарилася потилицею об стіну.

— Куди ж тебе чорти несуть у самих підштаниках? — проскавуліла Аннушка, вхопившись за потилицю. Чоловік

у самій білизні, з валізою в руках і в кепці, зі стуленими очима відповів Аннушці диким сонним голосом:

— Колонка! Купорос! Лише побілити чого коштувало, — і, заплакавши, ревноу: — Геть!

Тут же він метнувся, але не далі, вниз сходами, а назад — угору, туди, де була вибита ногою економіста шибка у вікні, й через це вікно догори ногами вилетів у двір. Аннушка навіть про потилицю забула, охнула і сама рвонулась до вікна. Вона лягла животом на майданчик і висунула голову назовні, сподіваючись побачити на асфальті, освітленім надвірним ліхтарем, на смерть розплющену людину з валізою. Але на асфальті у дворі анічогісінько не було.

Лишалось гадати, що сонна дивовижка вилетіла з будинку, наче птах, не залишивши по собі жодного сліду. Аннушка перехрестилася і подумала: «Оце вже, справді, квартирочка номер п'ятдесят! Недарма люди кажуть!.. Оце так квартирочка!»

Не встигла вона це додумати, як двері нагорі знову хряпнули і хтось другий побіг згори. Аннушка притислася до стіни й побачила, що якийсь досить пристойний громадянин з борідкою, але з трохи поросячим, як здалося Аннушці, обличчям, шмигнув повз неї і, так само як перший, покинув дім через вікно, і знову-таки не розбившись об асфальт. Аннушка вже забула про мету свого походу і залишилася на сходах, хрестячись, охаючи і сама з собою балакаючи.

Третій, без борідки, з круглим голеним обличчям, у толстовці, вибіг згори за якусь хвилюку і тим самим робом випурхнув у вікно.

На пошанування Аннушці треба сказати, що вона була допитлива і поклала ще почекати, чи не буде яких нових див. Двері нагорі знову відчинилися, і тепер згори почала спускатися ціла компанія, але не бігцем, а звичайно, як усі люди ходять. Аннушка відбігла від вікна, кинулася вниз до своїх дверей, швиденько відімкнула їх, сховалася за ними, і в залишеній нею щілинці замерехтіло її ошаленіле від цікавості око.

Хтось чи то недужий, чи, може, й здоровий, але дивний, блідий, зарослий бородою, в чорній шапочці та в якомусь халаті спускався вниз нетвердими кроками, його тур-

ботливо вела під руку якась дамочка в чорній рясі, як зда-лося Аннушці в напівтемряві. Дамочка чи то боса, чи то в прозорих, певне, закордонних, на клоччя подертих чере-вичках. Тьху ти! Що в черевичках! Таж дамочка гола! Та-ки ж так, рясу накинуто просто на голе тіло! «Оце так квартира!» В душі Аннушки все співало в передчутті насо-лodi від того, що вона розповідатиме завтра сусідам.

За дивацьки зодягнутою дамочкою слідом йшла вже зовсім гола дамочка з валізкою в руках, а коло валізи оти-рався чорний здоровецький котяра. Аннушка ледве вголос не верескнула, протираючи очі.

Останнім у процесії йшов, накульгуючи, невисокий чу-жоземець з кривим оком, без піджака, в білому фракному жилеті й з краваткою. Вся ця компанія повз Аннушку вер-вечкою пройшла вниз. Тут щось стукнуло на майданчику. Почувши, що кроки стихають, Аннушка, як змія, просо-чилася за двері, бідон поставила коло стіни, впала живо-том на майданчик і почала нишпорити. В руках у неї опи-нилася серветка з чимось важкеньким. Очі Аннушці стали рогом, коли вона розгорнула вузлик. Аннушка до самих очей підносила коштовність, і очі ці горіли достеменно вовчим вогнем. У голові в Аннушки знявся вихор: «Знати нічого не знаю, відати нічого не відаю!.. До небожа? Чи розпилувати її на шматки?.. Камінці можна повиколупува-ти... І по одному камінцю: один на Петрівку, другий на Смоленський... І — знати нічого не знаю, і відати нічого не відаю!»

Аннушка сховала знахідку в пазуху, вхопила бідон і вже хотіла була заслизнути назад у квартиру, відклавши свою мандрівку в місто, як перед нею виріс, нечистий його знає, звідки взявшись, той самий з білими грудьми, без піджака і тихо шепнув:

— Давай підківку й серветочку.

— Яку ще серветочку-підківку? — спитала Аннушка, прикидаючись вельми майстерно, — ніякої я серветочки не знаю. Що ви, громадянине, п'яний, чи що?

Білогрудий твердими, як поруччя автобуса і такими ж холодними пальцями, не кажучи більше ані слова, стис Ан-нушці горло так, що перепинив доступ повітря в її груди. Бідон випав із Аннушчиних рук на підлогу. Потримавши певний час Аннушку без повітря, безпіджачний чужоземець

зняв пальці з її шиї. Глитнувши повітря, Аннушка посмінулася:

— О, підківку? — заговорила вона. — Зараз-зараз! Так це ваша підківочка? А я дивлюсь, лежить у серветочці... Я навмисне прибрала, щоб ніхто не підняв, а то потім поминай як звали!

Діставши підківку та серветку, іноземець почав вклонятись Аннушці, міцно тиснути їй руку і палко дякувати такими словами, з великим закордонним акцентом:

— Я вам якнайглибше вдячен, мадам. Мені ця підківка дорога як пам'ять. І дозвольте вам за те, що ви її зберегли, передати двісті рублів. — І він миттю витяг із кишені жилетки гроші і віддав їх Аннушці. Та, нестямно посміхаючись, тільки вигукувала:

— О, красно дякую! Мерсі! Мерсі!

Щедрий іноземець одним махом перескочив цілий марш сходів униз, але перед тим як остаточно вшитися, гукнув знизу, але без акценту:

— Ти, стара відьмо, якщо будь-коли ще підбереш чужу річ, у міліцію її здавай, а не за пазуху ховай!

Чуючи в голові дзвін і сум'яття від усіх цих пригод на сходах, Аннушка ще довго за інерцією продовжувала кричати:

— Мерсі! Мерсі! Мерсі!.. — а іноземця вже давно не було.

Не було і машини у дворі. Повернувши Маргариті дарунок Воланда, Азazelло розпрощався з нею, запитав, чи зручно їй сидіти, а Гелла соковито розцілувалася з Маргаритою, кіт припав до її руки, проводжаті помахали руками безживно і нерухомо застиглому в кутку сидіння майстрові, дали знак граку і вмить розчинились у повітрі, не вважаючи за потрібне утруднювати себе сходженням на п'ятий поверх. Грак засвітив фари і викотився за ворота повз чоловіка у підворітті, що спав мертвим сном. І вогні великої чорної машини загубилися серед інших вогнів на безсонній та гамірній Садовій.

За годину в підвалі маленького будиночка в одному з арбатських провулків, у першій кімнаті, де все було так само, як до страшної осінньої ночі минулого року, за столом, накритим оксамитною скатертинуою, під лампою з абажуром, коло якої стояла вазочка з конваліями, сиділа Маргарита

і тихо плакала від пережитого збурення і шастя. Зшиток, понівечений вогнем, лежав перед нею, а поряд вивищувався стосик неушкоджених зошитів. Будиночок мовчав. У сусідній меншій кімнаті на дивані, вкритий лікарняним халатом, лежав у глибокому сні майстер. Його рівне дихання було безгучне.

Наплакавшись, Маргарита взялася за неушкоджені зшитки і знайшла те місце, яке перечитувала перед побаченням з Азазелло під Кремлівською стіною. Маргариті не хотілося спати. Вона пестила рукопис долонею, як пестять улюблену кішку, і повертала його в руках, оглядаючи з усіх боків, то зупиняючись на заголовному аркуші, то відкриваючи кінець. На неї накотилася раптово жажлива думка, що це все чаклунство, що зараз зшитки шезнуть з очей, що вона опиниться у своїй спальні на віллі й що, прокинувшись, їй доведеться йти топитися. Але це була остання жажлива думка, відгомін довгих страждань, яких вона зазнала. Ніщо не шезало, всемогутній Воланд був справді всемогутній, і скільки завгодно, хоч би й до самого світанку, могла Маргарита шелестіти аркушами зошитів, розгладжувати їх і цілувати і перечитувати слова:

— Пітьма, що надійшла з Середземного моря, накрила ненависний прокураторові город... Так, пітьма...

Розділ 25

ЯК ПРОКУРАТОР НАМАГАВСЯ ВРЯТУВАТИ ІУДУ З КИРІАФА

Пітьма, що надійшла з Середземного моря, накрила ненависний прокураторові город. Шезли висячі мости, які сполучали храм зі страшною Антонієвою вежею, опустилася з неба хлань і залила крилатих богів над гіподромом, Хасмонеїський палац з бійницями, торговища, каравансараї, провулки, ставки... Пропав Єршалаїм — великий город, наче його і не було на світі. Все пожерла пітьма, яка налякала все живе в Єршалаїмі та його околицях. Дивовижне хмаровище пригнало з боку моря на кінець дня, чотирнадцятого дня весняного місяця нісана.

Воно вже налягло своїм сподом на Лисий Череп, де кати поспіхом забивали стратників, воно налягло на храм у Єр-

шалаїмі, сповзло димучими потоками з його горба і залило Поділ. Воно вливалось у віконця і гнало людей з покручених вулиць у житла. Воно не хапалося віддати свою волюгу і віддавало лише світло. Тільки-но паруюче чорне вариво розпанахував вогонь, з непроглядної п'їтьми злітало вгору громаддя храму зі сліпучим лускованим дахом. Але вогонь згасав за мить, і храм занурювався в темну безодню. Кілька разів він виростав з неї і знову западався, і шоразу це зникнення супроводжувалося гуркотом катастрофи.

Інші мерехтливі спалахи викликали з безодні супротивний храмові на західному горбі палац Ірода Великого, і страхітливі безокі золоті статуї шугали в чорне небо, простягаючи до нього руки. Але знову зникав небесний вогонь, і важкі удари грому заганяли золотих ідолів у п'їтьму.

Злива хлинула несподівано, і тоді гроза перейшла в ураган. На тому самому місці, де близько півдня, коло мармурової лави в саду, розмовляли прокуратор і первосвященик, ударом, подібним до гарматного, як тростину, переломило кипарис. Разом з водяним пилом і градом на балкон під колони заносило зірвані троянди, листя магнолій, дрібне галуззя і пісок. Ураган шматував сад.

У цей час під колонами перебувала лише одна людина, і цією людиною був прокуратор.

Тепер він не сидів у кріслі, а лежав на ложі біля невеликого низенького столу, заставленого найдками й вином у карафках. Друге ложе, порожнє, стояло по інший бік столу. Коло ніг прокуратора стояла невитерта червона, наче кривава, калюжа, і валялося череп'я від розбитої карафи. Служка, який перед грозою наготовував для прокуратора стіл, чомусь знітився під його поглядом, схвилювався від того, що чимось не догодив, і прокуратор, розсердившись на нього, розбив карафу об мозаїчну підлогу, проказавши:

— Чому в обличчя не дивишся, коли підносиш? Хіба ти щось украв?

Чорне обличчя африканця посіріло, в очах його з'явився смертельний жах, він затремтів і мало не розбив і другу карафку, але гнів прокуратора чомусь відлетів так само швидко, як і прилинув. Африканець кинувся був підбирати череп'я і витирати калюжу, але прокуратор махнув рукою, і раб утік. А калюжа залишилася.

Тепер, під час урагану, африканець ховався коло ніші, де містилася статуя білої голої жінки зі схиленою головою, боячись з'явитися невчасно на очі і водночас пильнуючи, щоб не пропустити хвилину, коли його може покликати прокуратор.

Лежачи на ложі в грозовому напівмороці, прокуратор сам наливав собі вино в чашу, пив довгими ковтками, час від часу торкався до хліба, кришив його, глитав маленькими шматочками, час від часу висмоктував устриць, жував лимон і пив знову.

Якби не ревіння води та не удари грому, що, здавалося, заповзялися розплющити палацовий дах, якби не стукіт граду, що молотив по сходинках балкона, можна було б додати, що прокуратор щось буркоче, розмовляючи сам з собою. А якби колихкі змиги небесного вогню перетворилися б на сталі світло, спостережник міг би бачити, що прокураторове обличчя з очима, почервонілими від недавнього безсоння та вина, виображує нетерплячку, що прокуратор не лише дивиться на дві білі троянди, затонулі в червоній калюжі, але весь час повертає обличчя до саду, назустріч водяному пилу та піску, що він на когось чекає, нетерпляче чекає.

Минув якийсь час, і завіса води перед очима прокуратора почала тоншати. Хоч який шалений був ураган, він поволі слабшав. Сухе віття більше не трощилося і не падало. Удари грому й блискавиці стали рідшати. Над Єршалаїмом пливло вже не фіолетове з білою опушкою покривало, а звичайна сіра ар'єргардна хмара. Грозу відносило до Мертвого моря.

Тепер уже можна було почути окремо і шум дощу, і плюскіт води, яка текла ринвами і просто приступками тих сходів, якими вдень прокуратор йшов оголошувати вирок на майдані. А зрештою загучав і заглушений досі водограй. Світлішало. У сірій заволоці, що втікала на схід, з'явилися сині вікна.

Тут здалеку, прориваючись крізь лопотіння вже зовсім слабенького дощичку, дійшли до слуху прокуратора слабкі звуки сурм і цокіт кількох сот копит. Зачувши це, прокуратор ворухнувся, і обличчя його ожило. Ала поверталася з Лисої Гори. Зі звуку випливало, що вона проходила через ту саму площу, де було виголошено присуд.

Нарешті почув прокуратор і довгождані кроки, і шльопання на сходах, що ведуть до горішньої частини саду перед самим балконом. Прокуратор витягнув шию, і очі його заблищали, виказуючи радість.

Поміж двома мармуровими левами виткнулася спочатку голова в каптурі, а тоді й зовсім мокрий чоловік у плащі, який обліпив тіло. Це був той самий чоловік, що перед вироком шептався з прокуратором у затемненій кімнаті палацу, а під час страти сидів на триногому дзиглику, граючись прутиком.

Не обминаючи калюж, чоловік у каптурі перейшов сад, ступив на мозаїчну підлогу балкона і, піднявши руку, сказав високим приємним голосом:

— Прокураторові здоров'я і радості! — Приходень говорив латиною.

— Боги! — вигукнув Пілат. — Та на вас немає жодної сухої нитки! Оце ураган! Га? Прошу вас негайно зайти до мене. Переодягніться, будьте ласкаві.

Приходень скинув каптур, відкрив геть мокру, з прилиплим до чола волоссям голову і, виобразивши на своєму голеному обличчі шанобливу посмішку, почав відмовлятися від перевдягання, запевняючи, що дощик не може йому нічим зашкодити.

— І слухати не хочу, — відповів Пілат і плеснув у долоні. Цим він викликав слуг, які ховалися від нього, і велів їм заопікуватися прибулим, а затим негайно подати гарячу страву. Для того щоб висушити волосся, перевдягнутися, перевзутись і взагалі опорядити себе, прокураторовому прибульцю було потрібно дуже мало часу, і швидко він з'явився на балконі в сухих сандалях, у сухому багрянному військовому плащі й з пригладженим волоссям.

У цей час сонце повернулося в Єршалаїм і, перед тим як відійти й затонути в Середземному морі, посилало прощальні промені зненавидженому прокуратором городу і золотило приступки балкона. Фонтан зовсім ожив і розспівався на повну силу, голуби вибралися на пісок, гулькали, перескакували через обірване гілля, дзьобали щось у мокрому піску. Червону калюжу було витерто, прибрано череп'я, на столі запарувало м'ясо.

— Я слухаю наказів прокуратора, — сказав прибулий, підходячи до столу.

— Але нічого не почувте, доки не сядете і не вип'єте вина, — гречно відповів Пілат і показав на друге ложе.

Прибулець приліг, слуга налив у його чашу густого червоного вина. Інший слуга, обережно нахилившись над плечем Пілата, наповнив прокураторову чашу. Після цього той жестом видалив обох слуг.

Поки приходень пив та їв, Пілат, присьорбуючи вино, поглядав примруженими очима на свого гостя. Чоловік, який заявився до Пілата, був середнього віку, з дуже приємним округлим і охайним лицем, з м'ясистим носом. Волосся його було якогось непевного кольору. Зараз, висихаючи, воно світлішало. Національність прибульця було б важко констатувати. Основне, що визначало його обличчя, це був, мабуть, вираз добродушності, з якою, втім, контрастували очі, точніше не очі, а манера прибулого дивитися на співбесідника. Звичайно маленькі очі свої прибулець тримав під прикритими, трохи дивними, наче припуглими, повіками. Тоді в шпаринах цих очей світилася незлостива лукавість. Показувало, що прокураторів гість був схильним до гумору. Але час від часу, цілковито проганяючи зблиски цього гумору зі щілинок, теперішній гість прокуратора широко розкривав повіки і вглядувався у свого співрозмовника несподівано і просто в обличчя, наче з метою швидко роздивитися якусь малопомітну плямку на носі у співбесідника. Це триває якусь мить, після чого повіки знову опускаються, звужуються шпарини, і в них починають світитися добродушність і лукавий розум.

Приходень не відмовився і від другої чаші вина, з видимою насолодою проковтнув кількох устриць, пригостився вареними овочами, з'їв кусень м'яса.

Наситившись, він похвалив вино:

— Чудова лоза, прокураторе, але це — не «Фалерно»?

— «Цекуба», тридцятилітнє, — люб'язно озвався прокуратор.

Гість приклав руку до серця і відмовився будь-що їсти, сказавши, що вже ситий. Тоді Пілат виповнив свою чашу, гість вчинив так само. Обидва трапезники відлили потроху вина зі своїх чаш у таріль з м'ясом, прокуратор мовив гучно, піднімаючи чашу:

— За нас, за тебе, кесарю, батьку римлян, найдорожчий та найкращий з людей!

Після цього допили вино, і африканці прибрали зі столу наїдки, залишивши на ньому фрукти і карафи. Знову-таки жестом Пілат видалив слуг і залишився зі своїм гостем сам на сам під колонадою.

— Отож, — заговорив неголосно Пілат, — що можете ви сказати мені про настрої в цьому городі?

Він мимохіть звернув свій погляд туди, де за терасами саду, внизу, догорали і колонади, і плоскі дахи, призолочені останніми променями.

— Я вважаю, прокураторе, — відповів гість, — що настрої в Єршалаїмі тепер задовільні.

— Так що можна ручатися, що розрухи більше не загрожуватимуть?

— Ручатися можна, — ласкаво поглядаючи на прокуратора, відповів гість, — лише за одну річ на світі — за могуття великого кесаря.

— Хай пошлють йому боги довге життя, — враз підхопив Пілат, — і загальний мир. — Він помовчав і вів далі: — То ви вважаєте, що війська тепер можна вивести?

— Я гадаю, що когорта Блискавичного може йти, — відповів гість і докинув: — Було б доцільно, щоб на прощання вона продефілювала по городу.

— Дуже слухна думка, — схвалив прокуратор, — після-завтра я її відпущу і сам поїду, і, присягаюсь вам бенкетом дванадцяти богів, ларами присягаюся — багато віддав би я, щоб вчинити так сьогодні ж!

— Прокуратор не любить Єршалаїма? — добродушно спитав гість.

— Згляньтесь! — усміхаючись, вигукнув прокуратор. — Немає безвідразного місця на землі. Я вже не кажу про природу! Я занедужую щоразу, коли доводиться сюди приїздити! Але це ще півбіді. Та ці свята — маги, химерники, чарівники, ці зграї богомольців... Фанатики, фанатики! Чого вартий був один цей месія, що його вони ні з того ні з сього почали чекати в цьому році! Кожної хвилини тільки й ждеш, що доведеться бути свідком найприкрішого кровопролиття. Весь час тасувати війська, читати доноси та ябеди, що половина їх до того ж написана на тебе самого! Погодьтесь, що це страшенно нудно. О, якби не імператорська служба!..

— Так, святá тут важкі, — погодився гість.

— Усією душею прагну, щоб вони швидше скінчилися, — енергійно додав Пілат. — Я дістану змогу нарешті повернутися до Кесарії. Повірте, ця вар'ятська Іродова будівля, — прокуратор змахнув рукою вздовж колони, так що стало ясно, що він говорить про палац, — просто-таки зводить мене з розуму! Я не можу ночувати тут. Світ не знав більш дивацької архітектури. Так, але повернімося до справи. Насамперед цей триклятий Вар-равван не завдає вам клопоту?

Тут гість і послав свій особливий погляд у шоку прокураторові. Але той змущено дивився вдалину, гидливо поморщившись і споглядаючи частину города, що лежала під його ногами і згасала в надвечір'ї. Загас і погляд гостя, повіки його опустилися.

— Слід гадати, що Вар став тепер безпечний, як ягня, — заговорив гість, і зморщечки пішли по круглому обличчі. — Йому не випада бунтувати тепер.

— Занадто відомий? — попитав Пілат, усміхнувшись.

— Прокуратор, як завше, досконало розуміє справу!

— Але ж, у кожному разі, — занепокоєно докинув прокуратор, і тонкий, довгий палець з чорним каменем персна піднісся вгору, — треба буде...

— О, прокуратор може бути певен, що поки я в Іудеї, Вар не зробить і кроку без того, щоб за ним не йшли по п'ятах.

— Тепер я спокійний, як, утім, і завжди спокійний, коли ви тут.

— Прокуратор надто ласкавий!

— А тепер прошу дати звіт про страту, — сказав прокуратор.

— Що саме цікавить прокуратора?

— Чи не було з боку натовпу спроб виказувати непокору? Це, безперечно, головне.

— Жодних, — відповів гість.

— Дуже добре. Ви самі пересвідчилися, що смерть настала?

— Прокуратор може бути певен у цьому.

— А скажіть... трунок їм давали перед тим, як повісити на стовпи?

— Так. Але він, — тут гість стулив очі, — відмовився його випити.

— Хто саме? — спитав Пілат.

— Даруйте, ігемоне! — скинувся гість. — Я не назвав? Га-Ноцрі.

— Божевільний! — сказав Пілат, чомусь гримасуючи. Під лівим оком у нього засмикалася жилка. — Вмирати від опіків сонця! Навіщо відмовлятися від того, що пропонують по закону! Якими словами він відмовлявся?

— Він сказав, — знову стуляючи очі, відповів гість, — що дякує і не винуватить за те, що в нього відібрали життя.

— Кого? — глухо запитав Пілат.

— Цього він не сказав, ігемоне.

— Не робив він спроб щось проповідувати у присутності солдатів?

— Ні, ігемоне, він не був багатомовний цього разу. Єдине, що він сказав, це, що серед людських вад однією з найголовніших він вважає боягузтво.

— До чого це було мовлено? — почув гість притьмом надтріснутий голос.

— Цього не можна було збагнути. Він взагалі поведився дивацьки, як, втім, і завше.

— В чому дивацтво?

— Він усе намагався зазирнути в очі то одному, то іншому з оточуючих і все усміхався якоюсь розгубленою усмішкою.

— Більше нічого? — спитав хрипкий голос.

— Більше нічого.

Прокуратор стукнув чашею, наливаючи собі вина. Виخиливши її до самого дна, він заговорив:

— Справа полягає ось у чому: хоча ми і не можемо — зараз принаймні — виявити жодних його прибічників чи послідовників, усе ж поручитися, що їх взагалі немає, не можна.

Гість уважно слухав, похиливши голову.

— Отож, щоб запобігти будь-яким несподіванкам, — продовжував прокуратор, — я прошу вас негайно і без найменшого галасу прибрати з поверхні землі тіла всіх трьох страчених і поховати їх таємно й нишком, так, щоб про них не стало більше ні слуху ні духу.

— Буде виконано, ігемоне, — сказав гість і, вставши, докинув: — З огляду на складність та відповідальність справи, дозвольте мені негайно їхати.

— Ні, сідайте-но ще, — сказав Пілат, рухом зупиняючи свого гостя, — є ще два питання. Перше — ваші величезні заслуги у важкій праці на посаді зверхника таємної служби при прокураторові Іудеї надають мені приємну можливість доповісти про це в Римі.

Тут обличчя гостя порожівало, він устав і вклонився прокураторові, кажучи:

— Я лише сповнюю свій обов'язок на імператорській службі!

— Але я хотів би прохати вас, — продовжував ігемон, — якщо вам запропонують підвищення з перенесенням звідси, — відмовитися від нього і залишитися тут. Мені ні за що не хотілося б розлучатися з вами. Хай вас винагородять у якийсь інший спосіб.

— Я щасливий служити під вашою рукою, ігемоне.

— Мені це дуже приємно. Отже, друге питання. Йдеться про..., як його... Іуду з Киріяфа.

Цієї миті гість і послав прокураторові свій погляд і відразу, як годиться, загасив його.

— Кажуть, що він, — стишуючи голос, продовжував прокуратор, — гроші начебто дістав за те, що так радо гостив у себе того божевільця-філософа.

— Дістане, — тихенько підправив Пілата зверхник таємної служби.

— А чи багато?

— Цього ніхто не може знати, ігемоне.

— Навіть ви? — своїм здивуванням виказуючи похвалу, сказав ігемон.

— Гай-гай, навіть я, — спокійно відповів гість. — Але що він відбере ці гроші сьогодні увечері, це я знаю. Його сьогодні закликано до палацу Каїфи.

— О, старий скнара з Киріяфа! — посміхаючись, докинув прокуратор. — Адже він старий?

— Прокуратор ніколи не помиляється, але цього разу схибив, — поштиво відповідав гість, — чоловік з Киріяфа — молодик.

— Отакої! Характеристику його ви можете мені дати? Фанатик?

— О ні, прокураторе!

— Так. А ще що-небудь?

— Дуже вродливий.

— А ще? Має, може, яку пристрасть?

— Важко знати вже так достеменно усіх у цьому городі, прокураторе...

— О ні, ні, Афранію! Не применшуйте своїх заслуг!

— У нього є одна хіть, прокураторе. — Гість зробив крихтну паузу. — Хіть до грошей.

— А чим він живе?

Афраній підвів очі догори, подумав і відповів:

— Він служить у міняльній крамниці одного зі своїх родичів.

— О, так, так, так, так. — Прокуратор змовк, озирнувся, чи нема кого на балконі, й потім сказав тихо: — Так ось у чім річ — я дістав сьогодні відомості, що його заріжуть цієї ночі.

Тепер гість не лише метнув у прокуратора свій погляд, а навіть трохи затримав його, а згодом відповів:

— Ви, прокураторе, перехвалили мене. По-моєму, я не заслуговую, щоб ви доповідали про мене. Я таких відомостей не маю.

— Ви гідні найвищої нагороди, — відповів прокуратор, — але відомості такі є.

— Насмілюся спитати, від кого ж ці відомості?

— Дозвольте мені поки що цього не казати, а надто, що вони принагідні, темні й недостовірні. Але я маю завбачувати все. Така моя посада, а найбільше я маю поклатися на своє прочуття, бо ніколи воно ще не заводило мене в оману. Відомості ж полягають у тому, що хтось із таємних друзів Га-Ноцрі, обурений страхіливим зрадництвом цього міняйла, змовляється зі своїми спільниками забити його сьогодні вночі, а гроші, одержані за зраду, підкинути первосвященникові з цидулою: «Повертаю клятві гроші».

Більше своїх раптових поглядів зверхник таємної служби на ігемона не кидав і продовжував його слухати, примружившись, а Пілат вів далі:

— Розміркуйте, чи приємно буде первосвященникові у святкову ніч дістати такий подарунок?

— Не лише неприємно, — посміхнувшись, відповів гість, — але, я гадаю, прокураторе, що це спричиниться до великого скандалу.

— Я й сам тієї ж думки. Ось чому я прошу вас узятися до цієї справи, тобто вжити всіх заходів щодо охорони Іуди з Киріафа.

— Наказ ігемона буде виконано, — заговорив Афраній, — але я мушу заспокоїти ігемона: замір злочинців дуже-дуже важко доконати. Адже подумати лишень, — гість, кажучи, обернувся і вів далі: — вистежити людину, зарізати, та ще дізнатися, скільки одержав, та примудритися повернути гроші Каїфі, та все це в одну ніч? Сьогодні?

— І все ж такі його заріжуть сьогодні, — вперто повторив Пілат, — у мене передчуття, кажу я вам! Не було випадку, щоб воно мене підвело, — тут судома перейшла обличчям прокуратора, і він коротко потер руки.

— Слухаю, — покірно озвався гість, устав, випростався і раптом запитав суворо: — Так заріжуть, ігемоне?

— Так, — відповів Пілат, — і вся надія лише на вашу подиву гідну справність.

Гість поправив важкий пояс під плащем і сказав:

— Маю за честь, зичу здоров'я та радощів!

— О, так, — неголосно скрикнув Пілат, — я зовсім і забув! Я ж вам заборгував!..

Гість вразився.

— Далєбі, прокураторе, ви мені нічого не винні.

— Та як же так? Як я в'їжджав до Єршалаїма, пам'ятаєте, стовпище жебраків... я ще хотів кинути їм грошей, а в мене не було, і я взяв у вас.

— О, прокураторе, це така мізерія!

— І про мізерію належить пам'ятати.

Тут Пілат обернувся, підняв плащ, який лежав на кріслі позаду, витяг з-під нього шкіряну калитку і простягнув гостеві. Той вклонився, беручи її, та й сховав під свою кирею.

— Я чекаю, — заговорив Пілат, — на звіт про погреб, а ще і в цій справі Іуди з Киріафа сьогодні ж уночі, чуєте Афранію, сьогодні. Сторожі буде наказано будити мене, тільки-но ви з'явитесь. Я чекаю на вас!

— Маю за честь, — проказав зверхник таємної служби і, повернувшись, пішов з балкона. Чути було, як рипів мок-

рий пісок під його ногами, потім долинув цокіт його чобіт по мармуру поміж левів, потім зрізало йому ноги, тулуб і, нарешті, запався і каптур. Тільки цієї миті прокуратор завважив, що сонця вже немає і настали сутінки.

Розділ 26

ПОГРЕБ

Можливо, ці сутінки і були причиною того, що зовнішній вигляд прокуратора круто перемінився. Він ніби на очах постарів, згорбився і до того ж занепокоївся. Ось він повернув голову і чомусь сіпнувся, кинувши погляд на порожнє крісло, на спинці якого лежав плащ. Наближалася святкова ніч, вечірні тіні вели свою гру, і, напевно, стомленому прокураторові привиділося, що хтось сидить у порожньому кріслі. Припустившись легкодухості — поворушивши плащ, прокуратор облишив його і забігав по балкону, то потираючи руки, то підбігаючи до столу і хапаючись за чашу, то зупиняючись і безтямно вглядаючись у мозаїчну підлогу, мовби намагаючись прочитати на ній якісь письмена.

Сьогоднішнього дня вже вдруге нахлинав на нього туск. Тручи скроню, в якій від пекельного вранішнього болю лишився тільки тупий, дещо тягучий спомин, прокуратор усе силкувався збагнути, в чому криються його душевні муки. І швидко він збагнув це, але прагнув оманути себе. Йому зрозуміло було, що сьогодні вдень він щось безповоротно втратив, і тепер хоче втрачене надолужити за допомогою всіляких дрібних та мізерних, а головне, запізнілих вчинків. Омана ж полягала в тому, що прокуратор запевняв себе, що вчинки ці, теперішні, вечірні, важать не менше, ніж ранішній вирок. Але це дуже погано йому вдавалося.

На одному з поворотів він різко зупинився і свиснув. У відповідь на цей посвист із сутінків заgrimів грубий гавкіт, і від саду на балкон вискочив величезний гостровухий пес сірої масті, в нашійнику з золоченими бляшками.

— Банга, Банга, — слабо гукнув прокуратор.

Пес зіп'явся на задні лапи, а передні закинув на плечі своєму хазяїну, так що ледве не повалив його долі, й лиз-

нув йому шоку. Прокуратор сів у крісло. Банга, висолопивши язика і часто дихаючи, розлігся біля ніг господаря, а радість в очах пса означала, що скінчилася гроза, єдине, чого боявся безстрашний собака, і також, що він знову тут, поруч з тим чоловіком, котрого любив, поважав і мав за наймогутнішого на світі, за владаря всіх людей, через якого і самого себе пес вважав істотою привілейованою, вищою та особливою. Але, влігшись коло ніг і навіть не дивлячись на свого хазяїна, а позираючи у вечоровий сад, пес відразу збагнув, що хазяїна його спостигла біда. Тому він змінив позу, підвівся, зайшов збоку і передні лапи та голову поклав на коліна прокураторові, вимазавши поли плаща мокрим піском. Ймовірно, дії Банги мали означати, що він втішає свого господаря і нещастя ладен зустріти вкупі з ним. Він намагався виобразити це і в очах, які скошував на хазяїна, і в сторожких, нашорошених вухах. Так обое вони, і пес і людина, що любили одне одного, зустріли святкову ніч на балконі.

У цей час прокураторовому гостеві вистачало клопотів. Покинувши горішню частину саду перед балконом, він сходами зійшов на нижчу терасу, звернув праворуч і вийшов до касарень, що містилися на території палацу. В цих касарнях і замешкали ті дві кентурії, які прийшли разом з прокуратором на свята в Єршалаїм, а ще таємна сторожа прокуратора, зверхником над якою був цей самий гість. Він пробув у касарнях небагато часу, не більше десяти хвилин, але, як ці десять хвилин проминули, з двору касарень виїхали три вози, наладовані заступами та бочкою з водою. Вози супроводили п'ятнадцятеро людей у сірих плащах, комонних. У їх супроводі вози виїхали з території палацу через затильну браму, взяли на захід, вийшли з воріт у городському мурі й пішли путівцем спочатку на Віфлеємський шлях, а потім ним на північ, дісталися роздоріжжя коло Хевронської брами і тоді рушили Яффською дорогою, що нею вдень проходила процесія із засудженими до страти. В цей час уже стемніло і на крайнебі проступив місяць.

Невдовзі після того, як поїхали вози в супроводі чоти, виїхав із палацового двору верхи і гість прокуратора, перевдягнутий у темний поношений хітон. Гість попрямував не за город, а в самий город. Через якийсь час можна було бачити, як він під'їздив до фортеці Антонія, яка міститься

на півночі поблизу самісінького великого храму. У фортеці гість пробув теж дуже недовго, а згодом його слід знайшовся на Подолі, в його покручених і заплутаних вулицях. Сюди гість дістався вже верхи на мулі.

Гість добре знав город і легко розшукав ту вуличку, яка йому була потрібна. Її називали Грецькою, бо на ній містилося кілька грецьких крамниць, а серед них одна, в якій торгували килимами. Якраз коло цієї крамниці гість зупинив свого мула, зліз і прив'язав його до кільця коло воріт. Крамниця була вже замкнена. Гість увійшов через хвіртку, яка була поруч з дверима до крамниці, й потрапив у квадратний невеликий дворик, обставлений з трьох боків коморами. Завернувши у дворі за ріг, гість опинився біля кам'яної тераси житла, обвитого плющем, і розглянувся. І в домі й у коморах було темно, вогонь ще не запалювали. Гість негослоно покликав:

— Нізо!

На поклик цей рипнули двері, й у вечірній сутіні на терасі з'явилася молода жінка без запинала. Вона похилилася над перилами тераси, стривожено приглядаючись, бажаючи дізнатися, хто прийшов. Упізнавши приходня, вона привітно зауспіхалася до нього, кивнула головою, махнула рукою.

— Ти сама? — негослоно по-грецькому спитав Афраній.

— Сама, — зашепотіла жінка на терасі. — Чоловік уранці від'їхав до Кесарії. — Тут жінка озирнулася на двері й знов пошепки додала: — Але служниця вдома. — Вона зробила жест, що означав — «заходьте». Афраній оглянувся і станув на кам'яні сходинки. Після цього він і жінка сховалися всередині будинку.

У цієї жінки Афраній пробув і зовсім недовго — в жодному разі не більше п'яти хвилин. Після цього він покинув дім і терасу, нижче насунув каптур на очі та вийшов на вулицю. В будинках у цю пору вже запалювали світочі, передсвяткова сутолока була ще дуже велика, і Афраній на своєму мулові загубивсь у потоці перехожих та вершників. Подальший шлях його нікому невідомий.

А жінка, яку Афраній назвав Нізою, лишившись сама, почала перевдягатися, і до того ж у великому поспіху. Та хоч як непросто було їй розшукувати потрібні речі в темній кімнаті, світоча вона не запалила і стужницю не кликала.

Лише після того, як вона була готова і на голові в неї вже було темне запинало, в будиночку пролунав її голос:

— Якщо мене хто питатиме, скажи, що я пішла в гості до Енанти.

Почулося бурчання старої служниці в темряві:

— До Енанти? Оце ще та Енанта! Таж заборонив тобі чоловік ходити до неї! Звідниця вона, твоя Енанта! Ось розкажу чоловікові...

— Годі ж бо, годі, — відгукнулася Ніза і, наче тінь, вислизнула з будиночка. Сандали Нізині простукали по кам'яних плитах двору. Служниця з бурчанням зачинила двері на терасу. Ніза пішла зі свого дому.

У цей же час з іншого провулка на Подолі, провулка покрученого, що заламами збігав до одного з міських ставків, з ворітець непоказного будиночка, який глухою стіною виходив на провулок, а вікнами у двір, вийшов молодик з акуратно підстриженою борідкою в білому чистому кефі, що спадав йому на плечі, в новому празниковому блакитному талліфі з китицями внизу і в новеньких скрипучих сандалях. Горбоносий красень, вбраний задля великого свята, йшов бадьоро, переганяючи перехожих, які поспішали додому на врочисту трапезу, дивився, як одне по однім засвічуються вікна. Молодик прямував дорогою, що вела повз торговицю до палацу первосвященника Каїфи, розташованого біля підніжжя храмової гори.

Трохи згодом можна було бачити, як він увіходив у браму Каїфового двору, а невдовзі — як він покидав цей двір.

Після відвідин палацу, в якому вже палали світочі та смолоскипи, в якому вже закрутилася святкова веремія, молодик пішов ще бадьоріше, ще радісніше і пошвидкував назад на Поділ. На тому самому розі, де вулиця вливалася на плац торговища, у вируванні та штовханині його обігнала тендітна жінка, яка йшла мовби пританцьовуючи, в чорному запиналі, накинутому на самісінькі очі. Переганяючи молодого красеня, ця жінка на мить відкинула запинало вишенько, кинула в бік молодика погляд, але не тільки не словільнила ходу, а пришвидшила її, наче намагаючись втекти від того, кого вона обігнала.

Молодик не лише завважив цю жінку, ні, він ще й упізнав її, а впізнавши, стелувся, зупинився, ошелешено дивлячись їй у спину, і враз пустився її доганяти. Мало не

збивши з ніг якогось перехожого з глеком у руках, молодик наздогнав жінку і, важко переводячи подих від хвилювання, покликав її:

— Нізо!

Жінка обернулася, примружила очі, виображаючи на обличчі холодне невдоволення, і сухо відгукнулася погрецькому:

— Ба, це ти, Іудо! А я тебе відразу й не впізнала. Та це добрий знак. У нас є прикмета, що той, кого не впізнали, забагатіє...

Хвилюючись так, що аж серце почало скакати, як пташка під чорним накривалом, Іуда спитав тремтливим шепотом, побоюючись, щоб не почули перехожі:

— Куди ж ти йдеш, Нізо?

— А навіщо тобі це знати? — відповіла Ніза, уповільнюючи ходу і спогорда дивлячись на Іуду.

Тоді голос Іуди забринів якось по-дитячому, він зашепотів розгублено:

— Але як так?.. Адже ми домовилися. Я хотів зайти до тебе. Ти сказала, що весь вечір будеш вдома...

— Ой, ні, ні, — відповіла Ніза і примхливо закопилила нижню губу, від чого Іуді здалося, що її обличчя, найвродливіше обличчя, яке будь-коли він бачив у житті, стало ще кращим, — я знудилася. У вас свято, а що накажеш робити мені? Сидіти і слухати, як ти зітхатимеш на терасі? Та ще боятися, що служниця розкаже про це чоловікові? Ні, ні, я надумала піти за город слухати соловейків.

— Як за город? — запитав спантеличений Іуда. — Сама?

— Певно, сама, — відповіла Ніза.

— Дозволь мені супроводжувати тебе, — задихаючись, попросив Іуда. Думки його скаламутилися, він забув про все на світі й дивився благально в блакитні очі Нізи, які тепер здавалися чорними.

Ніза нічого не відповіла і надала ходи.

— Чом же ти мовчиш, Нізо? — жалібно попитав Іуда, рівняючи по ній свій крок.

— А мені не буде нудно з тобою? — раптом спитала Ніза і зупинилась. Умить Іудині думки пішли шкереберть.

— Гарзд же, — полагіднішала врешті Ніза, — пішли.

— А куди, куди?

— Чекай-но... зайдімо в цей двір і умовимося, а то я боюся, що хтось знайомий побачить мене, а потім і рознесуть, що я була з любасом на вулиці.

І враз на торговищі не стало Нізи та Іуди. Вони перешіптувалися в підворітті якогось будинку.

— Іди до маслинового маєтку, — шепотіла Ніза, насвоюючи запинало на очі й відвертаючись від якогось чоловіка, який з відром увиходив у підворіття, — в Гефсиманію, за Кедрон, зрозумів?

— Так, так, так.

— Я піду вперед, — вела далі Ніза, — але ти не йди слід у слід за мною, а відстань від мене. Я відійду вперед... Коли перейдеш потік... ти знаєш, де грот?

— Знаю, знаю...

— Пройдеш повз маслинові вичавки вгору і повертай до гроту. Я буду там. Та не смій іти зараз же за мною, май терпець, почекай тут. — І з цими словами Ніза вийшла з підворіття, наче і не говорила з Іудою.

Іуда простояв якусь хвилину сам, намагаючись зібрати докупи збурені думки. Серед них була гадка про те, як він пояснюватиме свою відсутність на святковій трапезі серед рідні. Іуда стояв і вигадував якусь брехню, але через збудження нічого до ладу не обміркував і не приготував, а ноги самі винесли його безвольного із підворіття геть.

Тепер він змінив напрям свого руху і вже не швидковав у бік Подолу, а повернув назад до палацу Каїфи. Свято вже увійшло в город. Навколо Іуди у вікнах не лише сяяли вогні, але вже було чути славослів'я. Останні запізнілі перехожі гнали віслюків, підстьобували їх, кричали на них. Ноги самі несли Іуду, і він не помітив, як повз нього промайнули вкриті мохом страшні Антонієві вежі, він не чув трубного гуку з фортеці, не завважив на комонну римську варту зі смолоскипом, що залив бентежним світлом його шлях.

Проминувши башту, Іуда, озирнувшись, побачив, що в страшній височині над храмом спалахнули два велетенських п'ятисвіччя. Але їх Іуда добачав також неясно, йому здалося, що над Єршалаїмом засвітилося десять небачених за розміром лампад, що змагалися пересвітити єдину лампаду — місяць, який все вище підбивався над Єршалаїмом.

Тепер Іуді було байдуже до всього, він поривався до Гефсиманської брами, він хотів швидше вийти з города. Часом йому здавалося, що попереду нього, серед спин та облич перехожих, прохоплюється гнучка постать, веде його за собою. Але це була мана — Іуда розумів, що Ніза значно випередила його. Іуда перебіг повз міняльні крамнички і дістався нарешті Гефсиманської брами. Біля неї, спалюваний нетерплячкою, він усе ж таки мусив загаїтися. В город увіходили верблюди, слідом за ними в'їжджала військова сирійська сторожа, яку Іуда подумки прокляв...

Та всьому приходить край. Знетерпеливлений Іуда був уже за городським муром. Ліворуч від себе Іуда бачив маленьке кладовище, коло нього — кілька смугастих наметів прочан. Перейшовши курну дорогу, залиту місяцем, Іуда попрямував до кедронського потоку, щоб перебратися через нього. Вода тихо дзюрчала в Іуди під ногами. Перескакуючи з каменя на камінь, він зрештою вибрався на протилежний гефсиманський берег і невимовно зрадів, побачивши, що дорога попід садами безлюдна. Недалеко вже проглядали напіврозвалені ворота маслинового маєтку.

Після задушливого города Іуду вразив запаморочливий запах весняної ночі. З саду через огорожу виливалася хвиля пахоців миртів та акацій з гефсиманських прилук.

Біля воріт ніхто не сторожував, нікого коло них не було, і через кілька хвилин Іуда вже біг під таємничою тінню розложистих величезних маслин. Дорога провадила вгору. Іуда піднімався, важко сапаючи, час від часу потрапляючи з темряви у візерунчасті місячні килими, що нагадували йому ті килими, що він бачив у крамниці ревнивого Нізиноного чоловіка. По якомусь часі промайнули ліворуч від Іуди, на галлявині, маслинові вичавки з важким кам'яним давилом і купа якихось діжок. У саду нікого не було. Робота скінчилася із заходом сонця, і тепер над Іудою гриміли та лящали солов'їні хори.

Мета Іуди була близькою. Він знав, що праворуч у темряві зараз чується тихий шемріт спадаючої в гроті води. Так і сталося, він почув його. Ставало прохолодніше. Тоді він уповільнив крок і неголосно гукнув:

— Нізо!

Але замість Нізи, відлиптиши від товстого стовбура маслини, на дорогу скочила чоловіча оцупкувата постать, і щось зблиснуло у неї в руці й відразу погасло. Іуда, слабо скрикнувши, сіпнувся назад, але інший чоловік перетяв йому шлях.

Перший, що був попереду, запитав Іуду:

— Скільки дістав оце зараз? Кажи, якщо хочеш жити!

Надія спалахнула в серці Іуди, він одчайдушно прокричав:

— Тридцять тетрадрахм! Тридцять тетрадрахм! Усе, що дістав, зі мною! Ось гроші! Беріть, але лишіть живим!

Чоловік попереду миттю вихопив з рук Іуди калитку. І в той же мент за спиною в Іуди змигнув, як блискавка, ніж і вдарив закоханця під лопатку. Іуду швиргнуло вперед, і руки зі скрюченими пальцями він викинув у повітря. Передній чоловік упіймав Іуду на свій ніж і по руків'я засадив його в серце Іуди.

— Ні... за... — не своїм, високим і чистим молодечим голосом, а голосом низьким і докірливим проказав Іуда і більше не видав жодного звуку. Тіло його з такою силою гепнуло об землю, що вона загула. Тоді третя постать з'явилася на дорозі. Цей третій був у плащі з каптуром.

— Не гайтеся, — наказав третій. Вбивці швидко запакували калитку разом з цидулою, яку дав третій, у шкіру і перехрестили її мотузкою. Другий запхав згорток за пазуху, а потім обоє убійники кинулися з дороги урізнобіч, і пільма проковтнула їх поміж маслин. Третій же присів навпочіпки коло забитого і заглянув йому в обличчя. З мороку воно виринуло тому, хто дивився, білим як крейда, і якимсь натхненно прекрасним.

За кілька секунд нікого з живих на дорозі не було. Бездиханне тіло лежало, розкинувши руки. Ліва ступня потрапила в місячну пляму, так що виразно проглядав кожен ремінець сандалії. Весь Гефсиманський сад у цей час гримів солов'їним співом. Куди подалися двоє Іудиних різунів, не знає ніхто, але путь третього чоловіка в каптурі відома. Зійшовши з путівця, він подався в хашу маслинових дерев, прямуючи на південь. Він переліз через садову огорожу далеко від головних воріт, на південному краї саду, там, де пообвалювалося горішне каміння муру. Незабаром він був на березі Кедрону. Тоді він увійшов у воду і брів певний

час водою, доки не зобачив віддалеки обриси двох коней і людини побіля них. Коні теж стояли в потоці. Вода струмувала, обмиваючи їхні копита. Коновод сів на одного коня, чоловік у каптурі на другого, і поволі вони обидва пішли потоком, і було чути, як скреготало каміння під копитами коней. Потім вершники виїхали з води, вибрались на ершалаїмський берег і пішли ступою попід городським муром. Тут коновод відокремився, поскакав уперед і згинув з очей, а чоловік у каптурі зупинив коня, зліз з нього на безлюдній дорозі, скинув свій плащ, перекинув його навиворіт, витяг з-під плаща плаский шолом без пір'я і одягнув на голову. Тепер на коня вискочив чоловік у військовій халамиді й з коротким мечем при боці. Він смикнув поводи, і гарячий кавалерійський кінь пішов ристю, підтрушуючи вершника. Тепер шлях був недовгий — верхівець під'їздив до південної брами Єршалаїма.

Під склепінням брами танцювало і скакало неспокійне полум'я смолоскипів. Вартові вояки з другої кентурії Блискавичного легіону сиділи на кам'яних лавах, граючи в кості. Побачивши військового, що над'їхав, вояки посхоплювалися з місць, той махнув їм рукою і в'їхав у город.

Город було залито святковими вогнями. За кожним вікном грало полум'я світочів і звідусіль, зливаючись у незграйний хор, звучали славослів'я. Іноді заглядаючи у вікна, що виходили на вулицю, верхівець міг бачити людей за святковим столом, на якому лежало м'ясо козляти, стояли чаші з вином між тарель з гіркими травами. Насвистуючи якусь тиху пісеньку, вершник помірною ристю брався вуличками Подолу, прямуючи до Антонієвої вежі, зрідка позираючи на ніде в світі небачені п'ятисвіччя, що палали над храмом, або на місяць, який вис ще вище п'ятисвіч.

Палац Ірода Великого не брав участі у святі пасхальної ночі. В приміщеннях на затиллях палацу, звернених до півдня, де квартирували офіцери римської когорти та легат легіону, світилися вогники, там виказувався якийсь рух і життя. Передня ж частина, чільна, де був єдиний і мимовільний мешканець палацу — прокуратор, — вся, зі своїми колонадами і золотими статуями, немовби осліпла під яскравим місяцем. Тут, усередині палацу, панували морок і тиша. А до середини прокуратор, як і казав Афранію, волів

не йти. Він звелів приготувати постіль на балконі, там, де обідав, а вранці вів допит. Прокуратор ліг на приготоване ложе, але сон не брався його. Оголений місяць висів високо в чистому небі, прокуратор не зводив з нього очей протягом кількох годин.

Десь опівночі сон зрештою змилювався над ігемоном. Судомно позіхнувши, прокуратор розщібнув і скинув плащ, зняв з сорочки пояс із широким крицевим ножем у піхвах, поклав його на крісло біля ложа, скинув сандалі й витягнувся. Банга тут же скочив до нього в постіль і ліг поруч, головою до голови, і прокуратор, поклавши собаці на шияку руку, склепив нарешті очі. Тільки тоді заснув і пес.

Ложе було в напівморозі, закрите від місяця колонадою, але зі сходів ганку до постелі пролягла місячна смуга. І лишень прокуратор опустил зв'язок з тим, що було довкола нього насправді, він враз рушив по світляній дорозі й пішов по ній вище й вище, просто до місяця. Він навіть розсміявся уві сні від щастя, так-бо все склалося чудово і неповторно на прозорій блакитнявій дорозі. Супроводив його Банга, а поруч з ним ішов мандрівний філософ. Вони сперечалися про щось складне та важливе, до того жоден з них не міг подолати іншого. Вони ні в чому не сходилися один з одним, і від цього їхня суперечка була особливо цікава і нескінченна. Звичайна річ, сьогоднішня страта виявилася чистісіньким непорозумінням — адже ось філософ, що вигадав таку неймовірну нісенітницю, як те, що всі люди добрі, йшов поряд, отож він був живий. І, певно, цілком жажливо було б навіть помислити про те, що таку людину можна стратити. Страти не було! Не було! Ось у чому вся принада цієї проходки вгору по місячних сходах.

Вільного часу було стільки, скільки бажалося, а гроза мала бути лише надвечір, і боягузтво, безперечно, один з найстрашніших пороків. Так казав Іешуа Га-Ноцрі. Ні, любомудре, я перечу тобі: це найстрашніший порок!

Ось, до прикладу, не був страхом теперішній прокуратор Іудеї, а колишній трибун у легіоні, тоді в Дівочій Долині, коли люті германці мало не загризли Щуролупа-Велетня. Та даруйте, філософе! Невже ви, з вашим розумом, допускаєтеся думки, що заради людини, яка діяла злочинно супроти кесаря, занাপастить свою кар'єру прокуратор Іудеї?

— Так, так, — стогнав і хлипав уві сні Пілат.

А, певно, занапастить. Вранці ще не занапастив би, а тепер, уночі, зваживши все, ладен занапастити. Він піде на все, щоб порятувати від страти цілковито ні в чому не винного схибленого мрійника та лікаря!

— Ми тепер будемо завжди в парі, — казав уві сні йому обідраний філософ-бурлака, який невідомо як станув на шляху вершника із золотим списом. — Коли один, то, значить, і другий тут же! Пом'януть мене, — зараз же пом'януть і тебе! Мене — знайду, безбатченка, і тебе — сина короля-звіздаря і дочки мірошника, вродливиці Піли.

— Так, ти вже не забудь, пом'яни мене, сина звіздаря, — просив уві сні Пілат. І, забезпечившись кивком злидаря з Ен-Сарида, який крокував поруч з ним, жорстокий прокуратор Іудеї від радості плакав і сміявся уві сні.

Все це було так хороше, але тим жажливішим було пробудження ігемона. Банга загарчав на місяць, і слизька, наче утерта олією блакитнява дорога перед прокуратором запалася. Він розтулив очі й найперше пригадав, що страта була. Відразу прокуратор звичним рухом учепивсь у нашійник Банги, потім хворими очима почав шукати місяць і побачив, що він трохи відійшов убік і посріблівся. Його сяяння перебивало неприємне неспокійне світло, яке танцювало на балконі перед самими очима. В руках у кентуріона Щуролупа палав і чадів смолоскип. Щуролуп зі страхом і злістю косував на небезпечного звіра, який наготувався стрибнути.

— Не чіпати, Банга, — болісно сказав прокуратор і кашлянув. Закриваючись від полум'я рукою, він говорив далі: — І вночі, й при місяці нема мені спокою!.. О, боги! У вас теж погана служба, Марку! Вояків ви калічите...

З величезним подивом Марк дивився на прокуратора, і той спам'ятався. Щоб загладити даремні слова, промовлені зі сну, прокуратор сказав:

— Не ображайтеся, кентуріоне. Мое становище, кажу, ще гірше. Чого вам треба?

— До вас зверхник таємної охорони, --- спокійно повідомив Марк.

— Кличте, кличте, — прочищаючи горло кашлем, наказав прокуратор і став босими ногами намацувати сандалі. Полум'я заходило по колонах, застукали каліги кентуріона по мозаїці. Він вийшов у сад.

— І при місяці немає мені спокою, — скрипнувши зубами, сам до себе проказав прокуратор.

На балконі замість кентуріона з'явився чоловік у каптурі.

— Банго, не зачіпати, — тихо сказав прокуратор і стиснув потилицю собаки.

Перш ніж говорити, Афраній, за своїм звичаєм, розглянувся і відійшов у тінь і, пересвідчившись, що, окрім Банги, зайвих на балконі немає, тихо сказав:

— Прошу віддати мене під суд, прокураторе. Ви мали рацію. Я не зумів уберегти Іуду з Киріяфа, його зарізали. Прошу суду та усунення зі служби.

Афранію привиділося, що на нього дивляться четверо очей — собачі та вовчі.

Афраній витягнув з-під халамиди зашкарублу від крові калитку, запечатану двома печатками.

— Ось цей мішок з грошима підкинули вбивці в дім первосвященику. Кров на цьому мішку — кров Іуди з Киріяфа.

— Скільки ж там, цікаво? — спитав Пілат, нахилившись до калитки.

— Тридцять тетрадрахм.

Прокуратор посміхнувся і сказав:

— Мало.

Афраній мовчав.

— Де забитий?

— Цього я не знаю, — зі спокійною гідністю відповіла людина, що ніколи не розлучалася зі своїм каптуром, — сьогодні вранці розпочнемо пошуки.

Прокуратор здригнувся, облишив ремінець сандалі, що ніяк не зачіпався.

— Але ви напевно знаєте, що його вбито?

На це прокуратор дістав суху відповідь:

— Я, прокураторе, п'ятнадцять років на службі в Іудеї. Я розпочинав ще за Валерія Грата. Мені не обов'язково бачити труп для того, щоб сказати, що людина вбита, і ось я вам доповідаю, що той, хто прозивався Іуда з Киріяфа, кілька годин перед цим зарізаний.

— Даруйте, Афранію, — відповів Пілат, — я ще не прокинувся до ладу, тому і сказав таке. Я сплю погано, — прокуратор посміхнувся, — і все бачу місячний промінь уві сні.

Так смішно, подумайте. Наче я гуляю по цьому променю. Отож я хотів би знати ваші передбачення в цій справі. Де ви збираєтеся його шукати? Сідайте, зверхнику таємної служби.

Афраній уклонився, підсунув крісло ближче до ложа і сів, брязнувши мечем.

— Я збираюся шукати його неподалік від маслинових вичавок у Гефсиманському саду.

— Так, так. А чому саме там?

— Ігемоне, я гадаю, Іуду вбито не в самому Єршалаїмі та й не десь далеко від нього, його забили під Єршалаїмом.

— Я маю вас за одного з найвидатніших знавців своєї справи. Не знаю, втім, як з цим стоїть у Римі, але в колоніях рівного вам немає. З'ясуйте, чому?

— Ні в якому разі не допускаю думки, — говорив неголосно Афраній, — про те, щоб Іуда дався в руки будь-яким непевним людям у межах города. На вулиці не заріжеш таємно. Отож його мали б заманити кудись у підвал. Але служба вже шукала його на Подолі й, безумовно, знайшла б. Але його немає в городі, за це я вам поручуся. Якби його вбили далеко від города, цей пакунок з грішми не могли б підкинути так швидко. Він забитий поблизу города, його зуміли виманити за город.

— Не збагну, яким чином це можна було зробити.

— Так, прокураторе, це найважче питання в усій цій справі, я навіть не знаю, чи зможу його розв'язати.

— Справді, загадка! У святковий вечір віруючий іде невідомо чому за город, кидаючи пасхальну трапезу, і там гине. Хто і чим міг його виманити? Чи не зробила це жінка? — раптом натхненно запитав прокуратор.

Афраній відповів спокійно і вагомо:

— У жодному випадку, прокураторе. Ця можливість цілковито виключена. Слід іти за логікою. Хто був зацікавлений у загибелі Іуди? Якись мандрівні фантазери, якийсь гурток, що в ньому насамперед не було жодної жінки. Щоб оженитися, прокураторе, потрібні гроші, щоб пустити на світ людину, необхідні вони ж, але щоб зарізати людину за допомогою жінки, необхідні дуже великі гроші, а не в бурлак вони водяться. Жінки не було в цій справі, прокураторе. Понад це скажу, таке тлумачення вбивства може лише збивати зі сліду, перешкоджати слідству і заплутувати мене.

— Я бачу, що ви маєте повну рацію, Афранію, — говорив Пілат, — я лише дав собі волю висловити свій здогад.

— Він, на жаль, помилковий, прокураторе.

— Але що, що ж у такому разі? — вигукнув прокуратор, з жадібною цікавістю вдивляючись в обличчя Афранія.

— Я гадаю, що це все ті ж гроші.

— Чудова думка! Але хто і за що міг запропонувати йому гроші за городом?

— О ні, прокураторе, не те. У мене склалася єдина версія, і якщо вона хибна, то інших пояснень я, далекі, не знайду. — Афраній нахилився ближче до прокуратора і пошепки договорив: — Іуда хотів заховати свої гроші в криївці, відомій одному йому.

— Дуже проникливе пояснення. Так, певне, справа і стояла. Тепер я вас розумію, його виманили не люди, а його власна хіть. Так, так, це воно.

— Отож. Іуда був недовірливий. Він переховував гроші від людей.

— Так, ви сказали, в Гефсиманії. А чому саме там ви наміряєтеся шукати його — цього я, зізнаюсь, не розумію.

— О, прокураторе, це дуже просто. Ніхто не ховатиме гроші на дорогах, у відкритих і незахищених місцях. Іуда не був ні на дорозі в Хеврон, ні на дорозі у Віфанію. Він мусив бути в захищеному, відлюдному місці з деревами. Це так просто. А таких інших місць, окрім Гефсиманії, під Єршалаїмом немає. Далеко йти він не міг.

— Ви цілком переконали мене. Отож, до чого вдатися тепер?

— Я почну негайно шукати убивць, котрі вистежили Іуду за городом, а сам тим часом, як уже доповідав вам, здамся на суд.

— За що?

— Моя охорона спустила його з ока ввечері на базарі після того, як він покинув палац Каїфи. Як це могло статися, не збагну. Такого ще не було в моєму житті. Його взяли під нагляд відразу ж після нашої розмови. Але побіля базару він крутнувся, пішов на таку дивну петлю, що без сліду пропав.

— Отож. Знаймую вам, що я не вважаю за потрібне віддавати вас під суд. Ви зробили все, що було до спромо-

ги, і ніхто на світі, — тут прокуратор посміхнувся, — не зумів би зробити більше вашого! Накладіть яку пеню на стежіїв, що спустили з ока Іуду. Але й тут, попереджаю вас, я не хочу, щоб пеня та була хоч трохи сувора. Врешті, ми зробили все для того, щоб оберекти цього негідника! Ба, я забув спитати, — прокуратор потер чоло, — як же вони прихитрилися підкинути гроші Каїфі?

— Бачите, прокураторе... Це не так і хитро. Месники прийшли в затилля палацу Каїфи, там, де провулок вищується над заднім двором. Вони перекинули пакунок через огорожу.

— З цидулою?

— Так, саме так, як ви і завбачували, прокураторе. А втім, гляньте, — вмить Афраній зірвав печатку з пакунка і показав його нутроші Пілату.

— Згляньтесь, що ви робите, Афранію. Адже печатки-бо, напевно, храмові!

— Прокураторові не варт турбувати себе цим питанням, — відповів Афраній, згортаючи пакунок.

— Невже всі печатки є у вас? — розсміявшись, запитав Пілат.

— Інакше й бути не може, прокураторе, — без тіні посмішки, дуже суворо відповідав Афраній.

— Уявляю, що то діялось у палаці Каїфи!

— Так, прокураторе, це спричинилося до великого занепокоєння. Мене вони запросили негайно.

Навіть у напівтемряві було видно, як виблискують Пілатові очі.

— Це цікаво, цікаво...

— Насмілюся заперечити, прокураторе, це не було цікаво. Нудна і стомлива справа. На моє питання, чи не сплачувалося кому грошей в палаці Каїфи, мені сказали якнайрідшучіше, що такого не було.

— Он воно що! Ну, то коли не сплачувалося, то й не сплачувалося. Тим важче буде відшукати вбивць.

— Достеменно так, прокураторе.

— Стривайте, Афранію, ось що раптом мені спало на думку: чи не наклав він на себе руки?

— О ні, прокураторе, — навіть відкинувшись від здивування в кріслі, відповів Афраній, — даруйте, але таке цілком неймовірно!

— Ох, в цьому городі все ймовірне! Я ладен битися об заклад, що невдовзі чутки про це поповзуть городом.

У цю мить Афраній кинув на прокуратора свій погляд, подумав і відповів:

— Таке може статися, прокураторе.

Прокуратор явно все ніяк не міг облишити це питання про вбивство людини з Киріяфа, хоча і так уже все було зрозуміло, і запитав навіть з певною замріяністю:

— А я хотів би бачити, як вони вбивали його.

— Убито його надзвичайно спритно, прокураторе, — відповів Афраній, дещо іронічно поглядаючи на прокуратора.

— Звідки ви аж таке знаєте?

— Будьте ласкаві звернути увагу на калитку, прокураторе, — відповів Афраній, — я вам поручусь за те, що кров Іуди ринула хвилию. Мені доводилося бачити забитих, прокураторе, на своєму віку!

— Так що він, певно, не підведеться?

— Ні, прокураторе, він підведеться, — відповів з по-смішкою філософа Афраній, — коли сурма Месії, котрого тут очікують, прогучить над ним. Але раніше він не зведеться!

— Годі, Афранію! Цю справу з'ясовано. Переходьмо до погребу.

— Страчених поховано, прокураторе.

— О, Афранію, віддати вас під суд було б злочином. Ви гідні найвищої нагороди. Як було?

Афраній почав розповідати: в той час, як він сам заходився над справою Іуди, чота таємної сторожі, що нею керував його помічник, дісталася пагорба, коли зайшов вечір. Одного тіла на вершку вона не знайшла. Пілат здригнувся, промовив хрипко:

— Так як же я цього не завбачив!

— Не варто хвилюватися, прокураторе, — сказав Афраній і продовжував розповідати.

Тіла Дісмаса і Гестаса з повидзьобуваними хижимптаством очима підняли і відразу ж кинулися на пошуки третього тіла. Його знайшли дуже скоро. Один чоловік...

— Левій Матвій, — не запитально, а більше ствердно сказав Пілат.

— Так, прокураторе...

Левій Матвій ховався в печері на північному схилі Лисого Черепа, дожидаючись темряви. Голе тіло Ієшуа Ганноці було з ним. Коли сторожа увійшла в печеру зі смолоскипом, Левій впав у відчай та несамовитість. Він кричав про те, що не вчинив жодного злочину і що кожна людина по закону має право поховати страченого злочинця, якщо бажає. Левій Матвій казав, що не хоче розстатися з цим тілом. Він був збуджений, вигукував щось недоладне, то просив, то погрожував, то проклинав...

— Його довелося схопити? — понуро спитав Пілат.

— Ні, прокураторе, ні, — дуже заспокійливо відповів Афраній, — зухвалого шаленця заспокоїли, розтлумачивши, що тіло буде поховано.

Левій, збагнувши сказане, затих, але ознаймив, що нікуди не піде і хоче бути при погребі. Він сказав, що не відійде, навіть якщо його почнуть убивати, ще й пропонував для цього ніж для хліба, який був у нього.

— Його прогнали? — здавленим голосом спитав Пілат.

— Ні, прокураторе, ні. Мій помічник дозволив йому брати участь у похованні.

— Хто з ваших помічників керував цим? — спитав Пілат.

— Толмай, — відповів Афраній і докинув занепокоєно: — Може, він припустився помилки?

— Кажіть далі, — відповів Пілат, — помилки не було. Я взагалі починаю трохи пантеличитися, Афранію, я, очевидно, маю справу з людиною, яка ніколи не припускається помилок. Ця людина — ви.

Левія Матвія взяли на віз разом з тілами страчених і години за дві дісталися безлюдної ущелини на північ від Єршалаїма. Там чота, працюючи навпереміну, протягом години викопала глибоку яму і в ній поховала всіх стратників.

— Голими?

— Ні, прокураторе, чота взяла з собою для цього хітони. На пальці мерціям було натягнуто каблучки. Ієшуа — з одним карбом, Дісмасу — з двома і Гестасу — з трьома. Яму зарівняно і завалено камінням. Толмай знає прикмету.

— Ох, якби ж я міг завбачити! — морщачись, заговорив Пілат. — Таж мені треба було побачити цього Левія Матвія...

— Він тут, прокураторе!

Пілат, широко розімкнувши очі, дививсь якийсь час на Афранія, а потім сказав:

— Виношу вам подяку за все, що зроблено в цій справі. Прошу вас завтра прислати до мене Толмая, та й сказати йому наперед, що я задоволений ним, а вас, Афранію, — тут прокуратор дістав з кишеньки пояса, що лежав на столі, перстень і протягнув його зверхнику таємної служби, — прошу прийняти це на пам'ять.

Афраній уклонився, промовив:

— Велика честь, прокураторе.

— Чоту, яка доконала погреб стратників, прошу винагородити. Стежям, що випустили Іуду, — догана. А Левія Матвія зараз до мене. Мені необхідні подробиці у справі Ієшуа.

— Слухаюсь, прокураторе, — озвався Афраній і почав відступати і вклонятися, а прокуратор вдарив у долоні й гукнув:

— До мене, сюди! Світоч у колонаду!

Афраній виходив у сад, а за спиною Пілата в руках слуг уже миготіли вогні. Три світочі опинилися на столі перед прокуратором, і місячна ніч тут же відступила в сад, мовби Афраній завів її з собою. Замість Афранія на балкон вийшов невідомий маленький та худючий чоловік разом з гігантом кентуріоном. Цей другий, перехопивши погляд прокуратора, зараз же відступив у сад і там зник.

Прокуратор вивчав прибульця жадібними і дещо переполошеними очима. Так дивляться на того, про кого чули багато, про кого думали і хто нарешті з'явився.

Прибулий чоловік, віком років під сорок, був чорний, обірваний, покритий засохлим багном, дивився по-вовчому, з-під лоба. Словом, він був дуже непривабливий і найбільше скидався на міського жебрака, яких чимало товчеться по терасах храму чи на торговицях гамірного і брудного Подолу.

Мовчанка тяглася довго, і порушена вона була дивною поведінкою приведеного до Пілата. Він перемінився на обличчі, схитнувся і, якби не вчепився брудною рукою за край столу, впав би.

— Що з тобою? — спитав Пілат.

— Нічого, — відповів Левій Матвій і зробив такий рух, наче щось проковтнув. Худа, гола, брудна шия його нап'ялася і знову обпала.

— Що з тобою, відповідай, — повторив Пілат.

— Я стомився, — відповів Левій і понуро подивився на підлогу.

— Сядь, — мовив Пілат і показав на крісло.

Левій недовірливо поглянув на прокуратора, ступив до крісла, лякливо покосував на золоті бильця і сів не в крісло, а поряд з ним, на підлогу.

— Поясни, чому не сів у крісло? — спитав Пілат.

— Я брудний, я його закаляю, — сказав Левій, дивлячись у землю.

— Зараз тобі дадуть попоїсти.

— Я не хочу їсти, — відповів Левій.

— Для чого ж брехати? — спитав тихо Пілат. — Ти ж не їв цілий день, а може, й довше. Ну гаразд, не їж. Я прикликав тебе, щоб ти показав мені ніж, що був у тебе.

— Вояки відняли його у мене, коли заводили сюди, — відповів Левій і докинув похмуро: — Ви його поверніть мені, його потрібно віддати хазяїну, я вкрав його.

— Для чого?

— Щоб мотуззя перерізати, — відповів Левій.

— Марку! — гукнув прокуратор, і кентуріон ступив під колони. — Ніж його дайте мені.

Кентуріон витягнув з одних з піхов при поясі брудний хлібний ніж і дав його прокуратору, а сам відійшов.

— А в кого взяв ножа?

— У хлібній крамничці біля Хевронської брами, як увійти в город, зараз же ліворуч.

Пілат подивився на широке лезо, навіщось почіпав пальцем, чи гострий ніж, і сказав:

— Щодо ножа не турбуйся, ніж повернуть у крамничку. А тепер мені потрібне інше: покажи хартію, яку ти носиш з собою і де записані слова Іешуа.

Левій з ненавистю подивився на Пілата і посміхнувся такою недоброю посмішкою, що обличчя його спотворилося вкрай.

— Все хочете відібрати? І останнє, що маю? — спитав він.

— Я не сказав тобі — віддай, — відповів Пілат, — я сказав — покажи.

Левій понишпорив у пазусі й витяг сувій пергаменту. Пілат узяв його, розгорнув, розстелив між вогнями і, шулячи очі, почав вивчати малорозбірливі чорнильні знаки. Важко було збагнути ці кострубаті рядки, і Пілат морщився та прихилився до самого пергаменту, водив пальцем рядками. Йому пощастило-таки розібрати, що записане е безладною низкою якихось висловів, якихось дат, господарських записів і поетичних уривків. Дещо Пілат прочитав: «Смерті немає... Вчора ми їли солодкі весняні баккуроти...»

Гримасуючи від натуги, Пілат мружився, читав: «Ми побачимо чисту ріку води життя... Людство буде дивитися на сонце крізь прозорий кристал...»

Тієї миті Пілат здригнувся. В останніх рядках пергаменту він розібрав слова: «...більшого пороку... боягузтво». Пілат скрутив пергамент і різко простяг його Левію.

— Візьми, — сказав він і, помовчавши, додав: — Ти, як я бачу, книжник, і нема чого тобі, одинокому, ходити злидарем, без пристанища. В мене в Кесарії є велика книгозбірня, я дуже багатий і хочу взяти тебе на службу. Ти будеш розбирати і доглядати папіруси, будеш мати хліб і одяг.

Левій підвівся і відповів:

— Ні, я не хочу.

— Чому? — темніючи з лица, спитав прокуратор. — Я тобі неприємний, ти боїшся мене?

Така ж лиха посмішка спотворила обличчя Левію, і він сказав:

— Ні, тому, що ти боятимешся мене. Тобі не так просто буде дивитися мені у вічі, після того як ти вбив його.

— Мовчи, — відповів Пілат, — візьми грошей.

Левій заперечливо похитав головою, а прокуратор вів далі:

— Ти, я знаю, числиш себе учнем Ієшуа, але я тобі скажу, що ти не збагнув анічогісінько з того, чому він тебе вчив. Бо ж, якби це було так, ти неодмінно взяв би у мене хоч щось. Уважай, що він перед смертю сказав, що він нікого не винуватить, — Пілат значуше підняв палець, лице Пілатове пересмикувалося. — І сам він неодмінно взяв би

що-небудь. Ти жорстокий, а він жорстоким не був. Куди ти подасися?

Левій раптом наблизився до столу, вперся в нього обома руками і, дивлячись палахкими очима на прокуратора, зашепотів йому:

— Ти, ігемоне, знай, що я в Єршалаїмі заріжу одну людину. Мені кортить тобі це сказати, щоб ти знав, що крові ще буде.

— Я теж знаю, що вона ще буде, — відповів Пілат, — своїми словами ти мене не здивував. Ти, певно, хочеш зарізати мене?

— Тебе мені зарізати не вдасться, — відповів Левій, ошкірившись у посмішці, — я не такий безклепкий, щоб на таке важитись, але я заріжу Іуду з Киріяфа, я цьому заповім решту життя.

Від цих слів утіха виобразилася в очах прокураторових, і він, поманивши до себе пальцем поближче Левія Матвія, сказав:

— Цього тобі не зробити, не клопочися. Іуду цієї ночі вже зарізали.

Левій відскочив від столу, дико озираючись, і вигукнув:

— Хто це зробив?

— Не будь ревнивим, — скалячись, відповів Пілат і потер руки, — я боюся, що в нього були прихильники й окрім тебе.

— Хто це зробив? — пошепки повторив Левій.

Пілат відповів йому:

— Це зробив я.

Левій роззявив рота, дико вирячився на прокуратора, а той сказав тихо:

— Це, певно, малувато зроблено, але все ж таки це зробив я. — І докинув: — Ну ж бо, а тепер візьмеш що-небудь?

Левій подумав, полагіднішав і, нарешті, сказав:

— Звели дати мені шматок чистого пергаменту.

Минула година. Левія не було в палаці. Тепер тишу світання порушував лише тихий шерхіт кроків вартових у саду. Місяць швидко бляк, крайнеба навпроти було видно білувату плямку вранішньої зорі. Світочі давним-давно загасли. На ложі лежав прокуратор. Підклавши руку

під шоку, він спав і дихав безгучно. Поряд з ним спав Банга.

Так зустрів світанок п'ятнадцятого нісану п'ятий прокуратор Іудеї Понтій Пілат.

Розділ 27

КІНЕЦЬ КВАРТИРИ № 50

Коли Маргарита дійшла до останніх слів розділу — «...Так зустрів світанок п'ятнадцятого нісану п'ятий прокуратор Іудеї Понтій Пілат», — настав ранок.

Чутно було, як у дворик у гіллі верби та липи провадили веселу, збуджену розмову горобці.

Маргарита встала з крісла, потягнулася і лише тепер відчула, як судомить їй тіло і як хоче вона спати. Цікаво завважити, що душа Маргаритина перебувала в цілковито рівноважному стані. Думки її не були в розброді, її зовсім не діймало те, що вона провела ніч надприродно. Її не хвилювали згадки про те, що вона була на балу в сатани, що якимось дивом майстра було повернуто їй, що з попелу постав роман, що знову все опинилося на своїх місцях у підвалі в провулкові, звідки було витурено наклепника Алоїзія Могарича. Словом, знайомство з Воландом не завдало їй жодної психічної травми. Все було так, неначе так йому і належалося бути.

Вона пішла в сусідню кімнату, пересвідчилася в тому, що майстер спить міцним і спокійним сном, загасила непотрібну настільну лампу і сама простяглася під протилежною стіною на канапці, вкритій старим потертим простирадлом. За хвилину вона вже спала, і жодних снів у той ранок вона не бачила. Німували кімнати в підвалі, німував увесь маленький domeк забудовника, і тихо було в глухому провулкові.

Але в цей час, тобто на світанку суботи, не спав цілий поверх в одній з московських установ, і вікна того поверху, які виходили на залиту асфальтом велику площу, що її спеціальні машини, повільно снуючи з гулом, чистили щітками, світили на повну силу, змагаючись зі світлом врагів сонця.

Увесь поверх був поглинутий слідством у справі Воланда, і лампи всю ніч горіли в десяти кабінетах.

Власне кажучи, справа з'ясовувалася вже з учорашнього дня, п'ятниці, коли довелося зачинити Вар'ете внаслідок зникнення його адміністрації та всіляких неподобств, що діялися напередодні під час голосного сеансу чорної магії. Але річ у тім, що весь час і безперервно надходив до безсонного поверху все новий і новий матеріал.

Тепер слідству в цій дивоглядній справі, яка виразно тхнула достеменною чортівщиною, та ще з домішкою якихось гіпнотичних фокусів і відвертої кримінальщини, належалося усі різноманітні та плутані події, що сталися в різних кінцях Москви, зліпити в одну грудку.

Перший, кому довелося побувати в освітленому електрикою безсонному поверсі, був Аркадій Аполлонович Семплеяров, голова Акустичної комісії.

Після обіду в п'ятницю на його квартирі, що містилась у будинку коло Кам'яного мосту, продзеленчав телефон, і чоловічий голос попросив до апарата Аркадія Аполлоновича. Дружина голови Акустичної комісії, підійшовши до телефону, відповіла похмуро, що Аркадій Аполлонович нездужає, ліг відпочивати і підійти до апарата не зможе. Проте Аркадію Аполлоновичу ставати до розмови таки довелося. На питання про те, звідки довідуються про Аркадія Аполлоновича, голос у телефоні дуже стисло повідомив звідки.

— Секундочку... зараз... одну хвилиночку... — пролебеділа звичайно вельми пихата дружина голови Акустичної комісії і стрілою полетіла в опочивальню піднімати Аркадія Аполлоновича з ложа, що на ньому той лежав, зазначаючи пекельних тортур при згадці про вчорашній сеанс та нічний скандал, який супроводжував вигнання з квартири саратовської його небоги.

Щоправда, не за секунду, але и не за хвилину, а за чверть хвилини Аркадій Аполлонович в одному капці на лівій нозі, у самій спідній білизні, уже був коло телефону, лопочучи в нього:

— Так, це я... Слухаю, слухаю...

Дружина його, на ті хвилини забувши всі огидні злочини супроти подружньої вірності, в котрих нещасного Аркадія Аполлоновича було викрито, з переляканим облич-

чям висовувалася з дверей коридора, тицяла капцем у повітря і шепотіла:

— Капець узуй, капець... Ноги застудиш, — на що Аркадій Аполлонович, відмахуючись від дружини босою ногою та блискаючи до неї люттю з очей, белькотів у телефон:

— Так, так, так, як же, я розумію... Зараз виїжджаю...

Увесь вечір Аркадій Аполлонович перебув на тому поверсі, де велося слідство. Розмова була вкрай прикра, найнеприємніша розмова, бо довелося цілковито відверто розповідати не лише про цей паскудний сеанс і бійку в ложі, але разом з цим, що було справді необхідно, і про Милицю Андріївну Покобатько з Слоховської вулиці, й про саратовську небогу, і про багато ще речей, розповіді про які завдавали Аркадію Аполлоновичу невимовних страждань.

Цілком зрозуміло, що свідчення Аркадія Аполлоновича, інтелігентної та культурної людини, що була свідком неподобного сеансу, свідка кваліфікованого й тямущого, який чудово змалював і самого таємничого мага в масці й двох його помічників-негідників, який чудово запам'ятав, що прізвище мага саме Воланд, — значно посунули слідство вперед. Порівняння ж свідчень Аркадія Аполлоновича зі свідченнями інших, серед яких були деякі дами, що зазнали наруги після сеансу (та, в бузковій близьні, що так вразила Римського, і, на жаль, ще багато інших), і кур'єр Карпов, якого посилали у квартиру № 50 на Садову вулицю, — власне, відразу визначило те місце, де слід шукати винуватця всіх цих подій.

У квартирі № 50 побували, і не раз, і не лише оглядали її надзвичайно ретельно, але й вистукували стіни в ній, перевіряли димоходи від камінів, шукали криївок. Однак усі ці заходи жодних наслідків не дали, і в жоден з приїздів на квартиру в ній нікого виявити не змогли, хоча цілком очевидно було, що в квартирі хтось є, попри те, що всі особи, які в той чи інший спосіб мали відповідати за перебування в Москві чужоземних артистів, рішуче і категорично твердили, що жодного чорного мага Воланда в Москві немає і бути не може.

Зовсім ніде він не реєструвався, без чого неможливе його прибуття, нікому не показував свого паспорта чи будь-яких інших паперів, контрактів і угод, і ніхто про

нього нічогосінько не чув! Завідувач програмного відділення видовищної комісії Китайцев клявся і божився, що жодної програми вистави ніякого Воланда щезлий Стьопа Лиходеев йому на затвердження не прислав і нічого про прибуття такого Воланда Китайцеву не телефонував. Так що йому, Китайцеву, цілком незрозуміло і невідомо, яким чином у Вар'єте Стьопа міг допустити подібний сеанс. Коли ж казали, що Аркадій Аполлонович на власні очі бачив цього мага на сцені, Китайцев тільки розводив руками і зачочував до неба очі. А вже по очах Китайцева можна було бачити і сміливо казати, що він чистий, як кришталь.

Той самий Прохор Петрович, голова центральної видовищної комісії...

До речі: він повернувся у свій костюм негайно після того, як міліція увійшла в його кабінет, на шалену радість Анни Річардівни та на великий подив міліції, що її даремно розтурбували. Ще раз до речі: повернувшись на своє місце, у свій сірий у смужку костюм, Прохор Петрович цілком схвалив усі резолюції, які костюм накладав під час його нетривалої відсутності.

...так ось, цей самий Прохор Петрович якнайрішучіше нічого не знав про жодного Воланда.

Заходило, воля ваша, щось несосвітенне: тисячі глядачів, усі службовці Вар'єте, врешті Семплеяров Аркадій Аполлонович, найосвіченіша людина, бачили цього мага, так само як і триклятих його асистентів, а водночас будьде відшукати його ніяк не можна. Що ж, дозвольте запитати, він крізь землю провалився, чи що, після свого бридкого сеансу, або ж, як твердять декотрі, зовсім не приїздив до Москви? Але якщо стати на першому, то без сумніву, що, провалюючись, він прихопив із собою весь провід адміністрації Вар'єте, а якщо на другому, то чи не впливає, що сама адміністрація горезвісного театру, вчинивши попередньо якесь неподобство (згадайте-но лишень розбиту шибку в кабінеті й поведінку Бубнового Туза!) без сліду втекла з Москви.

Треба віддати належне тому, хто очолював слідство. Щезлого Римського розшукали на диво швидко. Варто було тільки зіставити поведінку Бубнового Туза на таксо-

торній стоянці біля кінематографа з деякими датами часу, як-то, коли закінчився сеанс і коли саме міг зникнути Римський, щоб негайно дати телеграму в Ленінград. Через годину надійшла відповідь (надвечір у п'ятницю), що Римського виявлено в номері чотириста дванадцятому готелю «Асторія», на четвертому поверсі, поряд з номером, де зупинився завідувач репертуару одного з московських театрів, який гастролював на той час у Ленінграді, в тому самому номері, де, як відомо, сіро-блакитні меблі з золотом і чудові ванні апартаменти.

Римського виявили в шафі для одягу чотириста дванадцятого номера «Асторії», куди він сам заховався, його негайно арештували і допитали в Ленінграді ж. Після цього в Москву надійшла телеграма з повідомленням про те, що фіндиректор Вар'єте перебуває у нестямі, що на запитання він путніх відповідей не дає чи то не бажає давати і просить лише про одне, щоб його заховали в броньовану камеру і надали йому озброєну охорону. З Москви телеграмою було наказано Римського під охороною приставити в Москву, внаслідок чого Римський у п'ятницю ввечері таки виїхав під такою охороною вечірнім потягом.

Надвечір у п'ятницю ж віднайшли і слід Лиходеева. В усі міста було розіслано телеграми-запити про Лиходеева, і от з Ялти надійшла відповідь, що Лиходеев перебував у Ялті, але вилетів аеропланом у Москву.

Лише на слід Варенухи не пощастило натрапити. Відомий геть-чисто всенській Москві славетний театральний адміністратор як у воду впав.

Тим часом довелося морочитися з пригодами і в інших місцях Москви, поза театром Вар'єте. Довелося з'ясувати дивовижний випадок зі службовцями, що співали «Море славетне» (до речі: професор Стравінський зміг їх повернути до нормального стану протягом двох годин, роблячи їм якісь підшкірні впорскування), з особами, які подавали іншим особам або установам замість грошей казна-що, а також з особами, які потерпіли від цього.

Зрозуміло, що найнеприємнішим, найскладнішим і найтаємничішим з усіх цих випадків був випадок викрадення голови покійного літератора Берліоза просто з труни в грибоедовській залі, dokonane серед білого дня.

Дванадцятєро людей здійснювали слідство, нанижуючи, як на спицю, окаянні петлі цієї головокружної справи, які розсипалися по всій Москві.

Один зі слідчих надїхав у клініку Стравінського і на-самперед попрохав надати йому реєстр тих осіб, котрих було приміщено в клініці протягом останніх трьох днів. Таким чином, було віднайдено Никанора Івановича Босого і бідолашного конферансьє, якому відривали голову. Ними, проте, цікавилися мало. Тепер уже легко було констатувати, що обоє вони стали жертвами тієї самої ватаги, очолюваної цим таємничим магом. Але ось Іван Миколайович Бездомний слідчого зацікавив надзвичайно.

Двері Ваніної кімнати № 117 прочинилися під вечір п'ятниці, і в кімнату ввійшов молодий, кругловидий, спокійний та м'який у стосунках чоловік, зовсім не схожий на слідчого, а проте один з найкращих слідчих Москви. Він побачив на ліжкові поблідлого та змарнілого молодика з очима, в яких читалася відсутність зацікавлення до всього, що відбувається довкруг, з очима, які то спрямовувалися кудись удалину, понад оточенням, то вглиб самого молодика.

Слідчий лагідно відрекомендувався і сказав, що зайшов до Івана Миколайовича поговорити про позавчорашні події на Патріарших ставках.

О, як триумфував би Іван, якщо б слідчий прийшов до нього трохи раніше, хоч би, скажімо, в ніч на четвер, коли Іван буйно та пристрасно домагався того, щоб вислухали його розповідь про Патріарші ставки. Тепер здійснилася його мрія допомогти упіймати консультанта, йому не потрібно було ні за ким бігати, до нього самі прийшли саме заради того, щоб вислухати його повість про те, що сталося в середу ввечері.

Але, гай-гай, Іванко цілком перемінився за той час, що минув від менту загибелі Берліоза. Він ладен був охоче й гречно відповідати на всі запитання слідчого, але байдужність відчувалася і в погляді Івана, і в його інтонаціях. Поета більше не обходила доля Берліоза.

Перед приходом слідчого Іванко дрімав лежачи, і перед ним снувалися певні видива. Так, він бачив город дивовижний, незбагнений, неіснуючий, з брилами мармуру, ви-

точеними колонадами, з сяючими на сонці дахами, з чорною понурою і безжальною вежею Антонія, з палацом на західному пагорбі, зануреним до дахів мало не в тропічну зелень саду, з бронзовими статуями над цією зеленню, що сяяли в призахідному сонці, він бачив крокуючі під мурами древнього міста римські, заковані в лати, кентурії.

У дрімоті перед Іваном з'являвся непорушний у кріслі чоловік, голений, з вимученим жовклим обличчям, чоловік у білій мантії з червоним підбоем, який з ненавистю дививсь у пишній та чужий сад. Бачив Іван і безлісий жовтий пагорб, що на ньому стояли порожні стовпи з поперечинами.

А те, що подіялося на Патріарших ставках, поета Івана Бездомного більше не обходило.

— Скажіть, Іване Миколайовичу, а ви самі як далеко були від турнікета, коли Берліоз утравив під трамвай?

Ледь помітна байдужа посмішка чомусь торкнула Іванові губи, і він відповів:

— Я був далеко.

— А цей картатий був коло самого турнікета?

— Ні, він сидів на лаві неподалік.

— Ви добре пам'ятаєте, що він не підходив до турнікета в той мент, коли Берліоз упав?

— Пам'ятаю. Не підходив. Він, розвалившись, сидів.

Ці запитання були останніми запитаннями слідчого. Після них він підвівся, простягнув Іванкові руку, побажав йому швидше одужувати і висловив надію, що незабаром знову читатиме його вірші.

— Ні, — тихо відповів Іван, — я більше віршів не писатиму.

Слідчий чемно усміхнувся, дозволив собі висловити певність у тому, що поет зараз перебуває у стані деякої депресії, але що це швидко минеться.

— Ні, — озвався Іван, дивлячись не на слідчого, а в далеч, на згасаючий край неба, — це в мене ніколи не минеться. Вірші, що я їх писав, — погані вірші, і тепер я це збагнув.

Слідчий пішов від Іванка, доставши вельми важливий матеріал. Ідучи за ланцюжком подій від початку до кінця, нарешті пошастило дістатися до того війстя, звідки все

пішло. Слідчий не мав сумніву в тому, що ці події почалися з убивства на Патріарших. Безперечно, що ані Ваня, ані той картатий не штовхали під трамвай нещасного голову МАСОЛІТу, фізично, мовити б, до його падіння під колеса не спричинився ніхто. Але слідчий мав переконання, що Берліоз кинувся під трамвай (або заточився під нього), будучи загіпнотизованим.

Так, матеріалу було вже багато, і було відомо вже, кого і де слід ловити. Та справа ж бо в тому, що впіймати в жоден спосіб не було змоги. В тричі проклятій квартирі № 50, безперечно, слід повторити, хтось був. Час від часу ця квартира відповідала то тріскучим, то гутнявим голосом на телефонні дзвінки, інколи у квартирі відчиняли вікно, більше того, з неї линули звуки патефона. А разом з тим, щоразу, коли в неї входили, анікогісінько в ній не заставали. А були там уже не раз, і в різну пору. Ще й мало того, по квартирі проходили з сіттю, перевіряючи усі кутки. Квартира була давно вже під підозрою. Охороняли не лише ту путь, що вела у двір через підворіття, але й чорний хід; мало того, на дахові коло димарів було виставлено охорону. Так, квартира № 50 викидала коники, а зарадити цьому була незмога.

Так справа тяглася до півночі з п'ятниці на суботу, коли барон Майгель, зодягнутий у вечірній костюм і лаковані туфлі, урочисто попрямував у квартиру № 50 як гість. Чутно було, як барона впустили в квартиру. Рівно через десять хвилин після цього без жодних дзвінків у квартиру навідалися, але не тільки господарів у ній не знайшли, а, що було вже зовсім дивовижно, не виявили в ній і ознак барона Майгеля.

Отож, як і було говорено, справа тяглася таким чином до суботнього світанку. Тут додалися нові та вельми цікаві дані. На московському аеродромі приземлився літак на шість пасажирів, який прилетів з Криму. Серед інших пасажирів з нього висів один дивоглядний пасажир. Це був молодий громадянин, страшенно зарослий щетиною, днів зо три не вмиваний, з переляканими і запаленими очима, без багажу і зодягнутий чудернацьки. Громадянин був у папасі, в бурці поверх спідньої сорочки і в синіх нічних шкіряних новеньких, шойно куплених черевиках. Тільки-

но він зійшов з драбинки, по якій спускалися з кабіни літака, до нього підійшли. Цього громадянина вже чекали, і по якомусь там часі незабутній директор Вар'єте Степан Богданович Лиходеев станув перед слідством. Він підсипав нових відомостей. Тепер з'ясувалося, що Воланд втерся у Вар'єте в личині артиста, загіпнотизувавши Стюпу Лиходеева, а потім примудрився викинути цього ж Стюпу геть з Москви за бог знає яку кількість кілометрів. Матеріалу, таким чином, додалося, але легше від цього не стало, а, мабуть, стало навіть трохи важче, бо очевидним робилося, що скрутити особу, яка витворює такі штуки, як оце, та жертвою якої став Степан Богданович, буде не так легко. До речі, Лиходеев, згідно з власним його проханням, був замкнений у надійній камері, а перед слідством станув Варенуха, щойно арештований на своїй квартирі, в яку він повернувся після того, як майже дві доби пропадав невідомо де.

Незважаючи на дану Азazelло обіцянку більше не брехати, адміністратор почав саме з брехні. Хоч, проте, за це дуже суворо його засуджувати не можна. Адже Азazelло заборонив йому брехати і грубіянити по телефону, а тут адміністратор вів розмову без допомоги цього апарата. Бігаючи очима, Іван Савелійович запевняв, що вдень у четвер він у себе в кабінеті у Вар'єте сам на сам напився п'яним, після чого кудись пішов, а куди — не пам'ятає, дець ще пив старку, а де — не пам'ятає, дець валявся під парканом, а де — не пам'ятає знову ж таки. Лише після того, як адміністраторові сказали, що він своєю поведінкою, шкідливою й безрозсудною, перешкоджає слідству у важливій справі й за це, певно, буде відповідати, Варенуха розридався і зашепотів, озираючись, тремтячим голосом, що бреше винятково тому, що боїться помсти воландової зграї, в руках якої він уже побував, і що він прохає, благає, прагне бути зачиненим у броньовану камеру.

— Тьху ти чорт! Ото далася їм взнаки ця броньована камера, — пробурчав один з тих, хто вів слідство.

— Їх здорово налякали ці мерзотники, — сказав той слідчий, який побував у Іванка.

Варенуху заспокоїли, як уміли, сказали, що захистять його і без камери, і тоді ж з'ясувалося, що старки під пар-

каном він не пив, а що били його двоє, один ікластий та рудий, а другий товстун...

— Ах, схожий на ката?

— Так, так, так, — шепотів, обмираючи від страху та щосекунди озираючись, адміністратор і викладав подальші подробиці того, як він перебув близько двох днів у квартирі № 50 у ролі вампіра-навідника і мало не спричинився до загибелі фіндиректора Римського...

У цей час вводили Римського, якого привезли в ленінградському поїзді. Однак цей з розладною психікою дід, який дрижав зі страху і в якому з великою натугою можна було впізнати колишнього фіндиректора, ні за що не хотів говорити правди і в цьому виявився дуже затятим. Римський твердив, що ніякої Гелли у вікні свого кабінету серед ночі він не бачив, так само і Варенухи, а просто йому поробилося зле і він у безтямстві виїхав до Ленінграда. Немає чого й казати, що свої свідчення недужий фіндиректор закінчив проханням примістити його в броньовану камеру.

Аннушку було заарештовано в той час, коли вона доконувала спробу всучити касирці в універмазі на Арбаті десятидоларовий папірець. Розповідь Аннушки про лігунів через вікно будинку на Садовій та про підківку, що її Аннушка, як вона казала, підбрала для того, щоб передати до міліції, була вислухана уважно.

— Підківка насправді була золота з діамантами? — питали Аннушку.

— Чи мені діамантів не знати, — відповідала Аннушка.

— Але дав він вам таки червінці, як ви кажете?

— Чи мені червінців не знати, — відповідала Аннушка.

— Тож коли вони в долари перетворилися?

— Знати не знаю, які такі долари, і не бачила я на очі ніяких доларів, — верескливо відповідала Аннушка, — ми своє право знаємо! Нам віддячено, ми за ту віддяку ситець купуємо... — і тут почала верзти нісенітницю про те, що вона не відповідає за будинкоуправління, яке розплодило на п'ятому поверсі нечисту силу, від котрої життя немає.

Тут слідчий замахав на Аннушку пером, бо вона вже добре всім уїлась, і написав їй перепустку геть на зеленому папірці, після чого усім на втіху Аннушка зникла з будинку.

Потім цілою вервечкою пішли різні люди, а серед них — Микола Іванович, щойно заарештований тільки через дурість своєї ревнивої дружини, яка під ранок повідомила міліцію про те, що її чоловік пропав. Микола Іванович не дуже здивував слідство, виклавши на стіл блазенську посвідку про те, що він збавив час у сатани на балу. У своїх розповідях, як він возив у повітрі на собі голу хатню робітницю Маргарити Миколаївни кудись до дідька лисого на річку купатися та про появу перед цим у вікні голої Маргарити Миколаївни, Микола Іванович трохи покривив душею. Так, до прикладу, він поклав за краще не згадувати, що сам упхався до спальні з викинутою сорочкою в руках і що називав Наташу Венерою. За його словами виходило, що Наташа вилетіла з вікна, осідлала його і потягла геть із Москви...

— Зазнаючи насильства, мусив коритися, — розповідав Микола Іванович і закінчив свої теревені проханням ні слова про це не давати до відома його дружині. Це і було йому обіцяно.

Свідчення Миколи Івановича дало змогу встановити, що Маргарита Миколаївна, а ще її хатня робітниця Наташа зезли без сліду. Було вжито заходів, щоб їх розшукати.

Отож слідством, яке ані на секунду не переривалося, починався ранок суботнього дня. В місті в цей час народжувалися й ширилися цілковито несосвітенні чутки, в яких крихітка правди була обтикана буйною брехнею. Говорили про те, що був сеанс у Вар'єте, після котрого всі дві тисячі глядачів вискочили на вулицю в чому мати породила, що накрили друкарню фальшивих папірців чаклунського гатунку на Садовій вулиці, що якась ватага викрала п'ятьох завідувачів у секторі розваг, але що міліція їх відразу всіх знайшла, і ще всячину, яку навіть повторювати не хочеться.

А тим часом наближалася обідня пора, і тоді там, де провадилося слідство, задзеленчав телефон. З Садової повідомляли, що клята квартира знову виявила назовні ознаки життя в ній. Доповідалося, що в ній зсередини відчиняли вікна, що з неї лунали звуки піаніно та спів, що у вікні бачили чорного kota, який сидів на підвіконні й вигрівався на сонці.

Близько четвертої години спекотного дня великий гурт мужчин, зодягнутих у цивільне, висів з трьох машин, трохи не доїхавши будинку № 302-біс по Садовій вулиці. Тут велика група тих, що приїхали, розділилася на дві менші, одна пройшла через підворіття будинку і двір просто в шості парадні, а друга відчинила звичайно забиті невеликі дверцята чорного ходу, і обидві почали підніматися різними сходами до квартири № 50.

У цей час Коров'єв і Азazelло, причому Коров'єв у звичайному своєму вбранні, а не у святковому фракному, сиділи в їдальні квартири, закінчуючи снідання. Воланд, як звичайно, був у спальні, а де був кіт — невідомо. Але виходячи з брязкоту каструль, що линув з кухні, можна було гадати, що Бегемот перебуває саме там, клеючи, своїм звичаєм, дурня.

— А що то за кроки такі на сходах? — попитав Коров'єв, бавлячись ложечкою в чашці з чорною кавою.

— Це нас арештовувати йдуть, — відповів Азazelло і випив чарочку коньяку.

— А, ну-ну, — відповів на це Коров'єв.

Ті, що йшли парадними сходами, були вже на майданчику третього поверху. Там двоє якихось слюсарів морочилися з гармонією парового опалення. Вони обмінялися з гостями промовистими поглядами.

— Всі вдома, — шепнув один із слюсарів, постукуючи молотком по трубі.

Тоді той, що йшов попереду, відверто витяг з-під пальта чорний маузер, а другий за ним — відмички. Взагалі всі, хто йшов у квартиру № 50, були споряджені солідно. У двох з них у кишенях були тонкі шовкові тенета, які легко виймалися і розгорталися. Ще в одного — аркан, ще в іншого — марлеві маски та ампули з хлороформом.

В одну мить було відперто парадні двері до квартири № 50 і всі приходні опинилися в передпокої, а хряскіт у цей час дверей на кухні засвідчив, що друга група з чорного ходу надійшла також своєчасно.

Цього разу, якщо і не повний, то все ж якийсь успіх був очевидний. По всіх кімнатах миттю розсипалися люди і ніде нікого не знайшли, проте в їдальні на столі виявили залишки щойно, очевидно, облишеного сніданку, а у ві-

тальні на камінній полиці, біля кришталевої вази, сидів величезний чорний кіт. Він тримав у своїх лапах примус.

Безмовно приходні споглядали у вітальні цього кота протягом досить довгого часу.

— Та-ак... справді здорово... — шепнув один з приходнів.

— Не бешкетую, нікого не чіпаю, лагоджу примус, — неприязно насупившись, проговорив кіт, — а ще маю обов'язком попередити, що кіт — древня та недоторканна тварина.

— Винятково досконала робота, — шепнув один з приходнів, а другий сказав гучно і виразно:

— Нумо, недоторканний черевомовний кіт, ходіть сюди!

Розгорнулися і шугнули шовкові тенета, але той, хто кидав їх, на великий подив усім, промахнувся і захопив ними лише вазу, яка з дзенькотом тут же і розбилася.

— Реміз! — заволав кіт. — Ура! — і тієї миті він, відставивши убік примус, вихопив з-за спини браунінг. Він враз навів його на найближчого до нього чоловіка, але в того раніше, ніж кіт устиг вистрелити, в руці бухнуло вогнем, і разом з пострілом маузера кіт ляпнувся вниз головою з камінної полиці на долівку, випустивши браунінг і кинувши примус.

— Дійшов я краю, — слабким голосом сказав кіт і млюсно розпростерся в кривавій калюжі, — відійдіть від мене на секунду, дайте попрощатися з землею. О, друже мій Азазелло! — простогнав кіт, спливаючи кров'ю. — Де ти? — Кіт закотив гаснучі очі у напрямку дверей, що вели до їдальні. — Ти не прийшов до мене з допомогою в час нерівного бою. Ти кинув бідолашного Бегемота, промінявши його на склянку — правда, дуже добрячого — коньяку! Ну, що ж, хай смерть моя тяжить над твоєю совістю, а я запідаю тобі мій браунінг...

— Тенета, тенета, тенета... — нетерпляче зашептали доккола кота. Але тенета, чорт знає чому, зачепилися в когось у кишені і не полізли назовні.

— Єдине, що може порятувати смертельно пораненого кота, — проговорив кіт, — це ковток бензину... — І, скориставшись розгубленістю, він приклався до круглого отвору в примусі й напився бензину. Відразу кров з-під верх-

ньої лівої лапи перестала струменіти. Кіт підскочив, живий та бадьорий, ухопив примус під пахву, плигнув з ним назад на камін, а звідти, роздираючи шпалери, поліз по стіні й секунди через дві опинився високо над приходнями, сівши на металевий карниз.

Миттю чийсь руки вчепилися в гардину і зірвали її разом з карнизом, через що сонце увірвалося до затіненої кімнати. Але ні шахрайським чином воскреслий кіт, ані примус не впали додолу. Кіт, не розлучаючись з примусом, спромігся шугнути в повітрі й заскочити на люстру, яка висіла в центрі кімнати.

— Драбину! — гукнули внизу.

— Викликаю на герць! — горлопанив кіт, літаючи над головами на розгойданій люстрі, і тут знову в його лапах опинився браунінг, а примус він прилаштував поміж гілками люстри. Кіт прицілився і, літаючи, як вагadlo, над головами непроханих гостей, зачав по них стріляти. Від гуркоту задвигтіла квартира. На підлогу посипалися кришталеві друзки від люстри, розтріскалося зірками дзеркало над каміном, полетіла курява з тиньку, заскакали по підлозі зужиті гільзи, полопалися шибки у вікнах, з простреленого примуса почав чвиркати бензин. Тепер уже не могла йти мова про те, щоб узяти kota живим, і приходні влучно і шалено стріляли у відповідь йому з маузерів у голову, в живіт, у груди та в спину. Стрілянина викликала паніку на асфальті у дворі.

Але тривала ця стрілянина вельми недовго і сама по собі почала вщухати. Річ у тім, що ані коту, ані гостям вона не заподіяла жодної шкоди. Нікого не то щоб убито, а й поранено не було: всі, а з ними й кіт, залишалися неушкодженими. Хтось із приходнів, щоб остаточно в цьому переконатися, випустив штук п'ять куль у голову проклятуцій тварині, а кіт споро відповів цілою обоймою. Аж те саме — знову це ніяк ні на кого не подіяло. Кіт погойдувався в люстрі, коливання якої все зменшувалися, хукаючи не знати для чого в цівку браунінга і плюючи собі на лапу. На обличчях тих, хто стояв унизу в мовчанні, з'явився вираз великого зачудування. Це був єдиний, або один з єдиних, випадків, коли стрілянина виявлялася марною. Можна було, певно, припускати, що браунінг kota — якийсь цяць-

ковий, але про маузери приходнів цього аж ніяк уже казати було неможливо. Перша ж рана kota, в чому не було, ясна річ, жодного сумніву, була лише фокусом і бридким прикиданням, так само як і пиття бензину.

Вчинили ще одну спробу добути kota. Кинули були аркана, він зачепився за одну з ламп, люстра зірвалася. Падіння її, здавалося, стрясло увесь будинок, але це не дало наслідків. Присутніх обсипало скалками, а кіт перелетів повітрям і примостився високо на горішній частині золоченої рами камінного дзеркала. Він нікуди не збирався втікати, а навпаки, сидючи в порівняно безпечному місці, зачав ще одну промову:

— Я цілковито не розумію, — казав він згори, — причин такого грубого поводження зі мною...

І тієї миті цю промову при початку перервав низький важкий голос, який залунав невідомо звідки:

— Що діється у квартирі? Мені заважають працювати.

Інший, неприємний та гундосий, голос відгукнувся:

— Ну, певно, Бегемот, чорти б його взяли!

Третій, деренчливий, голос промовив:

— Мессіре! Субота. Сонце заходить. Нам пора.

— Даруйте, не можу більше вести розмову, — сказав кіт від дзеркала, — нам пора. — Він шпурнув свій браунінг і вибив обидві шибки у вікні. Затим він плеснув униз бензином, і той бензин сам собою спалахнув, викинувши хвилю вогню до самісінької стелі.

Загорілось якомсь надзвичайно швидко, навалньо, як не буває навіть при бензині. Відразу задиміли шпалери, загорілася обірвана гардина на підлозі й почали тліти рами розбитих вікон. Кіт наструнчився, нявкнув, переплигнув із дзеркала на підвіконня і пропав за ним разом зі своїм примусом. Зовні пролунали постріли. Чоловік, що сидів на залізній протипожежній драбині на рівні ювеліршиної квартири, обстріляв kota, коли той перелітав з підвіконня на підвіконня, прямуючи до наріжної ринви будинку, який був побудований, як уже говорилося, літерою «П». По цій ринві кіт видряпався на дах.

Там його, на жаль, також без наслідків, обстріляла охорона, що пильнувала димарі, і кіт ізслизнув у призахідному сонці, яке заливало місто.

У квартирі в цей час поїнявся вогнем паркет під ногами приходнів, а у вогні, на тому місці, де качався з удаваною раною кіт, проступав, усе більше гуснучи, труп колишнього барона Майгеля із задраним вгору підборіддям, з осклілими очима. Витягти його вже не було жодної змоги.

Скачучи по палаючих шашках паркету, лясаючи долонями по плечах і грудях, які починали диміти, ті, хто був у вітальні, відступали в кабінет і передпокій. Ті, хто був у їдальні та у спальні, вибігали через коридор. Прибігли і ті, хто був на кухні, кинулись у передпокій. Вітальня вже була повна вогню і диму. Хтось на ходу встиг набрати телефонний номер пожежної частини, коротко крикнувши в рурку:

— Садова триста два-біс!

Далі затримуватися було неможливо. Полум'я шугало в передпокій. Дихати стало важко.

Щойно з повибиваних вікон чаклунської квартири викинуло перші цівки диму, як з двору почулися відчайдушні людські зойки:

— Пожежа! Пожежа! Горимо!

У різних квартирах будинку люди почали гукати в телефони:

— Садова! Садова, триста два-біс!

У той час, як на Садовій залунали на червоних довгих машинах, що швидко летіли з усіх кінців міста, дзвони сполоху, від яких заходилося серце, розбурханий натовп людей у дворі бачив, як разом з димом з вікна п'ятого поверху вилетіли три темні, як здалося, чоловічі силуети і один силует голої жінки.

Розділ 28

ОСТАННІ ВИТІВКИ КОРОВ'ЄВА І БЕГЕМОТА

Чи були ці силуети чи вони лише привиділись ураженим переляком мешканцям невдатного будинку на Садовій, певно, з твердістю сказати не можна. Якщо вони були, куди вони безпосередньо поділися, також не знає ніхто. Де вони розрізнилися, ми також не можемо сказати, але ми знаємо, що приблизно через чверть години після початку по-

жежі на Садовій, коло дзеркальних дверей Торгсину на Смоленському ринку з'явився цибатий громадянин у картатому костюмі, а з ним чорний здоровецький кіт.

Спритно вихляючи серед перехожих, громадянин розчинив зовнішні двері крамниці. Але тієї ж миті невеличкий, кошавий і вкрай недобррозичливий швейцар перетнув йому шлях і дратливо сказав:

— З котами не можна!

— Я вибачаюся, — задеренчав цибатий і приклав вуздувату руку до вуха, наче недочуваючи, — з котами, ви кажете? А де ви бачите kota?

Швейцар вибалушив очі, та й було чого: ніякого kota коло ніг громадянина вже не було, а з-за його плеча замість цього висовувався і поривався до крамниці товстун у рваній кепці, справді трохи схожий пикою на kota. В руках у товстуна був примус.

Ця парочка відвідувачів чомусь не припала до вподоби швейцару-мізантропу.

У нас лише на валюту, — прохарчав він, роздратовано дивлячись з-під кошлатих, наче міллю поточених сивих брів.

— Любий мій, — деренчав цибатий, блискаючи оком через розбите пенсне, — а звідки ж вам відомо, що її в мене нема? Ви робите висновок з одягу? Ніколи не чиніть так, найдорожчий охороннику! Ви можете помилитися, і до того ж вельми тяжко. Перечитайте ще раз хоча б історію славетного каліфа Гарун-аль-Рашида. Але зараз, відкидаючи цю історію тимчасово вбік, я хочу сказати вам, що я наскаржуся на вас завідувачу і понарозказую йому про вас такі речі, що не довелось би вам покинути ваш пост між сяючих дзеркальних дверей.

— У мене, може, повен примус валюти, — запально встряв у розмову і котоподібний товстун, що так і пхався у крамницю.

Ззаду напирала і вже сердилася публіка. З ненавистю та сумнівом зорячи на дивоглядну парочку, швейцар відсторонився, і наші знайомі, Коров'єв і Бегемот, опинились у крамниці. Тут вони насамперед розгледілись, і потім дзвінким голосом, чутним по найдальших кутках, Коров'єв оголосив:

— Чудова крамниця! Вельми і вельми добра крамниця! Публіка від прилавків озирнулася і чомусь з подивом дивилася на балакуна, хоча хвалити крамницю в того були всі підстави.

Сотні сувоїв ситцю найбагатших малюнків видно було в секторах полиць. За ними громадилися міткалі, шифони і сукна фрачні. В перспективу відходили цілі стоси взуттєвих коробок, і кілька громадянок сиділи на низеньких ослінчиках, маючи праву ногу в старій, пошарпаній туфлі, а ліву — в новій сяючій моделі, котрою вони і тупали заклопотано в килимок. Десь у глибині за поворотом співали і грали патефони.

Але, минаючи всі ці принади, Коров'єв і Бегемот попрямували просто до межі гастрономічного і кондитерського відділів. Тут було дуже просторо, громадянки в хусточках і беретиках не напірали на прилавки, як у ситцевому відділі.

Низенький, цілковито квадратний чоловік, виголений до синяви, в рогових окулярах, у новісінькому капелюсі, не пожмаканому і без плям від поту на стрічці, у бузковому пальті, лайкових рудих рукавичках, стояв коло прилавка і щось владно белькотів. Продавець у чистому білому халаті та синій шапочці обслуговував бузкового клієнта. Гострющим ножем, дуже подібним до ножа, вкраденого Левієм Матвієм, він знімав з рожевої, такої масної, що з неї аж капало, лососини її схожу на зміїну із сріблястим вилицком шкіру.

— І цей відділ пречудовий, — урочисто визнав Коров'єв, — та й іноземець симпатичний, — він доброзичливо показав пальцем на бузкову спину.

— Ні, Фаготе, ні, — задумливо відповів Бегемот, — ти, друже, помиляєшся. В обличчі бузкового джентльмена чогось бракує, по-моєму.

Бузкова спина здригнулася, але, мабуть, випадково, бо не міг же чужоземець зрозуміти те, що говорили по-російськи Коров'єв і його супутник.

— Кароші? — строго запитував бузковий покупець.

— Люксусова, — відповідав продавець, кокетливо копирсаючи гостряком ножа під шкірою.

— Кароші лублю, плохі — нет, — суворо говорив чужоземець.

— Аякже! — захоплено відповідав продавець.

Тут наші знайомі відійшли від чужоземця з його лосо-
синою до краю кондитерського прилавка.

— Спека сьогодні, — звернувся Коров'єв до молодень-
кої, червонощокої продавщиці, та не дістав від неї жодної
відповіді на це. — Почім мандарини? — довідався тоді в неї
Коров'єв.

— Тридцять копійок кіло, — відповіла продавщиця.

— Все кусається, — зітхнувши, докинув Коров'єв, — ох,
ох... — Він трохи ще подумав і запросив свого супутника: —
Іж, Бегемоте.

Товстун узяв свій примус під пахву, заволодів верхнім
мандарином у піраміді й, відразу зі шкурою глитувши
його, взявся за другий.

Продавщицю опосів смертельний жах.

— Ви збожеволіли! — загорлала вона, втрачаючи свій ру-
м'янець. — Чек давайте! Чек! — і вона упустила щипці для
цукерок.

— Серденько, любонько, красунечко, — засичав Ко-
ров'єв, перевалюючись через прилавок і підморгуючи про-
давщиці, — не при валюті ми сьогодні... ну, що робитимеш!
Але, клянусь вам, наступного разу, і аж ніяк не пізніше
понеділка, віддамо все чистоганом. Ми тут недалеко, на
Садовій, де пожежа...

Бегемот, заковтнувши третій мандарин, сунув лапу в
мудровану споруду з шоколадних плиток, висмикнув одну
нижню, від чого, безперечно, все обвалилось, і глитув її
разом з золотою обгорткою.

Продавці за рибним прилавком наче закам'яніли зі свої-
ми ножами, бузковий чужоземець повернувся до грабіж-
ників, і вмить вийшло на яв, що Бегемот помилився: у
бузкового не бракувало чогось на обличчі, а навпаки, швид-
ше було зайве — обвислі щоки і метушні очі.

Зовсім зжовкнувши, продавщиця тоскно прокричала на
всю крамницю:

— Павлосич! Павлосич!

Публіка від ситцевого прилавка потяглася на цей крик,
а Бегемот відійшов від кондитерських зваб і запустив лапу
в бочку з написом «Оселедець керченський добірний»,
витагнув двійко оселедчиків і поглитав їх, виплюнувши
хвости.

— Павлосич! — повторився відчайдушний зойк від прилавка кондитерського, а за рибним прилавком гаркнув продавець у еспаньйолці:

— Так що ж це ти робиш, гадино?!

Павло Йосипович уже швидкоував до місця подій. Це був показний мужчина в білому чистому халаті, як хірург, і з олівцем, закладеним у кишеню. Павло Йосипович, певне, був досвідченим чоловіком. Забачивши в роті Бегемотовому хвіст третього оселедця, він умить оцінив становище, все до кінця збагнув і, не вдаючись в жодні сперечки з нахабами, махнув удалину рукою, скомандувавши:

— Сюрчи!

На ріг Смоленського вилетів через дзеркальні двері швейцар і зайшовся лиховісним сюрчанням. Публіка почала оточувати негідників, і тут почав діяти Коров'єв.

— Громадяни! — тремким високим голосом прокричав він. — Що ж це діється? Га? Дозвольте вас про це попитати! Бідна людина, — Коров'єв додав тремтіння у свій голос і показав на Бегемота, який негайно скорчив плаксиву фізіономію, — бідна людина весь день лагодить примуси, він зголоднів... а звідки ж йому взяти валюти?

Павло Йосипович, звичайно стриманий та спокійний, крикнув на це суворо:

— Ти це облиш! — і махнув удалину вже нетерпляче. Тоді сюрчання коло дверей розляглося настійніше.

Але Коров'єв, не нітячись від виступу Павла Йосиповича, продовжував:

— Звідки? — ставлю до всіх питання! Він змучений голодом та спрагою! Йому жарко. Ну, взяв на пробу горопаха мандарин. І вся то ціна тому мандаринові три копійки. І ось вони вже витьохкують, як солов'ї навесні в лісі, тривожать міліцію, відривають її від справ. А йому можна? Га? — і тут Коров'єв показав на бузкового товстуна, від чого на обличчі останнього виобразилася велика тривога. — Хто він такий? Га? Звідки він приїхав? Для чого? Потрібний він нам, чи що? Запрошували ми його, чи що? Певно, — саркастично кривлячи рот, на повен голос влад колишній регент, — він, бачите, в парадному бузковому костюмі, від лососини весь розбух, він весь набитий валютою, а нашому, рідному?! Гірко мені! Гірко! Гірко! — завив Коров'єв, як боярин на старосвітському весіллі.

Уся ця дурноверха, нетактовна і, ймовірно, політично шкідлива промова змусила гнівно здригатися Павла Йосиповича, але, як це не дивно, по очах з'юрмленої публіки вочевидь було, що в дуже багатьох людей вона викликала співчуття! А коли Бегемот, притуливши брудний драний рукав до ока, вигукнув трагічно:

— Спасибі, вірний друже, заступився за скривдженого! — сталося диво. Дуже пристойний сумирний дідок, зодягнутий бідно, але охайно, дідок, який купував три мигдалеві тістечка в кондитерському відділі, враз перемінився. Очі його сяйнули бойовим вогнем, він побуряковів, швиргонув пакуночок з тістечками на долівку і вигукнув:

— Правда! — дитячим тонким голосом. Потім він вихопив тацю, скинувши з неї останки шоколадної Ейфелевої вежі, зруйнованої Бегемотом, замахнувся нею, лівою рукою зірвав з іноземця капелюх, а правою з розмаху вдарив тацею плазом по лисій голові. Прокотився такий звук, який буває, коли з вантажівки скидають на землю бляху. Товстун, біліючи, повалився навznak і сів у діжку з керченським оселедцем, вичавивши з неї фонтан оселедцевого розсолу. Тут же стряслося і друге диво. Бузковий, провалившись у діжку, чистісінькою московською говіркою, без прикмет якогось акценту, заволав:

— Убивають! Міліцію! Мене бандити убивають! — очевидно, внаслідок струсу, нагло опанувавши досі невідому йому мову.

Тоді вщухло сюрчання швейцара, і в натовпі збурених покупців замелькали, наближаючись, два міліціонерських шоломи. Але підступний Бегемот, як із ряжки в лазні обдають лаву, облив з примуса кондитерський прилавок, і той спалахнув сам собою. Полум'я шугнуло вгору і побігло вздовж прилавка, поглинаючи гарні паперові стрічки на кошиках з фруктами. Продавщиці з вереском пустилися навтьоки з-за прилавка, і, щойно вони вискочили з-за нього, як спалахнули полотняні штори на вікнах і на долівці загорівся бензин. Публіка, враз зчинивши відчайдушний галас, шарпнулася з кондитерського назад, відкинувши непотрібного тепер Павла Йосиповича, а з-за рибного вервечкою зі своїми вигостреними ножами ристю побігли до дверей чорного ходу продавці. Бузковий громадянин, ви-

дершись із діжки, весь в оселедцевій юшці, перевалився через сьомгу на прилавку і пошвидкував за ними. Забряжчало і посипалося скло в дзеркальних вихідних дверях, видавлюване людьми, що рятувалися, а обоє негідників — і Коров'єв, і ненажера Бегемот — кудись подівалися, а куди — годі було второпати. Згодом уже самовидці, які були присутні при початку пожежі в Торґєїні на Смоленському, розповідали, що буцімто обидва хулігани злетіли вгору під стелю і там буцімто лопнули обоє, як дитячі повітряні кульки. Це, далєбі, сумнівно, що подіялося саме так, але чого не знаємо, того не знаємо.

Отак відаємо, що рівно через хвилину після пригоди на Смоленському і Бегемот і Коров'єв уже опинилися на тротуарі бульвару, якраз біля будинку грибоедовської тітки. Коров'єв зупинився коло гратчастої огорожі й заговорив:

— Ба! Та це ж письменницький дім! Знаєш, Бегемоте, я дуже багато чув про цей дім гарного та схвального. Приглянься, мій друже, до цього будинку! Приємно гадати, що під цим дахом криється й дозріває ціла безодня талантів.

— Як ананаси в оранжереях, — сказав Бегемот і, щоб зручніше помилуватися кремовим будинком з колонами, виліз на бетонний підмурівок чавунної огорожі.

— Цілковита правда, — погодився зі своїм нерозлучним супутником Коров'єв, — серце солодко-моторошно заходиться, коли думаєш про те, що в цьому домі зараз досягає майбутній автор «Дон-Кіхота», або «Фауста», або, нехай йому біс, «Мертвих душ»! Га?

— Страшно подумати, — підтвердив Бегемот.

— Так, — вів далі Коров'єв, — подиву гідних речей можна чекати з парників цього будинку, який об'єднав під своїм дахом кілька тисяч подвижників, що поклали віддати своє життя служінню Мельпомені, Полігімнії і Галії. Ти уявляєш собі, який зчиниться шарварок, коли хтось із них для початку подарує читацькому загалові «Ревізора» чи, в гіршому разі, «Євгенія Онегіна»!

— І дуже просто, — знову-таки підтвердив Бегемот.

— Так, — продовжував Коров'єв і затурбовано підняв палець, — проте! Проте, кажу я і повторюю це — проте! Якщо на ці ніжні тепличні рослини не нападе який мікро-

організм, не підточить їх при корені, якщо вони не загниють! А таке буває з ананасами! Ой-йой-йой, як ще буває:

— До речі, — зацікавився Бегемот, просовуючи свою круглу голову в проміжок ґрат, — що це вони поробляють на веранді?

— Обідають, — пояснив Коров'єв, — додам до цього, любий мій, що тут вельми непоганий та недорогий ресторан. А я, до речі, як і кожен турист перед подальшою мандрівкою, маю хіть перекусити та випити великий кухоль холодного пива.

— І я, — відповів Бегемот, і обоє негідників затупали асфальтовою стежкою під липами просто до веранди ресторану, який не прочував біди.

Бліда та зануджена громадянка в білих шкарпеточках і в білому ж беретіку з хвостиком сиділа на віденському дзиглику біля входу на розі веранди — там, де в загородці з витких рослин було влаштовано вхідний отвір. Перед нею, на простому кухонному столі, лежала грубезна конторська книга, в яку громадянка, не знати для чого, вписувала всіх, хто заходив у ресторан. Цією саме громадянкою і було перетято шлях Коров'єву і Бегемоту.

— Ваші посвідки? — вона здивовано дивилася на пенсне Коров'єва, а ще і на примус Бегемота, і на роздертий Бегемотів лікоть.

— Приношу вам тисячу вибачень, які посвідки? — спитав Коров'єв з подивом.

— Ви — письменники? — своєю колією запитала громадянка.

— Безумовно, — гідно відповів Коров'єв.

— Ваші посвідки? — повторила громадянка.

— Красо моя... — почав ніжно Коров'єв.

— Я не краса, — урвала його мову громадянка.

— О, який жаль, — розчаровано сказав Коров'єв і вів далі: — Ну, що ж, як вам не вгодно бути красою, що було б вельми приємно, можете не бути нею. Так ось, щоб пересвідчитися в тому, що Достоевський — письменник, невже потрібно правити з нього посвідку? Та візьміть ви перші-ліпші п'ять сторінок з першого-ліпшого його роману і без жодної там посвідки переконаєтеся, що маєте справу з письменником. Та я певен, що в нього і посвідки

ніякої не було! Як ти гадаєш? — звернувся Коров'єв до Бегемота.

— Б'юсь об заклад, що не було, — відповів той, ставлячи примус на стіл коло книги й витираючи рукою піт на закіптюженому лобі.

— Ви — не Достоевський, — сказала громадянка, яку збивав з пантелику Коров'єв.

— Ну, звідки видно, звідки видно? — відповів кіт.

— Достоевський помер, — проказала громадянка, але якось не дуже впевнено.

— Протестую! — палко вигукнув Бегемот. — Достоевський безсмертний!

— Ваші посвідки, громадяни, — сказала громадянка.

— Згляньтесь, це врешті смішно, — не відступався Коров'єв, — зовсім не посвідкою визначається письменник, а тим, що він пише! Звідки ви знаєте, які заміри нуртують у моїй голові? Або в цій голові? — і він показав на голову Бегемота, з якої той відразу скинув кепку, ніби для того, щоб громадянка могла краще оглянути її.

— Дайте пройти, громадяни, — вже нервуючи, сказала вона. Коров'єв і Бегемот посторонились і пропустили якогось письменника в сірому костюмі, в літній, без краватки, білій сорочці, комір якої широко лежав на комірі піджака, і з газетою під пахвою. Письменник привітно кивнув громадянці, на ходу поставив у підсунутій йому книзі якусь закарлюку та й попрямував на веранду.

— Гай-гай, не нам, не нам, — журно заговорив Коров'єв, — а йому перепаде отой крижаний кухоль пива, про який ми, бідні блукачі, так мріяли з тобою. Становище наше безрадісне і безпорадне, і я не знаю, що діяти.

Бегемот лише гірко розвів руками і насадив кепку на круглу голову, порослу густим волоссям, яке дуже скидалось на котячу шерсть. І в цю мить негучний, але владний голос пролунав над головою громадянки:

— Пропустіть, Софіє Павлівно.

Громадянка з книгою обімліла: в зелені вхідного отвору постали білі фрачні груди і гостра клинцем борідка флібустьєра. Він привітно дивився на двох сумнівних голодранців і, навіть більше того, робив їм запрошувальні жести. Авторитет Арчибальда Арчибальдовича був річчю,

яка мала значну вагу в ресторані, що він ним завідував, і Софія Павлівна покірно спитала Коров'єва:

— Ваше прізвище?

— Панаєв, — гречно відповів той. Громадянка записала це прізвище і підняла запитальний погляд на Бегемота.

— Скабичевський, — пропищав кіт, чомусь показуючи на свій примус. Софія Павлівна записала і це і посунула книгу відвідувачам, щоб вони поставили підписи в ній. Коров'єв навпроти прізвища «Панаєв» написав «Скабичевський», а Бегемот навпроти Скабичевського написав «Панаєв».

Арчибальд Арчибальдович, остаточно збиваючи з плигу Софію Павлівну, звабно посміхаючись, повів гостей до найкращого столика в протилежному кінці веранди, туди, де лежала найгустіша тінь, до столика, коло якого весело вигравало сонце, вриваючись в один із проміжків серед густої зелені. Софія ж Павлівна, кліпаючи від подиву, довго вивчала дивні записи, зроблені несподіваними відвідувачами в книзі.

Офіціантів Арчибальд Арчибальдович вразив не менше, ніж Софію Павлівну. Він власноручно відсунув стільця від столика, запрошуючи Коров'єва сісти, моргнув одному, щось шепнув другому, і два офіціанти заметушилися коло нових гостей, з яких один свій примус поставив поряд зі своїм поруділим черевиком на підлогу.

Вмить зникла зі стола стара скатертину в жовтих плямах, у повітрі, хрускаючи крохмалем, затріпотіла білісінька, як бедуїнський бурнус, інша, а Арчибальд Арчибальдович уже шептав тихо, але вельми значливо, нахиляючись до самого вуха Коров'єва:

— Чим буду пригощати? Балочок маю особливий... від архітекторського з'їзду відірвав...

— Ви... е-е... дайте нам взагалі закусточку... е... — доброзичливо мимрив Коров'єв, розвалюючись на стільці.

— Розумію, — стулюючи очі, багатозначно відказав Арчибальд Арчибальдович.

Бачачи, як поводитья з вельми сумнівними відвідувачами шеф ресторану, офіціанти відкинули свої підозри і взялися до справи серйозно. Один уже підніс сирника Бегемоту, що витягнув з кишені недопалок і всунав його

в рот, другий підлетів, видзвонюючи зеленим склом і наставляючи коло приладдя чарки, лафитні склянки, тонкостінні бокали, з яких так добре л'ється нарзан під шатром... ні, забігаючи наперед, скажемо... пився нарзан під шатром незабутньої грибоедовської веранди.

— Філейчиком з рябчиків можу пригостити, — музично мурчав Арчибальд Арчибальдович. Гість у надтріснутому пенсне цілком схвалював пропозиції командира бригау і прихильно дивився на нього крізь непотрібне скельце.

Белетрист Петраков-Суховій з дружиною, який обідав за сусіднім столом і саме доїдав свинячий ескалоп, із властивою всім письменникам спостережливістю, завважив упадання Арчибальда Арчибальдовича і вельми вразився. А дружина його, дуже поважна дама, просто навіть приревнувала пірата до Коров'єва, ба, навіть ложечкою забрязкала... — що ж це, мовляв, нас затримують... час і морозиво подавати! В чому річ?..

Проте, пославши Петракові звабну посмішку, Арчибальд Арчибальдович скерував до неї офіціанта, а сам не облишив своїх дорогих гостей. Ох, тямковитий був Арчибальд Арчибальдович! А що вже спостережливий, то, мабуть, не менше, ніж самі письменники! Арчибальд Арчибальдович знав і про сеанс у Вар'єте, і про багато інших подій цих днів, чув, але, на протигагу іншим, повз вуха не пропустив ні слова «картатий», ні слова «кіт». Арчибальд Арчибальдович відразу збагнув, хто його відвідувачі. А збагнувши, природно, воля не заходити з ними у сварку. А ось Софія Павлівна безголова! Треба ж, надумала — перегороджувати цим двом дорогу на веранду! А втім, що з неї візьмеш.

Бундючно тикаючи ложечкою у вершкове морозиво, яке починало розкисати, Петракова невдоволенням поглядом стежила, як столик перед двома, вбраними в питомих блазнів, наче від чар обростає найдками. Лискуче вимиті салатні пагони вже стирчали із вази зі свіжою ікрою... мить, і, як з-під землі, уродилося на підсунутому спеціальному столикові запітніле срібне відерце...

Лише пересвідчившись у тому, що все зроблено по честі, лише тоді, коли в руках офіціантів прилетіла накрита пательня, в якій щось вурчало, Арчибальд Арчибальдович на-

важився покинути двох таємничих відвідувачів, та й то вибачливо шепнувши їм:

— Даруйте! На хвилинку! Особисто простежу за філейчиками!

Він відлетів від стола і зник у внутрішніх переходах ресторану. Коли б який обсерватор міг простежити подальші дії Арчибальда Арчибальдовича, вони, безумовно, видалися б йому дещо загадковими.

Шеф попрямував зовсім не на кухню доглянути філейчики, а в комору ресторану. Він відімкнув її власним ключем, зачинивсь у ній, витяг зі скрині з льодом обережно, щоб не забруднити манжети, два важкіших балики, запакував їх у газетний папір, акуратно перев'язав мотузочкою і відклав убік. Потім у сусідній кімнаті перевірів, чи на своєму місці його літне пальто на шовковій підкладці та капелюх, і лише після цього пішов на кухню, де кухар ретельно обробляв філейчики, які пірат обіцяв гостям.

Слід сказати, що дивного чи незрозумілого в усіх вчинках Арчибальда Арчибальдовича не було нічогосінько, і дивними такі вчинки міг визнати тільки обсерватор поверховий. Вчинки Арчибальда Арчибальдовича цілком логічно витікали з усього, що подіялося перед цим. Знання останніх подій, а головним чином феноменальне чуття Арчибальда Арчибальдовича підказали шефу грибоєдовського ресторану, що обід його двох відвідувачів буде хоч і розкішним та вишуканим, але не дуже тривалим. І чуття, яке ніколи не обманувало колишнього флібустьєра, не ввело його в оману і цього разу.

У той час як Коров'єв і Бегемот цокалися другою чаркою чудової холодної московської подвійно очищеної горілки, з'явився на веранді спітнілий і збуджений хронікер Боба Кандалупський, відомий у Москві своїм вражаючим всезнайством, і відразу підсів до Петракових. Поклавши свій розбухлий портфель на столик, Боба негайно всунув свої губи у вухо Петракову і зашептав туди якісь дуже спокливі речі. Мадам Петракова, не тямлячись від цікавості, і своє вухо підставила до пухких масних губ Боби. А той, вряди-годи по-злодіяцькому озираючись, усе шептав і шептав, і можна було дочути окремі слова, на кшталт таких:

— Клянусь вам честю! На Садовій, на Садовій, — Боба ще дужче притлумив голос, — не беруть кулі! Кулі... кулі... бензин... пожежа... кулі...

— Ось цих брехунів, котрі поширюють огидні чутки, — обурюючись дещо гучніше, аніж бажав би Боба, загуділа контральтовим голосом мадам Петракова, — ось їх би слід вивести на чисту воду! Ну, нічого, так і буде, їх приведуть до тями! Які шкідливі брехні!

— Які ж це брехні, Антонідо Порфирівно! — вигукнув уражений невірою дружини письменника Боба і знову засичав: — Кажу вам, кулі не беруть... А тепер пожежа... Вони по повітрю... по повітрю, — Боба шипів, не підозрюючи того, що ті, про кого він розповідає, сидять поряд з ним, насолоджуючись його блягузканням.

А втім, це насолоджування невдовзі урвалося. З внутрішнього ходу ресторану на веранду рвучко вийшли троє чоловіків з туго перетягнутими поясами таліями, в крагах і з револьверами в руках. Передній крикнув дзвінко та страшно:

— Ані руш! — І враз усі троє зачали стрілянину на веранді, цілячись у голови Коров'єву та Бегемоту. Обидві мішені відразу розчинились у повітрі, а з примуса бухнув стовп вогню просто в шатро. Наче роззявлена паща з чорними краями з'явилась у шатрі й почала розповзатися на всібіч. Вогонь, проскочивши крізь неї, піднявся врівень з дахом грибоєдовського будинку. Теки з паперами, що лежали на вікні другого поверху в редакції, раптом спалахнули, а за ними охопило штору, і тут вогонь, гудучи, наче хтось його роздмухував, стовпами пішов усередину тітчиного будинку.

Через декілька секунд по асфальтових стежках, що пролягали до чавунної огорожі бульвару, звідки увечері в середу прийшов ніким не зрозумілий перший вістун нещастя Іванко, тепер бігли ненаїджені письменники, офіціанти, Софія Павлівна, Боба, Петракова, Петраков.

Завчасу вийшовши через бічний хід, нікуди не тікаючи і нікуди не поспішаючи, як капітан, що має обов'язком покинути палаючий бриг останнім, стояв спокійний Арчибальд Арчибальдович у літньому пальті на шовковій підкладці, з двома баликовими брусами під пахвою.

ДОЛЮ МАЙСТРА І МАРГАРИТИ ВИЗНАЧЕНО

Під час заходу сонця високо над містом на кам'яній терасі однієї з найошатніших будівель у Москві, будівлі, що її поставлено близько півтораєта років назад, було двоє: Воланд і Азazelло. Вони не проглядалися знизу, бо їх захищала від непотрібних поглядів балюстрада з гіпсовими вазами та гіпсовими квітами. Але їм було видно місто мало не до самих країв.

Воланд сидів на складаному табуреті, зодягнутий у чорну свою кирею. Його довга і широка шпага була встромлена вертикально в шпару між двома розтріснутими плитами тераси, отож утворювала сонячний годинник. Тінь шпаги повільно та неухильно видовжувалася, підповзаючи до чорних черевиків на ногах сатани. Поклавши гостре підборіддя на кулак, скорчившись на табуреті й підібгавши під себе одну ногу, Воланд невідривно дивився на незоре скупчення палаців, величезних будинків і маленьких, приречених на зруйнування халуп. Азazelло, розлучившись зі своїм сучасним вбранням, тобто піджаком, котелком, лакованими черевиками, зодягнутий, як і Воланд, у чорне, непорушно стояв неподалік від свого повелителя, так само як і він не спускав очей з міста.

Воланд заговорив:

— Яке цікаве місто, чи не правда?

Азazelло поворухнувся і відповів поштиво:

— Мессіре, мені більше до вподоби Рим!

— Так, це як на чий смак, — докинув Воланд.

За якийсь час знову пролунав його голос:

— А від чого той дим там, на бульварі?

— Це горить Грибоедов, — відповів Азazelло.

— Отож, вважай, що ті нерозлийвода, Коров'єв і Беґемот, побували там?

— У цьому нема жодного сумніву, мессіре.

Знову зайшла мовчанка, і обоє присутніх на терасі дивились, як у вікнах, звернутих на захід, у горішніх поверхах громадь загоралося розломлюване сліпуче сонце. Око Воланда горіло так само, як одне з таких вікон, хоча він стояв спиною до заходу.

Але тієї миті щось змусило Воланда відволіктися від міста і звернути свою увагу на круглу вежу, яка була в нього за спиною на даху. Зі стіни її вийшов обірваний, закаляний глиною понурий чоловік у хітоні, в саморобних сандаліях, чорнобородий.

— Ба! — вигукнув Воланд, глузливо дивлячись на приходня. — Якнайменше можна було сподіватися тебе тут! Ти з чим приходиш, незваний, але передбачений госте?

— Я до тебе, дух зла і володар тіней, — відповів приходень, з-під лоба неприязно дивлячись на Воланда.

— Якщо ти до мене, то чому ж ти не здоровиш мене, колишній збирачу податків? — заговорив Воланд суворо.

— Тому що я не хочу, щоб ти був жив-здоров, — відповів зухвало приходень.

— Але тобі доведеться змиритися з цим, — заперечив Воланд, і посмішка покривила йому рот, — тільки-но ти ступив на дах, як уже утнув дурницю, і я тобі скажу, в чому вона полягає, — вона в твоїх інтонаціях. Ти вимовив свої слова так, наче ти не визнаєш тіней, а також зла. Чи не зробиш ти ласку розкинути розумом над питанням: що б утворювало твоє добро, якби не існувало зла, і як би виглядала земля, коли б з неї пощезали тіні? Адже тіні утворюються від речей та людей. Ось тінь моєї шпаги. А бувають тіні від дерев і від живих істот. Чи не хочеш ти обідрати всю земну кулю, змівши з неї гегь усі дерева та все живе заради своєї примхи втішатися голим світлом? Ти гупак.

— Я не буду сперечатися з тобою, старий софісте, — відповів Левій Матвій.

— Ти не можеш зі мною сперечатися через те, про що я вже згадував: ти — гупак, — відповів Воланд і запитав: — Ну, кажи стисло, не стомлюючи мене, для чого з'явився?

— Він прислав мене.

— Що ж він велів тобі передати, рабе?

— Я не раб, — усе дужче злостячись, відповів Левій Матвій, — я його учень.

— Ми говоримо з тобою різними мовами, як завше, — відгукнувся Воланд, — але речі, про які йдеться, від цього не змінюються. Отже?..

— Він прочитав твір майстра, — заговорив Левій Матвій, — і просить тебе, щоб ти узяв майстра з собою та ви-

нагородив його супокоем. Невже це важко тобі зробити, духу зла?

— Мені будь-що не важко зробити, — відповів Воланд, — і це тобі добре відомо. — Він помовчав і додав: — А що ж ви не берете його до себе, у світло?

— Він не заслужив світла, він заслужив супокій, — печальним голосом проказав Левій.

— Передай, що буде виконано, — відповів Воланд і додав, причому око його спалахнуло: — І мерщій облиш мене.

— Він просить, щоб ту, котра любила та страждала через нього, ви взяли б також, — вперше благально звернувся Левій до Воланда.

— Без тебе ми ніяк не здогадалися б про це. Йди геть.

Левій Матвій після цього зник, а Воланд прикликав до себе Азazelло і наказав йому:

— Лети до них і все влаштуй.

Азazelло облишив терасу, і Воланд лишився сам. Але самотність його не була тривалою. Пролунали на плитах тераси кроки та голоси, і перед Воландом постали Коров'єв і Бегемот. Але тепер примуса з товстуном не було, а обтяжений він був іншими речами. Так, під пахвою в нього був невеличкий краєвид у золотій рамі, через руку було перекинуто кухарський напівобгорілий халат, а в другій руці він тримав цілу сьомгу в шкурі й з хвостом. Від Бегемота і Коров'єва тхнуло паленим, пика Бегемота була в сажі, а кепка наполовину обгоріла.

— Салют, мессіре, — прокричала невтомна пара, і Бегемот замахав сьомгою.

— Ну й гарні, — сказав Воланд.

— Мессіре, уявіть, — загорлав збуджено і радісно Бегемот, — мене мародером обізвали!

— Висновуючи з принесених тобою речей, — відповів Воланд, позираючи на краєвид, — ти і є мародер.

— Чи вірите, мессіре... — задушевеним голосом розпочав Бегемот.

— Ні, не вірю, — стисло відповів Воланд.

— Мессіре, присягаюсь, я робив героїчні спроби врятувати те, що було можливо, і оце все, що пощастило відстояти.

— Ти краще скажи, від чого Грибоедов загорівся? — спитав Воланд.

Обоє, і Коров'єв і Бегемот, розвели руками, підняли очі до неба, а Бегемот гукнув:

— Не збагну! Сиділи мирно, тихо-спокійно, закусували...

— І раптом -- трах, трах! — підхопив Коров'єв. — Стрілянина! Стерявшись від страху, ми з Бегемотом пустилися бігти на бульвар, переслідувачі за нами, ми метнулися до Тімірязева!..

— Але почуття обов'язку, — прилучився Бегемот, — побороло наш ганебний страх, і ми повернулися!

— О, ви повернулися? — сказав Воланд. — Безперечно, тоді будівля згоріла дощенту.

— Дощенту! — гірко потвердив Коров'єв. — Тобто буквально, мессіре, дощенту, як ви зволили влучно висловитися. Самі головешки!

— Я кинувся, — розповідав Бегемот, — у залу засідань, -- це ту, з колонами, мессіре, — розраховуючи витягнути щось вартісне. О, мессіре, моя дружина, якби лишень вона в мене була, двадцять разів могла позостатися вдовою! Але, на щастя, мессіре, я нежонатий, і скажу вам напроямки — щасливий, що не жонатий. О, мессіре, чи можна проміняти парубоцьку волю на гнітюче ярмо!

— Знову почалася якась нісенітниця, — завважив Воланд.

— Слухаюсь і продовжую, — відповів кіт, — так, ось краєвид. Більше нічого неможливо було винести із зали, полум'я вдарило мені в обличчя. Я побіг до комори, врятував сьомгу. Я побіг на кухню, врятував халат. Я гадаю, мессіре, що зробив усе, що міг, і не збагну, чим пояснити скептичний вираз на вашому обличчі.

— А що робив Коров'єв у той час, коли ти мародерствував? — спитав Воланд.

— Я допомагав пожежникам, мессіре, — відповів Коров'єв, показуючи на розірвані штани.

— О, якщо так, то, безперечно, доведеться будувати нову споруду.

— Вона буде зведена, мессіре, — відгукнувся на його слова Коров'єв, — смію запевнити вас у цьому.

— Ну, що ж, лишається побажати, щоб вона була краща колишньої, — зазначив Воланд.

— Так і буде, мессіре, — сказав Коров'єв.

— Вже ви вірте мені, — докинув кіт, — я справжнісінький пророк.

— У всякому разі, ми повернулися, мессіре, — доповідав Коров'єв, — і чекаємо ваших вказівок.

Воланд підвівся зі свого табурета, підійшов до балюстради і довго, мовчки, сам, повернувшись спиною до свого почту, дививсь у далину. Потім він відійшов від краю, знову опустився на свій табурет і сказав:

— Вказівок жодних не буде — ви зробили все, що могли, і більше ваших послуг я поки що не потребую. Можете відпочивати. Зараз почнеться гроза, остання гроза, вона довершить усе, що треба довершити, і ми вирушимо в дорогу.

— Дуже добре, мессіре, — відповіли обидва блазні і пішли кудись за круглу центральну вежу посередині тераси.

Гроза, про яку казав Воланд, уже громадилася на виднокрузі. Чорна хмара піднялася на заході й до половини відрізала сонце. Згодом вона накрила його все. На терасі війнуло прохолодою. Ще по якійсь хвилині стало темно.

Ця пільма, що надійшла із заходу, накрила величезне місто. Пощезали мости, палаци. Все зникло, ніби цього ніколи не було на світі. Через усе небо перебігла одна вогненна нитка. Потім місто струснув удар. Він повторився, і почалася гроза. Воланд перестав бути видимим у її млі.

Розділ 30

ПОРА! ПОРА!

— Ти знаєш, — казала Маргарита, — саме як ти заснув учора вночі, я читала про пільму, яка прийшла з Середземного моря... і ці ідоли, ой, золоті ідоли! Вони чомусь мені весь час не дають спокою. Мені здається, що й зараз буде дощ. Ти відчуваєш, як війнуло прохолодою?

— Все це гарно та любо, — відповідав майстер, палячи та розбиваючи дим рукою, — і ці ідоли, бог з ними... але що воно далі буде, незмога збагнути!

Розмова ця велася, як сідало сонце, саме тоді, коли до Воланда з'явився на терасі Левій Матвій. Віконце до підва-

лу було відчинене, і якби хто заглянув у нього, він подивувався би тому, як чудернацьки виглядають бесідники. На Маргариті просто на голе тіло був нап'ятий чорний плащ, а майстер був у своїй лікарняній білизні. Було це так тому, що Маргариті зовсім нічого було зодягти, позаяк усі її речі лишилися на віллі, й хоча вілла та була дуже недалечко, безперечно, не могло бути і мови про те, щоб піти туди і взяти свої речі. А майстер, усі костюми якого віднайшли в шафі, наче він нікуди і не відлучався, просто не хотів одягатися, розгортаючи перед Маргаритою ту думку, що ось-ось має подітися якесь несосвітенне казна-що. Правда, він уперше поголився, рахуючи з тієї осінньої ночі (в клініці борідку йому підстригали машинкою).

Кімната теж виглядала дивно, і щось збагнути в хаосі її було вельми важко. На килимі лежали рукописи, вони ж були на дивані. Валялася якась книжка горбом на кріслі. А на круглому столі було наставлено обід, і серед закусок стояло кілька пляшок. Звідки взялися ці найдки та напої, було невідомо ані Маргариті, ані майстрові. Прокинувшись, вони все це застали вже на столі.

Проспавши до суботнього заходу сонця, і майстер, і його подруга почувалися в добрій силі й лише одне давалося взнаки після вчорашніх пригод — у обох трохи нило в лівій скроні. З боку психіки в обох зайшли дуже поважні зміни, в чому переконався б кожен, хто міг би підслухувати розмову в підвальній квартирі. Але підслуховувати цілковито не було кому. Дворик цей тим і був принадним, що завжди він був порожнім. Липи і верба, які з кожним днем закучерявлювалися все дужче зеленню, за вікном точили весняні пахощі, а вітерець, що починав зриватися, заносив їх у підвал.

— Ух ти чорт! — несподівано вигукнув майстер. — Це тільки подумати... — він загасив у попільничці недопалок і затиснув голову руками. — Ні, послухай-но, ти розумна людина і божевільною не була... Ти справді переконана в тому, що ми вчора були в сатани?

— Цілком серйозно, — відповіла Маргарита.

— Певно, певно, — насмішкувато сказав майстер, — отож тепер маємо замість одного вар'ята — двох! І чоловіка й жінку! — Він здійняв руки до неба і закричав: — Ні, це чорт знає що таке, чорт, чорт, чорт!

Замість відповіді Маргарита впала на диван, зареготала, задригала босими ногами і лише згодом вигукнула:

— Ой, не можу! Ой, не можу! Ти тільки поглянь, на що ти схожий!

Відреготавши, доки майстер засоромлено підсмикував лікарняні кальсони, Маргарита споважніла.

— Ти зараз мимоволі сказав правду, — заговорила вона, — чорт знає що таке, і чорт, повір мені, все залагодить! — Очі її враз спалахнули, вона схопилася на ноги, затанцювала на одному місці і зачала гукати: — Яка я щаслива, яка я щаслива, що пристала до нього в спілку! О дияволе, дияволе!.. Доведеться вам, мій любий, жити з відьмою. — Після цього вона кинулася до майстра, охопила його шию і почала цілувати в губи, в щоки, в ніс. Пасма непригладженого чорного волосся ковзалися по майстрові, і щоки і лоб його розжеврілися під поцілунками.

— А ти справді стала схожою на відьму.

— А я цього і не заперечую, — відповіла Маргарита, — я відьма і дуже рада з цього!

— Ну, гаразд, — казав майстер, — відьма то й відьма. Дуже славно та придобно! Мене, отож, викрали з лікарні... Також вельми гарно! Повернули сюди, хай буде так... Припустімо навіть, що нас не кинуться... Але скажи ти мені заради усього святого, чим і як ми житимемо? Кажучи це, я вболіваю за тебе, повір мені.

Цієї миті у віконечку з'явилися тупоносі черевики й нижня частина брюк у прожилку. Потім ці брюки зігнулися в колінах, і денне світло заступив чийсь ваговитий зад.

— Алоїзію, ти вдома? — спитав голос десь угорі над брюками, за вікном.

— Ось, починається, — сказав майстер.

— Алоїзій? — перепитала Маргарита, підходячи ближче до вікна. — Його вчора арештували. А хто його питає? Як ваше прізвище?

Вмить коліна і зад зникли, і чутно було, як стукнула хвіртка, після чого все врівноважилось. Маргарита впала на диван і реготала так, що сльози покотилися з її очей. Але коли вона стишилася, обличчя її різко перемінилося, вона заговорила серйозно і, говорячи, зсунулася з дивана, підповзла до колін майстра і, заглядаючи йому в очі, почала гладити голову.

— Як ти страждав, як ти страждав, мій бідний! Про це знаю лишень я. Поглянь, у тебе сиві нитки в голові і вічна складка коло губ. Мій єдиний, мій любий, не думай ні про що. Тобі довелося забагато думати, і тепер буду думати за тебе я! І я присягаюся тобі, присягаюся, що все буде невимовно прекрасно.

— Я нічого не боюся, Марго, — раптом відповів їй майстер і підвів голову, і видався їй таким, яким був, коли відтворював те, чого ніколи не бачив, але про що достеменно знав, як воно було, — і не боюся, бо я вже все пережив. Мене забагато лякали і нічим більше налякати не можуть. Але мені жаль тебе, Марго, ось у чому притичина, ось чому я товкмачу про одне й те саме. Опам'ятайся! Нашо тобі ламати своє життя з недужим і вбогим? Повернися до себе! Шкода тебе, тому це і кажу.

— О, ти, ти, — хитаючи скуйовдженою головою, шепотіла Маргарита, — о, ти, маловірна, нещасна людино. Я через тебе всю ніч учора дрижала голяка, я втратила свою природу і замінила її новою, кілька місяців я сиділа в темній комірчині й думала лише про одне — про грозу над Єршалаїмом, я виплакала собі очі, а тепер, коли прийшло несподіване щастя, ти мене проганяєш? Ну, що ж, я піду, я піду, але знай, що ти жорстока людино! Вони спустошили тобі душу!

Гірка ніжність піднялася до серця майстра, і, невідь чому, він заплакав, уткнувшись у Маргаритине волосся. Та, і собі плачучи, шептала йому, і пальці її тремтіли на скронях майстра.

— Так, білі нитки, нитки... на моїх очах покривається снігом голова, ах, моя моя, багатостражденна голова. Глянь, які в тебе очі! У них пустеля... А плечі, плечі під тягарем... Покалічили, покалічили... — Мова Маргарити ставала безладною, вона здригалася від плачу. Тоді майстер витер очі, підвів з колін Маргариту, встав і сам і твердо сказав:

— Годі! Ти мене присоромила. Я ніколи більше не допущуся малодушності й не повернуся до цього питання, будь спокійна. Я знаю, що ми обое жертви своєї душевної недуги, котру, можливо, я передав тобі... Ну що ж, разом і понесемо її.

Маргарита наблизила губи до вуха майстрові й прошепотіла:

— Клянуся тобі твоїм життям, клянуся вгаданим тобою сином зіздаря, все буде добре.

— Ну, і гаразд, гаразд, — озвався майстер і, засміявшись, додав: — Певно, коли люди до краю зневажені, як ми з тобою, вони шукають рятунку від потойбічної сили! Ну, що ж, згоден шукати там.

— Ну ось, ну ось, тепер ти колишній, ти смієшся, — відповіла Маргарита, — і ну тебе до біса з твоїми вченими словами. Потойбічні чи не потойбічні — хіба не однаково? Я хочу їсти.

І вона потягла за руку майстра до столу.

— Я не маю певності, що ці наїдки не западуться зараз у землю чи не вилетять у вікно, — говорив той, цілком заспокоївшись.

— Вони не вилетять!

І якраз у цей момент у віконці почувся гундосий голос:

— Мир вам.

Майстер здригнувся, а Маргарита, яка вже звикла вже до надзвичайного, вихопилася:

— Та це Азazelло! О, як це любо, як це гарно! — І, шепнувши майстру: — Ось бачиш, бачиш, нас не полишають! — метнулася відчинити двері.

— Ти хоч запнишь, — кинув їй услід майстер.

— Плювала я на це, — відповіла Маргарита вже з коридорчика.

І ось Азazelло вже вклонявся, вітався з майстром, блискаючи до нього своїм кривим оком, а Маргарита вигукувала:

— О, яка я рада! Я ніколи не була така рада в житті! Але даруйте, Азazelло, що я гола!

Азazelло просив не турбуватися, запевняв, що він бачив не тільки голих жінок, але навіть жінок з начисто обідраною шкірою, охоче підсів до стола, перед тим поставивши в куток біля груби якийсь згорток у темній парчі.

Маргарита налила Азazelлу коньяку, і він охоче вихилив його. Майстер, не зводячи з нього очей, інколи під столом непомітно щипав себе в зап'ястя лівої руки. Але те щипання не допомогло. Азazelло не розставав у повітрі, та,

сказати по правді, в цьому не було жодної потреби. Нічого страшного в рудуватому невисокому чоловікові не було, хіба що ось око з більмом, але таке буває і без жодного чаклунства, хіба що одіж не зовсім звичайна — якась ряса чи плащ, — знову-таки, якщо розважно подумати, і таке трапляється. Коньяк він також ловко пив, як усі добрі люди, цілими стопками і не закушуючи. Від цього самого коньяку в майстра зашуміло в голові й він почав міркувати:

«Ні, Маргарита має рацію! Певно, переді мною сидить посланець диявола. Адже я сам не пізніше як учора вночі доводив Іванові, що той зустрів на Патріарших саме сатану, а тепер чомусь перелякався цієї думки й зачав щось торочити про гіпнотизерів та галюцинації. Які тут у чорта гіпнотизери!»

Він почав приглядатися до Азazelло і переконався в тому, що в очах у того проглядає щось силуване, якась думка, котрої він до часу не викладає. «Він не так собі з візитом, а з'явився він з певним дорученням», — думав майстер.

Його спостережливість йому не зрадила.

Випивши третю стопку коньяку, який на Азazelло анітрохи не впливав, візитер заговорив так:

— А затишненький підвал, нехай йому біс! Одне лишень питання виникає, що в ньому робити, в цьому підвальчику?

— Це самісіньке кажу і я, — засміявшись, відповів майстер.

— Чому ви мене непокоїте, Азazelло? — попитала Маргарита. — Якось та буде!

— Що ви, що ви! — загукав Азazelло, — я і на гадці не мав вас непокоїти. Я й сам кажу — якось та буде. Так! Мало не забув, мессір передавав вам вітання, а ще велів сказати, що запрошує вас відбутися з ним невелику прогулянку, якщо, певно, ви забажаєте. То що ви на це скажете?

Маргарита під столом штовхнула ногою майстра.

— З великим задоволенням, — відповів майстер, вивчаючи Азazelло, а той вів далі:

— Ми сподіваємося, що і Маргарита Миколаївна не відмовиться від цього?

— Хто-хто, а вже я напевне не відмовлюсь, — сказала Маргарита, і знову її нога черкнула ногу майстра.

— Пречудово! — вигукнув Азазелло. — Оце я люблю! Раз-два і готово! Не те, що тоді в Александрівському саду!

— Ох, не нагадуйте мені, Азазелло! Я була дурна тоді. Втім, і докоряти мені суворо не слід за це — адже не кожного дня здibuешся з нечистою силою!

— Ще б пак, — підтверджував Азазелло, — коли б кожного дня, це було б приємно!

— Мені й самій до вподоби швидкість, — говорила Маргарита збуджено, — до вподоби швидкість і голизна. Як з маузера — раз! Ох, як він стріляє, — вигукнула Маргарита, звертаючись до майстра, — сімка під подушкою і в будь-яке вічко... — Маргарита почала п'яніти, від чого очі в неї розгорілися.

— І знову-таки забув, — прокричав Азазелло, ляснувши себе по лобі, — ото забігався. Адже месьєр прислав вам даруночок, — тут він звернувся саме до майстра, — пляшку вина. Майте на увазі, що це те саме вино, котре пив прокуратор Іудеї. Фалернське вино.

Цілком природно, що така унікальна річ вельми зацікавила і Маргариту і майстра. Азазелло видобув із шматка темної трунної парчі геть запліснявілий глек. Вино нюхали, розлили в склянки, дивилися крізь нього на світло, яке тьмарилося у вікні перед грозою. Бачили, як усе забарвлювалось у колір крові.

— Здоров'я Волаанда! — вигукнула Маргарита, підносячи свою склянку.

Усі троє приклалися до склянок і зробили по великому ковтку. Тієї ж миті передгрозове світло почало гаснути в очах майстра, дихання йому перехопило, і він відчув, що надходить кінець. Він ще бачив, як смертельно пополютіла Маргарита, безпорадно простягаючи до нього руки, ронить голову на стіл, а потім сповзає на підлогу.

— Отруйник... — устиг ще крикнути майстер. Він хотів схопити ніж зі столу, щоб ударити ним Азазелло, але рука його безсило ковзнула по скатертині, все навколо майстра в підвалі налилося чорною барвою, а потім і зовсім зникло. Він упав навznak і, падаючи, розсік собі шкіру на скроні об ріжок дошки бюро.

Коли отруєні затихли, Азазелло почав діяти. Передусім він метнувся у вікно і через мить був у віллі, в якій жила Маргарита Миколаївна. Завжди ретельний та акуратний

Азазелло хотів пересвідчитися, чи все виконано, як слід. І все чинилося до ладу. Азазелло бачив, як понура жінка, що дожидалася повернення чоловіка, вийшла зі своєї спальні, нагло зблідла, схопилася за серце і, скрикнувши безпорадно:

— Наташо! Хто-небудь... до мене! — упала на підлогу серед вітальні, не дійшовши до кабінету.

— Все гаразд, — сказав Азазелло. За мить він був коло повержених коханців. Маргарита лежала, уткнувшись обличчям у килимок. Своїми залізними руками Азазелло повернув її мов ляльку до себе і вгледівся в неї. На його очах обличчя отруєної мінялося. Навіть у навальних передгрозових сугінках видно було, як щезає її тимчасова відьомська зизоокість і жорстокість і буйність рис. Обличчя покійної просвітліло і, нарешті, злагідніло, а вищир її став не хижим, а просто жіночим страдницьким вищиром. Тоді Азазелло розціпив їй білі зуби й улив у рот кілька крапель того самого вина, яким її отруїв. Маргарита зігнула, почала підводитися без допомоги Азазелло, сіла й слабо запитала:

— За що, Азазелло, за що? Що ви поробили зі мною?

Вона побачила майстра, який лежав долі, здригнулася й прошептала:

— Такого я не чекала... вбивця!

— Та ні, ні, — відповів Азазелло, — зараз він зведеться. О, чом ви такі нервові?

Маргарита повірила йому відразу, настільки переконливим був голос рудого демона. Вона схопилася на рівні ноги, дужа і жвава, допомогла напоїти недужого вином. Розплющивши очі, той глянув похмуро і з ненавистю повторив своє останнє слово:

— Отруйник...

— Ах! Образа — ось звичайна винагорода за хорошу роботу, — відповів Азазелло. — Невже ви сліпі? Та прозрівайте мерщій.

Тут майстер звівся на ноги, розглянувся поглядом живим і світлим і запитав:

— Що означає це нове?

— Воно означає, — відповів Азазелло, — що нам час та ще й пора. Вже гримить гроза, ви чуєте? Тьмариться. Коні басують, здригається маленький сад. Прощайтеся з підвалом, прощайтеся швидше.

— А, розумію, — сказав майстер, озирнувшись, — ви нас убили, ми мертві. Ох, як це розумно! Як вчасно! Тепер я збагнув усе.

— Ой, змилюйтеся, — відповів Азazelло, — чи вас я оце чую? Таж ваша подруга називає вас майстром, таж ви мислите, як же ви можете бути мертвим? Хіба для того, щоб вважати себе живим, треба неодмінно сидіти в підвалі, маючи на собі сорочку і лікарняні кальсони? Це смішно!..

— Я зрозумів усе, що ви говорили, — скрикнув майстер, — не продовжуйте! Тисячу разів ваша правда!

— Великий Воланд! — почала вторувати йому Маргарита, — великий Воланд! Він задумав куди краще, ніж я! Але тільки роман, роман, — кричала вона майстрові, — роман візьми з собою, куди б ти не летів!

— Не треба, — відповів майстер, — я знаю його напам'ять.

— Але ти жодного... жодного слова з нього не забудеш? — запитувала Маргарита, прихилившись до коханця та витираючи кров на його розсіченій скроні.

— Не турбуйся! Тепер я нічого і ніколи не забуду, — відповідав той.

— Тоді вогонь! — гукнув Азazelло. — Вогонь, з якого все почалося і яким усе ми закінчуємо.

— Вогонь! — страшно прокричала Маргарита. Віконце в підвалі торохнуло, вітром збило штору набік. У небі гримнуло коротко й весело. Азazelло засунув руку з кігтями в грубку, витяг димучу головешку і підпалив скатертину на столі. Потім підпалив стос старих газет на дивані, а за ним рукопис і фіранку на вікні. Майстер, уже сп'янілий передчуттям гонитви, викинув з полиці якусь книжку на стіл, спушив її сторінки в полум'ї скатертини, і книга поїнялася веселим вогнем.

— Гори, гори, старе життя!

— Гори, страждання! — кричала Маргарита.

Кімната вже гойдалася в багряних стовпах, і разом з димом вибігли через двері троє, піднялися кам'яними сходами вгору і опинились у дворі. Насамперед побачили вони там кухарку забудовника, що сиділа на землі, довкола неї валялася розсипана картопля й кілька пучків цибулі. Стан куховарки був зрозумілий. Троє чорних коней хропли коло

сарая, здригалися, збивали копитами землю. Маргарита скочила на коня першою, за нею Азazelло, останнім майстер. Кухарка, простогнавши, хотіла піднести руку, щоб накласти хрест, але Азazelло грізно вигукнув із сідла:

— Відріжу руку! — Він свиснув, і коні, ламаючи гілля лип, піднесли і простромилися крізь низьку чорну хмару. Тієї ж миті з віконечка підвалу заплубочився дим. Знизу долинув слабкий, жалюгідний скрик куховарки:

— Горимо!..

Коні вже мчали над дахами Москви.

— Я хочу попрощатися з містом, — прокричав майстер Азazelло, котрий скакав попереду. Грім покрив закінчення фрази майстра. Азazelло кивнув головою і пустив свого коня чвалом. Навстріч повітряним вершникам навально летіла хмара, але ще не лягла дощем.

Вони летіли над бульваром, бачили, як людські постаті розбігаються, ховаючись від дощу. Падали перші краплі. Вони пролетіли над димом — усім, що лишилося від Грибєдова. Вони пролетіли над містом, яке вже заливала темрява. Над ними спалахували блискавиці. Потім дахи змінилися зеленню. Тоді тільки линув дощ і перетворив літунів на три великі пухирі серед води.

Маргариті вже добре було знане відчуття польоту, а майстрові — ні, і він подивувався, що так швидко вони досягли мети, опинилися коло того, з ким він хотів попрощатися, бо йому не було більше з ким прощатися. Він упізнав відразу в пелені дощу будівлю клініки Стравінського, річку й добре вивчений ним бір на протилежному березі. Вони опустились у гайку на галявині, неподалік від клініки.

— Я зачекаю на вас тут, — прокричав Азazelло, склавши руки дудкою, то висвітлюючись блискавкою, то зезаючи в сірій пелені, — прощайтесь, але швидко!

Майстер і Маргарита позіскакували з кульбак і полетіли, мелькаючи, як водяні тіні, через сад клініки. Ще за мить майстер навиклою рукою відсовував балконні ґрати в кімнаті № 117. Маргарита йшла слідом. Вони увійшли до Іванка, невидимі й непомічені під час гуркоту і вигтя грози. Майстер зупинився коло ліжка.

Іванко лежав непорушно, як і тоді, коли вперше переживав грозу в домі свого спочивання. Але він не плакав,

як того разу. Коли він приглянувся добре до темної постаті, яка промкнулася до нього з балкона, він сів у ліжку, простягнув руки і промовив радісно:

— О, це ви! А я все чекаю, чекаю вас! Ось і ви, мій сусіде!

На це майстер відповів:

— Я тут! Але вашим сусідом, на жаль, більше не можу бути. Я відлітаю назавжди і прийшов до вас лише для того, щоб попрощатися.

— Я це знав, я здогадувався, — тихо відповів Іван і спитав: — Ви зустріли його?

— Так, — сказав майстер, — я прийшов попрощатися з вами, бо ви були єдиною людиною, з якою я говорив останнім часом.

Іванко просвітлився і сказав:

— Як добре, що ви сюди залетіли. А я свого слова дотримаю, віршиків базграти більше не буду. Мене інше тепер захопило, — Іванко усміхнувся і здумілими очима глянув кудись повз майстра, — я інше хочу написати. Я тут поки лежав, знаєте, багато чого зрозумів.

Майстер схвилювався від цих слів і заговорив, підсідючи на край Іванкового ліжка:

— А це добре, це добре. Ви про нього продовження напишіть!

Іванкові очі спалахнули:

— А ви самі хіба не будете? — Тут він похилив голову і скрушно додав: — О, так... що ж це я питаю, — Іванко покосував на долівку, подивився злякано.

— Так, — сказав майстер, і голос його видався Іванкові незнайомим і глухим, — я вже більше не писатиму про нього. Мені належить робити інше.

Шум грози прошив далекий посвист.

— Ви чуєте? — спитав майстер.

— Шумить гроза...

— Ні, це кликано мене, мені пора, — пояснив майстер і підвівся з ліжка.

— Стривайте! Ще одне слово, — попросив Іван, — а її ви знайшли? Вона вам залишилася вірною?

— Ось вона, — відповів майстер і показав на стіну. Від білої стіни відійшла темна Маргарита і наблизилася до

ліжка. Вона дивилася на юнака, який лежав, і в очах її читалася скорбота.

— Бідний, бідний... — безгучно зашептала Маргарита і похилилася над ліжком.

— Яка гарна, — без заздрості, але з сумом і з якимось тихим розчуленням проговорив Іван, — бачте, як у вас усе до ладу вийшло. А ось у мене не так. — Тут він подумав і замислено докинув: — А втім, можливо, і так...

— Так, так, — прошепотіла Маргарита і ще ближче нахилилася над лежачим, — ось я поцілую вас у чоло, і все у вас буде так, як треба... в цьому ви вже мені повірте, я вже все бачила, все знаю.

Лежачи, юнак оповив її шию руками, і вона поцілувала його.

— Прощай, учню, — ледь чутно сказав майстер і почав танути в повітрі. Він шез, з ним разом шезла і Маргарита. Балконові ґрати заклацнулися.

Іванка опанував неспокій. Він сів на постелі, озирнувся тривожно, навіть простогнав, заговорив сам до себе, став на ноги. Гроза вирувала все дужче і, видно, розтривожила йому душу. Хвилювало його ще й те, що за дверима він своїм, уже звиклим до постійної тиші, слухом уловив неспокійні кроки, глухі голоси. Він покликав, нервуючись уже і здригаючись:

— Прасковіє Федорівно!

Прасковія Федорівна вже входила до кімнати, запитально й насторожено дивлячись на Іванка.

— Що? Що таке? — питала вона. — Гроза непокоїть? Ну, нічого, нічого... Зараз вам допоможемо. Зараз я лікаря покличу.

— Ні, Прасковіє Федорівно, не треба лікаря кликати, — сказав Іванко, занепокоєно дивлячись не на Прасковію Федорівну, а на стіну, — зі мною нічого такого особливого немає. Я вже розбираюся тепер, ви не бійтесь. Ви мені краще скажіть, — щиросердно попросив Іван, — а що там поряд, у сто вісімнадцятій кімнаті зараз подіялося?

— У вісімнадцятій? — перепитала Прасковія Федорівна, і очі її забігали, — а нічого там не подіялося. — Але голос її був нещирий, Іванко відразу це завважив і сказав:

— Е, Прасковіє Федорівно! Ви людина така правдива... Ви думаєте, я бушуватиму? Ні, Прасковіє Федорівно, цього

не буде. А ви краще напрямки кажіть. Адже я крізь стіну все відчуваю.

— Упокоївся сусід ваш ось зараз, — прошепотіла Прасковія Федорівна, будучи неспроможною перебороти свою правдивість та доброту, і перелякано подивилася на Іванка, уся облившись світлом блискавки. Але з Іванком нічого не сталося страшного. Він тільки багатозначно підняв палець і сказав:

— Я так і знав! Я запевняю вас, Прасковіє Федорівно, що зараз у місті ще упокоїлася одна людина. Я навіть знаю, хто, — тут Іванко таємниче посміхнувся, — це жінка!

Розділ 31

НА ВОРОБІЙОВИХ ГОРАХ

Грозу прогнало без останку, і, аркою перевиснувши через усю Москву, стояла в небі барвіста веселка, набирала воду з Москви-ріки. На висоті, на пагорбі, між двома гаями видніли три темні постаті. Воланд, Коров'єв і Бегемот сиділи на чорних конях у сідлах, дивлячись через річку на розложисте місто з ламаним сонцем, що сяяло в тисячах вікнах, обернутих на захід, на цяцьковані вежі Дівочого монастиря.

В повітрі зашуміло, і Азazelлю, за яким у чорному хвості його киреї летіли майстер і Маргарита, опустився з ними коло гурту тих, що чекали.

— Довелося вас потурбувати, Маргарито Миколаївно і майстре, — заговорив Воланд після хвили мовчанки, — але ви не нарікатимете на мене. Не думаю, щоб ви про це пошкодували. Ну, що ж, — звернувся він до самого майстра, — попрощайтесь з містом. Нам пора, — Воланд вказав рукою в чорній рукавиці з вилогами туди, де незліченні сонця розтоплювали скло за рікою, де над цими сонцями стояв туман, дим, пара розжареного за день міста.

Майстер викинувся із сідла, покинув вершників і побіг до краю кручі. Чорна кирея волочилася за ним по землі. Майстер почав дивитися на місто. В першу хвилину до серця підкралася шемка жура, але дуже швидко її заступила солодкувата тривога, мандрівниче циганське хвилювання.

— Назавжди! Це треба збагнути, — прошепотів майстер і лизнув сухі, розтріскані губи. Він почав прислухатися і чітко розрізнати все, що діється в його душі. Хвилювання його перейшло, як йому здалося, в почуття глибокої та кривної образи. Але вона була нестійкою, пропала і чомусь змінилася зверхньою байдужістю, а остання — передчуттям постійного супокою.

Гурт вершників дождався майстра мовчки. Комонні дивилися, як чорна висока постать на краю кручі жестикулює, то задирає голову, мовби намагаючись перекинути погляд через усе місто, заглянути за його край, то хилить голову, наче вивчаючи стоптану миршаву траву під ногами.

Урвав мовчанку, знудившись, Бегемот.

— Дозвольте мені, метре, — заговорив він, — свиснути перед гонитвою на прощання.

— Ти можеш налякати даму, — відповів Воланд, — і, окрім того, не забудь, що всі твої сьогоднішні неподобства вже закінчилися.

— О ні, ні, мессіре, — відгукнулася на те Маргарита, що сиділа в сідлі, як амазонка, підперши боки руками і звисивши до землі гострий шлейф, — дозвольте йому, хай він свисне. Мене охопив смуток перед дальньою дорогою. Чи не правда, мессіре, він цілком природний, навіть тоді, коли людина знає, що в кінці цієї дороги чекає щастя? Хай посмішить він нас, а то я боюся, що це закінчиться сльозами, і все буде зіпсоване перед дорогою!

Воланд дав знак Бегемоту, той вельми пожвавішав, зіскочив із сідла на землю, вклав пальці в рот, надув щоки і свиснув. У Маргарити задзвеніло у вухах. Кінь її став дибки, в гайку посипалося сухе гілля з дерев, злетіла ціла зграя ворон і горобців, стовп куряви понесло до ріки, і було видно, як у річковому трамваї, що проходив повз пристань, знесло в пасажирів кілька кепок у воду.

Майстер стенувся від посвисту, але не оглянувся, а став жестикулювати ще неспокійніше, підносячи руку до неба, мовби погрожуючи місту. Бегемот гордовито огледівся.

— Свиснуто, не перечу, — поблажливо зазначив Коров'єв, — справді свиснуто, але, якщо говорити неупереджено, свиснуто вельми середньо!

— Та я ж не регент, — з гідністю і надувшись, відповів Бегемот і неждано підморгнув Маргариті.

— А давай-но я спробую по старій пам'яті, — сказав Коров'єв, потер руки, подув на пальці.

— Але ти дивись там, — почувся суворий голос Воланда з коня, — без ушкоджень членів!

— Мессіре, повірте, — відгукнувся Коров'єв і приклав руку до серця, — винятково лише заради розваги... — Тут він ураз витягнувся вгору, наче був гумовий, з пальців правої руки скрутив якусь мудровану фігуру, закрутився, ніби гвинт, і затим, раптово розкрутившись, свиснув.

Цього посвисту Маргарита не почула, але вона його побачила в той час, як її разом з гарячим конем кинуло сажнів на десять убік. Поряд з нею вирвало з коренем дубове дерево, і земля вкрилася тріщинами до самої річки. Величезний пласт берега, разом з пристанню і рестораном, висадило в ріку. Вода в ній скипіла, здійнялася, і на протилежний берег, зелений і низинний, виплеснуло весь річковий трамвай з цілковито неушкодженими пасажирами. До ніг схарапуженого Маргаритиноного коня кинуло убиту посвистом Фагота галку.

Майстра наполохав цей посвист. Він ухопився за голову і побіг назад до гурту своїх супутників, що чекали на нього.

— Ну що ж, — звернувся до нього Воланд з висоти свого коня, — за всіма рахунками заплачено? Прощання відбулося?

— Так, відбулося, — відповів майстер і, заспокоївшись, подивився в обличчя Воландові відкрито і сміливо.

І тоді над горами прокотився, як трубний глас, страшний голос Воланда:

— Пора!! — і пронизливий посвист та регіт Бегемота.

Коні рвонулись, і вершники піднялися вгору й поскакали. Маргарита відчувала, як її скажений кінь гризе та тягне мундштук. Плащ Воланда розір'явся над головами всієї кавалькади, цим плащем почало закривати вечірню баню неба. Коли на мить чорну пелену віднесло убік, Маргарита на скаку обернулася і побачила, що позаду немає не лише розцяцькованих веж з аеропланом, котрий робить круг над ними, але немає давно і самого міста, яке увійшло в землю і залишило по собі самий туман.

ПРОЩЕННЯ ТА ВІЧНИЙ ПРИТУЛОК

Боги, боги мої! Яка сумовита вечірня земля! Які таємничі тумани над болотами. Хто блукав у цих туманах, хто багато страждав перед смертю, хто летів над цією землею, несучи на собі непомірний тягар, той знає це. Знає це стомлений. І він без жалю покидає тумани землі, її болітця та ріки, він з легким серцем віддається в руки смерті, знаючи, що лише вона єдина...

Чаклунські чорні коні й ті притомилися і несли своїх вершників повільно, і невідворотна ніч почала наздоганяти їх. Чуючи її за своєю спиною, притих навіть невгамовний Бегемот і, вчепившись у сідло кігтями, летів мовчазний та серйозний, розпушивши свій хвіст.

Ніч почала закривати чорною хусткою ліси та луки, ніч запалювала сумні вогники десь далеко внизу, тепер уже не потрібні й нецікаві ані Маргариті, ані майстрові, чужі вогники. Ніч випереджала кавалькаду, сіялася на неї згори і викидала то там, то тут в журливому небі білі цятки зірок.

Ніч гула, летіла поруч, хапала вершників за киреї, і, здираючи їх з пліч, викривала омани. І коли Маргарита, обвіяна прохолодним вітром, розтулила повіки, вона побачила, як одміняється подоба усіх, хто летів до своєї мети. Коли ж назустріч їм з-за краю лісу почав викочуватися багрянний і повний місяць, усі омани пощезали, канули в болото, втонула в туманах чаклунська нетривка одіж.

Навряд чи тепер упізнали б Коров'єва-Фагота, самозваного перекладача при таємничому консультантові, який не потребував жодних перекладів, у тому, хто летів зараз безпосередньо поряд Воланда по праву руку подруги майстра. На місці того, хто в драній цирковій одежі облишив Воробйові гори під ім'ям Коров'єва-Фагота, тепер скавав, тихо дзвонячи золотими ланцюгами поводів, темно-фіолетовий лицар з понурим обличчям, якого ніколи не торкався усміх. Він уперся підборіддям у груди, він не дивився на місяць, він не цікавився землею, він думав про щось своє, летячи поруч Воланда.

— Чому він так одмінився? — попитала тихо Маргарита під свист повітря у Воланда.

— Лицар цей колись невдало пошуткував, — відказав Воланд, повертаючи до Маргарити своє обличчя з тихо палаючим оком, — його каламбур, який він сформулював у бесіді про світло і пільму, був не зовсім добрий. І лицарю довелося після цього ще шуткувати трохи більше і довше, аніж він передбачував. Але сьогодні така ніч, коли квітаються рахунки. Лицар свій рахунок сплатив і закрив!

Ніч відірвала і пухнастий хвіст у Бегемота, обірвала з нього шерсть і розкидала її клоччя по болотах. Той, хто був котом для забавок князеві тьми, тепер виявився худеньким юнаком, демоном-пажем, найкращим блазнем, який існував будь-коли на світі. Тепер притих і він і летів безгучно, підставивши молоде своє обличчя під світло, яке лилося від місяця.

Збоку від усіх летів, сяючи крицею обладунку, Азazelло. Місяць перемінив і його обличчя. Пропало без сліду неодоладне огидне ікло, і зизоокість виявилася фальшованою. Обидва ока Азazelло були однаковісінькі, порожні та чорні, а обличчя біле та холодне. Тепер Азazelло летів у своїй справжній подобі, як демон безводної пустелі, демон-убивця.

Себе Маргарита не могла бачити, але вона добре бачила, як перемінився майстер. Волосся його біліло тепер при місяці й ззаду зібралось в косу, і вона летіла за вітром. Коли вітер віддував кирею від ніг майстра, Маргарита бачила на ботфортах його зірочки острогів, які то пригасали, то спалахували. Як і юнак-демон, майстер летів, не відводячи очей від місяця, але усміхався йому, як комусь добре знайомому та дорогому, і щось, за придбаною в кімнаті № 118 звичкою, сам до себе проказував.

І, нарешті, Воланд летів також у своїй справжній подобі. Маргарита не могла сказати, з чого вироблено повіддя його коня, і міркувала, що, можливо, це місячні звої, а сам кінь — тільки брила мороку, і грива цього коня — хмаровище, а остроги вершника — білі цятки зірок.

Так летіли в мовчанці довго, аж поки і сама місцевість унизу не почала мінятися. Печальні ліси потонули в земному мороці і потягнули за собою тьмяні лева річок. Внизу з'явилися і почали відсвічувати валуни, а поміж ними зачорніли провалля, у які не просякало світло місяця.

Воланд присадив свого коня на кам'янистій безрадiсній плоскій вершині, й тоді вершники поїхали ступою, слухаючи, як їхні коні підковами трощать кремені та каміння. Місяць заливав площину зелено і яскраво, і Маргарита невдовзі добачила в пустельній місцині крісло і в ньому білу фігуру людини, що сиділа. Можливо, що той сидень був глухий або ж надто заглиблений в роздуми. Він не чув, як двигтіла кам'яниста земля під вагою коней, і вершники, не тривожачи його, надїхали ближче.

Місяць добре допомагав Маргариті, світив краще за найкращий електричний ліхтар, і Маргарита бачила, що сидень, очі якого здавалися сліпими, короткими рухами потираючи руки, тисне їх до грудей, а своїми незрячими очима впирається в місячний диск. Тепер уже Маргарита бачила, що поряд з важеним кам'яним кріслом, на якому зблискували на місяці якісь іскри, лежить темний, величезний гостровухий собака і так само, як його хазяїн, бентежно дивиться на місяць. Коло ніг сидня валяється череп'я розбитого глека і розпросторюється вічно мокра чорно-червона калюжа.

Вершники зупинили своїх коней.

— Ваш роман прочитали, — заговорив Воланд, обертаючись до майстра, — і сказали лише одне, що він, на жаль, незакінчений. Так ось, мені захотілося показати вам вашого героя. Близько двох тисяч років сидить він на цій площині й спить, але, коли сходить повен місяць, як бачите, його мордує безсоння. Воно не дає спокою не лише йому, але й вірному його сторожу, собаці. Якщо правда, що боягузтво — найгірший з пороків, то, мабуть, собака непричетний до нього. Єдине, чого боявся хоробрий пес, це грози. Ну що ж, той, хто любить, повинен поділяти долю того, кого він любить.

— Що він проказує? — спитала Маргарита, і на її цілком спокійне обличчя ліг серпанок співчуття.

— Він проказує, — пролунав голос Воланда, — одне і те саме. Він каже, що і при місяці йому нема спокою, що в нього препогана посада. Так говорить він завжди, коли не спить, а коли спить, то бачить одне й те саме — місячну дорогу, і поривається йти нею й розмовляти з арештантом Га-Ноцрі, позаяк, він твердить, чогось не договорив

тоді, давно, чотирнадцятого числа весняного місяця нісану. Та ба, на цю дорогу йому вийти чомусь не стає снаги, і до нього ніхто не приходить. Тоді, що ж робитимеш, мусить він розмовляти сам з собою. Втім, заради якогось різноманіття, він до своєї мови про місяць часто додає, що найдужче за все на світі ненавидить він своє безсмертя і нечувану славу. Він твердить, що охоче проміняв би свою долю на долю лахмітника і волоцюги Левія Матвія.

— Дванадцять тисяч місяців за один місяць колись-то, чи не забагато це? — спитала Маргарита.

— Повторюється історія з Фрідою? — сказав Воланд. — Але, Маргарито, тут не клопочіться. Все буде гаразд, на цьому зведено світ.

— Відпустіть його, — раптом пронизливо скрикнула Маргарита так, як колись кричала, коли була відьмою, і від цього крику зірвався камінь у горах і полетів прискалками в безодню, виповнюючи гори гуркотом. Але Маргарита не могла б сказати, чи був це гуркіт обвалу чи гримотіння сатанинського реготу. Хоч би там що, Воланд сміявся, зиркаючи на Маргариту, і казав:

— Не треба кричати в горах, він усе одно призвичаївся до обвалів, і це його не розбуркає. Вам не треба просити за нього, Маргарито, бо за нього вже просив той, з ким він так прагне розмовляти. — Тут Воланд знову повернувся до майстра і сказав: — Ну що ж, тепер ваш роман ви можете закінчити однією фразою!

Майстер наче цього чекав уже, поки стояв нерушно і дивився на прокуратора, що сидів. Він склав руки рупором і гукнув так, що луна поскакала безлюдними та безлісими горами:

— Вільний! Вільний! Він чекає на тебе!

Гори перетворили голос майстра на грім, і цей таки грім їх зруйнував. Прокляті скелясті стіни упали. Залишилася тільки площинка з кам'яним кріслом. Над чорною безоднею, в яку занурилися стрімчаки, загорівся незорний город з сяючими ідолами, що царювали над ним поверх розбуялого за багато тисяч цих місяців саду. Просто до цього саду пролягла місячна дорога, що на неї так довго чекав прокуратор, і перший по ній кинувся бігти гостровухий пес. Чоловік у білому плащі з кривавим підбоем устав з крісла

і щось прокричав хрипким зірваним голосом. Не можна було дібрати, плаче він, а чи сміється, і що він кричить. Видно було тільки, що слідом за своїм вірним сторожем місячною дорогою бігцем порвався і він.

— Мені туди, за ним? — попитав занепокоєно майстер, смикнувши повіддя.

— Ні, — відповів Воланд, — нащо гнатися слідами того, що вже дійшло кінця?

— Отож туди? — спитав майстер, обернувся і вказав назад, туди, де зіткалось у затиллі щойно облишене місто з монастирськими цяцькованими вежами, з розбитим на скалки сонцем у шибках.

— Також ні, — відповів Воланд, і голос його загус і потік над бескидям, — романтичний майстре! Той, кого так жадає бачити вигаданий вами герой, котрого ви самі щойно відпустили, прочитав ваш роман. — Тут Воланд повернувся до Маргарити: — Маргарито Миколаївно! Не можна не вірити в те, що ви прагли вимудрувати майстрові найкраще майбуття, але, далєбі, те, що я пропоную вам, і те, про що просив Ієшуа за вас же, за вас, — ще краще! Лишіть їх удвох, — говорив Воланд, хилячись зі свого сідла до сідла майстра і показуючи вслід даленіючому прокураторові, — не будемо їм заважати. І, може, вони до чогось домовляться. — Тут Воланд махнув рукою в бік Єршалаїма, і він загас.

— І там також, — Воланд показав назад, — що робити вам у підвальчику? — Тут погасло поламане в шибках сонце. — Навіщо? — вів далі Воланд переконливо й м'яко. — О, тричі романтичний майстре, невже ви не хочете за дня гуляти зі своєю подругою під вишнями, що починають зацвітати, а ввечері слухати музику Шуберта? Невже вам не буде приємно писати при свічках гусячим пером? Невже ви не хочете, як той Фауст, сидіти над ретортою, сподіваючись, що вам випаде виліпити нового гомункула? Туди, туди! Там чекає вже на вас дім і старий слуга, свічки вже горять, а незабаром вони згаснуть, бо ви негайно зустрінете світанок. Цією дорогою, майстре, цією! Прощавайте! Мені пора!

— Прощавайте! — одним скриком відповіли Воланду Маргарита і майстер. Тоді чорний Воланд, не розбираючи дороги, кинувсь у провалля, і слідом за ним з шумом ри-

нув його почет. Ні скель, ні площини, ні місячної дороги, ні Єршалаїма не стало довкола. Пропали й чорні коні. Майстер і Маргарита побачили обіцяний світанок. Він почався тієї ж миті, безпосередньо після опівнічного місяця. Майстер йшов зі своєю подругою в сяйві перших ранішніх променів через кам'яний замшлий місток. Вони перейшли його. Струмок залишився позаду незрадливих коханців, і вони простували піщаною дорогою.

— Слухай безгоміння, — говорила Маргарита майстрові, і пісок шарудів під її босими ногами, — слухай і втішайся тим, чого тобі не давали в житті, — тишею. Дивись, он попереду твій вічний дім, яким тебе винагороджено. Я вже бачу венеційське вікно і виткий виноград, він піднісся до самого даху. Ось твій дім, твій вічний дім. Я знаю, що ввечері до тебе прийдуть ті, кого ти любиш, до кого лежить твоя душа і хто не скаламутить твою рівновагу. Вони будуть тобі грати, вони будуть співати тобі, ти побачиш, яке світло в кімнаті, коли горять свічі. Ти будеш засинати, натягши свій затертий і вічний ковпак, ти будеш засинати з усміхом на вустах. Сон міцнитиме тебе, ти навикнеш міркувати мудро. А прогнати мене ти вже не зумієш. Берегти твій сон буду я.

Так говорила Маргарита, простуючи з майстром у напрямку вічного їх дому, і майстрові здавалося, що слова Маргаритині струмують так само, як струмував і шамотів залишений позаду ручай, і пам'ять майстра, бентежна, поштрикана голками пам'ять почала загасати. Хтось відпускав на свободу майстра, як він сам щойно відпустив ним самим створеного героя. Цей герой пішов у безодню, пішов без повороту, прощений у ніч на неділю син короля-звіздаря, жорстокий п'ятий прокуратор Іудеї вершник Понтій Пілат.

ЕПІЛОГ

Та ж все-таки, що діялося далі в Москві після того, як у суботній вечір, при заході сонця, Воланд покинув столицю, шезнувши разом зі своїм почтом з Воробйових гір?

Про те, що протягом довгого часу по всій столиці ширився важкий гомін найнеймовірніших чуток, які дуже

швидко перекинулись і в далекі та глухі місця провінції, і говорити не доводиться. Чутки ці навіть нудить повторювати.

Я, що лишу ці правдиві рядки, сам чув по дорозі у Феодосію в поїзді розповідь про те, як у Москві дві тисячі глядачів вийшли з театру голяка, таки справді голі-голісінькі, і так роз'їхалися по домівках на таксомоторах.

Шепіт «Нечиста сила...» чувся в чергах, які стояли коло молочарень, у трамваях, у магазинах, у квартирах, на кухнях, у поїздах, і дачних і дальнього сполучення, на станціях і на полустанках, на дачах і на пляжах.

Найбільш розвинуті та культурні люди в цих пересудах про нечисту силу, яка навідалася в столицю, певно, не брали жодної участі, а навіть глузували з них і намагалися оповідачів уговкати. Але факт, як кажуть, усе-таки залишається фактом, і відмахуватися від нього без пояснення ніяк не можна: хтось побував у столиці. Вже самі головешки, які залишилися від Грибоєдова, та багато що інше занадто красномовно це потверджувало.

Культурні люди прилучилися до переконання слідства: діяла зграя гіпнотизерів та черевомовців, яка пречудово володіла своїм мистецтвом.

Певно, щоб виловити її, було вжито як у Москві, так і далеко за її межами заходів, негайних та енергійних, але, на превеликий жаль, марних. Особа, яка називала себе Воландом, з усією своєю зграєю, шезла і ні в Москву більше не потикалась і ніде взагалі не вигулькнула і жодних знаків про себе не подавала. Цілком природно вкоренилася гадка, що Воланд утік за кордон, але і там він ніде не вплив на поверхню.

Слідство в його справі тривало довго. Адже, як не поверни, а справа ця була страхітлива! Не кажучи вже про чотири спалені будинки і про сотні зведених з ума людей, були і вбиті. Про двох це можна сказати достеменно: про Берліоза і про цього горезвісного службовця з бюро по ознайомлюванні чужоземців з визначними місцями Москви, колишнього барона Майгеля. Їх-бо двох було забито. Обгорілі кості другого виявлено у квартирі № 50 по Садовій вулиці, після того як загасили пожежу. Так, були жертви, і ці жертви вимагали слідства.

Але були і ще жертви, і вже після того, як Воланд покинув столицю, і цими жертвами стали, хоч як воно прикро, чорні коти.

Приблизно сотню цих мирних, відданих людині й корисних їй тварин було застрелено або винищено іншими способами в різних місцях країни. Десятка півтора котів, іноді дуже і дуже понівечених, було приставлено у відділки міліції в різних містах. До прикладу, в Армавірі одне звіря, що нічим нікому не завинило, було приведене якимось громадянином у міліцію зі зв'язаними передніми лапами.

Підстеріг цього kota громадянин у ту мить, коли тварина злодійкувато (що ж вдієш, коли у котів злодійкувати манери? Це не від того, що вони зіпсуті, а від того, що вони бояться, щоб будь-хто з істот дужчих за них, — собаки або люди, — не заподіяли їм якої шкоди чи кривди. І те й інше вчинити дуже неважко, але честі в цьому, запевняю, немає жодної. Так, немає жодної!), отож тварина злодійкувато намірялася дременути за чимось у лопухи.

Навалившись на kota і зриваючи з шиї краватку, щоб в'язати його, громадянин їдуче та погрозливо варнякав:

— Ага! Отож тепер до нас, у Армавір, завітали, добродію гіпнолизере? Ну, тут вас не перелякалися. Та ви не прикидайтеся німим! Нам уже зрозуміло, що ви за один!

Вів kota в міліцію громадянин, тягнучи бідне звіря за передні лапи, скручені зеленою краваткою та змушуючи його легкими стусанами йти неодмінно на задніх лапах.

— Ви, — кричав громадянин, супроводжуваний галасливою юрбою хлопчаків, — кидайте, кидайте дурня клеїти! Це вам не допоможе! Прошу йти, як усі ходять!

Чорний кіт тільки закочував мученицькі очі. Позбавлений природою мови, він ні в чому не міг оправдатися. Порятунком своїм бідне звіря зобов'язане насамперед міліції, а ще своїй господині, шанованій старій удові. Щойно кіт був приставлений у відділок, як там упевнилися, що від громадянина вельми виразно тхне спиртом, через що його свідчення відразу піддали сумнівам. А тим часом удова, дізнавшись від сусідів, що kota схопили, кинулася бігцем у відділок і поспіла вчасно. Вона якнайкраще схарактеризувала kota, пояснила, що знає його п'ять років відтоді, як він був котеням, поручається за нього, як за саму себе, довела, що він ні до чого поганого не причетний і ніколи

не їздив у Москву. Як народився він у Армавірі, так у ньому і виріс і вивчився ловити мишей.

Кіт був розв'язаний і повернутий власниці, наковтавшись, правда, лиха, взнавши на практиці, що таке помилка та наклеп.

Окрім котів, певні незначні неприємності спостигли деякого з людей. Сталося кілька арештів. Серед інших затриманими на нетривалий час опинилися: в Ленінграді — громадяни Вольман і Вольпер, у Саратові, Києві, Харкові — троє Володіних, у Казані — Волох, а в Пензі — вже цілком невідомо чому — кандидат хімічних наук Ветчинкевич. Щоправда, цей був височенний на зріст, дуже смаглявий брюнет.

Вклепалися в різних містах, крім того, дев'ять Коровіних, чотири Коровкіни і двоє Караваєвих.

Одного громадянина зняли з севастопольського потяга зв'язаним на станції Белгород. Громадянин цей надумав розважати пасажирів, котрі товаришили йому в дорозі, картярськими фокусами.

У Ярославлі, саме в обідню пору, в ресторан заявився громадянин з примусом у руках, котрого він шойно забрав з ремонту. Двоє швейцарів, лише забачивши його, кинули свої місця в роздягальні й повтікали, а за ними дали драла з ресторану всі відвідувачі й обслуга. При цьому в касирки невідомо яким робом пропав увесь виторг.

Було ще багато чого, всього не згадати. Був великий розбід у головах.

Ще і ще раз необхідно віддати належне слідству. Все було зроблено не лише для того, щоб упіймати злочинців, але й для того, щоб пояснити все те, що вони накоїли. І все це було пояснено, і пояснення ці не можна визнати і слухними і неспростовними.

Представники слідства й досвідчені психіатри з'ясували, що члени злочинної зграї або, можливо, один із них (більшою мірою підозра падала в цьому на Коров'єва), були нечувані за силою гіпнотизери, які спроможні показувати себе не на тому місці, де вони насправді перебувають, а на позиціях уявних, зсунутих. Окрім цього, вони вільно навіювали тим, хто стикався з ними, що певні речі або люди перебувають там, де насправді їх не було, і навпаки, вида-

ляли з поля зору ті речі й тих людей, які дійсно перебували в тому полі зору.

У світлі таких пояснень усе доостанку ставало зрозумілим, і навіть найбільш хвилююча для громадян, здавалося, незбагненна, невразливість kota, якого при спробі схопити обстріляли в квартирі № 50.

Ніякого kota на люстрі, натурально, не було, ніхто і не думав відстрілюватися, стріляли по порожньому місцю, в той час як Коров'єв, навівши, що кіт чинить неподобства на люстрі, міг вільно стояти за спиною тих, хто стріляв, блазнювати і втішатися своєю величезною, але злочинно використаною здатністю навіювати. Він же, безперечно, і підпалив квартиру, розливши бензин.

Нікуди в Ялту, певно, Стьопа Лиходєєв не літав (така річ не до снаги навіть Коров'єву) і телеграм звітки не надсилав. Після того як він знепритомнів у ювелірській квартирі, наляканий фокусом Коров'єва, який показав йому kota з маринованим грибом на виделці, він пролежав безпам'ятним до тієї пори, поки Коров'єв, глузуючи з нього, не насадив йому на голову повстяного капелюха і не скерував його на московський аеродром, навівши попередньо представникам кримінального розшуку, які зустрічали Стьопу, що той висідає з севастопольського аероплана.

Правда, кримінальний розшук Ялти твердив, що він мав гостем босого Стьопу і телеграми щодо нього надсилав у Москву, але жодної копії цих телеграм у справах, як не шукали, не виявили, з чого виснували невеселий, але цілком неспростовний факт, що гіпнотизерська банда володіє силою гіпнотизувати на величезних відстанях, і не лише окремих осіб, а й цілі групи їх. За таких умов злочинці могли збити з плигу людей з найстійкішою психічною організацією.

Що там патякати про такі нісенітниці, як колода карт у чужій кишені в партері, або здимлі дамські сукні, або берет з kota та інші подібні речі! Такі шутки може встругнути будь-який професіонал-гіпнотизер середньої руки на будь-якій сцені, серед них і немудрий фокус з відірванням голови у конферансьє. Балакуший кіт — теж суцзя дрібничка. Для того щоб виставити людям такого kota, досить опанувати ази черевомовства, а навряд чи будь-хто матиме

сумнів, що мистецтво Коров'єва сягало значно далі цих азів.

Так, справа тут зовсім не в колодах карт, не у фальшованих листах у портфелі Никанора Івановича. Це все дріб'язок! Це він, Коров'єв, погнав під трамвай Берліоза на певну смерть. Це він звів із розуму бідолаху-поета Івана Бездомного, він змусив його марити і бачити в болісних снах древній Єршалаїм і розжарену сонцем безводну Лису Гору з трьома розіп'ятими на стовпах. Це він і його банда примусили шезнути з Москви Маргариту Миколаївну та її хатню робітницю Наташу. До речі: цю справу слідство розбирано дуже уважно. Необхідно було з'ясувати, чи були ці жінки викрадені зграєю вбивць і паліїв, чи ж утекли разом зі злочинною компанією доброхитів? Виходячи з безглузвих і плутаних свідчень Миколи Івановича та взявши до уваги дивну і безрозсудну цидулку Маргарити Миколаївни, залишену чоловікові, цидулку, в якій вона пише, що йде у відьми, враховуючи ту обставину, що Наташа зникла, залишивши весь свій одяг на місці, слідство дійшло висновку, що і господиня і хатня робітниця були загіпнотизовані, так само як і багато інших, і в такому стані вимкнуті бандою. Спливала і, ймовірно, цілком слушна гадка, що злочинців привабила краса обох жінок.

Але ось що лишилося цілком нез'ясованим для слідства — це спонука, яка змусила зграю викрасти душевнохворого, який називав себе майстром, з психіатричної клініки. Цього з'ясувати не змогли, як не змогли здобути і прізвище викраденого недужого. Так і згинув він назавжди під мертвою кличкою: «Номер сто вісімнадцять з першого корпусу».

Отож майже все з'ясувалося, і слідство дійшло краю, як взагалі все доходить кінця.

Минуло кілька років, і громадянство почало забувати і Воланда, і Коров'єва, і всіх інших. Зайшло багато змін у житті тих, хто потерпів від Воланда та його присних, і хоч які дрібні та незначущі були ці зміни, про них усе ж слід сказати.

Жорж, наприклад, Бенгальський, пробувши в лікарні три місяці, оклигав і вийшов з неї, але службу в театрі Вар'єте мусив облишити, і в найгарячішу пору, коли публіка плавом пливла за квитками, — пам'ять про чорну ма-

гію та її розкриття виявилася надто живуча. Облишив Бенгальський Вар'єте, бо розумів, що ставати щовечора перед двома тисячами глядачів, щоб його неодмінно впізнавали й обов'язково глумливо цікавилися про те, як йому краще: з головою чи без голови? — занадто прикро.

Та, окрім цього, втратив конференсьє великою мірою свій гумор, що такий необхідний для його фаху. Залишилась у нього неприємна, прикра звичка щовесни при повному місяці впадати в неспокій, ні сіло ні впало хапатися за шию, перестрашено озиратися й плакати. Напади ці миналися, та однак за таких умов колишню працю продовжувати було неможливо, і конференсьє пішов на спочинок і почав жити на свої заощадження, котрих, за його помірними обрахунками, мало вистачити йому на п'ятнадцять років.

Він пішов і ніколи більше не зустрічався з Варенухою, який здобув загальну популярність і любов за своєю неймовірну, навіть серед театральних адміністраторів, чулість та ввічливість. Контрамарочники, наприклад, його інак і не називали, як батько-добродій. Хоч би коли, хто телефонував до Вар'єте, завжди в рурці лунав м'який, але сумовитий голос: «Я вас слухаю», — а на прохання покликати до телефону Варенуху, той же голос без загайки відповідав: «Готовий вам слугувати». Але зате і страждав же Іван Савелійович від своєї ввічливості!

Стьопі Лиходееву більше не доводилося говорити по телефону у Вар'єте. Відразу після виходу з клініки, в якій Стьопа перебув вісім днів, його перекинули в Ростов, де він дістав призначення на посаду завідувача великого гастрономічного магазину. Подейкують, що він цілковито кинув пити портвейн і п'є лише горілку, настояну на смородинових бруньках, від чого вельми поздоровішав. Кажуть, що став мовчазний і цурається жіноцтва.

Видалення Степана Богдановича з Вар'єте не втішило Римського тією мірою, якою він так спрагло мріяв упродовж кількох років. Після клініки та Кисловодська, старий-престарий, з тремтливою головою, фіндиректор подав заяву про вихід з Вар'єте. Цікаво те, що цю заяву привезла у Вар'єте дружина Римського. Самому Григорію Даниловичу забракло сили навіть серед дня побувати в тому будинку, де бачив він залиту місячним сяйвом надтріснуту

швидко у вікні та довгу руку, яка підбиралася до нижнього засувчика.

Пішовши з Вар'єте, фіндиректор став до роботи в театрі ляльок на Замоскворіччі. В цьому театрі йому вже не доводилося здивуватись у справах акустики з шанованим Аркадієм Аполлоновичем Семплеяровим. Того хутенко перекинули в Брянськ і призначили завідувачем грибозаготівельного пункту. Їдять тепер москвичі солені лисички і мариновані білі та не нахваляться ними і надзвичайно втішаються тому перенесенню. Справа давня, і можна сказати, що не клеїлося в Аркадія Аполлоновича з акустикою, і скільки не намагався він поліпшити її, вона яка була, такою і залишилася.

До осіб, котрі порвали з театром, окрім Аркадія Аполлоновича, належить зарахувати і Никанора Івановича Босого, хоч той і не був зв'язаний з театрами, окрім любові до дармових квитків. Никанор Іванович не тільки не ходить ні в який театр ані за гроші, ані задарма, але навіть міниться з обличчя при будь-якій театральній розмові. Не меншою, а більшою мірою він зненавидів, окрім театру, поета Пушкіна і талановитого артиста Саву Потаповича Куролесова. Цього — до такої міри, що минулого року, побачивши в газеті обведену чорним об'яву про те, що Саву Потаповича в самий розквіт його кар'єри ухопив грець, — Никанор Іванович побуряковів так, що сам мало не пішов слідом за Савою Потаповичем, і заревів: «Отак йому і треба!» Більше того, в той же вечір Никанор Іванович, на якого смерть популярного артиста навіяла силу тяжких спогадів, один, в компанії лише з повним місяцем, що освітлював Садову, страшенно упився. І з кожною чаркою подовжувалася перед ним проклята низка ненависних фігур, і були в цій низці й Дунчіль Сергій Герардович, і красунечка Іда Геркуланівна, і той рудий власник бійцівських гусей, і відвертий Канавкін Микола.

Ну, а що сталося з усіма цими? Змилуйтесь! Нічого-сінько з ними не сталося, та й статися не може, бо ніколи насправді не було їх, як не було і симпатичного артиста-конферансьє, і самого театру, і старої скупердяйки Пороховникової тітки, що гноїть валюту в льосі, і вже, певно, не було золотих сурм і нахабних кухарів. Усе це лише снилося Никанору Івановичу під впливом поганця Коров'єва.

Єдиним живим, хто влетів у цей сон, якраз і був Сава Потапович — артист, і ув'язався він у це тільки тому, що вкарбувався у пам'ять Никанорові Івановичу завдяки своїм частим виступам по радіо. Він був, а інших не було.

Так, можливо, не було і Алоїзія Могарича? О, ні! Цей не тільки був, але і зараз існує, і саме на тій посаді, від якої відмовився Римський, тобто на посаді фіндиректора Вар'єте.

Дійшовши до тями, приблизно через добу після візиту до Воланда, у поїзді, десь під В'яткою, Алоїзій упевнився в тому, що, виїхавши в нестямі чомусь з Москви, він забув натягнути штани, але невідомо чому вкрав зовсім непотрібну йому домову книгу забудовника. Заплативши величезні гроші провіднику, Алоїзій придбав у нього старі й засмальцьовані штани і з В'ятки повернув назад. Але дому забудовника він, на жаль, уже не знайшов. Убогі пожитки начисто злизав вогонь. Та Алоїзій був людиною надзвичайно промітною. Через два тижні він уже жив у чудовій кімнаті в Брюсовському провулкові, а через кілька місяців уже сидів у кабінеті Римського. І як раніше Римський зазнавав страждань через Стюпу, так тепер Варенуха мучився через Алоїзія. Мріє Іван Савелійович лише про те, щоб цього Алоїзія прибрали б із Вар'єте куди-небудь з очей подалі, бо, як шепоче іноді Варенуха в інтимному товаристві, «такого підлотника, як цей Алоїзій, він начебто ніколи не зустрів у житті й що начебто від цього Алоїзія він сподівається всього, чого завгодно».

Втім, може бути, адміністратор і небезсторонній. Жодних темних справ за Алоїзієм не зареєстровано, як і взагалі жодних справ, якщо не рахувати, певно, призначення на місце буфетника Сокова когось іншого. Андрій же Фокочич помер від раку печінки в клініці Першого МДУ місяців через дев'ять після появи Воланда в Москві...

Так, збігло кілька років, і замулилися правдиво описані в цій книзі події та загасли в пам'яті. Але не в усіх, не в усіх.

Кожного року, тільки-но настане весняний святковий повний місяць, надвечір з'являється під липами на Патріарших ставках людина років тридцяти чи тридцяти з гаком. Рудуватий, зеленоокий, скромно зодягнутий чоловік. Це —

слівробітник Інституту історії та філософії, професор Іван Миколайович Понир'єв.

Прийшовши під липи, він завжди сідає на ту саму лаву, на якій сидів у той вечір, коли давно забутий усіма Берліоз востаннє у своєму житті бачив розбитий на шматки місяць.

Тепер він, цілий, на початку вечора білий, а потім золотавий з темним коником-драконом, пливе над колишнім поетом, Іваном Миколайовичем, і водночас стоїть на одному місці у своїй височині.

Івану Миколайовичу все відомо, він усе знає й розуміє. Він знає, що замолоду став жертвою злочинців-гіпнотизерів, лікувався після того і видікувався. Але знає він також, що дечого він не може перебороти. Він не може боротися з цим весняним повним місяцем. Аби тільки наближувалося його настання, аби тільки починало розростатися і наливатися золотом світило, яке колись висіло над двома п'ятисвіччями, стає Іван Миколайович неспокійний, нервується, втрачає апетит і сон, дожидається, поки визріє місяць, і, коли настає повня, ніщо не втримає Івана Миколайовича вдома. Надвечір він виходить і прямує на Патріарші ставки.

Сидячи на лаві, Іван Миколайович уже відверто розмовляє сам з собою, палить, мружиться то на місяць, то на добре пам'ятний йому турнікет.

Годину чи дві просиджує так Іван Миколайович. Потім підхоплюється з місця і завжди тим самим маршрутом, через Спиридонівку, з порожніми та незрячими очима іде в арбатські провулки.

Він проходить повз газову ятку, повертає там, де висить на перехнябленому стовпі старий газовий ліхтар, і скрадається до ґрат огорожі, за якою він бачить пишний, але ще не зодягнутий в листя сад, а в ньому — висвітлену місяцем з того боку, де виступає вежка з стрілчастим вікном, і темну з протилежного — готичну віллу.

Професор не знає, що вабить його до огорожі та хто живе в цій віллі, але знає, що боротися йому з собою за повного місяця не випадає. Окрім того, він знає, що в саду за ґратами він неодмінно побачить одне й те саме.

Він побачить на лаві літнього та поважного чоловіка з борідкою, в пенсне і з дещо поросячими рисами обличчя. Іван Миколайович завжди застає цього мешканця вілли

в одній і тій самій мрійливій позі, з поглядом, зверненим до місяця. Івану Миколайовичу відомо, що, намиливавшись місяцем, той сидень неодмінно переведе очі на вікно вежки і втупиться в нього, начебто чекаючи, що зараз воно розчахнеться і з'явиться на підвіконні щось чудовне.

Усе подальше Іван Миколайович знає напам'ять. Тут потрібно неодмінно глибше причаїтися за огорожею, бо ось зараз сидень почне збуджено крутити головою, блукаючими очима ловити щось у повітрі, зачудовано посміхатися, а потім сплесне руками в якійсь солодкій скрусі, а згодом уже досить голосно буде мимрити:

— Венера! Венера!.. От я дурень!..

— Боги, боги! — почне шепотіти Іван Миколайович, ховаючись за огорожею і не зводячи гарячкових очей з таємничого невідомця. — Ось ще одна жертва місяця... Так, ще одна жертва, як я сам...

А сидень буде вести далі свою мову:

— От я дурень! Чому, чому я не полетів з нею? Чого я злякався, старий осел? Папірця домігся! Ех, терпи тепер, старий кретине!..

Так триватиме доти, поки не стукне в темній частині вілли вікно, не з'явиться в ньому щось білувате і не пролунає неприємний жіночий голос:

— Миколо Івановичу, де ви? Що за фантазії! Малярію хочете підчепити? Ідіть чай пити!

Враз сидень очутиться і відповість голосом облудним:

— Повітрям, повітрям хотів подихати, серденько мое! Повітря аж надто гарне!

І ось він підведеться з лави, крадькома погрозить кулаком у вікно, яке зачинається внизу, і поплентається в будинок.

— Бреше, бреше він! О, боги, як він бреше! — бурчить, відходячи від огорожі, Іван Миколайович. — Зовсім не чисте повітря вабить його в сад, він щось бачить у цю пору весняної повні й на самому місяці, й у саду, і в горішньому вікні. Ех, дорого б я заплатив, щоб промкнутись у його таїну, щоб знати, яку таку Венеру він утратив і тепер марно ловить її, хапаючи руками повітря?

І повертається додому професор зовсім недужим. Професорова дружина вдає, що не помічає його стану, і квапить його кластися спати. Але сама вона не лягає і сидить

з книжкою коло лампи, дивиться згорьованими очима на заснулого. Вона знає, що на світанку Іван Миколайович прокинеться з болісним криком, почне скидатися і плакати. Тому і лежить перед нею на скатертині коло лампи завчасу наготований шприц у спирті та ампула з рідиною густого чайного кольору.

Бідолашна жінка, зв'язана з тяжко хворою людиною, тепер може бути вільна і без побоювань може заснути. Іван Миколайович після заштрику спатиме до ранку зі щасливим обличчям і бачитиме невідомі їй, але якісь піднесені та щасливі сні.

Будить же вченого і змушує його жалісно кричати в ніч повні завжди одне і те саме. Він бачить неприродного безносого ката, який, підскачавши і якимсь уголос хукнувши, коле списом у серце прив'язаного до стовпа знавіснілого Гестаса. Але не стільки страшний кат, скільки неприродне освітлення уві сні від якогось хмаровища, що кипить і навалюється на землю, як це буває лише за світових катастроф.

Після заштрику все одмінюється перед заснулим. Від ліжка до вікна пролягає широка місячна дорога, і на ту дорогу ступає чоловік у білому плащі з кривавим підбоем і починає йти до місяця. Поряд з ним йде якийсь молодик у роздертому хітоні та розбитим обличчям. Ідучи, вони про щось говорять жваво, сперечаються, прагнуть на чомусь зійтися.

— Боги, боги! — каже, обертаючи гоноровите обличчя до свого супутника, той чоловік у плащі. — Яка банальна страта! Але ти мені, будь ласка, скажи, — тут гонор на обличчі перетворюється на благання, — адже її не було! Благаю тебе, скажи, не було?

— Ну, певно, не було, — відповідає хрипким голосом супутник, — це тобі привиділося.

— І ти можеш присягтись у цьому? — запопадливо прохає чоловік у плащі.

— Присягаюсь! — відповідає супутник, і очі йому чомусь усміхаються.

— Більше мені нічого не потрібно! — надірваним голосом вигукує чоловік у плащі й сходить усе вище до місяця, ведучи свого супутника. За ними йде спокійний та величний гостровухий пес.

Тоді місячний шлях закипає, з нього починає бити місячна ріка і розливається на всі боки. Місяць панує та вирає, місяць танцює та колобродить. Тоді в потоці проступає непомірної вроди жінка і виводить до Івана за руку оброслого бородою чоловіка, який лякливо озиряється. Іван Миколайович відразу впізнає його. Це — той номер сто вісімнадцятий, його нічний гість. Іван Миколайович уві сні простягає до нього руки й жадібно питає:

— Отож цим і закінчилося?

— Цим і закінчилося, мій учню, — відповідає номер сто вісімнадцятий, а жінка підходить до Івана й каже:

— Певно, цим. Усе закінчилося, і все кінчається... І я вас поцілую в чоло, і у вас усе буде гаразд.

Вона хилиться до Івана і цілує його в чоло, й Іван тягнеться до неї і вдивляється їй у вічі, але вона відступає, відступає і відходить разом зі своїм супутником до місяця...

Тоді місяць починає шаленіти, він виливає потоки світла просто на Івана, він розплескує світло навсібіч, у кімнаті починається місячна повінь, світло гойдається, піднімається вище, затоплює постіль. Ось тоді й спить Іван Миколайович зі щасливим обличчям.

Уранці він прокидається мовчазним, але зовсім спокійним та здоровим. Його роз'ятрена пам'ять затихає, і до наступної повні професора не затурбує ніхто: ні безносий колій Гестаса, ані жорстокий п'ятий прокуратор Іудеї вершник Понтій Пілат.

1929—1940

ПРИМІТКИ

С. 21. Час подій («Патріарші ставки»).

Хронологія подій як московських, так і ершалаїмських розділів «Майстра і Маргарити» має вирішальне значення для розкриття ідейного задуму булгаковського роману-міфу. Ніде й жодного разу автор не називає точний час дії. Однак якщо виходити з припущення, що московські сцени, як і ершалаїмські, відбуваються на православному Страсному тижні, то травневий вечір Страсної середи — день прибуття в Москву Воланда з поштою — це 1 травня 1929 року за Григоріанським календарем (так званим новим стилем), прийнятим у Росії 14 лютого 1918 року. Більше такого збігу в ХХ столітті не було. 1 травня — офіційне радянське свято, яке святкувалося багатолюдними помпезними демонстраціями. Явні історичні прикмети епохи непу дають додаткове підтвердження того, що дія булгаковського роману найімовірніше прив'язана до 1929 року, що був оголошений Сталінінм «роком великого перелому», коли «переломилася» й доля письменника: усі його п'єси олинилися під заборону.

Якщо московські розділи пов'язані з періодом від середи до суботи Страсного тижня 1929 року, то ершалаїмські відносяться до 29 року. У ранній редакції «Майстра і Маргарити», що писалася в 1929 році, Ієшуа говорить Пілату: «Тисяча дев'ясот років мине, доки з'ясується, наскільки вони брехали, записуючи за мною». Поява в Москві Воланда якраз і означає, що настав момент з'ясування істини, відкритої Ієшуа, але спотвореної переписувачами. В остаточній редакції роману період між давньою і сучасною частинами позначений менш точно, що свідчить про прагнення автора уникнути прямого визначення часу дії. Але принципово важливим є те, що у фіналі роману в Пасхальну ніч на неділю московський і ершалаїмський час зливаються в неподільне ціле, що вбирає і 5 травня 1929 року і 16 нісана 29 року (точніше, того року іудейського календаря, який випадає на цей рік юліанського календаря). День християнської Пасхи стає днем воскресіння Ієшуа у вищій надсвітловості і Майстра в тойбічному світі Воланда.

МАСОЛІТ — вигадана Булгаковим літературна організація.

Берліоз — персонаж роману, прізвище якого запозичене Булгаковим у французького композитора, автора багатьох різножанрових

романтичних творів, серед яких Фантастична симфонія і драматична легенда «Осуд Фауста», Гектора Берліоза (1803—1869). Деякими рисами Берліоз нагадує поета Дем'яна Бедного (Єфима Олексійовича Придворова, 1883—1945), автора антирелігійних віршів, у тому числі «Євангелія від Дем'яна». Ще одним реальним прототипом Берліоза став голова Російської асоціації пролетарських письменників Л. Л. Авербах (1903—1939).

Іван Бездомний — він же Іван Миколайович Понир'єв. Прототипом цього персонажу був поет О. І. Безіменський (1898—1973). Псевдонім, що став його прізвиськом, спародійовано у псевдонімі Бездомний. Безіменський виступав з різкими нападками на п'єсу «Дні Турбіних» і навіть написав на неї драматургічну пародію під назвою «Постріл» (1929). Володимир Маяковський висміяв п'єсу Безіменського в епіграмі, де різко сказав: «Приберіть від мене цього бородастого комсомольця!..» Перетворення Івана Бездомного на професора Інституту історії і філософії дає змогу бачити в ньому збірний образ «червоних професорів», які заперечували духовну першооснову у творчості і визнавали тільки емпіричне знання з досвіду.

С. 33. *Прокуратор Іудеї Понцій Пилат* — римський правитель, ігемон, який правив Палестиною як частиною римської провінції Сирії в 26—36 роках, коли відбувалися головні події християнської історії.

Єршалаїм — старосєврейське звучання традиційного Єрусалима. Принцип відмінної від євангельської транскрипції імен і географічних назв Булгаков узяв із п'єси Сергія Чевкіна «Ієшуа Ганоцрі. Безпристрасне відкриття істини» (1922).

С. 34. *Синедріон* — рада старійшин в Єрусалимі, вища державна установа і судилище євреїв у III—I століттях до н. е. У I столітті до н. е. — верховний суд Іудеї. Головою синедріону був первосвященик, який скликав збори. Після скорення Іудеї римлянами влада синедріону була обмежена: для виконання смертних вироків він мав отримувати згоду римського правителя.

С. 36. *Ієшуа Га-Ноцрі* — персонаж, що сягає Ієсуса Христа Євангелій. Це ім'я Булгаков зустрів у п'єсі Сергія Чевкіна «Ієшуа Ганоцрі. Безпристрасне відкриття істини» (1922), а згодом перевірів його за працями істориків Артура Дрекса (1865—1935) і Вільяма Сміта (1846—1894). В архіві письменника збереглася й виписка з книжки англійського історика і богослова Фредеріка В. Фаррара «Життя Ієсуса Христа» (1873), який стверджував, що одне з імен Христа — Га-Ноцрі, означає Назарянин, а старосєврейське «Ієшуа» Фаррар переклав як «чийм спасінням є Ієгова». З Назаретом він пов'язав місто Ен-Сарид, яке в романі Булгакова згадується у сновидінні Пилата як одне з двох можливих міст народження Ієшуа Га-Ноцрі. Оскільки існували різні, суперечливі одна до одної етимології слів «Ієшуа» і «Га-Ноцрі», Булгаков не став розкривати значення цих імен у тексті «Майстра і Маргарити».

Гамала — під час допиту Ієшуа прокуратором як місце народження мандрівного філософа називається місто Гамала, яке згадується в книзі Анрі Барбюса «Ієсус проти Христа». У булгаковському архіві

збереглися виписки з цієї роботи, опублікованої в СРСР у 1928 році. Ймовірно, через незавершеність роману письменник так і не зупинився на якомусь одному місті народження Іешуа Га-Ноцрі.

С. 37. *Левій Матвій* — персонаж роману, колишній збирач податків, єдиний учень Іешуа Га-Ноцрі. Левій Матвій походить від євангеліста Матвія, якому традиція приписує авторство «логія» — стародавніх записок про життя Ісуса Христа. Вони лягли в основу трьох Євангелій: Матвія, Луки і Марка, що називаються синоптичними.

С. 44. *Іуда з Киріафа* — персонаж роману, що сягає Іуди Іскаріота Євангелій, який зрадив за тридцять срібняків Ісуса Христа. Булгаков перетворив Іуду Іскаріота на Іуду з Киріафа, слідуючи принципу транскрипції євангельських імен, застосованому Сергієм Чевкіним у його п'єсі «Іешуа Ганоцрі. Безпристрасне відкриття істини». Виписка імені Іуди з Киріафа була зроблена Булгаковим з твору англійського філософа Фредеріка В. Фаррара «Життя Ісуса Христа», який у свою чергу як джерело використав книгу Ісуса Навіна, де сказано: «Киріаф є назва міста на південному кордоні Іудеї». З книги Фаррара запозичені й дані про суму винагороди, отриманої Іудою з Киріафа: тридцять тетрадрахм, а не євангельських срібняків, яких за часів Христа не було в обігу.

С. 47. *Каїфа* — іудейський первосвященик, при якому був розп'ятий Ісус Христос.

С. 56. *Сьомий доказ* — пророцтво загибелі Берліоза, або «доказ Воланда». У ході дискусії голови МАСОЛІТу і таємничого професора-іноземця про п'ять доказів буття Божого розкривається булгаковська іронія з приводу «освіченості» Берліоза, чие головне джерело ерудиції — Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона, де Кант названий автором п'ятого за рахунком доказу буття Бога, морального — на додаток до історичного, космологічного, телеологічного й онтологічного. В остаточному тексті роману кантівський доказ перетворений Булгаковим із п'ятого на шостий. У статті П. Васильєва «Бог» Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона зазначалося, що, оскільки «доказ Канта стверджує про буття особистого Бога, то «Шіллер говорить, що Кант проповідує моральність, що годиться тільки для рабів», а Штраус «глумливо завважає, що Кант до своєї системи, за духом противної теїзму, прибудував кімнатку, де б можна помістити Бога». Вклавши в уста Берліоза майже дослівне повторення цього тексту, Булгаков дав знати, що ані Іммануїла Канта, ані Фрідріха Шіллера, ані Давида Фрідріха Штрауса голова МАСОЛІТу насправді не читав.

С. 67. *Дім Грибоедова* — будівля, де розміщена очолювана Берліозом літературна організація МАСОЛІТ. У Домі Грибоедова Булгаков зобразив так званий Дім Герцена (Тверський бульвар, 25), де в 20-ті роки розташовувалася РАПП (Російська асоціація пролетарських письменників) і МАПП (Московська асоціація пролетарських письменників), за зразком яких і створений вигаданий МАСОЛІТ.

С. 88. *Недобра квартира* — у романі квартира № 50 у будинку № 302-біс на Садовій вулиці. Прообразом недоброї квартири стала квартира № 50 у будинку № 10 на Великій Садовій вулиці в Москві, де Булгаков жив у 1921—1924 роках. За деякими ознаками планування, вона відповідає просторішій квартирі в тому самому будинку, № 34, де письменник оселився в серпні 1924 року на кілька місяців. Вигаданий номер 302-біс — це зашифрований номер 10 будівлі-прототипу за формулою $10=(3+2)x^2$. Крім того, фантастично велике число мало підкреслити нереальність подій. Квартира № 50 фігурує також в оповіданнях і фейлетонах Булгакова: «Псалом», «Самогонне озеро», «Спогад...» та ін.

С. 93. *Воланд* — персонаж роману, який очолює світ потойбічних сил, диявол, сатана. Багато в чому Воланд орієнтований на Мефістофеля «Фауста» Гете, у тому числі й на образ з опери Шарля Гуно «Фауст» (1859). Власне, ім'я «Воланд» запозичене з поеми Гете; у сцені Вальпургієвої ночі Мефістофель кричить, вимагаючи від нечисті дати йому дорогу: «Дворянин Воланд іде!» Повний літературний родовід Воланда охоплює досвід європейських і російських письменників кількох століть.

С. 97. *Азazelло* — персонаж роману, член почту Воланда, демон-убивця. Ім'я Азazelло утворене Булгаковим від старозаповітного імені Азazel (або Азazelь). Так звати негативного культурного героя старозаповітного апокрифа — книги Єноха, падшого ангела, який навчив людей виготовляти зброю і прикраси. Завдяки Азazelу жінки опанували «блудливе мистецтво» розфарбовувати обличчя. Тому саме Азazelло передає Маргариті крем, який чарівним чином змінює її зовнішність. Однак його головна функція в романі — чинити насильство. Він викидає Лиходеева з Москви в Ялту, проганяє з Недоброї квартири Берліозового дядька Поплавського, вбиває з револьвера барона Майгеля.

С. 101. *Доктор Стравінський* — персонаж роману, одним із прототипів якого вважають професора Г. І. Россолімо (1860—1928), директора клініки І-го МДУ, який очолював лабораторію експериментальної психології при Неврологічному інституті. Літературний прототип доктора Стравінського — психіатр Равіно з оповідання Олександра Беляєва «Голова професора Доуеля», написаного в 1925 році (у 1937 році з'явилася більш відома романна версія цього сюжету). Очевидно, прізвище беляєвського доктора Равіно і нашттовхнуло Булгакова на думку дати своєму персонажу прізвище Стравінський, яке перекликалося з тим же прізвищем Берліоз. Насправді це прізвище належить видатному російському композиторові Ігорю Федоровичу Стравінському (1882—1971). Клініка доктора Стравінського, можливо, займає місце Хімкінської міської лікарні № 1 (Правобережна вулиця, 6а). З 1928 року тут знаходилася Московська обласна лікарня з великим невропсихіатричним відділенням. Вона займала особняк у стилі модерн, побудований знаменитим архітектором Ф. О. Шехтелем (1859—1926). З вікон цього будинку, схожого на лицарський замок, відкри-

вається вид на сосновий бір за річкою, що повністю відповідає виду з клініки Стравінського.

С. 109. *Коров'єв-Фагот* — персонаж роману, старший з підлеглих Воланду демонів, чорт і лицар, який відреконувався москвичам перекладачем при професорові і колишнім регентом (диригентом) церковного хору. Основними мотивами цей образ пов'язаний з творами О. К. Толстого, Ф. М. Достоевського, М. В. Гоголя, самого Булгакова, опосередковано — Мігеля де Сервантеса. Демонологічні прототипи Коров'єва-Фагота в його лицарській іпостасі виявляються в добре відомій Булгакову книжці М. О. Орлова «Історія відносин людини з дияволом» (1904). Один з них, іспанський лицар, був розтерзаний величезними чорними собаками на кару за насмішку над пророкуванням власної смерті (схожа доля спіткала і Берліоза). Інший лицар на ім'я Фалькенштейн мав сумніви щодо могутності й самого існування демонів. Для нього зустріч з дияволом скінчилася тим, що «все обличчя його зблідло і лишалось таким до кінця життя» (лицар Фагот приречений на завжди похмуре обличчя). Жартівливий варіант «легенди про жорсткого лицаря» був знайомий Булгакову з повісті С. С. Заяцького «Життєпис Степана Олександровича Лососинського» (1928). Реальним прототипом Коров'єва-Фагота міг бути слюсар-водопровідник, за якого згодом вийшла заміж домробітниця Булгакових. В алкогольному сп'янінні він любив пригадувати, що в юності співав у церковному хорі, і починав виконувати псалми.

С. 137. *Бегемот* — персонаж роману, кіт-первертень і улюблений блазень Воланда. Ім'я Бегемот взяте з апокрифічної старозаповітної книги Єноха. У дослідженні І. Я. Порфир'єва «Апокрифічні сказання про старозаповітні особи й події» (1872), ймовірно, знайомому Булгакову, згадувалося морське чудовисько Бегемот, що мешкало в невидимій пустелі «на схід від саду, де жили обрані і праведні». Відомості про Бегемота письменник міг також почерпнути з книги М. О. Орлова «Історія відносин людини з дияволом» (1904), виписки з якої збереглися в булгаковському архіві.

С. 149. *Майстер* — багато в чому автобіографічний герой Булгакова, його вік на час подій роману («чоловік приблизно років тридцяти восьми») точно збігається з віком письменника у травні 1929 року. Газетна кампанія проти Майстра і його роману про Пілата майже повторює цькування Булгакова, викликане повістю «Фатальні яйця», п'єсами «Дні Турбіних», «Біг», романом «Біла гвардія» та ін. У булгаковському архіві збереглася виписка з газети «Рабочая Москва» від 15 листопада 1928 року, де виступи комуністів, що працювали у сфері мистецтва, викладалися під заголовком «Вдаримо по булгаковщині!». Після заборони «Бігу» в 1929 році письменник опинився в такому самому безвихідному становищі, як і Майстер. У житті Булгаков намагався знайти вихід, звернувшись із листом до Сталіна. У романі ж він направляє автобіографічного героя шукати притулку в психіатричній лікарні.

Неоміфологічний образ булгаковського Майстра має також багато інших, нерідко несподіваних прототипів. У їх числі називають-

ся М. В. Гоголь та І. Кант, літературні персонажі Й. В. Гете і герої сучасної Булгакову варіації «Фауста», що написана Е. Л. Міндліним, «Повернення доктора Фауста». Цілою системою мотивів булгаковський герой включений у надзвичайно широкий контекст релігійно-філософської і художньої культури багатьох століть.

С. 157. *Алоїзій Могарич* — персонаж роману, прототипом якого став друг Булгакова, драматург С. О. Ермолинський (1900—1984). Вони познайомилися в 1929 році, коли розгорнута в пресі кампанія проти Булгакова сягла свого піку. Конфіденційне спілкування двох літераторів мало наслідком підозри Булгакова щодо зради його Ермолинським — підозри, що мали певні підстави. Однак шоденникові записи О. С. Булгакової свідчать про те, що за п'ять днів до смерті письменник відкинув ці підозри. Можливо, у зв'язку з цим оповідь Майстра про знайомство з Алоїзієм Могаричем у рукописі була Булгаковим закреслена, але нового варіанта він написати вже не встиг.

С. 216. *Барон Майгель* — персонаж роману, реальним прототипом якого вважають колишнього барона Бориса Сергійовича Штейгера. Уродженець Києва, у 20-ті та 30-ті роки він працював у Москві уповноваженим Колегії Наркомпросу РРФСР із зовнішніх відносин. Водночас Штейгер був штатним працівником ОГПУ—НКВС. Він стежив за радянськими громадянами, що входили в контакт з іноземцями, і прагнув отримувати від іноземних дипломатів відомості, що цікавили органи безпеки. У 1937 році був заарештований у справі колишнього секретаря Президії ЦИК А. С. Єнукідзе, який очолював і урядову комісію з керівництва Великим і Художнім театрами. Невдовзі Штейгеру були висунуті фальшиві звинувачення у зраді батьківщини, шпигунстві і терористичній діяльності. Військова комісія Верховного Суду СРСР присудила його до розстрілу, вирок було виконано негайно.

С. 221. *Гелла* — персонаж роману, член почту Воладна, жінка-вампір. Ім'я Гелла Булгаков запозичив із статті «Чародійство» Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона, в якому зазначалося, що на Лесбосі цим ім'ям називали передчасно померлих дівчат, які після смерті стали вампірами. Вампіри — традиційно найнижчий розряд нечистої сили. Можливо, тому Гелла, єдина з почту Воладна, відсутня у сцені останнього акту.

С. 228. *Маргарита* — персонаж роману, головним прототипом якого стала третя дружина письменника — О. С. Булгакова. У літературному плані Маргарита сягає «Фауста» Гете. Деякі деталі її образу можна знайти в романі Е. Міндліна «Повернення доктора Фауста». Мотивом милосердя Маргарита пов'язана з творами Г. Гейне і Ф. М. Достоевського. Багаторазово Булгаков підкреслює віддзеркалення у створеному ним образі двох французьких королев, пов'язаних з цим ім'ям, — Маргарити Наваррської (1492—1549) і Маргарити Валуа (1553—1610). Булгаковська Маргарита — символ любові й вічної жіночності.

С. 256. *Гессар* — паризький видавець листування Маргарити Валуа, яке вийшло в середині XIX століття, але Булгаков зробив його,

як і безіменного товстуна, учасником Варфоломійської ночі. 24 серпня 1572 року кровопролиттям закінчилося пишное відсвятковане весілля Маргарити Валуа з майбутнім французьким королем Генріхом IV (1553—1615), що увійшло в історію як Варфоломійська ніч.

С. 267. *Секст Емпірик* — давньогрецький філософ і вчений, представник скептицизму (кінець II — початок III століть).

Марціан Капелла — римський поет, майстер епіграми (бл. 40 — бл. 104).

С. 271. *Абадонна* — персонаж роману, демон війни. Ім'я Абадонна сягає давньоєврейського Аваддон — так звали ангела Апокаліпсису. Дослівно Аваддон перекладається як «припинення буття».

С. 272. *Великий бал сатани* — епізод роману, який, як свідчать спогади О. С. Булгакової, був переписаний під враженням від прийому в американському посольстві в Москві 22 квітня 1935 року, куди письменник і його дружина були запрошені послом США Вільямом Булітом. Ще одне джерело Великого балу — книга маркіза Астольфа де Кюстіна «Росія в 1839 році» (1843). Враховував Булгаков і досвід російського символізму, зокрема «Північної» симфонії А. Белого, його ж симфонії «Повернення», драми Леоніда Андрєєва «Життя Людини». Живі шахові фігурки, якими грають Воланд і Бегемот, найімовірніше, виникли під впливом повісті економіста-аграрія А. В. Чайнова «Венедиктов, або Достопам'ятні події життя мого» (1921), а також «Легенди про арабського звіздаря» з книги американського письменника Вашингтона Ірвінга «Альгамбра» (1832). Багатьма мотивами шахова партія Бегемота й Воланда пов'язана з подіями громадянської війни в Іспанії 1936—1939 років, лиха якої Маргарита бачить на кришталевому глобусі. Низка гостей, що проходять перед Маргаритою, не випадкова. Страждаючи від зради чоловікові, вона ставить свій вчинок в один ряд із страшними злочинами минулого й майбутнього, вчиненими вбивцями, отруйниками, катами, розпусниками і звідницями.

Особливу роль відіграє Фріда, яка уособлює долю того, хто переступив межу сльози невинної дитини. Повторюючи долю гетівської Маргарити, вона стає символом Маргарити булгаковської. У біографії Фріди відобразилися історії двох жінок, описані в книзі швейцарського психіатра Августа (Огюста) Фореля «Статеве питання» (1908). Одна з них, Фріда Келлер, убила хлопчика, друга, Конієцко, задушила носовичком немовля. Найімовірніше, робота Фореля вплинула і на образотворчі рішення Великого балу. У ній згадується «бал голих або напівголених», який щороку влаштовувався художниками і натурниціями в Парижі. Ще одне джерело епізоду Великого балу у сатани, як вважають деякі дослідники, — це історія так званої «комуні Бокія». Гліб Іванович Бокій був видатним чекістом, якого розстріляли в 1937 році. Деякі його співробітники, що піддалися репресіям уже після загибелі «батьки Бокія», на слідстві дали про нього свідчення як про організатора п'яних оргій, що супроводжувалися розпустою і бійками. Гості Бокія бували так само п'яні, а жінки — так само голі, як в епізоді Великого балу.

С. 274. *В'єтан Анрі* (1820—1881) — бельгійський скрипаль і композитор.

С. 274. *Штраус Йоганн* (1825—1899) — австрійський композитор, скрипаль, диригент, «король вальсу», приїздив до Росії, де керував концертами в Павловську, поблизу Петербурга, в 1856—1865 роках.

С. 281. *Калігула* (12—41) — римський імператор з 37 року з династії Юліїв-Клавдіїв.

С. 319. *Афраній* — персонаж роману, начальник таємної охорони, який безпосередньо підкоряється прокуратору Іудеї Понтію Пілату. Прототипом послужив Афраній Бурр, про якого докладно розповідається у книзі французького історика релігії Е. Ренана «Антихрист». Виписки з цієї роботи, що збереглися в архіві Булгакова, свідчать про те, що його цікавила шляхетність Афранія Бурра, який, як пише історик, «повинен був спокутувати смерть, сповненою смутку, своє злочинне бажання зробити добру справу, рахуючись водночас зі злом». В Тацітових «Анналах» відображена поширена думка, що історичний Афраній був отруєний за наказом імператора Нерона і помер у 62 році.

З М І С Т

«Я хотів служити народові...». <i>Н. Єстаф'єва</i>	3
МАЙСТЕР І МАРґАРИТА	
Частина перша .	21
Частина друга	228
Примітки. <i>Н. Єстаф'єва</i>	407

Літературно-художнє видання

БУЛГАКОВ Михайло Опанасович
МАЙСТЕР і МАРГАРИТА

Роман

Переклад з російської

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальний за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Комп'ютерна верстка: *О. М. Гадієва*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

ISBN 966-03-3335-8

9 799660 33335 1

Підписано до друку 09.12.05. Формат 84x108 1/32.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк високий.
Умов. друк. арк. 21,84. Умов. фарбовідб. 22,68. Облік.-вид. арк. 23,5.
Тираж 18 500 прим. Замовлення № 5-474.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
на ВАТ «Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе»,
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Свідоцтво про реєстрацію
ДК №1580 від 28.11.2003 р.

